

**КЪЭЖЭР
ХЪЭМИД**

*УЭРЭД
ЦАУЕЫР*

*Литературэ
портретхэр
Эссе*

НАЛШЫК «ЭЛЬБРУС» 2008

УДК 821.352.3.09
ББК 83.3 (2р-каба)
К 139

ISBN 978-5-7680-2212-9 © Къэжэр Хь. Хь., 2008
© «Эльбрус» тхыль тедзапІэ, 2008

ПЭУБЛЭ ПСАЛЪЭ ПАПЩІАУ

Дэ, бгырысхэм, дахагъэкІэ Тхьэр къытхуэупсати!
Зыми емышхьу дахэ, зым хуэмыдэжу уардэ хэкурщ, ди
лъахэрщ жыхуэсІэр. ПщэдджыжькІэ, уи нэр къызырэ-
зэтепхыу, узыІуплгъэ къуршхэр, уафэ къащхьуэр лъагэу
зыІэт иныж нэхутхьэхухэр сыт я уасэ! Пэжщ, а псом
ущемыгупсыси щыІи. Ауэ – аракъым Іуэхур: дахагъэм
укъыщиухъуреихьым деж, пщІэж-умыщІэжми, абы и
мэхьэбым тІэкІу-тІэкІуурэ уохъэ. Укъэзыухъуреихьым
удэплъейурэ, абы ещхь, абы щыщ уохъуж.

*Бгыр угъурлыщ,
бгырысыр насыпфІэщ:
зэ худоплгъейри бгым –
щхьэроху и пыІэр;
екІуэкІыурэ –
щхьэрыху-къищтэжу –
щхьэрымыхужу мэхъу иужькІэ.*

Дауэ щрети, дэ, адыгэхэм, ижъ-ижьыж лъандэрэ къыд-
догъуэгурыкІуэ ди лъахэ уардэм екІуж поэzie – лъагэрэ
купщІафІэу. «Нартхэм» я закъуэ щапхъэу пхурикъуни.
Шыпсэхэр-щэ! Уэрэдыжьхэр-щэ! Псалъэжьхэр-щэ!

Абы ехьэлІауэ зы теплгъэуэ цІыкІу...

Сэ куэд щІауэ сызыщылажэ университетым, хамэ
къэрал литературэхэм я кафедрэм, зэгурым щекІуэкІырт
пасэррей китаихэм я псэукІэм, я искусствэм, литературэм
теухуа семинар.

Пэжыр жыпІэмэ, семинарыр дэгъуэу ягъэхьэзырат.
Докладхэр зым нэхрэ зыр нэхьыфІыжт. КІуэзакъэ,
а зытепсэлгъыхь лъэхъэнэр къахьу уи пащхьэм кърагъэ-
увам ярейуэ псори Іуэхум егугъуат.

Къэпсэлгъэнухэри къэпсэлгъауэ, семинарыр и кІэм
нэблэгъауэ, сэ, псалгъэ кыІызохри, мыпхуэдэу жызоІэ:

– Докладхэм сфІэхьэлэмэту седәІуащ. Псом хуэмы-
дэжу гъэщІэгъуэн къысщыхъуащ пасэррей китаихэм
цІыхур илгъэс минкІэ псэуну зыри хуэІуакъым жаІэу,
жаІэми къыщымынэу, езыхэри абы хущІэкъуу зэры-
щытар. Сэ сыщыгъуазэкъым адыгэхэм цІыху гъащІэр
апхуэдизу яукъуэдиину хэтауэ. Адыгэм «лІыныбжь»
жиІэмэ, илгъэсищэ къригъэкІыу аращ. НтІэ, иджы мыр ди

нэгү кышцІэдвгъэгъыхъэт. Илъэс 700 зи ныбжь кытай лЫжымырэ (апхуэдизкІэ псэуауэ сощІри) илъэс 70-м нэса адыгэ лЫжымырэ зэхуозэ, зоуэршэрылІэ, арых-хэуи мурад ящІ цхъэж и лъэккыым кыдыдэгъуэгурыкІуэ псалъэжхэр сэтей къащІу, абыхэм зэхуеплтыжыну. ГъащІэм кышцыхъу Іуэхугъуэ зэмылІэужыыгъуэхэм, гуауэм, гуапэм, захуагъэм, напэм, лЫгъэм, щІэныгъэм, ІэщІагъэм... ехъэлІауэ – куэд мэхъу адыгэхэмрэ кытай-хэмрэ я псалъэжхэм кызызщІаубыдэр. Мис, феплъ.

ИкІи мы вариантхэр согъэлъагъуэ:

Кытай псалъэжхэр

1. Когда говоришь, хорошо подумай, когда ешь – хорошо жуй.
2. Говори о том, что знаешь.
3. Слова – голос сердца.
4. Желания людей бесконечны.
5. Нет леса без кривого дерева.
6. Не пренебрегай советами стариков.
7. Фениксы высиживают фениксов.
8. Пустой мешок не заставишь стоять.
9. Бедняка и собака обижает.
10. Не увидев воды, не снимай сапоги.
11. Там, где умный убеждает словом, дурак действует кулаком.
12. Хорошая мать – хорошая дочь.
13. Укушенный змеей боится веревки.
14. Когда кошка уходит, мыши выходят размяться.
15. Нет праздников, которые не кончаются.
16. С одного буйвола две шкуры не сдерешь.

Адыгэ псалъэжхэр

1. Гупсыси псалъэ, зыплъыхы тІыс.
2. УмышцІэ умыІуатэ.
3. Бзэр гум и тэрмэшщ.
4. Ирикъуа щыІэккым.
5. Мэлищэ щІакъуэншэ хъурэ?
6. УппцІэ щІэщхъурккым.
7. Бжэн щынэ къилъхурэ?
8. Нэд мыкъу уврэ!
9. ТхъэмышцкІэ тегушхуэгъуафІэщ.
10. Псы икІыпІэм унэмысу, уи кІэ думыхъей.

11. ПсалтэкIэ зымышцIэ IэштIымкIэ мауэ.
12. И анэ еплтIи – ипхтIу ктIашэ.
13. Блэ зэуар арктIэным щоштэ.
14. Джэду здэщымыIэм дзыгтIуэр щоятэ.
15. Пэ зиIэм кIэи иIэщ.
16. Зы малыфэ тIау трахрэ!

Вариантхэм ктIызэрагтIэнахуэщи, – зэгурыIуа нэхтIей, – лтIэпктIытIым зы IуэхугтIуэм хужаIэ псалтэр щызэтехуапэ е зымащIэкIэ фIэкIа щызэщхьэщымыкIыр куэд мэхтIу. КтIаIуатэ мыхьэнэр зыуэ, я ктIэIуэтэкIэр зэщхьэщыкIыу – апхуэди яхэтщ. Образым Iуэхур щыхуэкIуэм деж, гиперболэ е нэгтIуэщI IэмалкIэ псалтэжкIым щIэлтI гупсысэр убзыхуа щыхтIукIэ, адыгэ вариантхэр я китай гуэгтIухэм ктIакIэрыхуркIыым, хэбгтIэзыхьмэ, нэхтI щIэгтIэщхьуащ: образхэр нэхтI IупщIу, нэхтI нэлIурытI ктIыпщыхтIуу, абы ктIыхэкIкIи нэхтI гуктIынэжу.

А псом сэ зэрысхузэфIэкIкIэ сытепсэлтIыхьа нэужь, мыпхуэдэу жызоIэ: «Фэ иджыпсту фи нэгтIу щIэкIам сэ зыри дэщIызгтIужынукIыым. ДэщIызгтIужащэрэт жысIэми, ар зэрыхтIур мытIэкIурщ: китайхэр зэрылтIэпктIыжыри, духовнэ илтIэныкIуэкIэ зэрыктIулейри, хтIугтIуэфIыгтIуэу Iэджэ ктIазэрыдекIуэкIри дуней псом щашIэ. Апхуэдэщ адрей лтIэпктIыжыхэри. Ауэ хэт мыгтIуэр зи мыгтIуар? Адыгэхэрщ. Мор-мыр жыхуаIэ лтIэпктIхэм зэрахуэвэн щалэм дежи – адыгэхэр дурэщым ктIыдонэ: я ФIыр, я Дахэр зыгтIэлтIэгтIуэн ямылэжу ктIыщIокIри...

ЛтIэпктIыым и гуращэ нэхухэр, абы и хтIуэпсапIэр, дахэр и щIасэрэ гтIуамэм и бийуэ ар ижь-ижьыж лтIандэрэ ктIызэрыгтIуэгурыкIуэр налкIуту зэщIэлэйдэ псалтэ екIукIэ джэгуакIуэжыхэм ХХ лIэщIыгтIуэм ктIахьэсащ. Адыгэхэм псалтэм хуаIэ Iулыджыр АгтIноктIуэ Лашэ мыпхуэдэу ктIиIуэтащ:

*Усэмрэ ерысктIымрэ зэпашI,
язым ущремышцIэ!*

Псалтэр, уэрэдыр зэрымыIуэху джэгур, ар лтIэпктI Iуэхуу, ктIэрал Iуэхуу зэрыщытIыр хьэктIыу зыпхыкIа лIыт мыпхуэдэу жызыIэнури:

*Уэрэд щаускIэ
Нэсу пкIэрыгтIэплэ:
Пшыналгэр бгтIунлгэмэ,
ЛтIэпктIыр мэукIытэ.*

ПащІә Бәчмырзә апхуэдәу жиІа кӀудейкӀым, ар езыр псәуаш а жиІам тетыху: лӀәпкӀым и нәкІә гӀащІәм пхрыплӀрә цІыхухәм я пащхӀә кӀиувә уппІә нәхӀ гуащІәхәми жәуап тәмәм (ар ткІыбжӀу щытми) кӀыхуи-гӀуәтыфу.

ФІы щІамахами, хабзәм хуәпәжу, ар шахузәфІә-мыкІым деж (кӀәхӀумә кӀәхӀур апхуэдәкӀә, иджы ар куәдым ящыгӀуопщәжами!) – абы ирибампІәу, кӀызыр-ыхутрамыдзәнур ящІә пәтрә, а ялӀагӀу дыдәр ятхрә ягӀәппщІуу (ЩоджәнцІыкІу Алий, КІуащ БетІал), тхылӀыр кӀыдәкІыпәми, абы и ужькІә авторыр хӀәләбә-лыкӀищә хадзәу (КІыщокӀуә Алим), – апхуэдәурә ди усакІуә, тхакІуә пажәхәм мыулӀиипәу яхӀумәфащ лӀәп-кӀым и художественнә псалӀыр.

Абыхәм кӀащІәхӀуа куәдми дерс узыншә яхуәхӀуащ нәхӀыжыфІхәм я нәгу щІәкІар, ахәр а Іуәхушхуәм, лите-ратурә Іуәхум, хӀәләлу зэрыбгӀәдәтар. А нәхӀыщІәхәм я творчествәми ар наІуә щыхӀуащ, щІәуә кӀыдәжа кӀудамә лантІә цІыкІухәми задзащ. Арыншамә (зыкӀомым зәра-гугӀәм хуәдәу: ди тхакІуәхәр псори ауә кӀызырмыкІуәу «умпІафІрә» дәнкІә хуейми яшәу, лӀәпкӀ литературә-ри зәфзәщү ІэрыгӀәтәджү щытауә) – совет лӀәхӀәнәм тепщәгӀуәр щызыІыгӀа партымрә абы и идеологиемрә кӀызырәщәтәхыжү – литературәкІә узәджән димыІәххауә кӀыщІидзынкІә хӀунут. ТхӀәм и шыкуркІә, ди Іуәхур апхуәдә дыдәкӀым, ухәзыгӀаплӀә ди куәдми.

Мис ар, мыкІуәду хӀума хӀуар, дӀәпәкІи «дызыкӀуә-сын» мылӀкущ – зманым нобә кӀыгӀәуәв кӀалән мытынш-хәм ди литературәр нәхӀ хуәхӀәзыру кӀыхущІәкІын паппІә.

УиІәр зыфІщ.

Ауә абыкІи Іуәхур зәфІәкІыркӀым. ЩыгӀыным, хӀәп-шыпым ехӀәлауә ди адәм жиІәрейт: «ЗумыхӀәри уимыІә-ри – тІури зыщ». Литературәм теухуауә жыпІәмә: уиІәр зыхуәдәр щумыщІәжым деж ар уимыІә пәлӀытәщ.

Пәжщ, мы тхылӀыр ди литературәм и тхыдәу щыт-кӀым икІи абы кӀызыщІиубыдәркӀым фІыкІә зи цІә кӀиІуаппхӀә псори. НәгӀуәщІщ сә мыбдеж щызыхуә-згӀәувыжа кӀаләныр: ди тхакІуә, усакІуә нәхӀ пажәхәм, гуащІафІәхәм ящыщ зыбжанәм я Іәужыр сә зэрызы-хәсщІәм, кӀызырэысщыхӀу дыдәм хуәдәу кӀәсІуәтауә ар кӀудейщ.

Ауә, абы кӀыдәкІуәу, хәт ищІәрә, лӀәпкӀым псәкІә игӀафІә Дахәмрә ФІымрә нәхӀ хәІущІыІу хӀуным зыма-щІәкІә «хәІыфІыхыфыну» пІәрә мы тхылӀыр?

ПСЫПЭР ЗЭРЫКҮЭМ...

(ЩоджэнцЫкІу Алий)

*«ЩоджэнцЫкІу Алий ди литературэм и кѡалащхѣт...
Ди насыпу Алий и Іэдакѣэм кѡыщІэкІауэ уасэ зимыІэж
усэхэр кѡытхуэнащ, езыр ди культурэм и Іуащхѣмахуэу
ди нэгум щІэт защІэщи, ди гур хегѣахѣуэ, ди бзэр тфІээфІу
ди тхѣэкІумэм иригѣтщ, си ужѣ фыкѣиуэ, си лѣагѣуэр хѣв-
мыгѣэгѣуащѣу си псалѣэр кѡыздѣфІэт, жиІэ хуэдѣу и макѣыр
зэхыдохыр. ЩоджэныцЫкІу Алий нэхѣ губзыгѣэ дищІащ, ди
псэм кѣару кѡыхилѣхѣри ди лѣэри игѣэбыдащ».*

(Кѣыцокѣуэ Алим)

ЩоджэнцЫкІу Алий теухуа псалѣэмакѣ студентхэм
кѣаІэтри, сѣри абы сыхыхѣащ, кѣызэрызѣуупщІ гуэрхэм
зэрысхузѣфІэкІкІэ жѣуап естыжу.

Абы хѣту, зы хѣыджѣбз кѣотѣджри, и фІэщыпѣу,
кѣызоупщІ:

– Уэ пцІыхуу щыта ЩоджэнцЫкІу Алий?

Сэ сщІэркѣым а пѣащѣ цІыкІум кѣызыхихар: щхѣэ
апхуэдѣу кѣызѣуупщІынкІэ хѣуа? Ауэ, пѣжыр жысІэн-
щи, Іэнкун сищІат ар зыщІѣуупщІам.

Пѣж дыдѣу, Алий кѣыщалѣхуа Кушмэзыкѣуейрэ ди
Ислѣэмейрэ зѣпѣгѣунѣгѣут, выгукІэ укІуэми, зы кѣуа-
жэм уикІу адрейм сыхѣэтищ хуэдѣкІэ унѣсынут. Ел-
мѣс Хѣэжбий дѣ ди хѣэблѣ дыдѣт. Хѣэжбий и деж Алий
мызѣ-мытІѣу зѣрыщыхѣэщІари пцІыкѣым. Хѣт ищІѣрэ,
сѣ илѣэситІым ситу, си упщІэ пыІѣшхуэр кѣыстегупплѣ-
уэ, ди пщІантІэм сыкѣыдѣжу е сыдѣлѣэдѣжу, сымыщІѣх-
хѣу а тІум я гѣуѣгур зѣпызупщІагѣэнкІи хѣунщ...

Ауэ, Алий теухуауэ сѣ сыкѣызѣдѣжам нѣмыщІкІэ, абы
и хѣыбаритІ кѣызѣжалѣжащ – тІури езым ещхѣыркѣаб-
зѣу. Алий и гѣащІэм, абы илѣжѣам сыщегупсыскІи
псом япѣу сигу кѣэкІыжыр а хѣыбархѣрщ: усакІуэр си
нѣІуасѣу щытам хуэдѣу ар си нѣгу кѣыщІагѣэхѣэри.

...Зѣгуѣрым, тІури гѣуѣгу дытетарѣ фІѣуи дымѣжѣлѣуэ,
ЩоджэнцЫкІу Лиуанрѣ сѣрѣ, дымыщІѣххѣу, гѣущІ
гѣуѣгу вокзалым дыщызѣрохѣэлІэ. ТІэкІу дѣдзѣкѣэнщ,

жытІәу шапІәм дыщІыхьэмэ, уздэтІысын дэнэ къэна, уздэувын иІэтэкъым. КъэдгъэкІэрэхъуауэ дыкъыздыщІэкІыжым, Іэнэзехъэхэм ящыщ зым сыкъегъэувыІэ:

– Уэ щІалэр тІэкІу усцІыху си гугъэщ... Апхуэдизу Іэжъэкъур ивмыч, сэ иджыпсту фызгъэтІысынщ.

– Сэ сыкъыумыщІыхуми, ягъэ кІынкъым, ауэ мо си гъусэр пцІыхуу къыщІэкІынщ.

– Хэт уи гъусэр?

– ЩоджэнцІыкІу Алий и къуэ Лиуанщ.

– Тхъэ, и къуэр сымыщІыху, ауэ езы Алий зэзакъуэ сыпхлъауэ щытащ. Ар зэрыслъэгъуа цІыкІэри вжесІэжынщ. ФыкъакІуэ мыдэ.

Арати, напІэзыпІәм дыздигъэтІысыни къигъуэтщ, ди Іэнэри къиузэдри, а цІыхубзым мыр къыджиІэжыгъащ:

«Сабийм емрэ фІымрэ къыщыгурыІуэми сыкъыфІэкІауэ, моуэ сыкъыдэкІуэтеяуэ апхуэдэт, ныбжышхуэ симыІэми. Зауэм щІидзэн ипэІуэкІэщ ар зыхуэзэр. Си анэшхуэм сэхуран гъэлыгъуа ищэу институт бжэІупэм деж Іуст, сэри абы сыкІэщІэст – нанэ и сатум си кІэнфет уасэр къыхэзгъэкІыну. Студент блэкІ-къыблэкІыжхэм ящыщ гуэрхэм, къэувыІэурэ, зы стэчан-стэчанитІ ящэхурт.

Абыхэм ящымыщу, нэхъ балигъхэу зы гуп, плІы е тху хъунт, институтым ныхуэкІуэу къызолъагъу. ДблэкІ пэтрэ, я нэхъыжъыр къахокІри, нэкІуэпакІуэу ныдбгъэдохъэ; институтымкІэ и щхъэр ещІри, абы сэ моуэ зыкъысхуегъазэ:

– СлІо уэ хъыджэбз дахэкІейр мыбдей ущІыщыср – мыбы ущемыджэу?

Сэ абы щыгъуэ илгъэсибгъум ситынт, а гъэ дыдэм е абы и щыпэ гъэм школым сыкІуами арат. ЛІы мыщІыхум и фІэщрэ къыздэгущыІэрэ и макъымкІэ схузэхэгъэкІыртэкъым, ауэ гуапэу къызоплъ: сытригъэгущхуэу, нэкІэ къызэдэхашІэу. Сэри абы соплъ. Ар сэ япэм ззи слъэгъуатэкъым. Ауэ, слъэгъуа дэнэ къэна, фІы дыдэу сыкъэзыщІыху, ди благъэ е ди гъунэгъу гуэр хуэдэут къызэрызэпсалъэр. Сэ, нэгъуэщІ жысІэни сщІэни къысхуэмыгъуэту, ар зэпэсплъыхуу щІэздзащ. И кІэстум гъуабжэм куэс мащІэ хэлъу, джанэ хужьыбзэ абы къыдэщ, бжэндэхъуджэдыкІафэ къыщІэлъадэу галстук зэпрыдз дэлъу. ЖыпІэнур арамы, гу зыльгуйгъатэу зы цІугъэнэ гуэри кІэрылтэкъым, ауэ и нитІыр!.. Ар зэ зыльэгъуам щыгъупщэжын хуейтэкъым! Абы и плъэкІэм къыбжиІэрт ар зэрыІущ дыдэри, зэрыхэлэлри, мыфэрыщІу зэрыгупцІанэри. Сэ ззи срихъэллатэкъым

сабийми балигъми апхуэдэ яхэту; а къызжиІа мащІэм Іанкун сищІами, иджыри зыгуэр къызжиІэну сыхуейт, абы сыпэплъэрт, ар къызыхэкІыр сымыщІэу... Ари бгъэщІэгъуэну урикъунт, ауэ, абы хэту, нэхъ гъэщІэгъуэныж къэхъуащ. Тхъэрыкъуэхэр гупышхуэу къыщетІысэх щыИ, я дамэхэм макъышхуэ ирагъэщІрэ укъагъащтэу. Апхуэдэу а зыІэзыбжъэм тхъэрыкъуэ гупышхуэ гъунэгъу дыдэу къытхуетІысэхри, псори абыкІэ дыплъащ. Сыт дыплъа щхъэкІэ?.. Пэжщ, куэдкІэ нэхъ кІасэущ сэ ар къыщызгурыІуэжар, ауэ абдеж си нэгъу щыщІэкІлат усакІуэр адрей цІыхухэм къазэрыщхъэщыкІыр. Псори зэуэ дыплъа щхъэкІэ, а зыращ къэзылгъэуар. Мор плъагъурэ, жи, псынщІэу си дежкІэ зыкърегъээзэкІыжри, мо тхъэрыкъуэ цІыкІур плъагъурэ? ТІэкІуи хэуэу къэзыжыхъыр? Мес мо зи закъуэу щыпэр? И Іэр здишиймкІэ сыплгъэмэ, гупми яхэмыхъэщэу (е зыхамыгъыхъэрэт?), зы тхъэрыкъуэ цІыкІу хэуэу-хэуэу и закъуэу щыпэрт... «А тхъэмыщкІэм и лъакъуэ сэмэгур плъагъурэ? Тхъэм ещІэ ар зыдэнэу пызыча, зы лъэтхъэпэ пытыжыххэкъым. Модрейхэм ядэхъуркъыми, щадэмыхъукІэ, Іумпэм ящІ, зыдагъэщыпэркъым... Мис абы уэ тІэкІу хуэсакъ. Уи анэшхуэм жепІэурэ, мис мыпхуэдэу хъэщІэу къыщыпхуэкІуэм деж, щхъэхуэу сэхуран Іэбжыб хуэпхъ. Мыри уи кІэнфет уасэщ – узэрыхъыджэбз тхъэІухудым щхъэкІэ». Си анэшхуэми зыхуигъазери: «Тхъэм къыпхуигъэхъу, ди шыпхъу!» Абы и ныбжь итынухэми нэхъыжхъэми си анэшхуэм къыжралэрт «нанэ» е «дянэ». Мыбы жиІар нэгъуэщІт: «ди шыпхъу». Сэ ари гъэщІэгъуэн къысщыхъуат. Ауэ абы кыикІри сэ къыщызгурыІуэжар иужькІэщ: «дянэ» жыпІэми, «нанэ» жыпІэми, апхуэдэу зызыхуэбгъазэм и ныбжьыр зэрыхэкІуэтар ибѳуэкІ; «ди шыпхъур» куэдкІэ нэхъ гуапэщ – ар зыжепІэм и ныбжьыр бгъэбелджылыркъыми. Ти, зэрыгупу къызэрыІухъам ещхъу – зэрыгупуи ІукІыжащ. Сеплгъэмэ, си анэшхуэр Іанкунщ, хэпщІыкІыуи нэкІушхъэплъ къэхъуащ. СыкІэрыхъыжъэнтэкъэ сэ абы: «Сыт ар, нанэ, сыт ар?» Нанэ къыззэупщІащ: «Уэ пщІэрэ хэтми апхуэдизу къодхашІэу кІэнфет уаси къозытар?»

– Дэнэ щысщІэн!

– Уэ умыщІэми, сэ сощІэ.

– Хэт?

– Ди усакІуэшхуэ ЩоджэнцІыкІу Алийщ.

Мис итІанэщ сэ къыщызгурыІуар си анэшхуэр апхуэдизу къыщІызэщІэплъар: Алий щыукІытауэ арат. ЗыІэзыбжъэм къэхъуащ сэ къезгъэкІуэкІа псори, сыт и жыли щІа абы лъандэрэ: си хъыджэбз нэхъыщІэм школыр

къеух мы гъэм. ИтIани нобэр къыздэсым си гум IэфIу илщ а цIыху телъыджэм, а усаkIуэшхуэм зэзакъуэ сыIуплъауэ зэрыщытар. Иджыри зэхэсхыу къысцохъу абы и макъ щабэр, и нэ губзыгъитIри моуэ иджыпсту слъагъу хуэдэщ!»

ЕтIуанэ хъыбарыр Алий ипхъу Еленэ (Налжан) къыз-жиIэжыгъащ: «Ди адэр щыдэкIам сэ сыцIыкIуащ, итIа-ни сощIэж: сэ абы гъэщIэгъуэн куэд дэслъагъурт.

Унагъуэ ущыхъукIэ, махуэ къэс жыхуалэм хуэдэу зы Iэмэпсымэ гуэр ухуейщ. Ар къышчумыгъуэаткIэ, улъыхъуэу щIыбодзэ. Сэ сщIэрэ, е уадэ, е Iэдэ, е нэгъуэщI зыгуэр. Дызылтыхъуэр щыдмыгъуэтым деж, ди анэм жиIэрт: «Куэдщ, фымылтыхъуэ, фи адэр къэсыжащи, абы ищIэу къыщIэкIынщ». ИкIи ищIэрт: Iэбэрти а ды-зыхуей дыдэр къыдитырт. Щхъэж здэщылтыхъэм игъэтIылгъыж хъунт, ахъумэ игъэпщкIууи аратэкъым. Апхуэдэу жысIэ щхъэкIэ, игъэпщкIуи щыIэт: сэ нэхъ жаныIуэр. Ди анэр цыхуейм деж къритырт сэр. Ауэ игу загъэртэкъым, Iуэхур зэфIэкIыу, сэр илгъэщIу, Iуихыжыху: сабийхэм къащтэрэ зауIэжмэ, жиIэу гузавэрти. Сэ жаныр щызэрихъэр зыми тщIэртэкъым, езым фIэкI.

Абы нэмышI, нэгъуэщI кIэщIушыгъэ гуэрхэри дэ-слъагъурт ди адэм. МафIэдз дестэр духа нэужь, «фыкIуэ, фи адэм къывитынщ мафIэдзыщхъэ зытIуш» жиIэрт ди анэм. ИкIи къыдитырт, къыздрихыр дымышIэми. Ар къызэрыхъури зэтэкъым икIи тIэутэкъым – къэхъу зэпытт. Иджы сэр-сэру согупсысыж: мафIэдз дестэрат нэхъыбэрэ тхурикъур хъэмэрэ ди адэм къызыкъуихыж мафIэдзыщхъэ «зытIушрат»?

ЩыдэкI махуэм абы ищIар-щэ!

Джэш къэп къищэхури къытхуигъэнащ: «Гузэвэгъуэ фихуэмэ, мыбы фыкъуэсынщ», – жери. ИкIи дыкъуэсащ. А джэш къэпыр мыхъуатэмэ, унагъуэр шхын щхъэкIэ дызэтелIэну къыщIэкIынт: узижагъуэм, и нэгу щIэкIын дэнэ къэна, и пщIыхъэпIи къыхремышхуэ зауэр щекIуэкIа илгъэхэм дэ ди нэгу щIэкIар!..»

1

«Псыпэр зэрыкIуэм псыкIэрирожэ». Адыгэхэм къадокIуэкI апхуэдэ псалъэжь щIагъуэ.

Дауи, япэу абы гу лъызытэу, япэуи а гупсысэр къэ-зыIуэта адыгэм и нэгу куэд щIэкIат, нэхъыбэжи зэ-пилгъытыфырт. Пэж дыдэу, сыт хуэдэ Iуэхури къащ-

ти, абы и зэхэублэкIэм, ар езыхъэжъэ гупым шу пашэ яхуэхъуам мымашцIэу елгытащ Iуэхур икIэм икIэжым зыхуэкIуэнур.

ЩоджэнцIыкIу Алий и Iэужьыр щIэдзапIэ махуэу кыщIэкIати, зэман кIэщIым къриубыдэу ди деж цы-зэфIэуващ тхыбзэ литературэр.

Ижъ-ижьыж лъандэрэ адыгэхэм поэзие фIэрафIэ къадогъуагурыкIуэ. Абы и цыхъэткъэ Европэм нэхъ цы-цIэрыIуэ лъэпкъхэм курыт лIэщIыгъуэхэм ирихъэлIэу къапкърыкIа эпосхэм, емыфIэкIмэ, емыфэгъуэкI «Нартхэр»? «Нартхэми» я мызакъуэу, ди псалъэжъхэми, ди шыпсэ-таурыхъхэми къагъэлъагъуэ пасэрей адыгэм и гупсысэр здынэсымрэ абы къригъэубыдыфу цытамрэ.

Ауэ зэманым зихъуэжырт, зэманым и гъусэу лъэпкъхэм я псэукIэри, цIыхухэм я зэхуцытыкIэри нэгъуэщI зыгуэр хъурт. Япэм хуэмурэ, Iэдэбу зызыгъазэу цыта щIы хъурейр иджы нэр темпынIэу еджэрэзэкIми ярейт. Зэи къэмыхъуа дэнэ къэна, цIыхум и пщIыхъэпIи кыыхэхуэну зыпэмыплъа емыкIу куэд гъащIэм кIуэрэ пэт кыыхы-хъэрт.

ПсэукIэр кIуэ пэтми нэхъ гугъуехъ, гъащIэр нэхъ дыдж, цIыхухэм я зэхуцытыкIэр нэхъ ткIыбжъ хъу зэпытт. Зэныкъуэкъур, зэрышхыр, лъыр псым хуэдэу щагъажэ зэзауэр гъунэжт. Къэралхэмрэ лъэпкъхэмрэ зэгурымыIуэжым кыщынэртэкъым; зы къэралым цыпсэухэри зэпэщIэувэжырт; зы лъэпкъми къахэкIырт зэгурымыIуэж гуп щхъэхуэ гуэрхэри, кIуэ пэтми нэхъ кызызэрыгъэплурэ, зэрыкъэралыгъуэу бэлыхъ хадзэрт. ЩIы щхъэкIэ зэныкъуэкъухэмрэ мылкъу зэпэзыубыдхэмрэ я Iуэхур лъыгъажэм хуэкIуэрт. ЛыхулыпщIэ зимыIэжыххэр власть щхъэкIэ зэныкъуэкъухэрт. А псор зи нэгъу щIэкI цIыхур нэхъ щхъэщIэгупсыс, нэхъ нэплъыснэлус, нэхъ пхъашэ хъунтэкъэ!

«Ярэби, сыт мы ди нэгъу щIэкIырт? Сыт дызыхуэкIуэр? Дэнэ лъэныкъуэкIэ дыздэкIуэри? ЯпэкIэ дыкIуатэрэ хъэмэрэ дикIуэтыжрэ? Дыгъуасэ нэхъыфIтэкъэ, нобэ нэхърэ? Ар пэжмэ, дэнэ деж дыздыщыуар? Хэт къуаншэр? Сыт иджы нэхъ щIапхъэр?»

А упщIэ мытыншхэм ящыщ дэтхэнэми икIэщIыпIэкIэ жэуап етын хуейт. Абы нэхъ узэрыпэлъэщынури, IуэрыIуатэ мыхъуу, литературэм и Iэмалхэрт. Къэра-лыгъуэ куэдми цызэфIэувакIэт литературэ къулей, псом хуэмыдэжу епщыкIубгъуанэ лIэщIыгъуэм ирихъэлIэу.

Адыгэ лъэпкъыр литературэ хуэныкъуэт. А фIыгъуэр зыбгъэдэлъхэм ехъуапсэрт. XIX лIэщIыгъуэм къриу-быдэу зыкъалэт лъэпкъым тхыбзэ литературэ илэным

дихьэхауэ хуэлажъэ щІэныгъэлІ-узэщІакІуэ шыпкъэхэм (Нэгумэ Шорэ, Хъан-Джэрий, н.). АрщхьэкІэ – зыщІэхъуэпсам я Іэр лъэмыІэсу – ахэри утыкум йокІыж: щхьэх зымыщІэ лІы закъуэтІакъуэкІэ пхузэфІэхын Іуэхутэкъым ар, зэрылтэпкъыу зэувэлІапхъэ Іуэхушхуэт.

ИужькІэ, лІэщІыгъуитІым (епщыкІубгъуанэмрэ етІощІанэмрэ) я зэблэкІыгъуэм зи зэманыгъуэр ирихьэлІа усакІуэ ахъырзэманхэр-щІ! Агънокъуэ Лашэ кІуэрыкІуэм тету къыІурыщэщырт дунейпсо лирикэр зыгъэбжыфІэн усэхэр. Апхуэдэт ПащІэ Бэчмырзи. АрщхьэкІэ Лашэрэ Бэчмырзэрэ я усэхэр тхылъым щихуар (нэхъ тэмэму жыпІэмэ, а тІум къагъэщІам и пычахуэу къагъуэтыжар цІыхум щалэрыхьар) зэманыфІ дэкІауэщ, етІощІанэ лІэщІыгъуэм и етІуанэ Іыхьэрщ.

Октябрым екІуэкІа революцэм и пэ къихуэу е абы ирихьэлІау утыкум къихъат еджауэ, щІэныгъэрэ хьилмырэ зыбгъэдэлъу адыгэ лІыфІ гуп (Щагъуэ Нурий, Дым Іэдэм, Куп Хъэжы-Исмэхьил, Къылышбий Хъэжы-Исмэхьил, Щэрэллокъуэ Талъустэн, ШэджыхьэщІэ Пщыкъан, Бoryкъуей ТІутІэ, н.). Абыхэм яхэттэкъым и кІэ къихуамэ бзэ зытІущкІэ мыпсэлъэф, КъуэкІыпІэм (е КъухьэпІэм) я культурэм, я тхыдэм фІыуэ щымыгъуазэ, дихьэхауэ лъэпкъ тхыдэр зымыдж, адыгэ сабийр зэреджэн тхылъ е усэхэр, рассказхэр, пьесэхэр зымытх.

МащІэкъым абыхэм яхузэфІэкІар. Іэмал ягъуэтамэ, нэхъыбэжи ялэжынут. Ауэ, щхьэусыгъуэ зырыз къыхуагъуэтурэ, хэт ялэщІаукІащ, хэт ягъэкІуэдащ, хэти, и щхьэр ихъумэн папщІэ, лъахэр ибгынэн хуей хъуащ.

НэгъуэщІт ЩоджэнцІыкІу Алий и натІэм къритхар. Абы и пщэ къыдэхуа къалэныр гугъут, лъагэт. И таланткІи, и щІэныгъэкІи, и хьилмыкІи, и хэлъэткІи псоми къахэщу зылІ къахэкІ хабзэщ лъэпкъым, псэкІэ езы лъэпкъми ещхьыркъабзэу, иужькІэ абы и цІэр а лъэпкъым дамыгъэ хуэхъужу, инджылызхэм Шекспир, урысхэм Пушкин, франджыхэм Бальзак пащІэ зэрыщымыІэм ещхьу. Дэтхэнэ адыгэм дежкІи апхуэдэу лъапІэ хъуащ Алий и цІэр. АдыгэбзэкІэ къеджэф дэтхэнэ сабийри щыгъуазэщ абы и тхыгъэ уахътыншэхэм.

*СоцІэж – Мадинэ и набдзэр,
МазэцІэм хуэдэу, къурашэу,
ПшэкІухьым ещхьу, щхьэц фІыцІэм
Напэхум жбауэ тырищІэу...
Сырымэ цІэлъу къыпфІэцІу,
Нэ фІыцІэ пІащэхэр лыдыжырт,*

*Шыггэхум ешху, шынэдзэр
Гунэ плъыжь пІашІэм кыІушчырт.
ЗекІуэу шыплъаггукІэ, а дахэм
Псы хуэм ес къазу уІуплзэрт,
Къопсалтэ шыхгукІэ, и макгым
Жэнэтбзу усэу уедаІуэрт.*

Илтэс мелуан куэд лъандэрэ хэплтэ-хэгупсысыхъу зэфІэс ди къуршыжъхэм, ди мээхэм кыыщыкІ жыг зэмылІаужыгъуэхэм, удз зэмыфэгъухэм, ди бгылтэ лъахэр къэзыггэпсалтэу еукІуриех псыхэм – хэт ищІэрэ: я гухэлъ, я гурыгъу-гурышІэ псалтэкІэ зэхуаІуэтэн хуей хъуатэмэ, ярэби, Алий и бзэр къыхамыхыну пІэрэт, – апхуэдизу къулейщ, лантІэщ, ІэфІщ усакІуэм Іурылт адыгэбзэри.

Едэ, цІыху къызэрыгуэкІхэм, дымышІэми, нэгъуэщІ зыгуэру щымыту пІэрэ мы Іуэхур: дыкъэзыухъуреихъ дунейм щытлъагъу псори гъэхуауэ адыгэбзэкІэ псалтэу (Лермонтовым «вагъуэр вагъуэм йопсалтэ» жыхуиІэм нэхъей), абыхэм я псалтэмакътыр усакІуэ щыпкъэм и тхъэкІумэ жаным тыншу къиубыдрэ, ар дэ къытхуиІуэтжэу, – апхуэдэу уезыггэгупсыс зэфІэкІ Алий дыболтэагъури.

Дауи, бзэм и ІэфІыр къозытыр а бзэм ирипсалтэ цІыхухэрщ, а бзэр къызыдэгъуэгурыкІуэ лъэпкътырщ, абы, а лъэпкътым, и тхыдэрщ, и ІуэрыІуатэрщ, и бзэр щызекІуэ лъахэрщ.

АрщхъэкІэ, дауэ щрети, анэдэлъхубзэм усакІуэм къритыр – *къызыхыщІыкІыныщ*. КъызыхэпщІыкІы-нур уи пэрыхъэтми, абыкІэ зэфІэкІыркътым усакІуэм и лэжыгъэр. УсакІуэр (тхакІуэр) зыхуэдэр къызэрапщытэщ *къызэрыхащІыкІ* Іэмалхэм ар зэрехъулІэ щІыкІэри. Мыбдеж Алий нэгъуэщІ лъэпкъхэм къахэкІа усакІуэхэм я дежкІэ емышплъэкІыу хъуакътым.

Дызэрыщыгъуазэщи, Алий, и ныбжкъІэ щІалэ дыдэу, Кърымми Тыркуми щеджащ. Хъэрыпыбзэмрэ тыркубзэмрэ ищІэрт, балъкъэрыбзэми ирипсэлтэфырт. «Алий Истамбыл зэрыщеджар къыщытщІэм, – етх КІыщокъуэм, – ди фІэщ хъуащ а лІым дуней зэрилтэзгъуар, куэд зэрищІэр. Къущхъэ щІалэ цІыкІу къытхэсти, урысыбзэкІэ шыгурымыІуэм, Алий къущхъэбзэ зыкътыщыщІым, дызэплыжаш, дгъэщІагъуэу. Къущхъэбзэ зыщІэ адыгэ щІалэ цІыкІу къытхэтти, гу лъатащ егъэджакІуэр тыркубзэкІэ зэрыпсалтэм» («Зи лъэрыгытыпс тІыгъа»).

Алий балъкъэрыбзэ ищІау зэрыщытам и щыхъэту нэгъуэщІ зыи щыІэщ: автор ныбжыщІэ Кулиев Къайсын и Іэрытххэр щилъагъум, абы усакІуэ лъэрызехъэ

къызэрыхэкIынуур къыгурыIуауэ цытат Алий, зэныбжьхэм къахигъэщуй псалъэ гуапэ хужилат.

Сэ сыщыстудентым щыгъуэ дезыгъаджэу щыта Бычков Д. И. (Дмитрий Иванович зауэм ипэIуэ илъэсхэм пединститутым щылэжьат, Алий фIыуэ ицIыхурт, а тIур зэхуэзэрт, зэкIэлъыкIуэрт; абы теухуауэ езы Бычков къиIуэтэжар къыщыбгъуэтынуц 1955 гъэм КIуащ БетIал урысыбзэкIэ Налшык къыщыдигъэкIа «Салам» тхылъым и псалъапэм) игъэхъыбарыжу мызэ-мытIуэ зэхэсхырт: «Алий франджыхэм я бзэри ицIэрт, сэ куэдрэ срихъэлIащ ар Беранже и усэхэм къеджэу, къызэреджэри а зэрытха бзэ дыдэмкIэт».

Урысыбзэр абыхэм яцIыбгъужмэ (езым и анэдэлъхубзэм нэмыщIкIэ), бзэ зыщыплI мэхъу, КъуэкIыпIэри КъухъэпIэри къызэщIаубыдэу. КIэщIу жыпIэмэ, Алий Iэмал игъуэтат лъэпкъ литературэ зэмылIэужьыгъуэхэм якIэлъыплъыну, тхакIуэшхуэ куэдым я Iэужьыр еджапIэ ищIыну. ИкIи абы а Iэмалыр нэсу игъэлэжьащ.

Пэжым ухуеймэ, апхуэдэурэщ дунейпсо литературэми зэрызиужьыр, тхакIуэ нэхъ ин дыдэхэми я зэфIэкIым зэрызиуэщIыр: зы лъэпкъ литературэ гуэрэм е зы тхакIуэ закъуэм деж щызэхуэхъсауэ фIыгъуэ псори къыщыбгъуэтынукуым. Зы тхакIуэр адреим доплъей, зы лъэпкъыр адреим хуоплэкI; Вальтер Скотт дэплъейрт Бальзак, Гете зыхилъхъэ щымыIэр Шекспирт, Пушкиным, псом хуэмыдэжу щыщIалэм, Iустаз нэхъ хуэхъуар Байронт, Хемингуэй – Шекспиррэ Стендалрэт.

НэгъуэщIу жыпIэмэ, адыгэ IуэрыIуатэм къыпихынури, хамэ лъэпкъым къыпкърыкIа литературэм Iэдэбу щыгъуазэ зищIу, нэгъуэщI тхакIуэм гъукIэгъэсэн зыщыхуищIыпхъэри тэмэму къыгурыIуэу, езым къыдалъхуамрэ нэгъуэщI щIыпIэкIэ къикIамрэ екIурэ-ещхъу зэгуригъаIуэрэ – а тIур зэхэшыпсыхъу, икIэм икIэжым зыуэ къыщIидзыжу. КIэщIу жыпIэмэ, ЩоджэнцIыкIу АлийкIэ еджэу тхакIуэ лIэужьыгъуэщIэ, балигъ бгъэдыхъэкIэу Iуэху мытыншым бгъэдыхъэфу, ди лъахэм къыщоунэху, лъэпкъым и тхыбзэ литературэри абдеж къыщожьэ.

II

Пэжу, ЩоджэнцIыкIу Алий IустазкIи ехъулIат: и хыилмырэ и хэлъэткIэ гу къылытатэу Къэбэрдейм зылI къахэкIамэ, ЦIагъуэ Нурий етIуанэт. Алий щIалэ дыдэу Нурий Iэрыхъэри, фIыгъуэ куэд къыпихат. Нурий

и гъукІэгъэсэным щІэмычэу къыжриІэрт адыгэхэр лъэпкъыжью, тхыдэ утыку къызэрихъэри куэд щІауэ зэрыщытыр. «Адыгэ тхыдэ» зыфІища и тхылъым Нурий мыпхуэдэу щыжиІэрт: «Адыгэр дунейм къызэрытехъэрэ гъащІэу ягъэкІуар илъэс минихым щІегъур. А лъэхъэнэ кІыхъым къриубыдэ ди гъащІэр лъэхъэниплІым хуэбгуэш мэхъур. Япэ лъэхъэнэр: адыгэм зыщиубгъуа лъэхъэнэщ...»

Япэм адыгэхэм тхыгъэ зэраІами тепсэлъыхъырт Нурий: «Хъэтухэм я тхыбзэр сурэту щытащ. Сурэтхэр цІыху, хъеуан, щхъэ, Іэ, лъэ, къамэ, джатэ, хуэдэу щытащ...» «Тхыбзэ» псалъэми гу лъытапхъэщ, – игъэІу-щырт щІалэщІэр Нурий, – «тхыбзэ» жаІэн щхъэкІэ абы къикІри щыІэн хуейщ, арыншэу ар къежъэнукъым. Щам е Тыркум щыІэ адыгэхэм грамматикэмкІэ дызэджэ тхылъым папщІэ «бзэхабзэ» жаІэ, а тІур зэбгъапщэмэ, шэч къытепхъэ хъунукъым адыгэхэр тхэуэ зэрыщытам, я тхыгъэр нобэ дызэрытхэ хъэрфхэм ещхъу щымытамы...» АдэкІэ къыхуиІуатэрт адыгэм зы зэман гуэр къэралыгъуэ, хэбгъэзыхъмэ, цІыхубз пащтыхъи яІауэ, цІыхубзым зэреджэу щытар Чирчэ гуащэу, шэрджэс (черкес) жыхуэтІэр Чирчэ деж къыщцежъу...

III

И лъэпкъым и тхыдэр кІыхъу шэщІауэ и нэгу къыху-щІэмыгъэхъэми, абы и къэгъэшыпІэу куэдыкІейр пшагъуэм фІыхэкІуадэми, Алий, щІалэми, фІыуэ ищІэрт иужьрей лІэщІыгъуэ зытІущым къриубыдэу адыгэхэм ятелъа хъэзабыр зыхуэдизыр, жэщкІи имыгъэжейуэ ар зыІыгъ гупсысэт: «Дапщэщ ди дыгъэр къыщепсынур? Дапщэщ ди нэр щыплъэжынур?»

И лъэпкъым и нэгу щІэкІам къытригъээзэжырт, къытригъээзэжырти – щІэрыщІэу езы щІалэм и нэгу щІэкІыжырт, псори езым и щхъэкІэ къыщыщІам хуэдэу, и псэкІэ игъэву... Ярэби, дэрауэ пІэрэ-тІэ щыуар?.. Бетэмал!.. Ярэби, сытым щыгъуэ?.. Хъуатэкъым ар!.. АрщхъэкІэ, сыт хуэдэ хэкІыпІэт диІэр?.. Дауэ тщІамэ – дауэ хъуну пІэрэт?.. Иджы, нобэ, сыт нэхъ длэжыпхъэр, дымкІуэдэжыпэн папщІэ (арыншэми дымащІэщ)?..

Алий къытригъээзэжурэ ириплъэжырт адыгэм къызэпача гъуэгуанэм.

...Петр Езанэм хъэкъыу кыгурыІуат езым и лъэпкъыр КъухъэпІэм щыпсэу лъэпкъхэм икъукІэ къазэрыкІэрыхуар, урыс къэралыгъуэр зэтригъэуэвэн папщІи

куэд илэжъат, абы ирихъэжъа ІуэхумкІи адыгэхэр (псом хуэмыдэжу къэбэрдей адыгэхэр) дэІэпыкъуэгъушхуэ хъуат: пэжыр жыпІэнуэм, езы пащтыхьми щыгъушцэр-тэкъым апхуэдэ Іуэхутхъэбзэр. Ауэ адыгэм жиІакъэ: «Псэ зиІэм уахътыи иІэщ». Петр Езанэм хуэдэ пащтыхь Урысейм зэи ямыІэжагъэнкІи хъунщ. Къылыммысу, къытемыхуэу, нэмыукІытагъэрэ хъэгъэщагъэкІэ бжыпэр яфІэзыубыда, Потемкин, Орлов зэшхэм (абыи къыщыувыІэжатэмэ!..) я жэщгъуэлъу къэкІуэкІа нэмыцэ щылъху цІыхубзыр тепщэ щыхъум, адыгэхэр ауэ къызэрымыкІуэу хилъэфаш: мо укІытэншэм адреі лъэпкъхэм цІыхуфэ яриплъыртэкъым, икІи ахэр щысхьыншэу зэтриукІэн, псэууэ къанэм, я псэупІэр зрапхъэкІыу, я лъахэриригъэбгынэнукъалэн къыщеццІри – и дзезешэхэм я нэхъ пхъашэ дыдэр, адакъэ цІыкІу лъэджажэшхуэр, ди дежкІэ къеушт.

Дауи, адыгэхэр къуаншэт: псэупІэ дахащэкІэ, дуней жэнэткІэ Тхъэр къахуэупсати! «Бажэм и фэр и бийщ», – жаІакъэ? Апхуэдэ дыдэт адыгэм и Іуэхур: «бажэр» зыми хурамыгъэтыжу, «бажафэр» псоми зрапхъуэнут. Іуэхуракъэ, апхуэдэ «бажэу» пщІы, щэ бжыгъэхэр зи ныбэ бгъуфІэм тынш дыдэу икІуэдэну «дыгъужь» нэпсейхэр лъэныкъуэ зырызымкІэ къыщобгъэрыкІуэ... Тыркур... Франджыр... Псори къыхузэпещэрт адыгэ зытес щІы кІапэм! Къэзакъхэм, тІэкІу-тІэкІуурэ къэкІуатэурэ, ди лъахэр яубыдыпат; кърым семэнхэр, тенджыз тІуащІэм къызэпрыхІырти, адыгэ жылэхэм къатеуэрт, яхуэхыр яхъу, яхуэмыхьыр Іисраф ящІу, я гъуэгур лъы защІуэ...

...Япэм сыт яку дэлъами, адыгэхэмрэ урысхэмрэ иджы тІэкІу нэхъ зэгурыІуэж хуэдэу хъуащи... Ярэби!..

IV

Дауэ щрети, большевикхэрщ а псом кІэ езытар. Сыт хуэдэ гуемыІу абы я Іуэхум пымыщІами, я псалгъэм иужькІэ дапцэрэ емыпщІыжами, акъыл хэлъу зы лозунг щхъэпэ якукъуэдиат большевикхэм: лъэпкъ псори зэхуэдэщ, лъэпкъ псори щхъэхуиту щытыпхъэщ, дэ лъэпкъ зэхэгъэж тщІыркъым, жаІэу къызэрыувар. 1917 гъэм и пэ къыхуэу щІадзэри большевикхэм зэи ямыгъэтІылъу ягъэвууащ а къыхуеджэныгъэр, революцэм и ужькІэ щІагъэхуэбжъа мыхъумэ, ягъэкІэщхъакъым. Абы къаруушхуэ иІэуи къыщІэкІаш: СССР-кІэ зэджду щыта къэралыгъуэшхуэм лъабжъэ хуэхъури, Гитлери

хуэкъутакъым ар – езыр текІуэдащ, иужькІэ Кремлыр зи хэщІапІэхэм езыр-езыру якъутэжыху...

ЗанщІәуи жыІәпхъэщ: лъәпкъхэр зэхуэзыгъадэ политикәу большевикхэм кърахъэжъам ЩоджәнцІыкІу Алий гурә псәкІэ еувәлІащ. СыткІи емыувәлІәнрәт: жыжьэрә гъунәгъуу абы епхъәлІә хъун лъәпкъ политикә ипәІуәкІә зыми кърихъэжъатәкъым. ЩІәуә гъащІәм къыхыхъэм (ар хъун хуэдәу къилгытәмә) Алий зимыгъәгувәу пәджәжу зэрыщытар КІыщокъуә Алыми къигъәлъәгъуащ: «Сыт щІәуә къежъәми, Алий гу лъымытәну Іәмал иІәтәкъым. «Ди планышхуә», «Бахъсэнстрой», «Линә трактористкәщ», «Колхоз хъәсә», «Стахановецхэр» жыпІәу Алий и усәхэр къебжәкІи, гурыІуәгъуә мәхъур усакІуәр щыпсәуа зәманым и гум къишхыдыкІмә, зэрыфІәфІар, пашәр пашәфІу, хәкур я мурадым зэрыхуәкІуәм шәч лъәпкъ къытримышхәу псалгә дахәкІә цІыхур гуггә дахәм хуриджәным зэрыхушІәкъуар» («Зи лъэрыгъыпс тІыгъа»).

УсакІуә щІаләм дежкІә ар дәрәжәгъуәшхуәт: хъэзаб мыухым хамыгъәкІыу къэзыхъа и лъәпкъым иджы щхъәхуитыныгъә игъуәтыныр, зиужьыну, зиуэщІыну нобә Іәмал зэриІәр.

Абы кІәщІу епхауә нәгъуәщІ зы Іуәхугъуи щыІәт: щІәныгъәр, еджәныгъәр.

Ари псәукІәщІәм къыдәкІуәт: лъәпкъ зәхәгъәж щымыІәу, псори еджәну хуиту, къанә щымыІәу, цІыкІухәр псори еджапІәм щІәтІысхъәу, езы еджапІәхәр (игъащІәм щымыІәуә!) къызәІуахыу, адыгә алыфбейр зәхалъхъәу, цІыкІухәр анәдәлъхубзәкІә зәрәджәну тхылъхәр ятхыу, дунейм щекІуәкІым цІыхубәр щыгъуазә ирихъуну газетхәр къыдәкІыу... АдыгәбзәкІә тхылъ, адыгәбзәкІә газет!.. ЛІәщІыгъуә дапщә хъуауә адыгәм къахәкІа лІыфІхәр щІәхъуәпсрәт абы!

*КъеІыфхыжыт хуитыныгъәм
Фә фи Іыхъәу къишиар,
КъивгъәкІыжыт фи гу хуитхәм
КІыфІым гуауәу иридзар!
ФыуггәащІә адыгәщІәм
Я щІәныгъәр къэзыІәт!
Тыггә нәхухәр зи гуггъуехъкІә
Дә, ләжъакІуәм, къыдәзыт!*

(«Къәбәрдей егъәджакІуә курсантхә!»)

Алий а щІәм, а фІыгъуәм нәгъуәщІхәр хуигъәІуш къудейкъым; зэрыжаләщи, «и Іәщхәлъащхәр дрехей-

ри», езыри хохъ а Іуэхушхуэм, лъэкІ къимыгъанэуи холІыфІыхъ, и закъуэу къылтхысу лэжыгъитІ здихъу: егъэджакІуэу школым макІуэри ныбжыщІэ цІыкІухэр еджэкІэм, тхэкІэм хуегъасэ, къыдэкІыу щІэзыдза газетми щІэмычэу матхэ, адыгэ сабийхэр, езым и жылауэ, «Хъэсанш цІыкІухэр», дэзыхъэхын тхыгъэ щыІэн папщІэ.

ЩоджэнцІыкІу Алий и тхыгъэу печатым къытехуахэм адыгэ цІыхур (цІыкІури инри) къеджэу ирагъасэ, тхылгъым ирашалІэ. Апхуэдэ насыпым щІэхъуэпсат Нэгумэ Шори, ауэ ар и нэгу щІэкІыну иухатэкъым Шорэ зыщІэхъуэпса насыпыр, ар зыхуэлэжъа махуэр зи нэгу щІэкІ Алий зыкъримыгъэлыжу и лэжыгъитІми пэщІэтщ. А ІуэхугъуитІри (егъэджэнымрэ тхэнымрэ) лъэкъым дежкІэ цхъэпэт, япэ ибгъэщынур къыпхуэмыщІэу. Зэман дэкІри, ныбжыщІэхэр егъэджэным хурагъаса, а ІэщІагъэм хуэхъэзыр щэ бжыгъэхэр диІэ хъуащ. ИкІи абыхэм ящыщ дэтхэнэри пэрыувэфынур егъэджакІуэ ІэнатІэм. Ауэ ЩоджэнцІыкІу Алий зэрытхэм хуэдэу тхэуэ щыІэр ЩоджэнцІыкІу Алий и закъуэт. Ар псом япэу къызыгурыІуар Налло Жансэхъуу къыщІэкІынуц: «Гулътэ хэха хуэфашщэ зи усыгъэхэр налкъутналмэсу зэщІэпщІыпщІэ, зи усэбзэр макъамэ дахэу зэхэлъ, талант къулей зыбгъэдэлъ усакІуэ щІалэ ЩоджэнцІыкІу Алий. Абы и усэхэр яподжэж нобэрей зэманым къыгъэуэв къалэн нэхъыщхъэхэм. И таланткІи, зэфІэкІыу бгъэдэлъымкІи Алий къахошхъэхукІ нобэрей адыгэ усакІуэ псоми. Абы адыгэбзэм и къулеягъэ, и дахагъэ псори къызэригъэІурыщІэфым хуэдэу а къалэныр къызэхъуллэ яхэткъым ди тхакІуэхэм».

Езы усакІуэри 1935 гъэм егъэджэн Іуэхум къыхокІ икІи (куэд къызэрыхуэмынэжар и псэм ищІа нэхъей) къарурэ зэфІэкІыу иІэр творчествэм ирехъэлэ.

V

Иужьрей илъэси 10–15-м къриубыдэу СССР-кІэ зэджэу щыта къэралыгъуэшхуэр лъэлэжащ. Урысейр къызэтенами, абыи зэхъуэкІыныгъэ куэдыщэ игъуэтащ. Псом хуэмыдэу, къыпхуэмыщІыхужыну зэхъуэкІыныгъэ зыгъуэтар идеологием и лъапсэрщ (апхуэдэу щыхъукІэ, иделогием зи Іуэху хэлъ литературэм хуалэ щытыкІэми хэпщІыкІыу зэхъуэкІыныгъэ егъуэт).

Тхыдэм и къэгъэшыпІэхэм деж сыт къыщыхъу хабзэр? Дыгъуасэ яІэту щытар нобэ кърамыдзэжу,

нэхъяпэм щхьэшэ зыхуащІу къекІуэкІам иджы ІупщІэ хуащІу аракъэ?

НтІэ, ар дыдэр Урысейми къыщыхъуащ. Къызэрыхъуа щІыкІэри ауэ цІыкІуфэкІуукъым: щІэгъэтхъауэ, егъэлеауэ, «пыІэр къыщыхъыпхъэм щхьэр къахъу», мис а дызэресэжам хуэдэу...

А къралыгъуэм дэри дыщыщ, Москва къыщцежър ди деж къэмысынкІэ Іэмал иІэкъым.

ЩоджэнцІыкІу Алий и творчествэм фІыщэу шыгъуазэ егъэджакІуэ дыдэхэри Іэнкуну шыцІэупщІэ шыІэщ: «Лениным, Октябрым теухуа усэхэм щхьэкІэ сыт цІыкІухэм яжетІэнур? Алий ахэр щитха лъэхъэнэмрэ ди зэмамырэ зыкІи зэщхькъым... КъагурымыІуэххэнкІи зыри хуэІуакъым...»

Мыпхуэдэхэм деж псом япэу къэуупупщІэр: «И гумрэ и псэмрэ къыбгъэдэкІыу итха?»

Л. Мартынов зэрыжиІащи, *«из смирения не пишутся стихотворения»*.

ЩоджэнцІыкІу Алий сыт итхами и гумрэ и псэмрэ къыбгъэдэкІыущ зэритхар: бзу бзэрабзэм и пщэр щаубыдыкІмэ, и тэмакъыр щеч, ахъумэ къуаргъ макъкІэ уэрэд къыхидзэркъым.

НтІэ, абы имыщІауэ ара?..

Мы упщІэм жэуап естын и пэкІэ щапхъэ зытІуц къэсхынщ.

В. Маяковскэм 1929 гъэм и кІэхэм хуэзэу Іуэху кърхъэжъауэ шытащ: «Илъэс 20-м схузэфІэкІар» жиІэу езым и творчествэм теухуа отчет-выставкэшхуэ ищІыну. АрщхьэкІэ... усакІуэм ар щыхузэфІэкІар илъэс ныкъуэ хуэдиз дэкІауэщ, 1930 гъэр екІуэкІыу...

Сыту пІэрэт апхуэдизу къэхъуар – усакІуэ нэхъ цІэрыІуэ дыдэри зыгу къащымыхъуу лъэныкъуэкІэ ирагъэкІуэтэкІын хуэдэу? КъызэрыщІэкІамкІэ, Сталиным и ныбжьыр илъэс 50 щрикъур ягъэлъэпІэну загъэхъэзырты, абы нэгъуэщІ къыхэплъхъэж хъунутэкъым. Маяковскэм къыхуэнэжыр зыт: зишыІэу, къыхуагъэлъагъуэ пІалъэм пэплъэну. Апхуэдэуи ищІащ. Ауэ... усакІуэшхуэм щхьэжэ щыхъуащ къыщыщІа щІэщхъур. ИкІи абдежщ Маяковскэм нэсу къыщыгурыІуар: псэкІэ фІыуэ илъагъу стройм, революцэм и япэ махуэ лъандэри хъэлэлэу зыхуэлажъэм, цІыхум пщІэ зэрыщыхуащІ цІыкІэр, абы и гуащІэдэкІыр мыхъуу, иІыгъ къулыкъум тещІыхъауэ зэрыщытыр (абы и мызакъуэу: тхакІуэм хуэфащэ Іулыдж аукъудей зэрыщыхуамыщІыр). НэгъуэщІу жыпІэмэ, усакІуэм зэригугъамрэ Іуэхур къызэрыщІэкІамрэ шурэ лъэсрэ я зэхуакут... Абдежым щыщІэдзауэ Мая-

ковскэм гукъыдэж лъэпкъ и Іэжакъым, итхыжа щІагъуи щыІэкъым, мыгувэуи зиукІыжащ (е апхуэдэу ягъэ-Іуащ).

Ар зы щапхтэ.

ЕтІуанэр.

Маяковскэм 1929–30 гъэхэм къыгурыІуауэ щытар Борис Пастернак къыщыгурыІуар 1937–38 гъэхэм екІуэкІа езыгъэз лъэщыгъэ гуащІэ дыдэхэм я земанырщ. 1936 гъэр къыщыхъа пщэдджыжьым совет цІыхухэм яІэрыхъэну газетхэм нэхъ ІуплъапІэ дыдэм хуэзэу традзат Сталиным теухуа щытхъу усэшхуэ – Пастернак и ІэдакъэщІэкІыр. ИужькІэ абы апхуэдэ лъэпкъ зэи къыІэщІэтхыхьыркъым, итхыу хъуар щІагъэтІысынрэ щІаукІынрэт (и ажал хэлътэкъыми къелащ ахъумэ). Абыи къикІыр сыт? Пастернаки, сыт щыгъуэ сыт итхами, и гумрэ и псэмрэ къыжралэр итхауэ аращ.

Мыри зыщыбгъэгъупщэ хъунукъым.

Маяковскэмрэ Пастернакрэ щыпсэуар Москващ. МащІэ-куэдми, абыхэм Іэмал нэхъ ягъуэтырт къэралым щекІуэкІыр тэмэму ящІэн илъэныкъуэкІэ. Къэралым щызекІуэм теухуауэ нэхъ щІыпІэ пхыдзахэм щыпсэухэм яІэрыхъэр газетхэм къытехуэрати, абы зыри къытрадзэртэкъым – парт, къэрал унафэщІхэм ягу иримыхъыну. А щытыкІэм зы кІэ гуэр щигъуэтари 1956 гъэрщ. Ар зыщыбгъэгъупщэ хъунукъым зауэм и пэкІэ къэхъуакъэщІахэм ущытепсэлтыхъым деж.

VI

Къэралышхуэм щекІуэкІ псор имыщІэми, и лъахэм щекІуэкІыр Алий имылъагъункІэ Іэмал иІэтэкъым. Илъагъурт. ИкІи пэджэжырт.

ПсэукІэщІэм къыздихъа фІыгъуэм егъэгугІэ усакІуэр, абы гурэ псэкІэ и телъхъэщ, хъуэхъу уси хузэхелъхъэ. Ауэ абы и закъуэкъым усакІуэм и нэм къыІуидзэр. ЩІэм емыкІу, цІыхугъэми къемызэгъ властым игъэудэфакъэм ялэжъу щилъагъукІэ, усакІуэр абы япэщІоувэ; и къулыкъум къыкъуэгущукІыу цІыхум лей езых щыкІа унафэщІхэр утыку кърелъхъэ.

*Нэпсеяггэм уи цІыхугъэр
Сыту Іейуэ щІууфа,*

*Упэжыну къызжепІахэр
Дауэ хъууэ кІуэдыжа?*

*ЦГыхум пашэу уцыхахым,
Уакъуэтыну жыпIагъаи...*

(«IукI!»)

Ауэ узыфэр куэдкIэ нэхъ шынагъуэт икIи икъукIэ хэтIэсат. Махуэ къэс жыхуаIэм хуэдэу Алий ил'агъурт зыгъэгузэвэнрэ зыгъэбэмпIэнрэ. ШколакIуэхэм е къеджэкIэрэ тхэкIэрэ япэм зымыщIа мэкъумэшынщIэу иджы абы егугъухэм уаIупл'ээн къудейри гухэхъуэт: тхылъ, тетрадь, къэрэндащ, шакъалгъэ яIыгъуу къакIухъу... Я Iэпхъуамбэм шакъэ тракIэжамэ, иридыхъэшхыу... Сабийхэм я мызакъуэу, балигъхэри я фIэщыпэу егугъуу, елIалIэу... Ауэ...

Ауэ езыгъаджэхэм, щIэныгъэ зыбгъэдэлъхэм я Iуэхур хэпл'эгъуэми къыщынэжыртэкъым – гузэвэгъуэт, шынагъуэт.

Урыс усаkIуэ хьэлэмэт Максимилиан Волошин мыпхуэдэу итхыгъащ:

*Буржуа не было, но в нем была потребность.
Для революции необходим капиталист,
Чтоб одолеть его во имя пролетариата.*

НэгъуэщI и зы усэм абы щыжеIэ: «*Наш пролетарий – голытьба, а наши буржуа – мещане*».

Дауи, усаkIуэм щIэнэкIалгъэ ищIыр хъийм икIа цIыху гущIэгъуншэхэрщ, лыхулыпцIэ зымыIэхэрщ, хамэ къэралхэм щызекIуэ къупхъэ е лозунг гуэрхэр щхъэусыгъуэ ящIурэ я лъахэм мафIэ щIэзыдзэ, лажъэ зымыIэ цIыхухэм зэрыукIрэ лъыгъажэрэ яхэзылгъхэ нэжэхэрщ.

Ауэ, хэбгъэзыхъмэ, Урысейм зы буржуй гуэри, пролетариаткIэ узэджэ хъунум и хуэмэбжъымэ гуэрхэри щыIат. А тIуми хуэхейр ди лъахэрт.

АрщхъэкIэ... щыхъэрышхуэм зыкъыкIэрыбгъэху хъурэт!.. Вождышхуэхэм щIэмычэу ирагъэукIырт. ЯукIыу хъуами щхъэусыгъуэ гуэр къыхуагупсысырт. НтIэ, абы уакъыкIэрыху хъурэ! А «тIэкIур» пхузэфIэмыкIынуэм – Iэтащхъуэ зыплъытэжи хъун!..

ЩоджэнцIыкIу Алий Кърым щIэкIуари, Истамбыл щIыщыIари щIэныгъэ зригъэгъуэтыну арат, ахъумэ, лорд Байрон зыпищIыжу, дунейплгъэ къыкIухъу аратэкъым. Мухъэмэдрэ бгымрэ я Iуэхур иджы гушыIэм хуэкIуэжащи, абы и Iуэхур щхъэхуэщ. Ауэ пцIыи гушыIи зыхэмылгъыжращ: щIэныгъэ зэзыгъэгъуэтынурщ еджа-

пІэр здэщыІэм кІуэр, еджапІэракъым къакІуэр. НтІэ, фІэщхъугъуейуэ щытми, аращ ди щІэныгъэлІ пажэхэм паубыда щхъэусыгъуэр: щхъэ фыкІуа, щхъэ феджа, сыт щІэныгъэ щІызэвгъэгъуэтар?

Алыфбей птхын, учебник зэхэплъхъэн папщІэ, щІэныгъэ уиІэн хуейщ. ЩІэныгъэ зэбгъэгъуэтынумэ, еджапІэ здэщыІэм уокІуэри ущоджэ (еджапІэр езыр къыщымыкІуэкІэ). Апхуэдэ зэфІэкІ зыбгъэдэлъхэр, щІэныгъэ зиІэхэр зэхуашэсри, щхъэж хузэфІэкІ илэжъу щІедзэ. Іуэхур зэтеувэ хуэдэу цыхъум, учебникхэри къыдэкІу, абыхэмкІи еджи, езыгъаджи цыІэу.

...Ей, зэт! Уэ дэнэ щІыпІэ ущеджар? Сытыт узыхуеджари?

Абы фІэкІа хэмылъуи яІэщІэкІуэдат лІы ахъырзэманхэр! Борыкъуей ТІутІи, ШэджыхъэщІэ Пщыкъани, адреихэри. Мис а «адреихэр» куэд мэхъу. Абы теухуауэ КІыщокъуэм етх: «Къуажэм еджапІэ къыщызэІуахыну цыхуежъэм, мыдрисэм щеджауэ, тхылъ еджэфхэу зыкъом къызэхуашэсаш, ирагъаджэу щхъэж къыздикІа къуажэм егъэджакІуэу ягъэкІуэжыну, хъарзынэу гъэмахуэ къэс курс тІэкІухэри къаухыгурэ гъэ еджэгъуэм къыщыщІидзэнум ирихъэлІуэ зэбгрыкІыжурэ илгъэс зыбжанэ ягъэлэжъащ. Иужьым, Тхъэм ещІэ ягу щІебгъэжар, мыдрисэм фыщеджащ, жаІэу ягъэкъуэншауэ жаІэ, нэгъуэщІ цІыхур щеджэн адыгэм ямыІа пэтрэ: зэщІакъуэщ а къомри ЛІыгъур Ибрахым и лъэужьыр ирагъэхуащ, кулак, подкулачник жыхуаІэхэм яхэгу («Зи лгъэрыгъыпс тІыгъа»).

Сытыт а псом къикІыр? Властыр зыІэщІэлъхэм цыхуей дыдэм деж зыхуей дыдэр ялэжыфынууц – арат къикІыр. Ар мыпэжмэ, сытыт я лажьэр ЩэрэлІокъуэ Талъустэн, Нало Жансэхъу, Къуэжей Сосрыкъуэ, Махъсидэ Залымхъан, АфІэунэ Мухъэмэд сымэ, Пщынокъуэхэ МэчрэІилрэ Абдулрэ? ЗэфІэкІ яІэу зыкъагъэлъэгъуат, лгъэкъым хуэлэжъэну я мурадт...

А псор зи нэгу щІэкІ Алий игу фІы щыщІэнт!.. Абы паубыдыни гъунэжт. «Езы Алий и псэр и дзапэм фІэлъу дунейм тетт, Истамбыл сызэрыщыІам щхъэкІэ си пщампІэр яубыдмэ, жиІэу. Къулыкъу щІагъуэ къыщІылымысри арагъэнт», – етхыж КІыщокъуэм («Зи лгъэрыгъыпс тІыгъа»).

VII

ЩоджэнцІыкІу Алий цІыху хахуэу щымытауэ жызыІэр цыуэнт.

Пэжщ, абы кытхъутхъукыу и хьэлтэкъым. Зэтетт. ЗэпIэзэрытт. Езыри лIы къуэгъу лъахъшэ цIыкIут, узыншагъэшхуи бгъэдэлътэкъым. КIэщIу жыпIэмэ, и теплъэкIэ лIыхъужь зыхужаIэм пэжыжьэт. Ауэ, игукIэ абы зэригъэзахуэмрэ гъащIэм зыхидзэ лъэпоцхъэпохэм къызэрыхэкIыжыф цIыкIэхэмрэ къэплъытэмэ, лIым я нэхъ хахуэри къэзыгъэдзыханум ар къыхуэгъэщхьыртэкъым.

Дауи, ущхъэхуиту, уи гур утIыппщауэ уи лъэпкъым ухуэлэжьэну, усэ е поэма птхыну нэхъ тынщ. Ауэ... уи нэгү къыщIэбгъэхъэ къудеймэ, уи цхъэфэцыр мэтэдж – Алий зыIута IэнатIэр, ар «зыхэлъа шыгъушыпсыпIэр»... Уэ псэху уимыIэу лъэпкъым ухуэлажьэу, лъахэри уи Iэужьым къыхуэныкъуэу, цIыхухэри къыппчыгугъыу, уи псалъэм псори къыщIэдэIу хуэдэу щытми, къодаIуэхэми къыппкIэлъызепплъэ, узыщэжын къахэкIыу... Езы Благъуэрщи, «уигъэхъуу», пщымыплъэкъукIыу и «нэIэ птригъэт» зэпыту, цыхуей дыдэм деж къаппхъуэрэ узыжьэдидзэмэ – кIэ уиIэу... Ар уэри фIы дыдэу пщIэжу (умыщIэу щытмэ, нэхъ тыншынкIи хъунт!). ПщIэж цхъэкIэ, лъэпкъыр къызэрыппчыгугъыр пщымыгъупщэу, зыкIи умыгъэкIащхъэу, уи къалэн гугъум ткIийуэ убгъэдэту... Ар зы махуэтэмэ, зы илгъэстэмэ... Апхуэдэ бэлыхъ телъу псэуащ Алий – 1938 гъэр къэсу, езы Благъуэр благъуэ нэхъ пIащэжхэм яIэщIэкIуэдэжыху. Абы и ужькIи ягъэтыншакъым. Ар лIыгъэ цIыкIу – апхуэдэ бэлыхъ ухэту, улэжьэну, упсэуну, лъэпкъым хуэщхъэпэ тхыгъэ къэбгъэщIыну? Делэ ухэмыхъухъу е псори хыфIэбдзэрэ ущIэмыппхъуэжу? Адыгэм ауэ жиIакъым: «Хуэмызар лIыфIнц». Е Шекспир: «Дыркъуэм щIэнакIэр зэи къамыуIарц».

VIII

А щIагъэтIысыну, щIаукIыну Iуэхугъуэхэми къаппкIухьыртэкъым Алий. ЗишыIэми, къыфIыдихурт:

*Ди Iуащхъэмахуэ и джабэ нэпкъым
Нэсрэн ЖъаIэкъым бгъэжъхэм щачатхгэр –
Бжыпнэм ерагъыу къыщIэкIа лгъэпкъхэм
Нобэ фIатхъэлэ я бын кгъэжэпхъхэр...*

Ауэ ЩоджэнцIыкIу Алий сaмпIэимыхъэ хъурт – къулыкъущIэшхуэхэм зыхуагъэусэну и ужь къыщихъэм деж. ЩоджэнцIыкIу Iэдэм игу къегъэкIыж: «Къалмыкъ

БетІал уэрэд хуаусыну конкурс кѣрахъѣжат. Усэ зыу-
цІырхъ псори хэтат а конкурсым. ЩоджэнцІыкІу Алий
нэмыщІ... БетІал хуагъѣуа конкурсым Алий щІыхэмы-
там и щхъэусыгъуэр езым жригъѣлѣжыну обкомым и сек-
ретарь Звонцов ириджат. «Кѣалмыкъ БетІал хуэфэцэн
усэ зэрысмытхыфарщ», – жиІащ Алий.

– Хэти ещІѣ уи усыгъѣ гурыхуагъэм и зэфІэкІыр,
Алий Асхадович. ПцІы умыупс!.. Кѣалмыкъ БетІал и
закъуэкътым уэ бгъэикІэр. АтІѣ абы псэемыблѣжу гуа-
щІэрыпсэухэм кѣахуизэууэ игъэбыда советскѣ стройр
уогъэикІѣ, биигъѣ хэлъу. ЗэхэпщІыкІа?.. Нэхъри зэхэп-
щІыкІын папщІѣ, мыри щІызогъу: пхуэдгъэфашцэу
тхакІуэ организацэм и унафэщІ кѣулыкъу уэттам ипкъ
иткІѣ, Совет Ищхъэм ухахын хуеящ депутат, арщхъэкІѣ
ухахакътым. Ар зи щыхъэтыр цІыхубэм я дзыхъ кѣуа-
мыгъэзауэ аращ. Уэри зэрыпщІѣци, цІыхубэм я дзыхъ
зыхуамыгъэфэщар гъащІѣми щыхамэщ, Алий Асхадо-
вич!..» («И напэр хужъу»).

Зэрынэрылгагъуци, усакІуэм ультиматум кѣыхуа-
гъэувауэ арат: упсэуну ухуеймѣ, жытІѣм уфІѣмыкІ!

Мыбы и ныкъуэм нэмысым щхъэкІѣ куэдым заукІыж:
пхузэфІѣмыкІын кѣыщыппаубыдкІѣ, кѣыппаубыдыр уэ
кѣыщыппхуэмыщтэкІѣ, кѣэнэжыр сыт?

Ауэ Алий куэдкІѣ нэхъ Іуцу кѣыщІѣкІащ: сыт
кѣыжраІѣми, жьым ихъыжри, езыр зытетым яхуте-
кІакъым.

Алий абыи кѣыщыгувыІакъым: лІыгъѣ иІѣти, конкур-
сым «хэтащ» ар, ауэ мыпхуэдэущ зэрыхэта щІыкІэр:

*КѣелІыфІэкІІ щыІѣн хуэмейуэ
кѣыфІѣцІыжу, зылІ залым
кѣыхуеІуэху усакІуэм: «Схуэтхыт
усэ – сыпщогугъ уэ зым!*

*Усэм кѣеджэм кѣыгурыІуэу
зэрышныр сѣ си лІыгъэр,
усэм кѣеджэм хъэкъыу пхыкІыу
бэм я гъуазэу си Іуцыгъэр».*

*Сыт ищІѣнт усакІуэм?
ЖеІѣ:*

*«Гупсэхуу сегъэгупсыс.
Іуэхур икѣукІѣ абрагъуэщ,
пІащІѣу уэрэд ямыус».*

*Мыри и цхъа хужеIэжыр:
«Уэ Iэлыжъым пхуэфI сыхъуни,
сэ уэ пхуэзусыни пхуэфацэ,
мис иджы ауан пхуэсиIыни
уи пхъашагъыр, уи дыджагъыр,
зыкъызэрыпфIэцIыжар,
цIыхур цIыхуу умылгъытэу
фэсэдыгъэу уэ блэжъар!*

*Уи цIэр сыт – ар ямылейкъым,
хъэлыриц мыгъуэр зи мыгъуар.
Ар сэтэй къэсиIыни, къицIыхуу
уэ зэ укъэзылгъэгуам!»*

*ПсыниIэу къеицэ къалэм жаныр,
ар тхылгъымпIэми ныхуехъ,
«Мэхъэшокъуэ» псалгъэ закъуэр
и романым цыщу етх...*

IX

ЩоджэнцIыкIу Алий, усэм и мызакъуэу, нэгъуэщI жанрхэри къегъэIурыщIэ: рассказ, очерк, публицистическэ статья, къ. Псом хуэмыдэжу Алий къохъулIэ поэмэр. «Мадинэ» поэмэр цIыхум япхъуатэ. Абы къыкIэлъокIуэ усэу тха романыр – «Къэмботрэ Лацэрэ». ЦIыхухэм я хъэл-щэнри я гурыгъу-гурыщIэри куууэ къэзыгъэлгъэгъуэф усакIуэшхуэу Алий зэрыщытыр псоми я фIэщ мэхъу.

Алий и лэжыгъэм нэгъуэщI зы мыхъэнэи иIэу къыщIокI: тхэным гу хуэзыщI ныбжыщIэхэм абы зыкъыхуаший. Апхуэдэу КIыщокъуэ Алим щIалэ дыдэу щеджэрт Алий щылажэ, щригъаджэ интернатым. ИужькIэ Алим итхыжащ: «Алий и усэ Iэджи деджат «Къэрэхъэлъкъ» газетым къытехуам ящыщи, абы нэмышIкIэ езым зыгуэр итхыхукIэ дэ къытхуеджэрт. ГукIэ куэдым ящIэрт «Хъэсанш цIыкIум» теухуа усэхэр, уеблэмэ дэр-дэру «ХъэсаншкIэ» дызэджэжыни ди гуапэт, Алий ар зыхуитхар дэра хуэдэ... Алий зедгъэщхъу усэ тхын ди гум къридзауэ щэху цIыкIуу усэ тхын къэдублащ. Диктант щыттха махуэм си усэ тIэкIур тетрадым дэслъхъэри Алий естащ («Зи лъэрыгъыпс тIыгъа»).

Къашыргъэ ХъэпащIи усэт тхэн къызэрыщIидзар. Абы игу къегъэкIыж: «Сэ усэ стхын щIэздза нэужь...

щІэныгъэлъыхъуэ сежъэн хуей мэхъу. Апхуэдэ щІэныгъэм и япэ къыхэкІыпІэу сэ къэсхутэр – нэхъ гурыщІэ къысщыхъур ЩоджэнцІыкІу Алий и усыгъэхэрт. ЗанщІэу цІыхухэм залуриукІапщІэрэ фомылу я Іум щыткІужу щытт абы и усэхэр. Алий и усэ зэхэлъхъэкІэхэм сыкІэлъыплъ къудейкІэ зэфІэмыкІ цыхъум, сэ абы и деж сыкІуащ...» («ЩоджэнцІыкІу Алий»).

ЩоджэнцІыкІу Алийрэ КІуащ БетІалрэ щызэрыцІыхуа зэманым ехъэлІауэ Д. И. Бычков къеІуэтэж: «Пед-институтым кърагъэблэгъат тхакІуэ гуп, псоми фІыуэ яцІыху усакІуэ ЩоджэнцІыкІу Алий я гъусэу. ЗэІущІэр щихум, щІалэщІэ дыдэ, и нэ фІыщІэ пІащитІыр лыду, сценэм къихъэжри, укІытапэурэ, Алий зыхуигъэзащ:

– Дэ фІыуэ долъагъу уи усэхэр, Алий! Дэ уэ фІыуэ удолъагъу. Сэ сыкъеджэнущ уи «Пиринейм и розэм».

ИкІи усэм гъэхуауэ къеджащ.

Алий ицІыхурт а щІалэщІэр. КъызэрыщІэкІамкІэ, и Іэрытх гуэрхэри усакІуэ цІэрыІуэм иригъэлъэгъуакІэт. Дэ, егъэджакІуэхэм, зыкъытхуигъазэри, Алий жиІащ:

– Фи нэІэ тевгъэтыт а щІалэм. Абы езыми усэ етх. Си щхъэкІэ, гъэщІэгъуэн къысщыхъуащ абы сигъэлъэгъуа усэ зытхухыр».

Ди лъэпкъ драмтеатрым япэу игъэува (япэуи ятха) адыгэ пьесэхэм ящыщ зыр – «Мэжидрэ Мэратрэ» – зи ІэдакъэщІэкІ Тубай Мухъэмэд сэ мыпхуэдэу къызжиІэжауэ щытащ: «Пьесэр щыстхам щыгъуэ, абы къеджа псоми зэхэту къысхуащІатэкъым ЩоджэнцІыкІу Алий и закъуэ дагъуэу къысхуищІам хуэдиз. ПщыкІубгъурэ тезмытхыкІыжу къысхуидакъым! Ауэ, икІэм икІэжым, пьесэр къызэхъулІауэ, стхыфауэ къыщилъытэм, Алий хуэдэу гуапэу сэ зыри къызэхъуэхъуакъым икІи къысщыгуфІыкІакъым».

Апхуэдэу ЩоджэнцІыкІу Алий фІыуэ къахуищІар ягу къагъэкІыжу икІи абы тетхыхъыжу щытащ Теунэ Хъэчим, Шортэн Аскэрбий, ЩоджэнцІыкІу Іэдэм сымэ, н. Зауэм и пэ къихуэ илъэсхэм адыгэу, балъкъэру е нэгъуэщІ лъэпкъ къыхэкІауэ тхакІуэ ди республикэм исауэ пІэрэ Алий и гулътэ зыгуэркІэ зылъэмыІэса, зыдэмыІэпыкъуа, чэнджэщ тэмэмкІэ, чэнджэщ узыншэкІэ зыхуэмыупса?

Х

Ди зы щІэныгъэлІ гуэрым, еуэщ-еІэщ аби, КІыщокъуэ Алим ихъри лорд Байрон бгъэди-гъэуващ – и жъэнахуагъэкІэ, и лІыгъэкІэ иригъэщхъу.

Си цхъэкIэ, ар сфIэкъабыл дыдэкъым. ЩIысфIэмы-къабылми цхъэусыгъуэ куэд иIэщ. Мыри абыхэм ящыц зыщ: я цIыхуцIыкIэр, я хъэл-щэныр къэплътэмэ, зыкIи зэщхъкъым а усакIуитIыр. Байрон и зэманым псэуа инджылыз тхакIуэ гуэрым Iэмал имыIэу KIыщокъуэр ебгъэпщэн хуейуэ къалэну зыхуэбгъэувыжауэ щытми, ар нэхъ гъунэгъуу зэкIуалIэр Вальтер Скотту къыщIэкIынуц. Жъэнахуагъэ, хахуагъэ жыпIэуци, Байрон къамылтху япэкIи, ар дунейм ехыжа нэужыи псэуа автор шыцхъэмыгъазэу зыкъым икIи тIукъым дунейпсо литературэм и тхыдэр зыщыгъуазэр.

Ауэ – цхъэусыгъуэ нэхъыщхъэ дыдэр мыраш: щIы гъунэм нэс уцIэкIуэни, тенджызым уцIызэпрысыкIыни щымыIэу, дэ езым диIи апхуэдэ щапхъэ.

ИкIи (Iэзагъэм и мызакъуэу) а щапхъэри, къабзагъэм, пэжыгъэм и щапхъэри, тхэн щIэзыдза щIалэхэм ЩоджэнцIыкIу Алий и деж къыщагъуэтащ.

Пэжым ухуеймэ, Алий и дежтэкъым ар япэу къыщечъар. Хрестоматийнэ хъуаи пасэрей адыгэ джэгуакIуэжым жиIэгъар: «Сэ си зы псалтэкIэ къэрабгъэр лъэпкъым къыщхъэщыжын лIыхъужь сощIыф; дыгъур цIыху пэж сощIыж; сэ си пащхъэ бзадженаджэ къихъэнкIэ Iэмал иIэкъым: сэ Iейм, хъэрэмыгъэм срибийщ».

Дунейм и къэхъукъащIэ зэмылIэужыгъуэхэм, мыулъийуэ, а хабзэр къыкIуэцIрахыфащ адыгэ джэгуакIуэхэм. Абы тетащ Агънокъуэ Лаши БашIэ Бэчмырзи. ПсэукIэ лIэужыгъуитIри зи нэгү щIэкIа ПащIэ Бэчмырзэ къыпэпсэлтэжыну къезымыкуа Iэджэ тIум щыгъуи щыIагъэнц, ауэ езыр зыпэмыпсэлтэжыфын зэи щыIакъым (псори зыIурызыгъэлгъадэ Благъуэри яхэту).

Алий и зэманым нэхъыжьхэм (ПащIэ Бэчмырзи яхэту) сыт къапкърыкIми, IуэрыIуатэу къафIэшIынут. ЩоджэнцIыкIу Алий и Iуэхур нэгъуэщIт. Абы и Iэужьыр – литературэт. И ныбжькIи автор щIалэхэм нэхъ я пэгъунэгъут (зыгуэрым и жыIауэ, «ар нэхъыжьхэм нэхърэ нэхъыщIэт, нэхъыщIэхэм нэхърэ нэхъыжьт»). А псом къыхэкIыу – Алий къыдалтагъур нэхъыщIэхэм япхъуэтэну хъэзырт. ИкIи ди лъэпкъ литературэм дежкIэ насыпшхуэт нэхъыщIэхэм щапхъэ яхуэхъунрэ дерс къызыхахынрэ Алий къызэрыдалтагъур.

KIыщокъуэм егх: «Горькэм и псалтэхэр сигу къэкIыжу, «Бийм зыкъимытмэ, якI», шыжысIэм, Алий нейнейуэ къызэплтащ. – Ар уи биймэщ. Уи мыбийр бий пщIырэ букIмэ, дауэ зэрыхъунур? Уи бийри дахэкIэ уи лъэныкъуэ пщIын цхъэкIэ, акъыл уиIэн хуейщ, къуан-

шагъи зумыхъэу. Уи акъылэгъур бий пщІырэ и лъапсэр бгъэгъумэ, уи щІасэ дьдэм сытыфэ къуапльын уи гугъэ? ЛъэкІыныгъэр зыгъэдахэр захуагъэрщ, си къуэш... Лпы укІыным зыдебгъэхъэх хъунукъым... Лпы укІыным дихъэхар чэф зиІэм хуэдэщ, нэхъыбэрэ ефэ пэтми, иджыри сефащэрэт, жеІэ» («Зи лъэрыгъыпс тІыгъа»).

КІыщокъуэм и псалъэм къыпищэ хуэдэщ Щоджэн-цІыкІу Іэдэм: «Езы Алий и дуней тетыкІэкІи, и гъащІэ еплъыкІэкІи, и набдзэгубдзаплъагъэкІи пхуэмыІуэтэщІу чапхъэ лъагэт. Сыт хуэдиз хьэлэлыгъэ, пэжыгъэ лъагэ, гу пцІанагъэ, Іуэху жумартыгъэ дэтлăагъурэт абы! Сэ си щхъэкІэ, хабзэкІи, цІыхугъэкІи, нэмыскІи, бэшэчыгъэкІи зы фІыгъуэ гуэр къыздалъагъумэ, зи фІыгъэр Алийщ... «ЦІыхубэхэм я бийхэм» папщІэ ди институтым митинг ин щекІуэкІат. Абы цаІэта псалъэмакъ гуащІэм сыкъызэщІигъэнауэ усэ гуэр стхат.

Усэм Алий еджэри, заулкІэ щымауэ къызэуппщІащ:

– ФІыуэ угупсысауэ пІэрэ мы усэр птхын папщІэ?

Усэр Алий игу зэрыримыхъар зыхэсщІауэ сощым.

– «ЦІыхубэ бий» зыфІащахэр фІыуэ пцІыхуу пІэрэ, шэч къытумышхэжыну? – жеІэ аргуэру Алий.

ТІури тэлайкІэ дыщымауэ, къопсалъэ Алий аргуэру:

– Дунейм теткъым, Іэдэм, си фІэщ зыщІыфын Борыкъуей ТІутІэ, ШэджыхъэщІэ Пщыкъан, Пщынокъуэ зэкъуэшитыр, Къуэжей Сосрыкъуэ сымэ цІыхубэм я бийуэ!.. А зэрежъам хуэдээрэ екІуэкІмэ, зы интеллигенти, зы щІэныгъэлІи димыІэжу дыкъэнэнкІэ шынагъуэщ...» («И напэр нэхуу»).

Сыщымыуэр пэжмэ, абы къыкІыр мыращ.

Властым игъэудэфахэм, сыт ямыщІами, Щоджэн-цІыкІу Алий дэкІуэдэжэ ящІыфакъым. Езым и щхъэкІэ къытехуэр зепІэзрыту илэжъащ.

Ауэ Алий абы къыщыувуІэжакъым. И щхъэ закъуэм тешІыхъауи мыхъуу, Алий ди литературэм и къэкІуэну-ми хуэлэжъащ: дыдыркъуш къызыхашцІыкІыну я гугъа тхакІуэ щІалэ зэныбжъхэм япэушщ, ахэр мо нэжэсхэм къаІэщІихри, Напэмрэ Пэжымрэ тхакІуэм и гъуазэу зэрыщытыр хъэкъ ящищІащ. НэгъуэщІу жыпІэмэ, ди лъэпкъ литературэм и псэр ихъумащ.

Илъэс Іэджэ дэкІауэ, «Нал къутам» щхъэкІэ зэхэзехуэн ящІа КІыщокъуэ Алим, Москва дэсу, егупсыс хъунт: «Сэ щыхъэрышхуэм мыІейуэ сыщопсэу, си лэжъапІэри зыми стрихакъым, сахуей хъужыкъуэмэ, къысщыжын ныбжъэгъухэр мыбы щызиІэщ; Алий мыгъуэм и Іуэхур куэдкІэ нэхъ гугъут – апхуэдэ «щІыбагъи» иІэтэкъым,

дэ, нэхъыщІэхэм, къыдиІуэтылІэ къудейм щхъэкІэ, дызыхуиуцийм папщІэ Іуашу хъапсым ирагуэну зыри хуэІуатэкъым: итІани, и щхъэм тегузэвыхъу, икІуэтыжыртэкъым; мис ар лЫгъэщ, лЫгъэ ухуеймэ...»

XI

ТхакІуэ, усакІуэ ныбжыщІэхэм щапхъэ ахуэхъуну ЩоджэнцІыкІу Алий кыдалгъэгъуар куэд мэхъу. Ауэ абыхэм ящыщ зым и гугъу мыбдеж щызмыщІу хъунукъым.

Ар – нэхъыжхэм зэрахущытыпхъэрщ.

Мыбдеж нэхъыжыр – ПащІэ Бэчмырзэщ.

ПащІэ Бэчмырзэ езыми цІыху тыншкІэ уеджэнутэкъым, и Іуэхури мыхъуурэ къекІуэкІат. И усэ гуэрхэр газетым къыщытехуэм, редакцэм щІэсхэр зыгъэкІэзызын макъ зэхамыху къэнакъым: «Сыт а лЫжъ делэм къывхэр кыщІытевдзэр! Апхуэдэ хъэулейхэр къевмыгъэуасэ!...»

Абдеж щыпичри, ПащІэм и тхыгъэ зыщІыпІи щытрадзакъым, Благъуэр тетыху. Благъуэм и тепщэгъуэр иухыным илгъэситІ иІуэ езы усакІуэр дунейм ехыжащ.

Арати, абы и ужъ уихъэ щыхъуну дыдэм, псом япэу Алий кърехъэжъэ БащІэ Бэчмырзэ и щІэиныр къэлгъыхъуэжын Іуэхур. КІыщокъуэм етх: «А лгъэхъэнэм Алий зи ужъ итыр ПащІэ Бэчмырзэт, абы итхар зэхуихъэсыжу тхылъу кыдиггъэкІыну. Бэчмырзэ дунейм зэрехыжрэ илгъэситІ фІэкІа мыхъуами, итхар здэщыІэр ящІэртэкъым. Алий дэрэ дызэгуроІуэ Нартан дыкІуэу абы и унэм дыщылгъыхъуэну... Хъэ банэ макъыр щызэхихым, цІыхубз щІалэ кыщІэкІри, «Шарик, Шарик», жиІурэ хъэр Іуихури дриггъэблэгъащ, дыщІэкІуар щыжетІэм, зы пщэфІапІэрэ зы пэшрэ хъу унэм дыщІишэри зиплгъыхащ:

– Мис, щІэлгъыр фолгъагъу. Дылгъыхъуэнщ жыфІэмэ, фылгъыхъуэ. Алыхъ, сэ абы кыщІэнауэ тхылгъымпІэ сымлыгъэгъуа, – жиІэри» («Зи лгъэрыгыпс тІыгъа»).

Абдежщ псори кыщцежъэр, иужькІэ ПащІэ Бэчмырзэ ехъэлІауэ сыт ялэгъынуми, сыт ятхынуми... Абы и кгъехъэжъакІуэ хъуари ЩоджэнцІыкІу Алийщ. ИкІи ар зэи зыщыбгъэгъупщэ хъунукъым...

Агънокъуэ Лашэ и щІэиныр ди деж кгахъэсащ КъардэнгъущІ Зырамыкурэ Налэ Зауррэ.

Налэ Заур мыхъуатэмэ, КІуащ БетІал а зэрытцІыхум хуэдэу тцІыхунутэкъым, Сыжажэ Къылгъышыкъуи аращ.

ШоджэнцЫкІу Алий къримыхъэжъатэмэ, ПашІэ Бэчмырзэ и Іуэхур зыхуэкІуэну шытар жылэгъуейт. Ауэ пыхъукІэ, пщІэ лей хуэфашщ абы илъэныкъуэкІэ ди усакІуэшхуэм илэжъам.

XII

Нобэр къыздэсым Шекспир и пьесэхэр сценэм щІи-мыкІым пщъэусыгъуэ иІэш. ЦІыхур зыхуэдэр, абы и хьэл-щэныр (характерыр) наІуэ къэзыщІыр сыт? Ар зыхэхуэ гугъусыгъухэм, абы къытепсыхэ бэлутІэлухэм къызэрыхэкІыф щІыкІэр аракъэ? НтІэ, абы илъэныкъуэкІэ Шекспир хуэдэу зи персонажхэм «хьэлтэ» ятезылъхъэф драматург иджыри къэхъуакъым.

Ауэ сэ Шекспир дежи къыщызгъуэтакъым ШоджэнцЫкІу Алий хухаха бэлыхъ къомым хуэдиз зыгъэва! Зи жыхьэммэр дунегъэкІэ зыпшыныж щыІэу жалэ. ПщІэ-нукъым, апхуэдэ щымыІэнкІи хъунц. Ауэ ар цІыхум къыщІагупсысагъэнкІэ хъунур – абыи ярейуэ – гъашІэ дыдж дыдэ дунегъэкІэ зыхухиха зырызхэр ару къыщІэкІынц.

...ГъэрыІуэм щалыгъ усакІуэр мыпхуэдэуш си нэгү къызэрыщІыхьэр. ХъэкІэкхъуэкІэхэр цІыхум щысхьынт!.. И Іэкълъэкпкъ пщыкІутІыр зэхаубэрэжъаш, зэхакъутащ. Хъэдэм хуэдэу, зыри зыхимыщІэжыххэ пщыхум, къахъри къыхыфІадзэжащ.

Щылъщ, плъыржъэрым иІыгъыу. Сытми зызэман зыкъещІэж, хьэлтэу хоцэтыкІри, аргуэру зэупщІыжу щІедзэж: «Дауэ ухъу?!» УсакІуэр, имыгъэбауэу, зытхьэлапэ щыІэт, кърадз удырни щигъэгъупщэжу... Дауэ ухъу?... Зыри зыпэмьплъауэ, а напІэзыплэм къэхъуар и нэгүм щІэт зэпытт: Іэщэ зымыІыгъ гупыр автомат гъэкпІар зи блэгущІэм къыщІэпІиикІ къомым, уафэмкІэ къехуэха нэхъей, асыхъэтым абдеж къыщыхутахэм, къаухъуреихъ... езыхэр йоплъыж, къэхъуар иджыри къагурымыІуауэ, мохэр къобгъэрыкІуэ... Си закъуатэмэ... си закъуатэмэ, си псэр пыту сэ абыхэм саІэрыхъэн хуейтэкъым... нэгъуэщІ пхуэмыщІэми, автоматым зыпэщІэбдзэу зебгъэукІ хъунут... ауэ... уи гъусэхэр уэ къоплъ... уэ абыхэм уоплъыж... апщІондэхункІи гъэру уаубыд... жыпІэнур арама, мэл гуартэ нэхъей... нтІэ, дымэл гуартэтэкъэ... Іэщэ пІыгъыу бийм упэувыныр сытым щыщ, дэ къытщыщІа щІэщхъум елгытауэ!.. Бетэмал!..

Сыт иджы абы къыхуэнэжыр? Сыт кърамышІами, къэдзыхэу, и напэм емышІІыжын... и гъусэхэм щапхъэ яхуэхъун... лІыгъэ хэлъу, псэр тын...

Надзирателым егъэщIагъуэ

*Шхын щхъэкIэ малIэ, йоджэ и псэм,
итIани абы етхыр... усэ!..*

*ТхъэмыщкIэр усхъыдаи лIыжъ кхъахэу,
итIани жеIэ: «Си хэку дахэ...»*

*Хузэблэхыжыркъым и лъэ,
къиIуцэщ зэпытщ: «Уафэ, щIылъэ...»*

*СхужиIэркъым: «Си щхъэ, си ныбэ».
ЖиIэр нэгъуэщIуц: «Си щIыхъ, си напэ...»*

*Ар къыхуэнами фэрэ къупищхъэм,
къытпэщIэтыфщ зытхуимыгъэщхъыу!..*

*Ар тетми хъэдрыхэ гъуэгум,
зэфIэтищ, етауэ и щхъэр уэгум!..*

*НэгъуэщIыр щылъаIуэм: «Сывгъашхэ!»,
ар мэIуцащэ: «Гъатхэ, гъатхэ...»*

*Уэшх шошх, уэс щосыр Iуэ щытIыгъым,
ИтIани ар... хуоусэ дыгъэм!..*

XIII

Абы и закъуэкъым си нэгъу къыщIыхъэр. Слъагъу хуэдэщ Алий зэрызигъэкъуаншэжыр. Сытым къыхэкIыу?

Ди хэкум, ди къэралым и мызакъуэу, дуней псом къыщыхъу Iуэхугъуэхэр зэпилъытэфу, абыхэм пцIэ яхуищIыфу къекIуэкIатэкъэ усакIуэр? КъухъэпIэм зыкъыщызыIэт фашизмэм и бийуэ къэуу, абы нэлэтирихатэкъэ, усэ сатыр пцтыркIэ напэ фIейр хуцIихулыкIыу? АрщхъэкIэ, бетэмал!..

Зызогъэкъуаншэж

*Дэнэ къикIыу мы бий бзаджэр
хъэIуцыдзу къыдэжа?
Бзадженаджэ дунейм тету
щхъэ сыгъуэлъу сыжея?*

*Жагэ, щлагъуэкъым ужакъуэу,
уплъакъуэну нэхъыкщIэжщ,
Сэ сыплъакъуэу сымыщIами,
сощIэ мис иджы, ар пэжщ!*

*Хэтым сытыр хуэзгэгъуами,
сэ ар зыхуэзмыгэгъуж.
Захуэм и пэж плъыриц усакIуэр,
сытыр сэ къысщыуцIыжт?*

*Хъуакъым ар! СыщIегъуэжауэ
Си IэфракIэм содзэкъэж.
Ауэ сыт? БлэкIа зэманым
зэи къыпхуемыгэгэж!..*

*Дэнэ къикIыу мы бий бзаджэр
хъэIуцыдзу къыдэжа?
Бзаджэнаджэ дунейм тету
щхъэ сыгъуэлъу сыжея?..*

XIV

ЩыIауэ пIэрэ быным къимыгъэдзыха? ЩыIащ жызыпIэнкIэ хъунур зэи бын зымыIарщ. Ар гурыIуэгъуэщ. АбыкIи куэд акъылэгъу къыбдэхъуну къыщIэкIынщ.

Ауэ... дэтхэнэми жыжьэрэ гъунэгъуу и нэгу къы-хущIэмыгъэхъэни щыIэщ. Ар – усакIуэм и гу пцIа-нагъэрщ.

KIуэрэ пэт къетIысэха тхъэрыкъуэ гупым а «гуны-къуэгъуэ» зиIэ тхъэрыкъуэ цIыкIу закъуэр къахэзы-лъагъукIа Алий, «сабийхэм зауIэжмэ» жиIэу, сэ нэхъ жаныIуэу унагъуэм щызэрахъар абы ящызыгъэпщкIуу щыта Алий, армэм дэкIын и пэ къыхуэу, ахъшэу иIэр зэ-щIикъуэу, джэш къэп бынунагъуэм къахуэзыщэхуа Алий и цIыкIухэм къазэрыщIэгупсысу щытар... псалтэкIэ къыпхуэIуэтэну пIэрэ?..

Си бын хейхэм сыхывогъаплъэ

*Пшэ фIыцIэжъу бампIэр къыстоуэ,
си бын хейхэм сыхывогъаплъэ:
бзу шыр нэхъей фэ Iэсэ цIыкIухэр
дуней Iэлым фыккытызонэ...*

*ЩИыр ящIаи лъы икIутынIэ...
Ар дапцэщ къабзэ хъужыну?..
ЩИым къыхэкIыу бэдрэжан плъыжъ
дяпэкIэ дауэ фшхыжыну?*

*Гуацэ щIыкIэу си Налжан цIыкIур
гуауэм укъелу унэ уихъэн?
Си щIалэ пажэу Лиуаным
къапшэу уи анэр зэ бгъэгугIэн?*

*Ди пшынэм, щымыгъупицэжу,
хуэхъумэну гуфIэ макъамэр?
Сту дыдж дуней къэзгъанэр –
цIыху хей унэ ар дапцэщ хъуну?..*

XV

НэгъуэщIи щыIэщ – дэтхэнэми и фIэщ пхуэмыщIы-
ну: усакIуэм и гу пIащIэм зэпхедз – сыт дунейшхуэм
къыщыхъуми, сыт щIы-анэм къыщыщIми.

УсакIуэр нэхъ гу пцIанэм и закъуэкъым. Абы и гур
икIи нэхъ инщ – фIыуи Iейуи мы дунейм къыщыхъу
псор зэригъэзахуэу.

Мис абы сыкъегъэдзыхэ...

*ХъэIуцыдзхэм я зэхэтыкIэр
сагъэдэну сигу къримыдзэ;
хеилъыр уэрыбэу мажэри,
мис абы сыкъегъэдзыхэ...*

*ГъэрыIуэр хъэзаб мыухми,
сыхэшэнкIэ сэ сымышынэ;
дуней къанэр яуцIэпIащи,
мис абы сыкъегъэдзыхэ...*

*Си Хэкушхуэр Iуэ яхуэщIынкъым,
сэ абы шэч къытезмышъэ,
ауэ зауэм куэд хэкIуэдэнущи,
мис абы сыкъегъэдзыхэ...*

ЩоджэнцЫкІу Алий и зэманым хуэусами, к'ээкІуэ-
нум хуэлэжыащ. Абы теухуауэ еспэжыа псалтэмактыр,
гуІэфІтещІыхыжу, г'яащІэм, к'ээкІуэным теухуа сатыр-
хэмкІэ сухыну нэхъ к'ызог'эзэгъ.

Мадинэ, жысІэрэ сыджатэм...

*Мадинэ, жысІэрэ сыджатэм,
цІыху дапцэ зэуэ к'епплэкІынт?
Сэ сыпсэхукІэ а цІэ гуапэр
зэи си тхэкІумэ имыкІын.*

*Дыг'уасэ к'эозу телефоныр –
си благтэм нысэ к'ыыхуаашц.
«Зэреджэр», жысІэу сыщІэупщІэм,
к'аашар Мадинэу к'ыщІэкІащ.*

*ЛэжыапІэм сыкІуэу, нышэдибэ,
к'ысІуоцІэ гуфІэу си г'унэг'у:
«Пх'у к'ысхуалтхуащ!»
«ФІэпщар?» – щыжысІэм,
«Си пх'ум фІэсщар Мадинэщ, Іэг'у!»*

*Адыгэ мы дунейм тетыхукІэ,
«Мадинэ» жаІэу цІэ фІащыныц.
А цІэр зезыхъэ щыІэхункІэ,
уэри, Алий, унсэуныц.*

Р. S. Ди Налшык и уэрам нэхъ дахэ дыдэу сэ к'ыс-
щых'ум нобэ зэрехъэ ЩоджэнцЫкІу Алий и цІэр.

Ауэ а уэрамым уаскІуэшхуэм и цІэр зэрыфІащрэ куэд
дыди щІактым.

...А Іуэхур – цІэ фІэщыныр – к'трахъэжыэм-яІэпыху-
журэ куэдрэ к'экІуэкІащ.

ЗылІ щыІэт – уаскІуэшхуэм и цІэм хуэфащэ пцІэ зэ-
римыг'уэтам цІэмыг'уэу иригузавэу, адреихэр епу к'ы-
щыувыІэжхэм дежи, а зыр к'эмыгувыІэжу. Ар ХьэкІуащэ
Андрейт. ЩоджэнцЫкІу Алий и творчествэр джыным
ехьэлІауэ Андрей иг'эзащІэ лэжыыг'эм к'ыдэкІуэу, абы,
к'ытриг'эзэжурэ, жиІэрт, зэлүщІэхэм к'ыщыпсалтэкІи
триг'эчыныхырт: «Налшык и уэрамхэм ящыщ зым
ЩоджэнцЫкІу Алий и цІэр фІэщыпх'эщ».

Іуэхум зимыхъуэжурэ зэманыр кІуэрт. Зы Іэтащхьэр текІырти, абы и пІэм нэгъуэщІ кыиувэрт. Аргуэрыжъ-ти...

Апхуэдэу екІуэкІыурэ, зэгуэрым тхакІуэхэм я союзым а Іуэхур щІэрыщІэжу къыщалэтыжауэ срохьэлІэ. Аргуэру Іуэхум и къехъэжъакІуэу къэувар, дауи, ХьэкІуащэ Андрейт.

ПцІыр сыткІэ щхьэпэ, Андрей пэрыуа зыри къахэкІакъым а зэІущІэм кърихьэлІахэм, псоми даІыгъащ абы жиІэр. Ауэ ХьэкІуащэм сыт щыгъуи зи гугъу ищІыр «Бахъсэн шоссе» уэрамырт, иджыблагъэ Мэлбахъуэ Т. Къу. и цІэр зыфІащарт.

А уэрамым езым лажъэ имыІэми, сэ си щхьэкІэ Алий хуэзгъэфашцэр нэхъыфІыжти, си гуращэр сыбзыщІакъым. Андрей абы къыпидзыжар зы псалъэ закъуэщ: «Къытхуадэн?»

Къытхуадащ: Тхьэм иухауэ, Іуэхур щыхъунум деж – занщІэу мэхъу. ТхакІуэхэм я союзым и правленэм а махуэм къыщрахъэжъа Іуэхум, икІэм икІэжым, гулътэ нэс игъуэтри, ЩоджэнцІыкІу Алий и цІэр фІащаш «РеспубликанскэкІэ» зэджэу щыта уэрамым.

Арати, ди щыхъэрым и уэрамхэм я нэхъ дахэмрэ ди усакІуэшхуэм и цІэ уардэмрэ зэрыгъуэтащ – зэщхъу, зэхуэфашцэу, зэкІужу. Сэри абы тІэкІу мащІэу сыхэпщІа зэрыхъуам срогуфІэ.

Сэ куэдрэ сыкъыщцоувыІэ а уэрамитІыр (ЩоджэнцІыкІу Алийрэ КІыщокъуэ Алимрэ я цІэкІэ щыІэ уэрамхэр) щызэхуэзэжым деж. ИкІи къысфІощІ: куэд лъандэрэ зэрымылгъэгъуа, икъукІэ зэхуэзэшэ тхакІуэшхуитІыр ІэплІэшэкІкІэ зэІущІэу, апхуэдэ дыдэуи зэбгъэдэкІыжу, щхьэж и гъуэгу теувэжауэ. Сэ а тІуми, гъуэрыгъуэу сакІэптоплъ икІи сигукІэ жызоІэ: «Тхьэм и шыкуркІэ, мы дунейми зы захуагъэ гуэр щызокІуэ!»

ШУ ПАШЭМ И ГЬУЭГУАНЭ УАРДЭР

(КЫЩОКЪУЭ АЛИМ)

«Къру пашэ! УцыпашэкIэ, упэшэн хуейщ. Къру пашэр ауэ сытми япэ иувэркъым... «Къру» жиIэу джэурэ и макъыр къури сытхэм жьэхоуэри джэрпэджэжу къигтээжыр къру пашэм япэ зэхыхыж. Мис абыкIэ къащIэ жэщ кIыфIым ямылгагъуу зыжьэхуэн къапэщытрэ къапэщымытрэ. Къру пашэр жьыбгъэми, уэшми, уэсми япэ хохъэ. АмIэ ар нэхъ лъэщу цытын хуейкъэ адреихэм нэхтрэ?»

(КЫЩОКЪУЭ АЛИМ)

Дауи, лъэпкъ литературэр зы цIыху и гуащIэкIэ кыызгъэпэща хъуркъым. Апхуэдэ Iуэхугъуэшхуэм езым хуэфэщэж къару токIуадэ. ИкIи ар цызэфIэувэр къэзылхуа лъэпкъым псэ къабзэрэ хылмы нэхукIэ хуэлэжъэну хъэзыру литератор куэд цыщылэм дежщ.

АрщхъэкIэ а литераторхэр зэхуэдэкъым. Абыхэм ящыщ дэтхэнэри езым и шы тесыкIэ елгытауи, шым ижыну зыхуэдизымкIи адреихэм къащхъэщокI.

Уардэрэ пкъыфIэу, сыт илгъэныкъуэкIи нэхъ згъэпэщауэ, жыжъэ кыиплтым и нэми ар нэхъ кыыIуидзэу, шу гупым къахэкI хабзэщ зы шу екIу дыдэ, зэрыгупу фэ къатригъауэу. Зауэшхуэм и пэкIэ апхуэдэ шу пашэу диIар ЩоджэнцIыкIу Алийщ, Алий и ужькIэ КЫЩОКЪУЭ АЛИМЩ.

КЫЩОКЪУЭ АЛИМ 1914 гъэм къалъхуащ, 2001 гъэм и пэщIэдзэм дунейм ехыжащ. Ар илгъэс 70-м нэблагъэкIэ ди литературэм псэемыблэжу бгъэдэтащ. 1934 гъэм абы итхащ «Бгы лъапэхэм деж» зыфIища и япэ поэмэшхуэр. Абы лъандэрэ КЫЩОКЪУЭМ и тхылъ куэд, усэуи прозэуи, дунейм кыытехъащ. ИкIи егъэлейиныгъэ лъэпкъ хэмылгу жыпIэ хъунущ: ар ди бзэкIэ ятхауэ щылэм и курыхыр фIыуэ кыызэщIэзыубыдэ зы библиотекэ ес ирокъу. ЩоджэнцIыкIу Алий кIалъыкIуэу ди адыгэ поэтиер япэкIэ лъэщу игъэбэкъуащ КЫЩОКЪУЭ-УСАКIУЭМ. Прозэм зрита

нэужь, нэхъыбэж хузэфІэкІащ. Ди республикэми кы-
щымынэу, ди кыэралышхуэм щыпсэу романист нэхъ
пІащэ дыдэхэм хабжэу кыекІуэкІащ КЫщокъуэр. ИкІи
ар тхакІуэм кыилэжыащ.

ЩІалэщІэм усэ итхыу кыыщыщІидзам щыгъуэ Па-
щІэ Бэчмырзэ псэут. ЩоджэнцІыкІум и «Кыамботрэ Ла-
цэрэ» иджыри кыыдэкІатэкъым. Абы лъандэрэ мащІэ
зэхъуэкІыныгъэ кыыщыхъуа ди лъахэм, ди кыэралы-
гъуэм! КъэхъукъащІэкІэ ауэ кыызэрымыкІуэу кыулейт
а зэманыр. А къэхъукъащІэ псоми зэхэщІыкІыгъуэу
пэджэжащ КЫщокъуэр. Абыи кыыщыувывІакъым.
Нэхъ жыжъэ Іэбащ. АдыгэщІыр Іугъуаеи щІигъэнауэ,
адыгэпсхэр лъыпсаеи ириІауэ щыщыта лъэхъэнэхэм я
сэфэт гущІыхъэри ди пащхъэ кыригъэуващ. Иужьрей
лІэщІыгъуитІым (епщыкІубгъуанэмрэ етІошІанэмрэ)
къэхъуа Іуэхугъуэ нэхъыщхъэхэр – аращ КЫщокъуэ
Алим, сыт итхами, дащцэрэ тригъээзэжами, хуэмыухыу
иІа темэр.

1. «СыкІуэнт нэхъ псыищІІэу схузэфІэкІым»

ТІошІ гъэхэр ди тхыбзэ литературэм и пщэдджыжь
дахэти, ЩоджэнцІыкІу Алий, сыт итхми, итхыу хъуар
щІэщыгъуэт.

Алий и Іэужьым уигу кыегъэкІыж алыдж мифоло-
гиеи узыщрихъэлІэ Мидас (зэрыжаІэжымкІэ, Ми-
дас зэІусэр дыщэ хъурт). Мидас етІуанэу, Алий и Іэр
зылгъэІасари дыщэм кыыкІэрымыхуу зэщІигъэлыдэрт:
поэзием иІэщ апхуэдэ лгъэкІыныгъэ.

Сабийхэр зыщэджэн унэ (школ) зэращІым, ГЭС зэра-
ухуэм, бгырыс цІыхубзыр зыужыныгъэм, псэукІэщІэм
кыызидыхъа техникэм зэрехъулІэм, – а псоми щогуфІыкІ
усакІуэр. Хэт ищІэрэ, ар нэгъуэщІ зыгуэру щытамэ,
мышхуэдэ темэхэр «кыызэрыгуэкІ лозунгым», «кыы-
хуеджэныгъэ гъуэщэм», «декларацэ пцІанэм» хуфІэ-
мыгъэкІынкІи хъунт. Алий и Іэужьыр иджыри зэ шы-
хъэту тоувэ: усэм и фІагъыр зэлгытар авторым кыыхиха
темэр мыхъуу, абы и талантырщ. Арыншамэ, усакІуэм
кыыхужалэнт: «...цІыхухэм зэІуриуткІапщІэрэ фомылу
я Іум щыткІужу щытт Алий и усэр».

Ауэ ЩоджэнцІыкІу Алий и тхыгъэ кІэщІхэр эпикэм
и ІэмалхэмкІэ узэда теплгъэгъуэ цІыкІу хуэдэу кыып-
щыхъурт, мыбдеж нэхъ щытепщэри социальнэ макъа-
мэрт.

Дыгъуасэмрэ нобэмрэ зэплгыту, жьымрэ щІэмрэ уахэ-
дэрэ щІэр кыыхэпхыу, ар бгъафІэу, поэзием и кыарукІэ

зэщІэбгъэлыдэу, абыкІэ цІыхухэм яухуэ дунеищІэм уэри
ухэлІыфІыху, – ар зыгуэрым и унафэу аратэкъым, атІэ
литературэм, искусствэм и пащхьэм къиува къалэн инт,
къызыпкърыкІари зэманьрт, гъащІэрт.

ЩоджэнцІыкІу Алий телъыджэу ехъулІэрт а къа-
лэным. ПсэукІэщІэм къыздихъа фІым усакІуэр макъ
утІыпщакІэ пэджэжырт.

КІыщокъуэ Алим аращ тхэн къызыерыщІидзар – и
Іустазым «и мэсхъэбым иту».

Ауэ куэд дэмыкІыу наІуэ мэхъу езы гъукІэгъэсэн
щІалэри зэрымыхуэмыхур: ар дэнэ къэна, Алий емыщ-
ху – абыи нэхъри щІэщыгъуэ къыпщичІу – нэгъуэщІ
зы къэбэрдей усакІуэ лъэрызехъи къызыерыунэхуар.

«Бгы нэпкъым тет жыгей», «Си дыгъэ», «СыкІуэнт
нэхъ псынщІэу схузэфІэкІым» усэхэр абы и щыхъэт.

*ЖыгыщІэ хъэмэ ар гъужа?
Бгы натІэм тети зы жыгей,
Ар бгым кълэжэну щІегъуэжэ
КъысфІэщІу сэри сыдоплъей.*

(«Бгы нэпкъым тет жыгей»)

*Сэ куэдрэ, куэдрэ сигу кълэжэдэ
Шы жэр сытесу кълэсІухъын,
Ди хэку губгъуэшхуэм сынилжэдэу
Зэдэжэм пыІэр яфІэсхъын.*

(«СыкІуэнт нэхъ псынщІэу схузэфІэкІым»)

Нэм къыІуидзэ къэхъукъащІэ гуэрхэр къегъэжъа-
ппІэ ищІми, а къэхъукъащІэхэр кърибжэкІ-кърит-
хэкІыу усакІуэ щІалэр абыкІэ къэувыІэжыркъым; ар,
зэрыжалэщи, «щхъэусыгъуэт» нэхъыщхьэр – авторым
игъэтІыгъуэ, иужькІэ къиІуэтэну гупсысэрт.

*Хэт ейми содэ сэ а пыІэр,
Ухуейми си щхъэм хуремыху,
КІуэфынкъым жыжъэ зи гур щІыІэр –
Шум лъэсър гъуэгум щыдэмышу.*

*Насып мыухыр зи гуращэр
Махуэл и гъуэгум щыхуэмей,
Псэуну гъащІэ зыхуэфашэр
МыувыІэу кІуэхэр ар къудейш.*

(«СыкІуэнт нэхъ псынщІэу схузэфІэкІым»)

Зэрынарылгагъуши, усакуэр а къегъэжъапIэ хуэхъуа
Iуэхугъуэ къызэрыгуэкIхэм фIыуэ ящхъэдэплтыхы-
фырт, ар жыжъэ плъэрт, лъагъуи и гупсысэм зиIэтырт.
НэгъуэщIу жыпIэмэ, усэр щIагъыбзэ куурэ философии
узыншэкIэ псыхъауэ къыщIэкIырт.

Апхуэдэу поэзием и зы лIэужьыгъуэу *философии
лирикэкIэ* зэджем и къехъэжъакуэ ди деж щыхъуащ
Kыщокъуэ Алим. Ар нэхъри нэрылгагъу ящI зауэшхуэм
и зэманым Kыщокъуэм итха усэхэм.

2. «*Си фочым IэплIэ есшэкIау...*»

Kыщокъуэ Алим и тIолхуэныкъуэу ещхъщ и лири-
ческэ лыхъужьыр. Ар гъащIэм гукъыдэж ин хузиIэ цIыху
гуащIафIэщ. Щхъэх жыхуалэр и щцIыхъэпIи къыхэхуэр-
къым. Сыт щыгъуи шу хъэзырщ. ФIымрэ Дахэмрэ и
Iэпэгъуш. Захуэм и шыжакIуэщ. Ем и бийщ. «Гугъуехъ
сыхуээнт» жимыIэу, къикIуэт зымыщIэщ. Дауи, апхуэ-
дэлIыр икIи шыщхъэмыгъазэу хахуэщ. Лъахэм къыхъа
бийм ар ткIийуэ зэрыпэувынуми шэч хэлъкъым.

*Бийр къыщытеуэм ди унэ,
Сэ Iэщэ сIыгъыу сыпежъащ.*

KъызэринэкIа и лэгъунэ хуабэм и пIэкIэ абы иджыпс-
ту и егъэзыпIэр окоп уейпсейрщ.

*Си фочым IэплIэ есшэкIау,
Окоп блын щIыIэм зызогъэщI.*

Гупсысэ хъэлтэм къыхегъэзыхъ ар иджыпсту: уэ
уи псэм пэпщIыр бийм хэутэн ищIамэ – абы нэхъ
шэчыгъуей щыIэ!

*Нэмыцэр хуэму бжъэпэм докI,
Kъури щхъуантIэ дахэм щыту йоплэ,
ЩIыгу сыщанIами тетын лъокI,
Ар сыту хъэлтэ. Си гур кгоплэ.*

Пэж дыдэу, ар сыту хъэлтэ: Лъагагъэр и нагъыщэрэ
Kъабзагъэм и пщалъэу ижъ лъандэрэ къэгъуэгурыкуэ
уи лъахэм лей къызэрытехъэр, укъэзылхъуа щIы-анэр
бий лъакъуэ фIейм зэриутэр плъагъуу упсэуну! Уи гур
къэплъын, узэгуэпын дэнэ къэна, укъэчэнщ, уилIыкIы-
пэнщ! Ауэ... шыIэ зыхэбгъэлтэрэ (ари лIыгъэщI!) уегуп-

сысмэ, нэгъуэщІ хэкІыпІэ къызэрыплъыхъуапхъэр хъэкъ пщохъу: уи нэм къыщхъэрымыхъуэу, Іэдэбу, лЫ хуэдэу къыщІэкІи, едзыт а бий нэжэсым хуэфащэ удын! ИкІи абы зегъэбыдэ, нобэкІэ гуауэ къытепсыхами, пщэдей зэрыпхъуакІуэм иридзыну удыным зыхуигъэхъэзыру, лейзехъэм зэрытекІуэнури и фІэщ мэхъу, а фІэщхъуныгъэр къызыхэкІри фІыуэ ещІэж:

Ди щІыгу къарукІэ сэ сылзэщщ.

Ди щІыгу къарукІэ лъэщщ, лъахэм и махъэкІэ гуащІафІэщ а лЫ икъугъэри, пасэрей алыджхэм я Антей уигу къегъэкІыж (а лЫхъужьым и анэр щІылгъэр арати, и Іэпкълъэпкъ пщыкІутІым языхэкІэ щІы щхъэфэм еІусэ закъуэмэ, зыри къыпэмылъэщыжын хуэдэу къару кыхыхъэрт).

Зауэшхуэм и зэманым КІыщокъуэ Алим итха усэхэр нэхъри щІагъуэ, нэхъри гум ехуэбылІэ зыщІ щхъэусыгъуэхэм ящыщщ анэм и образыр. Фронтым Іут зауэлІым и ІэнатІэ хьэлгъэр щигъэпсынщІэу, махуэ кІагъэпшагъэр дэнэ къэна, я нэхъ жэщ кІыфІми дыгъэ къуэмышхъэжу къыпхуепсу и гушІэм щехъумэ анэ лъапІэм и теплгъэ угъурлыфэмрэ абы къигъэуш гупсысэ нэхухэмрэ. Анэмрэ Лъахэмрэ зэбгъэдигъэуэну, зригъэпщэну япэ дыдэ гукъэкІ зыщІар, дауи, зы акъылыбэ дыдэ гуэрщ. Арыншамэ, а зэгъэпщэныгъэр илгъэс мин бжыгъэкІэ къэгъуэ-гурыкІуэну къыщІэкІынтэкъым, лъэпкъ псоми, усакІуэ псоми зэдай хъуауэ. Пэж дыдэу, анэр зыхуэбгъадэ, зэбгъапщэ хъуну щыІэр зы закъуэщ: лъахэрщ. Лъахэр зыхуэбгъадэ, зэбгъапщэ хъуну щыІэри зы закъуэщ: анэрщ. А тІур, анэмрэ лъахэмрэ, я гуащІэкІи быным хуалэ лъагъуныгъэкІи зэхуэдэу къыщІэкІынуу, а гуащІэм и инагъымрэ а лъагъуныгъэм и куагъымрэ къызэрупщын Іэмалрэ Іэмэпсымэрэ дунейм щыщымыІэми. А тІум языхэзми мыпхуэдэу зыхуэбгъазэ мэхъу:

*Уэ фІыуэ солгъагъури –
СытокІуэ, сопсэу.*

(«Уигу, си анэ, сыкъэкІмэ»)

Сокъур Мусэрбий фІыуэ зыцІыхуу щытахэм ящІэжынуу: критик щыпкъэм и гум щихъумэрт усэ куэдыкІей, гукъыдэж иІэ закъуэмэ, умыщІэххэу зыкъызэкъуихрэ усэ къыпхуеджэу къэтІысу. Апхуэдэхэм деж Мусэрбий къызэрыщІидзэу щытар мы сатырхэрщ:

*Къарэр бгъэлгъэхъумэ, уи шы соку
Жьы щІухумэ, налгъэ хиудын?
Ди гуауэм хуэдэщ, дэ ди гъуэгъу
Гъунапкгъэ дэнэ щигъуэтын?*

*Арихъа мывалгъэм лгъэр щІеуд,
Дым хъуащ аузыр, мэзыр цэхуц,
Нэпкгъэ кІыфІым мафІи цымылыд,
ТІыс, щІалэ, тІыси зыггъэпсэху.*

*БгъуэницІаггъым щІгъаши шы ешам
Кгъэлгътмакгъыр техи удз хуэфыщІ,
Лы тІэкІу гъуэмылэу кгъыздэтщІтам
ГІыхьитІ хуэдизи кгъыныуниІ.*

*Кгъэництакгъэ уи сэу щІгъэплгъыкІар?
КгъамапІэриц Іэщэу кгъысхуэнар –
Сэ, сепІэщІэкІри, бий сукІам
И гуцхъэм кгъамэр кгъыхэзнащ.*

*Уи ныбжгъым хуэдэу бгъу зггъэщІащ,
Ар пэтми, си лгъыр сэ сощІгъэж.
Сабий си гъусэу кгъэзггъэщІам
Сэ бий гъездзауи сымыщІгъэж.*

*УцІыкІуми, си псэ, уэ хуэсакгъ.
Зэхэпхрэ? ДаІуэт!.. Лыр бггъэжгъам,
(Аузым цоІур шы лгъэ макгъ)
КІуэт, плгъэт нэмыцэ кгъытлгъежгъам.*

(«ЩІгъэпхъуэжахэр»)

Пэж дыдэу, мы усэр ауэ кгъызэрымыкІуэщ. Зауэм щыгъуи, абы и ужькІэ екІуэкІа илгъэс 60-м кгъриубыдэуи а темэм теухуа усэ мащІэ дунейм кгъытехъа! А псом я нэхъыфІ дыдэ зырызым хиубыдэу кгъыщІэкІыныц КІыщокгъуэм и «ЩІгъэпхъуэжахэр».

Зи ныбжгъыр фІуэз хэкІуэта бгырыс лгъыжгъым (хуэбггъэфащэ зэрыхъунумкІэ, ар илгъэсищэм нызэрыхъэсауэ кгъыщІэкІыныуц), и ныбжгъым емылгъытауэ, лгъыггъэ зэрехъэ: зы нэмыцэ хегъащІэ, езым зэрыжиІащи, «илгъешІгъэж»; гъусэу иІэри щІалэ цІыны цІыкІуц (и кгъуэрылгъхум и кгъуэрылгъхужу кгъыщІэкІыныц: хэт ищІгъэрэ, бийм сыкгъыхигъащІэ хъумэ, умыбэлэрыгъ, жиІэу кгъыздищтауэ). ЗылІ кгъылгъысын Іуэхугъуэ зэфІаггъэкІ-

ри, лЫжь кхъахэмрэ сабиймрэ лъэнык'уэ зраг'эз, н. ж., щІопх'уэж (аращ к'ызытекІыр усэм и фІэщыг'эри: «ЩІэпх'уэжахэр»).

Зык'ызыфІэщІыжа Наполеони параноик Гитлери «зыфІэувар» зы «пх'эІэпэдзэщ»: зауэ кІыхьлІыхьым Іуэхур щыхуэкІуэм деж к'элгытапх'эр – «дзитІ зэпэщІэуэнум дэтхэнэр нэхгыфІу зэщІэуэдэ» жыхуэпІэм и зак'уэк'тым. Я щІы кІапэ тетыжу, я лъахэр ях'умэжу цІыху псори зэк'уэту к'ызызэщІэтаджэмэ, абыхэм узэрыпэлъэщынрэ апхуэдэ к'эралыг'уэм узэрытекІуэн Іэщэрэ дунейм щыщІэк'тым. А гупсысэм ухуишэрт КІыщок'уэм и усэм, ар щитхари 1942 г'э х'элъэм и бжыых'э пшаг'уаерт.

Нэх' телг'ыджэжщ мыгувэу усакІуэм и Іэдак'эм к'ыщІэкІа «Жыг зак'уэ» усэр, и купщІэкІэ «ЩІэпх'уэжахэм» пэджэжыр.

Окопым щх'эщытщ жыг зак'уэ, «иуфэк'ауэ топышэм», «щІак'уэу»; абы «уІэг'эу телгыр пхуэбжынк'ым».

ИтІани:

*Жыг джафэр мафІэм к'елауэ
К'отІэпІыр кІэщІхэу к'удамэр,
И лъабж'эр г'уэж'у к'ыщІэщми,
Тез х'уащ щх'уантІаг'эр Іэрамэу.*

Сыт хуэдиз бэлых' к'ытепсыхами, ажалым щыщтэу, лІэныг'эм щх'эщэ хуэзымышІа, лъэбышэ ящІами, зэфІэту к'ызыэтенэу, г'атхэ дыг'эпсым пэлыду г'ащІэ фащэ – щх'уантІаг'эр – зыщызытІэг'а жыг зак'уэр – сыт хуэдэ гуг'уех'эр х'эзабрэ к'ылгысами, лъэгуаж'эмышх'эу ахуэмыг'эува, ІейкІэ и ужь к'ых'эм кІэ езытыф, к'яру мыкІуэщІри зи дамыг'э Лъахэм и образ уардэк'э!

А уситІым фІэкІа имытхами, «Усэ к'ярукІэ бийр яг'эсу», зауэ зэманым текІуэныг'эм хуэлэж'а усакІуэ нэх' лъэрызех'э дыдэхэу Тихонов Н., Твардовскэ А., Симонов К., Кулиев К'б. сымэ ящыщ зыуэ к'элгытапх'эт КІыщок'уэр. Ауэ абы итхар нэхгыбэ мэх'у.

3. «Фэ уэс к'ыф'тесэм, сэ сыпІыщІэу...»

Литературэ лъахэм лъапэ к'ызыэрыхишие лъандэрэ КІыщок'уэ Алим и творчествэр к'эзыух'уреих'э г'ащІэм быдэу епхат. Арауэ к'ыщІэкІынт абы и пшы-

налгэм псом япэу дамэ хуэхъури. КЫщокъуэм и лирическэ лЫхъужьыр пасэу есат гъащІэм и кууупІэмрэ гугъуехъым и курыкупсэмрэ езым и увыпІэр къыщилгъы-хъуэжу.

*Бийр къыщытеуэм ди унэ,
Сэ Іэцэ сІыгъыу сыпежъащ.
Хуэзат хуэфащи а емынэр,
Си Іэцэр блыным фІэздзэжащ.*

СатыруцІырхъ тэфэтелэм и Іуэхур щхъэхуэщ, усакІуэ нэсым и нэцэнэр – къызыхэкІа лъэпкъым дамэгъу хуэхъунырщ, цІыхухэм къатещІэ хъэлъэр ядиІэтыфу, я гъащІэ мытыншыр ядигъэпсынщІэфу, я дунейр нэхъ нэху, нэхъ хуит яхуищІыфу. Дауи, ар къызэхъулІэри щхъэгъубжэм зэзэмызэ къыдэплърэ и нэм къыІуидзам къыхипхъуэтыкІа гуэрхэр къезытхэкІыркъым. УсакІуэм и инагъыр зэлъытар абы и псэм и инагъырщ. ИкІи ар нэрылгагъу щохъу КЫщокъуэ Алим и деж. «*Сэ сынсэу-акъым си щхъэ закъуэу*», – жеІэ абы. Пэжщ ар. ЦІыхур гуфІэмэ, дэгугІэу, гузавэмэ, дэгузавэу, бэлыхъ къы-тепсыхэмэ – езым япэ зыпэщІидзэу къэгъуэгурыкІуащ усакІуэр. Аращ мышхуэдэу цІыжиІэфари:

*КъывэхълъэкІыр вдэзгъэпсынщІэу,
Фэ фшэчыр сшэчмэ, си насыпу,
Фэ уэс къыфтесэм, сэ сынІыщІэу, –
ФхузощІыр мафІэ, дэп къэсыпыу.*

ЦІыхум фІы яхуищІэхукІэ, къыхуэныкъуэм нэхъы-бэкІэ ялгъэІэсыхукІэ усакІуэм и зэфІэкІми хохъуэ, ахъу-мэ хэщІыркъым, усакІуэмрэ ар зыхуэусэхэмрэ лъынтхуэ-кІэ зэпхащи. «Уэрэд жызыІэм игу мыпІыщІэ», «фІыкІэ цІыхум яхуоусэри», бэм щхъэузыхъ захуищІыну хъэ-зырщи:

*Гуауэу къыслгъысыр
Си гум къыщынэу,
ГуфІэгъуэ сихуэм,
ЦІыхум ялгъысу.*

4. «Уузыншэм!» – сэ жызоІэ»

Дунейм и щэхухэр, гъащІэм и нэцэнэхэр къихутэу, илгагъумрэ зэхихымрэ зэпилгъыту, блэкІами ечэнджэ-щү, къэкІуэнуми щІэгупсысу, и гупсысэхэри мычэму

кыытригъээзэжурэ щигъэпщыжу усакIуэм жэщ кыы-
техъуэ дэнэ къэна, нэху кыыщытешхъэри зэкъым икIи
тIаукъым. Дунейр нэхъыфI, гъащIэр нэхъ нэху пщIы
зэрыхъуну Iэмалхэр кыилтыхъуэрэ кыыхуэмыгъуэту.
МахуэщIэ къэунэхум нэхъ хуэIэижьрэ хуэхъэзыру бэр
зэрыхуиушцин хэту.

...Уэсыр ткIужу, щIы пхъэфэри кыыщIэщыжу зы-
лъягъу сэлэтхэр, окопым кыызэрохри, гъатхэ къэблэгъам
щогуфIыкI. «ЩIы щабэ IэшкIэ къащтауэ», мыпхуэдэуи
жалэ щIым елэжъу, я IэщIагъэ угъурлыми хуэпэжу
къэкIуэкIа, зауэм и бэлыхъкIэ окопыр псэупIэ зыхуэхъуа
вакIуэлIхэм:

*ВакIуэ дэкIыгъуэр къоблагъэ,
ФIэбгъэкIмэ, хъунуш тIэкIу кIасэ.*

(«ТокIыжыр уэсыр»)

Гъатхэпэ мазэт, Майм и 9 махуэ лъапIэри иджыри
къэсатэкъым, ар къэблэгъауэ ар къудейт Kыщокъуэ
Алим мы усэр щитхам щыгъуэ. ЯпэкIэ плъэфу, зы-
гуэр къэхъунумэ, ар къэмыхъу щIыкIэ абы и сэфэтыр
зригъэщIэну, и нэгум иплъэну хэту, къэкIуэну зэманым,
дамэдазэу нэхъ мыхъуми, хукъуэплъыну, – апхуэдэ
нэщэнэ Kыщокъуэ Алим пасэу зыхилъхъат. ИкIи,
псэху, абы епщIыжакъым. А нэщэнэ щIагъуэм кыыдэ-
кIуари зы фIыгъуэкъым.

ЗэрытщIэжжи, 50 гъэхэм ирихъэлIэу ди гъащIэм ма-
хуэ уэфI нэхъ кыыхэхуэу щидзат. ТхакIуэ цIэрыIуэ И.
Эренбург «Къовыж» щыжиIари абы щыгъуэщ. ЦIыху
куэдэм я гум трищIа мылыр къэвыжу, хуабагъэмрэ ща-
багъэмрэ нэхъ и щIыIуу (искусствэм, культурэм, лите-
ратурэм гулъытэ нэхъ щигъуэту) хуожъэ. Псалъэм кыы-
дэкIуэу къэгъэлъэгъуапхъэщ: иужькIэ зи цIэ жыжъэ
нэлуса тхакIуэхэу Айтматов Ч., Абрамов Ф., Астафьев В.
сымэ, нэгъуэщI куэдми я тхыгъэ купщIафIэхэр а дыгъэп-
сым кыигъэжэпхъауэ цытащ.

Kыщокъуэ Алим куэд щIауэ хуэхъэзырт абы.

А илъэхэм гъащIэм кыыщыхъуа зэхъуэкIыныгъэхэр
тхыгъэ куэдэм кыыхощыж. Ауэ а зэманым ятхам и
нэхъыфIхэм ящымыщу пIэрэ Kыщокъуэм и усэу
«Уузыншэм!» – сэ жызоIэ» зи псалъащхъэр? ЦIыхугъэм
и гимн фIэпщ мыхъуну пIэрэ мыбы!

*Фызыншэм, ди жыг жъауэ,
ПсыIэрышэу тхуэмыубыд.*

*МафIэ гуэри кэалыдынум,
Жэзгум дэлгыр кэрелыд.
Шэ шынактым щIакхэуэр щIыггуу
Узыншапэуи щрет.*

А жыг жьауэри, а псыIэрышэри дыгъуаси щыIам пцIы хэлъкътым. Ауэ зи псэр къэхуэбэжа цIыхум псори нэгъуэщI зыгуэру елъагъу, псори нобэ фIэщIэщыгъуэщ, зытет дунейри къэзыухтуреихъ цIыхухэри. УсакIуэми кыгъуэ-тыфащ ар кызэериIуэтэн Iэмал шэрыуэ.

Шэ шынактымрэ щIакхэуэ Iыхэмрэ узыншэмэ, ар зи Iус гугъуехъакIуэм, лажьэу шхэжу еса цIыхум и Iуэху зэпэщмэ, Хэкур узыншэщ, къэралым и Iуэху тэмэмщ. Армыракъэ – псори щхьэгъэпцIэжщ. Куэд щIащ ар Kыщокъуэ Алим кызэрыгурыIуэрэ. Политик щхьэхуе-щэу цIыхухэм гъуэрыгъуапщкIуэ ядэджэгухэм, кы-хуеджэныгъэ тэрэфарэхэмкIэ Iуэхур зэфIэзыгъэкIыу къэгъуэгурыкIуахэм абы щыгъуи (нэхъ иужьыIуэкIи) ар къагурыIуатэмэ (къагурыIуами кыныщымынэу – зэ-рагъэзэщIэн пылътатэмэ) иджыпсту дызыхэплъэ зэхэзэ-рыхъам дыхуэкIуэнэу кыныщIэкIынтэктым.

5. «Си гъащIэр хьэхуу кызатамэ...»

Сыт хуэдэ гуныкъуэгъуэ цIыхум яIэми, усакIуэр абы псэкIэ поджэж. Ар щыусакIуэкIэ, гукъеуэм и хъыбарри абы псом япэу кыIэрохъэ.

Иджыпсту хэти щыгъуазэщ адыгэбзэм и къэкIуэнуу цIыху куэд гупсысэм зэрыхидзэм. Ди прессэм щIэх-щIэхыурэ ущрохьэлIэ абы кыныпкърыкIа псалъмакъ.

Бзэр – хьылмы Iуэхущ. ЦIыхур и анэдэлъхубзэм зэ-рыхушытым къеIуатэ ар езыр зищIысыр, абы и хъуэп-сапIэр, и къэхуьри здынэсыр; н. ж., цIыхур кыыдалъ-хуа бзэм зэрыхушытым къегъэнаIуэ абы и цIыхугъэм и гъунапкъэхэр.

Илгъэс зыбжанэ и пэкIэ «Iуащхьэмахуэ» журналым тетащ Kыщокъуэ Алим и усэ гуп. «Си гъащIэр хьэхуу кызатамэ, БзэмыIу сыщыхъум изотыж», – щыжеIэ усакIуэм абыхэм ящыщ зым, анэдэлъхубзэр езы гъащIэм нэмыщI зыпэпщI хъун зэрыщымылэр игъэбелджылыуэ.

Ауэ нобэктым Kыщокъуэм а Iуэхум гу щылъытар. Анэдэлъхубзэм хуэфащэ Iулыдж зэрымгъуэтым ар куэд щIауэ иригузавэрт. Абы и щыхьэтокъэ илгъэс плIыщI нэб-лагъэ и пэкIэ (еплъ: «Мывэ хуабэ» тхылъым) Алим ит-хауэ щыта усэ телъыджэр – «Гъуэгу къежьапIэр».

Ди жагъуэ зэрыхъуши, зи акъыл хунэмысу, Іуэхум пхэнжу бгъэдыхъэр «си быныр адыгэбзэ евмыгъаджэ» жызыІэ унэгущэ щІэныгъэншэхэм я закъуэкъым. ЩІэныгъэ яІу, интеллигенту зызыбжыхъэм къащыхэкІ шыІэщ псалъэмакъ мышыу зыгъэвухэри.

А псоми яхуэгъэзащ усакІуэм и ауаныр:

*Адыгэбзэр сыт щІэзджыну,
Зыдынэсыр КъалэкІыхъыри.*

Зи щхъэ щІэ хуэзымышщІыжым нэгъуэщІми хуищІыфынукъым. Зи щхъэ щІэ хуэзыщІыж дэтхэнэми и анэдэлъхубзэр Іурылтыжщ. Аращ, анэдэлъхубзэрщ псом япэу цІыхур езыпхыр и лъэкъым и блэкІами, и лъахэм и тхыдэми, дуней псом щызекІуэ щІэныгъэми. Апхуэдэ Іуэху еплъыкІэ узыншэр КІыщокъуэм и усэм екІуу къыщелуатэ:

*Бзэр шу лъагъуэм хузогъадэ,
Бгъузэу цытми, станцым нос.
Сэ шу лъагъуэр зэпызмычу
ГъущІ гъуэгущхуэм сытехъакъым.
Адыгэбзэр зэзмыгъащІуэ
Урысыбзэр сщІэн слэкІакъым.*

Хэт жиІэфын мы усэм и пІалтэр икІауэ?

6. «Шум и гъуэгу»

«Шум и гъуэгу» – аращ КІыщокъуэ Алим и тхылъхэм я нэхъыфІ зым фІищар. «Шум и гъуэгу» – апхуэдэу хужыпІэ хъунущ КІыщокъуэм ди лъэккъ литературэм къыщикІуа гъуэгущанэ абрагъуэми. АдыгэбзэкІэ тхылъ къеджэ дэтхэнэми куэд щІауэ гу зэрылтытащи, гъуэгумрэ гъуэгум тет шумрэ усакІуэм и пшыналъэм дамыгъэ нэхъыщхъэ хуэхъуа нэщэнэхэм ящыщщ. Мыхэр нэщэнэщ, символщ, ахъумэ «гъуэгум» къуажитІе къалитІ зэпызыщІэ гъуэгуу, «шум» Іэмал имыІэу шым тес жиІэу къаригъэкІу, я гъунапкъэри абдеж къыщызетеувыІэжу аракъым.

«Гъуэгур» – гъащІэрщ, «шур» – гъащІэм зи гур хузэлуха цІыхущ. Гъуэгур зыхуэдэр зэлъытар а гъуэгум ирикІуэрщ. Гъуни нэзи иІэкъым КІыщокъуэ Алим и «гъуэгум» – гъуни нэзи иІэкъым гъащІэм и кууупІэр сыт щыгъуи къэзылгыыхъуэ, ФІым, Дахагъэм емышыжу

зи гуащІэр хуэзыгъэпс лІым и хэлъэтыр здынэсынум, и хылмым къыгъэбэтэнум, и псэм хулъэкІынум.

КІыщокъуэ Алим и лирическэ лІыхъужьыр гуращэ лъагэм махуэл имыІау хуэкІуэ цІыху жыджэрщ. Удехъэх абы гъащІэм хуиІэ гукъыдэж иным, гуащІэдэкІ хьэлэлми кърит дэрэжэгъуэшхуэм. Ар сыт илъэныкъуэкІи узэхъуапсэ хъун цІыху Іапсо-лъэпсощ, фІэрафІэ, щэджащэ жыхуалэм хуэдэ лІы хэлъэфащ.

Ар нэсауи цІыху пэрытщ. ЦІыху пІащІэр шы шэсу щыщыта зэманыр фІокІри, шым и пІэ автомобиль къоувэ. Автомобилри «жъы» мэхъури, кхъухьлъатэм и лъэхъэнэр абы къыкІэлъокІуэ. Ракетэми зигъэгувэжыркъым... Ауэ махуэщІэм дэщІэращІэ мыхъумэ, дэмыулъийуэ къэгъуэгурыкІуащ а лІы Іэдэбым илъэс 70-м нэблагъэкІэ далъагъуу щыта хьэл гуакІуэр: ар сыт щыгъуи зы фоч уэгъуэкІэ адреихэм япэ итащ, адреихэр «щылъэсым», езыр «шут». Псэуху, абы и гъуэгур – «шум и гъуэгут».

7. «Къуршыщхэм зышэр лІы пэрымтэ...»

ЗэхъуэкІыныгъэ... ЦІыху хьэлэлхэм, пэрытхэм, «лажьэу шхэжу» еса цІыхухэм псэкІэ къазэуати 1985 гъэм и Апрельр... ЩІэуэ, нэхъ тэмэму, нэхъ губзыгъэу тхыдэми, экономикэми, искусствэми, литературэми, дызытет дунейми дыхушчыту... Псори щызэхэхуэжу, псори щызэкІуэлІэжыр цІыхумрэ ар къэзыухъуреихъ щІыуэпсымрэщи – цІыхум и зэхэщІыкІми щІыуэпсым и зыхэщІэми нэгъуэщІу, япэм нэхърэ, дыгъуасэ нэхърэ нэхъ Іущу деплъу... ЗэхъуэкІыныгъэм къыпкърыкІа дуней еплъыкІэщІэр – псом ящхъэр аращи – лъэпкъхэмрэ къэралхэмрэ зэрымыукІыжу, зэгурыІуэу, пщІэ зыщагъуэту зы щІы хъурейм зэрызэдытетын, мамыру зэрызэгурыІуэн программэу къалъытэу...

ЦІыхубэм псэкІэ ягъафІау къадэгъуэгурыкІуэ я хъуэпсэгъуэ нэхухэр гъуазэ яхуэхъури – цІыху пэрытхэм, щыпкъэ дыдэхэм куэд ялэжьати а лъэхъэнэр къэкІуэн папщІэ. А лэжыгъэ иныр илъэс куэдкІи ирагъэкІуэкІати. Я гум куэд зэригъэзахуэу, я гупсысэр жыжъэ нэсу, я псэр – махуэлрэ псэхуэр ямыІау – ди гъащІэр, ди дунейр зэрефІэкІуэным хуагъэлажьэ дэпыту...

Апхуэдэ цІыху Іущщ, фІэрафІэщ, сыт илъэныкъуэкІи зэкІужщ КІыщокъуэ Алим а зэманым итха усэхэм къыхэтэджыкІ лирическэ лІыхъужьыр.

Абы губзыгъэу зепешэчыф дыгъуасэмрэ нобэмрэ,

пщэдей к'ъэунэхупх'ъэщІэми хуэхъэзырщ, ар к'ъэзыг'ъэІэг'ъуэхэм езыри ящыщци. БлэкІар фІы дыдэу зыщІэж, к'ъэкІуэnum к'ъыхэмыщтыкІыу хуэбак'ъуэ а цІыху зэпІэзэрытыр мыфэрыщІу х'ъэлэлщ, хуумыг'ъэфэщэнуи гу щабэщ. И гупсысэр жанщ, дамабг'ъуэщ, л'ъагэуи щол'ъых'ъуэ. ЦІыхухэр, ауэ сытми псал'ъэ дыг'ъэлкІэ мых'ъуу, гу к'ъуэпскІэ зэрызэпыщІар абы куэд л'ъандэрэ х'ъэк'ъыу пхыкІащ:

*Зы унаг'ъуэм г'ъыбзэ щыІумэ,
Я г'ъунэг'ъури яг'ъэгуІэ.*

Нэхъ набдзэгубдзапл'ъэу укІэл'ъыпл'ъыху, абы нэх'три узыІепешэ: хахуэщ, к'ъаскІэми хуэхейщ; гупсэхуу хэдэнущ, пІэщІэг'ъуэкІэ к'ъыхихынук'ъым, к'ъыхихынури Захуэрщ, Пэжырщ, зэ зытеувами к'ъэмылэнджэжу тетынущ:

*Уафэр г'ъуаг'ъуэу щыблэр уэми,
Узытетым утемыкІ.*

Арщх'экІэ, нэсауэ цІыху г'ъэсащ, Іэдэбщ, зэпІэзэрытци, и лІыг'ъэр нэм к'ъыщІэпыджэу иг'ъэпІийрк'ъым:

*ЛІыг'ъэ зиІэм мафІэ ишхми,
Батэк'ъутэр имыг'ъэш.*

Апхуэдизу зигурэ зи цх'хэрэ зэтэль цІыхум нэщІэбж'э гуэри зыхимыщІауэ щытк'ъым. Зыл'ъэг'ъуар зыщыг'ъупщэжхэми ар ящыщк'ъым. Зыл'ъэг'ъуар зыщыг'ъупщэжакІэ узэджэнур абы дерс тэмэм, дерс узыншэ к'ъыхэзымыхыфырщ. Ил'ъэг'ъуам Іущ хэх'ъукІар пІэщІэг'ъуэ хэмыл'ъу мэгупсысэ, блэкІами нобэми иджырей пщал'ъэкІэ яхуэфэщэн пщІэ яхуешІ:

*Куэд к'ъытхэх'ъуауэ к'ъытфІэщІами,
ЗыкІи мымащІэ дэ тхэщІари.*

КІыщок'ъуэ Алим иужьрей ил'ъэсхэм итха усэхэм щІэрыщІэжу к'ъыщытрег'ъээж куэд л'ъандэрэ игу зыхуэг'ъу темэм – л'ъэпк'ъым и г'ъащІэм анэдэл'ъхубзэм щиг'ъэзащІэ к'ъалэнымрэ щіІэ мых'хэнэмрэ. Апхуэдэ мыл'ъкум ел'ъытауэ нэг'ъуэщІ лІэужыг'ъуэ мыл'ъкури зырикІщ, ауэ к'ъызэрыкІуэ уэсэпсщ. Аращ мэлых'ъуэми – «*Сыт хэкІуэдыкІми и х'ъушэм, Анэдэл'ъхубзэр мыкІуэду*» – и мыл'ъку нэхъ л'ъапІэ дыдэм и нэІэ нэхъ тету щІихыр.

Махуэм махуэ къельху. Зэманыр макІуэ. Зи нэхъыжыгъуэр дунейм йохыж. Лъэпкъым щІэблэ кы-щІохъуэ. Дунейм и гъусэу бзэри зэІапах; «бзэр – мафІэм хуэдэу – мыкІуэдэу» цІыхухэм яхъумэ. Яхъумэ, бзэр лъэпкъым и тхыдэщи, и напэщи, и хылмыщи. Яхъумэ, бзэр цІыхугъэщи.

*Дядэм ядэжхэм я тхыдэр
ЩІэмыкІуэдари аращ.*

Лъэпкъым и бзэр (бзэм, псалъэм, художественнэ творчествэм ехъэлІа псори) къэрал, дунейпсо Іуэхуу зэрщытыр усакІуэм щІэгъэщхъуэжауэ къеІуатэ:

*Уэрэдыр лІыгъэм хуаусмэ,
И псалъэр вагъуэм лъоІэс.*

Нобэ «хужьщ» жыхуиІам пщэдей нэхъ фІэмыкІыу «фІыцІэ» фІэзыщыжыну хъэзыр къэрабгъэр уэрэ-дым, усэм, искусствэм и дэтхэнэ лІэужьыгъуэми нэхъ пІэщІэху нэхъыфІц. Сыту жыпІэмэ ар къэрабгъэ ІэщІа-гъэкъым, лІыгъэншэми абы и Іуэху хэлъкъым. Псалъэр езыр хылмы гъэлъэгъуапІэ къудейкъым, ар икІи лІыгъэ зыхэгъэкІыпІэщ. Ар Іэщэу къэзыгъэсэбэпыну зыхуэфа-щэри пэжым сыт щыгъуи сэлэт хъэзыру кыщыжыфын хуэдэу гу зыкІуэцІылъырщ. АпхуэдэлІщ КІыщокъуэ Алим и лирическэ лІыхъужьыр. «*КъыпэкІуэнур иреуае, Сэ стхы усэм сопэжыкІ*» – абы щыжиІэкІи, ар уи фІэщ мэхъу, шэч кыитепхъэнуи уигу къэмыкІыу.

Пэжщ, а лІыхъужьым ныбжьыфІи иІэщ, куэдыщэ и нэгуй щІэкІащ! АрщхъэкІэ и ныбжьым щІихакъым абы и къарур. Хэбгъэзыхъмэ, и ныбжьым хэхъуэху и гуащІэм нэхъ зыкызэкІуэцІихауэ къыппщохъу. Ар ноби шуц. Шу къудеи мыхъуу, зи къару илтыгъуэ, зэрыжалэщи, «зи зэманыгъуэ» шу телъыджэщ! Епсыхыжынуи, ешу тІысыжынуи и пщІыхъэпІэ къыхэхуэркъым! Хъуэпсэ-гъуэщ абы гъащІэм, гуащІэдэкІым хуйІэ гукъыдэжыр! ЛъэхъэнэщІэм кыигъэуэв къалэн лъагэхэми ар екІупсу хуэхъэзырщ, фІэщхъуныгъэ хэлъуи япэкІэ маплъэ:

КІуэ нэтми уафэр мэхъу нэхъ къабзэ.

Гу лъумытэнкІэ Іэмал иІэкъым мы усэхэм я бзэр икъукІэ зэрыщІэгъэщхъуам. КІыщокъуэ Алим и бзэр сыт щыгъуи шэрыуэт, ауэ иджы зыми хуэмыдэжт, кІуэаракъэ, «дэтхэнэ и сатырри псалъэжъым йохъэ-

йохуэ» жыпІэн хуэдизу. Мис шапхъэ: «*И цхъэм хуэхъур лІым и пыІэц*»; «*ЩІым и уасэр щІым и фІагъц*»; «*Хуейщ пцІыупсым и зы псалтэм Я нэхт мащІэу цыхъэтитІ*». Апхуэдэ шапхъэхэр куэд мэхъу.

Зы псалтэуха закъуэкІэ теплгъэуэ псо уи нэгу къы-щІегъэхъэф уасакІуэм:

*Жызум къуэпсхэм бжэгъу яІыгъыу
Дыггэ уапІэмкІэ дожей.*

Къытезгъээзжурэ мы усэхэм сыхъыздеджэм, мыпхуэдэу сегупсысащ: ярэби, сыту тхъэмыщкІэ мыбы зыхэ-зыгъэкІыж адыгэхэр (сыбыщІыжынкъымы, псом япэ си гур здэжари «адыгэбзэкІэ ятха лъэпкъ сыхъеджэркъым» жызыІэ щІэныгъэлІым, докторым дежщ). Си фІэщыпэу жызоІэ: КІыщокъуэ Алим иужьрей илгъэсхэм итха усэхэм укъеджэн, абы я ІэфІыр зыхэпщІэн цхъэкІэ адыгэбзэр умыщІэми зэбгъащІэ хъунти!

Мы усэхэм къытебгъээзжурэ щІэрыщІэжу укъы-щІеджэн нэгъуэщІ зы цхъэусыгъуи щыІэщ: мыбыхэм фІэкІа нэгъуэщІ зыри димыІами, жыпІэ хъунтэкъым ди къэралым къыщрахъэжъауэ щыта ЗэхъуэкІыныгъэм хуэхъэзыру къыщІэкІа цІыхурэ абы и дуней еплгъыкІэ-лгъагъукІэр къэІуэта цыхъуа художественнэ тхыгъэрэ щымыІэу.

«*Къурищыцхъэм зышэр лІы пэрытым...*» Дауи, «къур-шыщхъэм зышэм», лІы пашэм куэд елгытащ. «ЛІы пэ-рытым» хузэфІэкІынуз зыхуэдизыр езы КІыщокъуэм дежи щыболгъагъу. Ауэ къэралыгъуэшхуэм ЗэхъуэкІы-ныгъэ щегбгъэкІуэкІын цхъэкІэ, псом япэрауэ, жыла-гъуэр абы сыт илгъэныкъуэкІи хуэщІауэ, къимыкІуэты-жыну цІыхухэри а Іуэхугъуэшхуэм пэщІэтыфын хуэдэу къыхушІэкІын хуейщ.

Апхуэдэу щыщытым деж цІыхубэм я гуращэр къэ-зыІуатэ политикхэу утыку къыхъэ зи хабзэхэм я псалтэм-рэ я ІуэхушІафэмрэ зэтохуэ. Дэ зэхэтхыжар сыт: «Мы хотели как лучше, а получилось как всегда». Хрестоматиехэм ихуа а псалтэухам кыикІыр мыракъэ: «НэхъыфІ дощІ жытІэурэ, нэхъыкІэ тцІащ». Хэбгъэзыхъмэ, цІыхубэм я Іуэху зэрахуауэ пІэрэ а политикхэм? Хъэмэрэ, сыт хуэ-дэ ІэмалкІэ зылэрагъэхъами, езым власть зэрызыІэра-гъэхъэн Іуэхукъэ ахэр зи ужь итар? Апхуэдэу ущІыщІэу-пщІэн цхъэусыгъуэ щыІэщ: политикхэм, танкым тету, цивилизацэм, демократием теухуа псалтэмакъ дыггэл ину щалэтым ирихъэлІэу, абы я къуагъым къуэта цхъэ-хуешэхэм къэрал мылгъур зралгъэфэлІэжащ. Дауэ ира-

кыа!.. Дауэ яхузэфІэкІа!.. А псор зепэпшэчмэ, мыпхуэдэу уегупсысыну зыри хуэІуактым: политикхэмрэ Іэбжъанэ-фІейхэмрэ зэрыщІэу щымытауэ фІэщІыгъуейщ. Мыри абы и щыхъэткъэ: «дыгъуакІуэхэм фемыІусэ, щхъэж къыІэрыхъар и хъэлэлщ, абы къэгъээзэж иІэктым» жы-зыІэу къэувыжар хэт?..

ЦІыхур фІым цагъэугъыу, я бэрактым «ЗэхъуэкІы-ныгъэ» жиІэу ину тратхэу, абы и щІагтым шейтІан джэгурэ пцІы гъуэрыгъуапщкІуэрэ къыщызэІузыхахэм я ІуэхущІафэмрэ КІыщокъуэ Алим а зэманым итха усэхэмрэ зыкІи я Іуэху зэхэлъктым.

Си щхъэкІэ, етІоцІанэ лІэщІыгъуэр епщыкІубгъуа-нэм нэхърэ сыт илъэныкъуэкІи нэхъ ткІийуэ къысфІоцІ. Дызыыхыа лІэщІыгъуэщІэм щыщу къызэднэкІа зэман кІэщІым къриубыдэу узыщыгуфІкІынышхуэ сщІэр-ктым. Ауэ узыгъэугупсысэдрэ узыгъэгүзэвэдрэ гъунэжу щыІэщ (фокІадэм и 11-м Америкэм къыщыхъуар; а Аме-рикэ дыдэр, Іуц зэрымышъуам и щыхъэту, куэд дэмыкІыу Иракым зэрытеуар, къ.). Махуэ къэс жыхуаІэм хуэдэу щІыпІэ-щІыпІэкІэ къыщыхъу терактхэр абы хэплъхъэж-мэ, цІыхухэр нэхъ губзыгъэ дыхъуауэ лІэщІыгъуэщІэм дыхэбэкъуауэ жыІэгъуейщ.

Ауэ сэ сыщыуэнкІи мэхъу. Иджырей историографиер зытетыр мыращ: дунейм щекІуэкІ псори зепэплътмэ, цивилизацэ, деморатие жыхуаІэхэм нэхъ я пэгъунэгъу дыхъуурэ докІуэ, а дызэрыхуей дыдэм хуэдэу псынщІэу дымыбакъуэми.

Ар пэжу щытмэ (Тхъэм пэж ищІ), къэралыгъуэхэмрэ лъэпкъхэмрэ кІуэ пэтми ФІым, Дахагъэм нэхъ пэгъу-нэгъу мэхъу.

ФІымрэ Дахагъэмрэ щытепщэну лъэхъэнэрщ КІы-щокъуэ Алим и иужьрей усэхэм дызыхураджэр, дызы-хуагъэхъэзырыр. ИкІи абы нэхъ благъэ дыхуэхъуху, а усэхэр нэхъри щІэщыгъуэ къытщыхъуурэ къыддэ-гъуэгурыкІуэну сэ къысфІоцІ.

8. «...Ди зэманыр Дунейм си нитІырщ зэрэплъар»

КІыщокъуэ Алим проземи нэхъыбэж щыхузэфІэ-кІащ.

Октябрым екІуэкІа революцэм, граждан зауэм, со-циализм яухуэну щрагъэжъа япэ илъэсхэм («Хъуэпсэгъуэ нур», «Эмирым и сэшхуэ», «Мазэ ныкъуэ щхъуантІэ»), Зауэшхуэм («Щынэхужьыкъуэ», «Нал къута», «Кхъужьы-

фэ») абы триухуа романхэр, иджыблагъэ къыдэкIа тхы-
лътхьщIэр («Лъапсэ») яхэтыжу – ар дэтхэнэ адыгэри махуэ
къэс зыхуеин библиотекэ ес ирокъу. БлэкIа лIэщIыгъуэм
ди цIыхухэм ягъэва хъэзабым къыдэкIуэу, дызэрыт
лIэщIыгъуэм къриубыда къэхъукъащIэ нэхъ инхэу дуней
псор зыгъээджызджахэр, Сокъур Мусэрий зэры-
жиIащи, «тхыдэм и къэгъэшыпIэ задэхэр» адыгэбзэкIэ
гъэхуауэ япэу къэзыгъэпсэлъар КIыщокъуэ Алимщ.

Ар зыхуэдэ тхакIуэр нэхъ сэтэй къэзыщIари прозэрщ.
Литературнэ критикэм захуэу къызэрилътхьтащи, КIы-
щокъуэм и романхэр лъэпкъыбэм зэдай совет литера-
турэм зы едзыгъуэфIу хэуат, езыри къэралышхуэм
щыпсэу тхакIуэ нэхъ пIащэхэм ящыщ зыуэ зэрыщытыр
тхылъеджэми я фIэщ хъуат.

И щIалэгъуэм и гъусэу зи зэфIэкIри кIуэщI щыIэщ
(апхуэдэхэм я творчествэр гъатхэпэм къыдыкъуокIри,
гъатхэкIэм дыкъуохъэж); и щIалэгъуэм щыщIидзэрэ
нэхъ балигъ хъухукIэ зи зэфIэкIым нэхъ зыкъызэкъуи-
хи урохъэлIэ (я гъатхэмрэ гъэмахуэмрэ тэмэму зэпыувэу,
я бжыхъэри хуэм цIыкIуэрэ щIымахуафэ хъужу). Ауэ
тхакIуэхэм зээмызэ къахокI насыпфIэ дыдэ: и гъатхэ-
ри гъатхэ хуэдэу щытауэ, и гъэмахуэри «нэ фыгъуэ зы-
трамыгъаплъэ» жыхуаIэм хуэдэу, и бжыхъэр дыгъэлрэ
берычэтыбэу, кIыхъуи укъуэдиярэ абы и дежкIэ щIы-
махуэ щыIэххэну уи пщIыхъэпIи къыхимыдзэу. КIы-
щокъуэ Алим апхуэдэщ: и лIы ныбжыр зэрыхэкIуэтар
и зэфIэкIым зэран къыхуэхъуркъым, и Iэзагъэм хэхъуэ
зэпытщ.

Си гугъэщ «Лъапсэм» – аращ КIыщокъуэм и рома-
ныщIэм фIищар – гупсэхуу къеджа дэтхэнэри абыкIэ
акъылэгъу къыздэхъуну.

Я дуней тетыкIэ, я цIыхущIыкIэ, я хъэл-щэн елътхь-
тауэ персонаж зэмыщхъ куэдыкIей зыхэт романым темэ
нэхъыщхъэуи персонаж пажэуи щыкIуэщIрыкIыр адыгэ
лъахэрщ, адыгэ хэкурщ, адыгэ Iуэхущ. А псори къы-
зэщIиубыдэну зы псалъэ закъуэ къилътхьхъуэщ тхакIуэ-
ми, къигъуэтащ пычыгъуитI къудей фIэкIа мыхъуу:
«Лъапсэ».

Абыи къыщынэркъым. Тхылъым и пэм къыщыщIэ-
дзауэ и кIэм нэсыху щекIуэкI Iуэхугъуэхэм я хъыбарыр
къэзыIуэтэжыну тхакIуэм зытригъэхуар цIыхубзщ-
Дэфэрэдждщ (романым ДэфэрэджитI хэтщ; къэзыIуэ-
тэжыр – Дэфэрэдж-нэхъыщIэр – нобэрей цIыхущ, доху-
тыру мэлэжэ; Дэфэрэдж-нэхъыжыр абы и анэшхуэщ).
Университетым и медфакым зэрыщригъаджэм къыдэ-
кIуэу, ар дехъэх къэхутэныгъэ лэжыгъэм, и диссер-

тацэм эпиграфу хухихари Мухъэмэд бегъымбарым и псалтэ Іушхэрш: «Цыхубзыр къэралым и лъапсэщ, цыхубзыр фІы хуэзэмэ, къэралри фІы хуэзащ, цыхубзыр дэхуэхмэ, къэралри дэхуэхащ». А псалтэхэр езы романми эпиграф хуэхъуу кыпфІощІ, сыту жыпІэмэ адыгэ цыхубзым гъащІэм щіІэ увыпІэм куэд зэрелгытар, абы и деж лъапкъым и гуныкъуэгъуэ псори зэхуэхъесауэ зэрекІуэлІажыр тхакІуэм зэй щыгъупщэркъым. НэгъуэщІу жыпІэмэ, «Лъапсэ» фІэщыгъэцІэр къатитІу зэтोकІыжри, етІуанэм – лъахэм, хэкум, лъапкъым лъабжъэ хуэхъуж, лъапсэм и лъапсэж, жиІэу къокІ.

Хы ФІыщІэм и Іуфэм дахэу етІысэкІауэ Іуст адыгэхэр. Я къуажэхэмрэ къалэхэмрэ жыгым щІагъэнауэ: гъавэ щащІэни яІэу, унащхъэм кхъуэщын зэрытралъхъэми Іэджэ щІауэ щыгъуазэу; унащІэ, гъукІэ, дыщэкІ ІэщІагъэ зиІэ е нэгъуэщІ зыгуэркІэ ІэпщІэлъапщІэхэр уэрамым ехыу тесрэ узыхуей дыдэр занщІэу къэбгъуэту.

Псэурт агыгэхэр. Лэжыгъуэ махуэм и дежи гугъуэ зрагъэхыфу, гуфІэгъуэри зедатэтыфу. Хабзэ дахи къадэгъуэгурыкІуэу. Ауэ икІэм икІэжым... къуаншэу, яхуэбгъэгъу мыхъуну къуаншэу кышцІокІ ахэр: икъукІэ щІыпІэ дахащэт псэупІэ яхуэхъуар! «Бажэм и фэр и бийщ» жаІакъэ, апхуэдэ дыдэт адыгэхэм я Іуэхур: «бажэр» зыми хуимытыжу, «бажафэр» хамэхэм зэрапхъуэнут, езым хуэдэу пщІы бжыгъэхэр зи ныбэм ихуэну «дыгъужь нэпсейхэр» лъэныкъуэ зырызымкІэ кышцІобгъэрыкІуэ, «кърым сеймэнхэр тенджыз тІуащІэм кызызэрыдэхти, къуажэ къагъанэртэкъым зытемыуэ», къэзакъхэр, къэкІуатэм-къэкІуатэурэ, адыгэ лъахэм кышцІхъэпат, «иджы илгъэс щіщ хъуами аращ а къалэм (Кепы жыхуаІэу шытам) къэзакъхэр кыйдэтІысхъуэ, дэсар зэрыдахурэ». Тыркур-щэ? Францыр-щэ? Псори кыыхузепещэрт адыгэхэр зытес щІы кІапэм!

А псор уи пащхъэ къытым хуэдэу ІупщІу икІи гукъинэжу уегъэлъагъу тхакІуэм. Мис адыгэхэм кыкІэлтызэрахъэ лейм и зы теплгъэгъуэ закъуэ – *«Бэжхъхэм мафІэ къащІэнауэ, Іуэм ит Іэщыр мафІэм хокІуадэ, жэмыр зэщІобууэ, я шкІэр шкІэщым щІэтищи, йоджэ, мэлыр магъуэ, хъэр зэщІокъугъэ, нэхгъыбэр щІихъауэ здэжэр ямыщІэжу къуажэм дож. ПщІантІэм жэм дэту уолгагъу, и кІэбдз лгакъуэр зэпыудауэ и шэмыр и лгымрэ зэхэлгэдэжауэ пхэщІкІэ хэсу, шыри аращ – топышэм къриудауэ и кІуэцІыр къихури и кІэтІиймкІэ зилгэхъэжауэ пІэтІауэ-лгэкъуауэу лІэрт, и шыкІэм мафІэ кызызэрыщІэнар зыхимыщІэжу. Джэдэщым телгъа бгъэныр истри и щхъэр иуэжаци, мафІэ кызыщІэна джэдыр мафІэм*

къыхолгэтыкІ, хъуаскІэр къапылгэлъу... МафІэр абы хуэдизу гуащІэти, жыг хадэм пытыр апыту мафІэ къащІэнат».

Тхылъ псо и уаси а зы теплгэгъуэ цІыкІур: цІыху шапхгэм икІа хъунщІакІуэхэм зэрахгъэ лейр цІыхум и мызакгъуэу, природэми и бийуэ, апхуэдэ напэтех зыІэщІэщІэн хгэкІэххуэкІэхэми къахэкІыну зэрыщымытыр икЪукІэ ІэкІуэлгъакІуэу къыщыІуэтащи.

Адыггэхэм нэгъхгъегъуэу къалгысам щІэи гъуни иІэкъым. Зы тхылгъкІи, тхылъ ІэджгъкІи абы упэлгъэщынутэкъым. Ар фІыуэ зыщІэ тхакІуэм и нэлэ нэгъ зытегыр – апхуэдэ насыпыншаггэр къызыхэкІІ щхгъэусыгъуэхэр къэтІэщІынырщ. Іуэхур нэгъ тэмэму иубзыхун щхгъэкІэ, и зы лгъэныкгъуэ гуэркІэ къыщымыгуылгъжу, ихгъуреггъкІэ Іэдгъу къызэпиплгъыхын папщІэ, тхакІуэм сюжет утыкур бгъуфІгъуэ зэкІэщІеггъэкІуэт. ИкІи Мысырым щекІуэкІари, Щам къыщыхгъуари, Тыркум щызгъуащэ политикэри, кърым хгъаным къызыкгъуиггъэща хылаггъэри, – а псор щызгъэгъын эпическэ гуащІэкІэ зэщІеггъаплгъэ иукгъуэдия хгыбарыр. Кгъуршхэм екІэ зи цІэ щыІуа урыс дзэгъхгъэрэ пащтыхъ Александр ЕтІуангъэрэ къадгъэкІуэу, романым ущрохгъэлгъэ тырку султІан Абдул-Мгъжиди, франгузхэм нэгмыкІытаггъэкІэ император яфІэхгъа Наполеони, нэггъуэщІ куэдми...

Кгъзакгъхгъэрэ адыггэхгъэрэ зэггъунэггъуэрэ кгъэггъуэгурыкІуащи, желгъ тхакІуэм, щызгъурыІуи кгъохгъу. «ПгърыІгъбапІэ зимыІэр дзгъращ. Ингъралу кгъакІуэм зым нэггърэ зыр нэгъ залымщ, зым нэггърэ зыр нэгъ гущІэггъуншгъэщ, яІэщІэщІыхгъа залымыггъэр я напщІэ телгъщ, уеблэгъ иропагъ».

Залымыггъэрэ пцІыкІэ куда системэр зэрыгушыкІыгъуэр, и лгъабжгэм къыщыщІэдзауэ и щхгъэ дгъдэм нэгыху бгъдэу зэрызэгъар аргъуэру зэ уи фІгъэщ ещІ адыггэхэр Александр ЕтІуангъэм щыІушцІэ теплгэггъуэм. «Сэ мурадыфІ сІгъу хгъэщІгъу сыкгъыфхуэкІуащ, – желгъ пащтыхгъым япэ щІыкІэ. – Фи щІыналгъэм фисхунуи фи ужъ ситкгъым». Ауэ, бгырысхэм я тхгъэусыхафгъэр щызгъэххкІэ, къызокІуэкІри, зэрыпцІыупсери кгъиутІыпщ хгъунщІакІуэхэм я ІуэхущІафгъэм щыггъуазэ дэгъэ кгъэна, ахэр кгъыщІэгыггъэстыр езыр арауэ зэрыщытри наІуэ кгъохгъу: «Кгъзакгъхэм кгъалэгъу я пгъэм дэтлгъхар сгът? Урыс политикэм и щІэггъэкгъуэнщ кгъзакгъыр. А политикэр зытеухуар фызыІэщІэтлгъхгъэн хуегъуэ аращ. Зы кгъыдгъфт! ТекІуаращ захуэр».

Наполеон щыпэгъІэтам щыггъуэ хуэфашгъуэ орденыбгъгъэ хгъуауэ щыта, иужгъкІэ, ди лгъахэм кгъакІуэу, хейлгъым

зыхигъапскІәурэ зи напэр тезыхыжа Ермолови («инэрал ЕрмолофкІә» эджэу шытари) зэзакъуэ уолъагъу. А зэми хъарзынэу къыбоцІыху: къыпэрыуэн щримыхъэллэм, гынрэ мафІәкІә и гъуэгур къуршхэм кІуэцІрещІыкІ, ауэ «ныбгъуэхъашым» щраубыдэм, нып хужьыр къегъэпІий...

Уигу къонэж Хъэкурынэ, Барчо, Гуащэ сымэ. Щхъэж и хъэл-щэн илэжми, ахэр зыкІә – я цІыхугъәкІә – зэщхыщ.

Зыми хуэмыдэжщ Дэфэрэдж. А цІыхубз Іәпсэулъэпсэур нартыгуу хахуэщ, гугъуехьыбэр къытегуплІәми, зэрызэтету къызэтонэ, лъэпощхъэпоуэ зыІууэм нэхъ Іуш икІи жыжъаплъэ хъуауэ къыхокІ. Тыркум кІуэуэ къәкІуэжа, «муслъымэн щІыналъәкІә» эджэми жәнэт зэрытхуамыгъәтІыгъуэр зи нәкІә зылъэгъуа, а псом нэмышцІыжкІә ижъ лъандэрә адыгэхэм къадэгъуэгурыкІуэ кІәщІушыгъә-щІәныгъэхэм ящыщ зым хуәІәижъ (Дэфэрэдж удзкІә мәІәзә) а цІыхубз телъыджэрщ къэзыгъуэтри лъәпкъыр мыкІуәдыжыпәнумэ, абы и хәкІыпІәу къәнэжа закъуэр: «ЦІыхум анитІ илэкъым, – жеІә абы, хәкум икІыжыну зызыгъэхъэзырхэм яхуэгъэзауэ, – къэзылхъуар зыщ, и лъапсә шыбыдә лъахәри зыщ, уи лъапсәр бгъэгъумэ, уи лъәпкъыр кІуэдащ. КъыптекІуэр гугъуш, жаІә щхъәкІә, а къыттекІуэу дызыпәмылъэщым дыгурывгъәІуэ. Фи жъэгум илъ мафІәр фымыгъәункІыфІ».

«Лъапсә» романыр ІыхъитІу зэхәухуәнәщ. Зыр ләщІыгъуэ бләкІам теухуамэ, етІуанэм къиггъәлъагъуэр Дэфэрэдж-нэхъыщІәр зытет дунеймрә къэзыухъуреихъ цІыхухәмрәщ. А Іыхъэм и щІәдзапІә хъур дохутыр-ги-неколог Дэфэрэдж сымаджә хъәлъәу цІыхубз цІыкІу къызырыхуашәрщ; ар къызэфІәуәжу сымаджәным щыщІатхыкІыжым романри деух. Ауэ а махуэ (е тхъә-махуэ) бжыгъэм фІуэ щхъәдох Іуәхур Іуәхур щекІуәкІ зәманыр, 40–70 – гъэхэр къызәщІиубыдәу.

ЦІыху нәпцІхәмрә цІыху нәсхәмрә щызәпәщІәтщ КІыщокъуэм и романым.

Бюрократ-властцІәкъухәмрә абы якъуәтхъыкІ Іужа-жәхәмрә я щапхъәу къәпхъ хъуни Нартыху Къазбәчрә абы къепщцІәкІа Іужыж-мыІужыжхәмрә. Лъәщц Къазбәч. Ауэ абы и къарур къызыхәкІыр и къаләныр хъәләлу игъэзащІәу аракъым. Быдәу тесци аращ (и шәнт лъагәм: лъахәм епцІыжми, лъәпкъыр ищәжми (ди хъупІә тІәкІухәр зәравәжа къудейр пхурикъуни: абы лъандэрә махъи хъери къыщІыхъәжыркъым ди Іәщым!), ищхъәмкІә къыщыхуәарәзымә зэфІәкІ. МащцІәкъым яхузэфІәкІыр абы и ІупәфІәгъухәми: къамыләжъа

мылъкум «зраупцІыжу» хэсц, бзэгурэ накІэнащхьа-
гъэкІэ я Іуэхур дагъэкІ.

Апхуэдэхэм пэжырылажьэр цІейнэпейкІэ ягъэІуу,
и щхьэр кърамыгъэІэту, дэкъузауэ ягъэпсэунут, яху-
зэфІэкІ закъуэмэ. Сымаджэ хьэлъэр утыкум къренэри,
кІэбгъу зецІІ ЛатІифэ. Сымаджэр зыгъэхъужыр Дэфэ-
рэдждж. Ауэ, Іуэхум апхуэдэу кІэ игъуэта нэужь, Дэфэ-
рэдждж зыгъэулыиину къэзыжыхьхэм ЛатІифи яхэтц, и
напІи хуалэркъым: мобыхэм ящыцци.

НэгъуэщІ лэжыгъэ ІэнатІэхэми ар дыдэр щокІуэкІ.

КІыщокъуэм кыигъэщІа цІыхубз образ нэхъ хьэлэмэт
дыдэхэу Хьэбибэ, Апчарэ сымэ иджыри тІу ябгъуры-
увауэ си гугъэщ: Дэфэрэдждж-нэхъыжьымрэ Дэфэрэдждж-
нэхъыщІэмрэ.

9. «ДищІ щыхамысэ сыхуэзамэ...»

Сымаджэ хьэлъэр тригъэун мурадкІэ (щІопщакІуэ
хуэдэу) дохутырым хъыбар къеІуатэ. «Си хъыбарыр
пычыгъуэ-пычыгъуэу зэпычащ, – жеІэ абы, – езгъэдаІуэр
сымыгъээшын папщІэ».

Іуэхум хэлъыр арауэ щытмэ, дауэ мыпхуэдэхэр къызэ-
рыбгурыІуэнур: «Драгун офицар гуэр къэсри, пащты-
хьым и лъакъуэр зытета бэрэбанэр Іуихыжащ. Абы кыи-
кІыр псалъэмакъыр яухауэ арат. Асыхьэту пащтыхьым
и шыр кърашэлІащ... Езыри, хьэпщІаум и пцэр тІэкІу
игъэубэлэц хуэдэ ищІри, шэсыжащ».

Афицарыр драгунми е нэгъуэщІ зыгуэрми, пащты-
хьым и лъакъуэр сытым тетами, ар, шэсыжын и пэ и хьэ-
пщІаум едэхэщІами, – а псори зылъагъур, а псори къэ-
зыІуэтэжыр, къэзыгъэлъагъуэр езы тхакІуэр аркъэ?

А зы пычыгъуэ цІыкІум и закъуэ – романым къыщыІуэта
хъуар Джэфэрэдждж (е нэгъуэщІ зы персонаж гуэрым) хуэ-
гъэкъаруункІэ Іэмал зимыІэщ. А къомыр зыщІауэ,
екІууи зэкІэлъызыхьыфыну щыІэр зыщ – езы КІыщокъуэ
Алимщ.

Зэи жиІэгъати:

*ДищІ щыхамысэ сыхуэзамэ,
Ари тессауэ согъэунэху.*

ДищІ иджыри «щыхасатэкъым» икІи къытехъуа-
тэкъым апхуэдэ тхылъ – етІопщІанэ лІэщІыгъуэм къы-
халъхуа жанру интеллектуальнэ романкІэ зэдждэр. Япэу
ар ди деж къэзыхьар КІыщокъуэрщ.

Къебгъээзэгъыфмэ, къегъэжъапІэрэ тегъэщІапІэрэ къыхуэбгъуэтыф закъуэмэ, сюжетыр Іэрыхуэу бгъэпсмэ («Лъапсэ» романым а псори дэгъуэу цызэпэщаш), апхуэдэ художественнэ тхыгъэ лІэужьыгъуэм Іэмал куэдыкІей къует, зэман е щІыпІэ елътытакІэ зы жыпхтэ пыухыкІа гуэрым уимыкъузауэ, ущыхуейм и деж узыхуей дыдэмкІэ зыбгъазэрэ уи псэм пиупщІыр жыпІэну. КІыщокъуэми дэгъуэу кыигъэсэбэпаш а Іэмал хьэлэмэтыр. «Лъапсэ» романыр ди дыгъуасэмрэ ди нобэмрэ зэрытеухуам ещхьыркъабзэу ди пщэдейми теухуащ: лъэпкъыу дыкъэнэн, ди фІыр тфІэмыкІуэдын, ди Іейр дгъэмэщІэн щхьэкІэ тщІапхтэ къытпэщытхэм егъэгупсысэ тхакІуэр.

10. «СыкІуащ сэ куэдрэ ІуэхутхьэбзащІэ»

КІыщокъуэ Алим, еш имыщІэу, къытригъээзэжурэ, хуоусэ и псэм хуэдэу илъагъу и лъахэм, и гурыщІэр нэхт щызу кыызэриІуэтэн псалтэ нэхт ІэфІ къилътыхъуэу:

*Си гъащІэр сухми, схуэухынкъым
Си хэку нур хадэм и уэрэд.*

Аращ, лъэпкъым, лъахэм, хэкум хуиІэ а лъагъуныгъэрщ сэ зыхэслъагъуэр КІыщокъуэ Алим дунейм тетыху хузэфІэкІа псори: фІыуэ плъагъум сыт хуэпщІэми пфІэмащІэщ.

КІыщокъуэ Алим сыт хуэдэ къулыкъу иІыгъами – и тхакІуэ къалэным зэрыбгъэдэтым хуэдэу къабзэу а къулыкъухэри зэрихъэу, цІыхум яхуэщхьэпэн яхуилэжъу къекІуэкІащ (ди республикэм щыщІаами, къэралым и ТхакІуэхэм я союзым щашаами).

Птхымрэ пщІэмрэ лъэпкъым хууиІэ лъагъуныгъэм, лъахэм хуэпщІ Іулыджым къыхэкІмэ, уи къулыкъур укъызыхэкІахэм яхуэблэжъ Іуэхутхьэбзэ къабзэу цытмэ, – абы теплъэкъукІрэ техъзулейкІрэ къезэгърэ? Аращ, сэ кызырэысфІэщІымыкІэ, Алим хузэфІэкІар щІыхузэфІэкІам и щхьэусыгъуэ нэхтыщхьэр.

Сыту фІыт ар, – тхакІуэхэм, усакІуэхэм я мызакъуэу, – адыгэхэм къытхэкІа къулыкъууцІэхэм щапхтэ яхуэхъуатэмэ: лъэпкъыр зыхуей хуээзнти.

11. «НэггүэшI уи лъаггүэ темьувэм...»

Литературэм и жанру КIыщокъуэ Алим нэхъ игъэ-лэжьар тIуш: усэмрэ романымрэ. Адыгэ усэм и щыгури адыгэ романым и щыгури абы и натIэуи къыщIэкIащ.

Iуэхур зытещIыхъар нобэ ди нэгу щIэкIым и закъуэкъым. Ди лъэпкъ литературэм и къэкIуэнум, пщэдейм ар къызэрыхушIэкIыным уцегупсыскIэ, нэхъри IупщIу уи пащхъэм къоувэ тхакIуэшхуэм и IэдакъэщIэкIыр зыхуэдэмрэ зыхуэдизымрэ, абы и мыхъэнэр.

Мыпхуэдэу жиIэгъаи КIыщокъуэм:

*НэггүэшI уи лъаггүэ темьувэм,
Уэ гъуэгү хэпшауэ уалъытэн?*

КIыщокъуэ Алим хузэфIэкIар нагъыщэ угъурлы хуэхъуу, а цIыху щэджащэм, а лIы щыпкъэм, а тхакIуэ фIэрафIэм хиша лъаггүэр гъуэгү бгъуфIэу езышэжьэн къарурэ гуащIэрэ илъэс мин ещанэм къритыну. Тхъэм жиIэ!

ЦЫХУГЪЭМ ХУЭЛАЖЬЭУ

(Къашыргъэ ХьэпащІэ)

Къашыргъэ ХьэпащІэ адыгэ литературэм хэлъхьэныгъэ екІу хуэзыщІа ди тхакІуэ нэхъ пажэхэм ящыщ зыщ. Илтэс куэдкІэ хьэлэлү хуэлэжъащ ар къэзылтхуа лъэпкъым, жэуаплыныгъэ ин зыпылт къулыкъу зыбжани игъэзащІэурэ къекІуэкІащ. Ауэ и псэр пытыху ІэщІыб имыщІу абы зедихъащ лэжыгъитІ, я мыхьэнэрэ я лъагагъкІэ зепэшачэрэ жыпІэну тІури щхьэпэу: ар егъэджакІуэт икІи тхакІуэт.

ЕгъэджакІуэ Къашыргъэ ХьэпащІэ гъэсэныгъэрэ щІэныгъэрэ зрита цІыху мин бжыгъэхэм ди республикэм и ІенатІэ зэмылІэужыгъуэхэм куэд щІауэ я зэфІэкІ щагъэлъагъуэ, я Іустаз Іэдэбым и дерс Іуцхэм къытщІэхуэ щІалэгъуалэр щІагъэджыкІыу. ТхакІуэ Къашыргъэ ХьэпащІэ и Іэужь нэхур лъэпкъ литературэм ІушщІу щыболъагъу – адыгэпсэм и дахагъымрэ адыгэбзэм и зэфІэкІымрэ щыхьэт нэс яхуэхъуу. Ди литературэм и тхыдэр куууэ зэзыгъэщІэну хуцІэкъу дэтхэнэри нобэ хуейщ, пщэдеи хуеинуц Къашыргъэм и рассказ гъуэзэджэхэм, «Насыпым и хэкІыпІэ» повестым, «Лъапсэ быдэ», «ПшэкІухъ» романхэм, тхакІуэм и гукъэкІыжхэр щызэхуэхъэсыжа и тхылъу «ГъащІэр матэщІэдзакъым» зыфІищам. Апхуэдэ тхыгъэхэр щымыІамэ, адыгэ литературэр куэдкІэ фагъуэу плъагъунти.

...Къашыргъэ ХьэпащІэ 1914 гъэм ноябрым и 14-м Щхьэлыкъуэ къыщалъхуащ. Зэман гугъут ХьэпащІэ зыхалъхуар. Зи гуащІэкІэ псэуж цІыхум и гъащІэр дэгъэзеигъуэ мыухыжт. Ауэ зауагъэм щІэбэн, зи хуитыныгъэм псэр щІэзытыну хьэзырхэм я бжыгъэр кІуэ пэтми нэхъыбэ хъурт. ЛъэныкъуитІри, щабагъэм пымылбыжу, пхъашагъэм хуекъурт. Я нэм лъы къытелъэдауэ, Іэщэм нэхъыбэрэ епхъурт. Зэхуилтъымрэ зэрыукІымрэ нэхъыбэ хъу зэпытт. Лъыбэ щыжэну махуэр къэблагъэрт. Социальнэ зэхуэмьдэныгъэм и зы хуэмэбжыкмэт езы ХьэпащІэ и адэшхуэ Алихъан гуузу зыхэкІуэда Іуэхури. Ар икъукІэ гъэхуауэ ПащІэ Бэчмырзэ къыщІІуэтэжащ

«Къашыргъэ Алихъан», «Алихъан и гъыбзэ» усэхэми.

ЩIалэ цIыкIум гуимыхужу къыхуэнат 1921–22 гъэхэм щыIа гъаблэри. ИужькIэ абы итхыжыгъащ: «Шхэгъуищым языхэзми зы чыржын цIыкIу къызату щытащ. И нэхъыбапIэм ар зыдэсшхын хуейр япэ изгъэщырти, чыржыныр IэфIу тесшхьхьыжырт. Нобэми къысцохъу а чыржыным щыщ фомылым хуэдэу IэфIу си Iум щыткIу хуэдэу».

Къуажэм къыщызэIуаха еджапIэм япэ дыди бжэщхьэIум ебэкъуахэм яхэтащ ХьэпащIи. Къуажэ школым и ужькIэ Къэбэрдей-Балъкър пединституту абы щыгъуэ Псыхуабэ дэтам щIотIысхьэ. Ари къеухри, 1934 гъэм къуажэм къегъэзэж. ЩIалэщIэ и мурадыр зэкIэ къехъулIат: иджы ар хуит хуэхъуат куэд щIауэ зыщIэхъуэпсикIи зызыхуигъэхьэзыр IэщIагъэм – сабийхэр гъэсэным, егъэджэным. А лэжыгъэ мытыншми и гур хуэкъабзэу йоувалIэ.

А зэман дydэм къриубыдэу тхэнми гу хуещI Къашыргъэм. Усэ зэхилъхьэу щIедзэ, и насыпми кърехьэкIри, куэдрэ мыщхьэрыуэу, нэхъ тэмэму Iуэхум гу лъезыгъэтэну дydэм пасэу Iэрохъэ. «Апхуэдэ щIэныгъэм и япэ къыхэкIыпIэу сэ къэсхутэр, – нэхъ гурыщIэ къысщыхъур ЩоджэнцIыкIу Алий и усыгъэхэрт, – итхыжыгъащ ХьэпащIэ. – ЗанщIэу цIыхухэм заIураукIапщIэрэ фомылу я Iум щыткIужу щытт абы и усэхэр... Алий и усэ зэхэлъхьэкIэм сыкIэлъыплъ къудейкIэ зэфIэмыкI щыхъум, сэ абы деж сыкIуащ. Алий сэ къызгуригъаIуэу щIидзащ усакIуэм и къалэныр...»

ГъащIэм къысщыхъу зэхъуэкIыныгъэхэм хуэнэхъуеиншэт ХьэпащIэ. Псори езым и нэкIэ зригъэбгъагъуну хуейт. Зи цIэр бэм зэлэпач цIыху пашэхэм, лэжыгъэм щыпэрытхэм, зыщалъхуа лъахэм, щIалэгъуэм, лъагъуныгъэм хуэусэрт щIалэщIэр. Абы и тхыгъэ пасэхэм ящыщ зыбжани къытехуауэ щытащ «Догъагъэ» зыфIаща усэ сборникым.

Хэку зауэшхуэм и ужькIэ «Къэбэрдей» альманахым, республикэм къысщыдэкI газетхэм къытохуэ Къашыргъэ ХьэпащIэ и очерк, рассказ зыбжанэ («Зауэм и губгъуэхэм», «Разведчик», «Дзэлыкъуэ хъупIэм», «Къэсыжахэщ», н.). Зауэм и зэман хьэлтэм щыгъуэ ди цIыхухэм ягъэва гугъуехьым, абыхэм къагъэлъэгъуа лIыгъэмрэ зэфIэкIымрэ, текIуэныгъэр къахъу, мамыр псэукIэм и IэнатIэ зэмылIэужыгъуэхэм зэрыпэрыувэжам – арат а тхыгъэхэр зытеухуар.

Хэку зауэшхуэр зэриухуу, япэ дыдэу къыдэкIа «Къэбэрдей» альманахым и пэублэ номерым тетащ «Зы

жэщ» рассказыр. А тхыгъэ хьэлэмэтым Iэзэу къыщыгъэлъэгъуэжащ фашист зэрыпхъуакIуэхэр ди лъахэм къыщиужыгъа лъэхъэнэ дыджым и зы теплъэгъуэ. А хьэщхъэвылътэхэм бэлыхь хадзэ адыгэ цIыхубз хейр, зи щхъэгъусэр зауэм Iут, сабий быным къахэнар. ЩIымахуэ жэщ уаеи бынунагъуэр зэхэзехуэ ящI напэ жыхуаIэр щыIауи щымыIауи ауэ зи пщIыхъэпIэ къыхэмыхуэ нэжэхэм. Ауэ... анэм и гур бийм къыхуэмыщтэн лъагапIау къыщIокI. Къытепсыха гузэвэгъуэм цхъэдоплъыхри, абы къелъагъуф мыжыжъэж текIуэныгъэр, и бынри и щхъэри зэрихъумэн хьылмыи къыкъуокI. Абы хэтү ди зауэлIхэри къосри, бийр къеплътэкIыу къуажэм дахуж. Гукъинэжщ рассказым и кIаухри: «Анэр и пIэм имыкIыу, сыным хуэдэу жарэ занщIау зэфIэту, сэхураным и кIыгъэм зэрызигъазэм хуэдэу, зауэлI IукIыжхэм нэфIкIа якIэлъыплъу икIи гуфIэгъуэм къызэщIиIэтауэ пэплъэрт».

Гу лъытапхъэщ мыпхуэдэ зыми. Зауэр щиуха япэ илътэсым къриубыдэу ди республикэм щыIащ KIэрашэ Тембот, абы щыгъуи ар нэIуасэ хуэхъуащ Къашыргъэ ХьэпащIэ. «Зы жэщ» рассказыр тхакIуэшхуэм игу апхуэдизкIа ирихъати, ар пIалъэ химылъхъэу урысыбзэкIа зэридзэкIри, къэрал псом цIэрыIуэ щищIащ.

А щIыкIэм тетү «Зы жэщ» рассказыр псоми зедাপхъуэтат. Ауэ тхакIуэр тIысыжакъым, игу загъэу, сыту жыпIэмэ икъукIа темэшхуэт икIи темэ хьэлъэт ар – Хэку зауэшхуэр, абы епха, ехьэлIа къэхъукъащIэхэр, ди лъахэм къищхъэрыуа бийм щIэпхъэджагъэу зэрихъар, ди цIыхухэм гугъуехьэрэ хъзабу ягъэвар, абыхэм лIыгъэрэ зэфIэкIыу къагъэлъэгъуар. Куэд зи нэгү щIэкIа, нэхъыбэжми егупсыса тхакIуэр шэщIауэ тепсэлъыхъыжын хуейт а псом. Арыншауэ псэхупIэ игъуэтынүтэкъым и псэм. ИкIи 1966 гъэм дунейм кытохъэ «Лъапсэ быдэ» романыр.

...Нартыжъ хэкур хьэIуцыдз зекIуапIэ хъуащи, къурш щхъэ тхъуахэр гухэщIу къопзэззэх. Зи къару илътыгъуэ цIыхухъухэр дзэм хэтщ. Къуажэм «ЛъагапIэкIа» зеджэм) кыдэна лIыжъ-фызыжъхэм, сабийхэм, цIыхубзхэм гузэвэгъуэ щIыIэр къалътэлэсащ: Iэщэ шынагъуэкIа зэщIауэдэа хьэкIэкхъуэкIэхэм ялэжъым щIэ щIэткъым – ди цIыхухэр ягъэпудын, ягъэшынен, фашист гъэрыпIэм ирагъэуэвэн мурадкIа.

Ауэ бийр зэрыгугъауэ Iуэхур къыщIэкIыркъым.

Нэмыцэхэр картэкIа хуабжъу ерыщт. Дэнэ щIыпIэ сыт хуэдэ бгы, къуэ, псы, гъуэгу щыIэми, тэмэм дыдэу къыщыгъэлъэгъуат а картэхэм. Фашистхэр нэгъуэщIщ

зэрыщыуар: абыхэм ящІэртэкъым ди цІыхум и лЫгъэр здынэсынур. Къашыргъэ ХъэпащІэ и романым ар дэгъуэу къыщыІуэтэжащ.

Сыту куэдыщэ хузэфІэкІрэ Линэ цІыхубз цІыкІум! Бийм и щІыб къыдэна щэхурылажъэхэмрэ ди цІыхухэмрэ зэпызыщІэну къалэн зыхуагъэува а цІыхубз щІалэр псэзэпылтхъэпІэм хэмыкІ зэпытщ. ИтІани ар шынэу къызэфІэщІэркъым. Хэбгъэзыхьмэ, гузэвэгъуэ зыхэхуэм нэхъ зэпІэзэрыт ищІауэ къыхокІыж, лъэпощхъэпо зыхуэзэм ебакъуэрэ нэхъ лъагэ мэхъу.

Хъыжъэ-щэ!

Хъыжъэ псом нэхтэрэ уигу нэхъ къинэж персонажу къыщІэкІынщ. Ар Хъыжъэ къызэрилэжъри и теплэкъым е и къулыкъукъым – тІуми хуэхейщ: «Гугъуехьым, хъэзабым, уІэгъэ хьэлъэм, уз бзэджем я лъэужът Хъыжъэ тхышэу, плІэ Іушэу, шхужьыгуэу, «уэфІ-уэлбанэкІэ барометр хэплтыхъащ» къыхужаІэу къэзыгъэнар. Лэжыгъэрэ цІыхурэ зи щІасэ Хъыжъэ фэбжъ къызэрылтыс лъандэрэ сымаджапІэ куэд хузэблахат, лэжыгъэ ІэнатІэ зыбжани зэрихъуэкІат. Ауэ абы аужь илгъэсипщІым имыхъуэжауэ иІэт зы ІэнатІэ: ар къуажэ почтальонт». КІэщІу жыпІэмэ, фэбжымырэ узымрэ зэхаубэрэжъа, яуплІэнщІу ягъэтІылтыжа ныкъуэдыкъуэ, и ІэнатІэри – къуажэ поштзехъу...

Ауэ а лЫжъ теплэаджэр бэнакІуэ абрагъуэу къызэфІоувэ – Лъахэм гузэвэгъуэ къызэрылтысу. Къуажэм дэс щэхурылажъэхэмрэ партизанхэмрэ зэпызыщІэри Хъыжъэщ. Абы мызэ-мытІэу егъэжакъуэф полицейхэри, и теплэм хуумыгъэфэщэнуй Іуэхушхуэ куэд зэфІегъэкІ. ИкІэм икІэжым, гъэрыпІэм ихуахэр абы кърегъэл – и гъащІэр щхъэузыхъ яхуешІри.

ЩІагъуэщ, гукъинэжщ Линэ и анэ КІулини. Апхуэдэщ Цури. Тхылъым зэ къеджам игу ихужынкъым Борик цІыкІуй.

МащІэ щІакъым «Лъапсэ быдэ» романыр къызэрыдэкІрэ. А зэманым къриубыдэу литературэм тхыгъэ щхъэпэ куэд къыхэхъуащ Хэку зауэшхуэм теухуауэ. ИтІани жыІэпхъэщ «Лъапсэ быдэ» романыр а темэм ехьэлІауэ ди бзэкІэ ятха тхылъ нэхъыфІыІуэхэм зэращыщыр.

Дызэрыт лІэщІыгъуэм и нэгу щІэкІа къэхъукъащІэ нэхъ пІащэхэм щыщщ «ПшэкІухъ» романыр (1973) зытепсэлтыхэри. Мыр зытеухуар къэралыгъуэшхуэм и псэукІэр зэзыгъэдзэкІа революцэм лъэпкъхэр зэрыхуэкІуа гъуэгур къэхутэнырщ.

ТхакІуэм пэжыгъэшхуэ хэлъу кыигъэлтэгъуащ социальнэ щхъэусыгъуэр (мылтъукІэ зэхуэмыдэныгъэр)

зи лъабжъэ класс зэныкъуэкъур кIуэ пэтми зэрызэщIэплъэр, апхуэдизу щIэгъэпщтрауэ екIуэкI Iуэхур фIырыфIкIэ зэримыхуыну...

Пэжщ, илъэс тIоуцI и пэкIэ ятха тхылъыр нобэрей Iуэху еплъыкIэм и жыпхъэм изагъэуи жыпIэнкъым. Ауэ шэч зыхэмылгыжыр зыщ: тхакIуэр сыт щыгъуи захуагъэм и телъхъэщ, фIым щIэбэн дэтхэнэри абы псэ-кIэ и благъэщ.

БлэкIа жыжъэм, блэкIа гъунэгъум и мызакъуэу, ХъэпашIэ набдзэгубдзаплъэу кIэлъыплъырт и нэгү щIэкI нобэми, абы хуэфэщэн псалъэ къызэригъуэтынми пылт. Абы и щыхъэтщ 1957 гъэм къыдэкIа «Насыным и хэкIыпIэ» повестыр.

Тхылъыр зытеухуар зауэм и ужькIэ къуажэм къы-щыхъу зэхъуэкIыныгъэхэрщ. Псоми дощIэж а зэман дыдэм тIэкIу дэкIмэ «лакировщик» зыфIащыжынухэм я хъэмтетыгъуэу зэрыщытар. Абыхэм я нэкIэ гъащIэр плъагъуну телъыджэт. УкыбщIэскIэн гуэри ди усакIуэм иIэтэкъым. Ди къэралышхуэм лъэпкърэ цIыхуу ису хъуар гуфIэжу, зэгурыIуэрэ зэдэIуэжу коммунизмэ нэхушхуэм хуэкIуэрт. Ауэ, пэжыр жыпIэнумэ, апхуэдэ тхыгъэхэр щхъэгъэпцIэжт.

Ар пщымыгъупщэу Iуэхум убгъэдыхъэмэщ Къашыр-гъэм и повестым хуэфэщэ пщIэ щыпхуэщIыфынури. КIуэцIрыкъуагъкIэ зи псалъэр пхызыгъэкI ныбэхуэфIыжхэмрэ щIэм, псэуну зыхуэфэщэу къыгуэж къуэпс цIыкIухэм къащыж цIыху пэрытхэмрэ зэрызэжъэхуэр щысхъ зыхэмылгъ пэжыгъэкIэ кыигъэлъэгъуащ тхакIуэм. Си гугъэщ абы педзых хъуну сыт хуэдэ щыщIэныгъэ-ри.

1988 гъэм дунейм ехыжа иужь, къыдэкIащ иужьрейуэ Къашыргъэм и «ГъащIэр матэщIэдзакъым» тхылъыр. Мыбы тхакIуэм и нэгү щIэкIахэмрэ и гукъэкIыжхэмрэ щызэхуэхъэсыжащ, Iыхъитхуу зэхэлъщ, дэтхэнэми узэ-гупсысынрэ дерс къызыхэпхынрэ гъунэжщ, тхакIуэр зыIуахэм, зыхэта Iуэхухэм я хъыбарыр лIэшIыгъуэм и хъыбар нэс къыпщызыгъэхъуж напэкIуэцI куэд ущро-хъэлэ тхылъым. Ауэ псом нэхърэ нэхъ Iэрыхуэу, псэм нэхъ ехуэбылIэу тха хъуар етIуанэ Iыхъэрщ – тхакIуэм и сабиигъуэм теухуарщ. «Ущысабийм плъэгъуар нэхъ гуапэу, гъэщIэрэщIауэ гум къонэж. Нобэми, си ныбжыр илъэс блыщIым щэбакъуэми, сабиигъуэр щызгъэкIуа къуажэр, хъэблэр абы щыгъуэ зэрыщыта дыдэм ещхъу си нэгум къыщотэджыж, си псэм щохуабэ, си гум IэфIу щоткIу, зыгуэр, къару гуэр, пкърылъми а зэманым и жэрдэму Iэпкълъэпкъ псомкIи зыхызощIэ».

Сыт абы дыщІыбгъужынур! Зи сабиигъуэм хуеплъэкІыж дэтхэнэми игу кыипсэлъыкІа хуэдэу ит-хаш мыр ХьэпащІэ! Мыпхуэдэ псалъэ ІущхэмкІэ адыгэ тхылъеджэм сэлам ирихыжащ абы: «ГъащІэм и дерсхэм нэхъ кыыхэхыпхъэр цІыхугъэщ. Дунейм зыгуэр тезыха щыІэкъым. Зыгуэр, зы фІы гуэр, дунейм кыытебнэн хуейщ. Абы щыщу цІыхугъэ кыызэбнэкІмэ, «щІэукІуатэ» кыыпхужаІэнкъым. Ар нэхъ щІэин нэхъыщхъэу солты-тэ кыызэбнэкІ бынхэм я дежкІэ».

Къашыргъэ ХьэпащІэ лъэпкъ литературэм хуэлэ-жъащ дунейм тетыху. Аращ Іэужь махуэ кыытхуигъэнэ-ну абы щІыхузэфІэкІари. Дэ ар зэи тщымыгъупщэу, кыытщІэхъуэ щІэблэми хьэкъыу пхыдгъэкІыфу дыщы-тыну кыыттохуэ.

ЛЪЭПКЪ ТЕАТРЫМ ПСЭЕМЫБЛЭЖУ ХУЭЛЭЖЬА

(Тубай Мухьэмэд)

Тубай Мухьэмэдрэ сэрэ дызэрыцыхун и пэ кыхуэу абы и творчествэм зыгуэркIэ епхауэ зы щIэщхъу кысщыцIауэ шытащ.

Дехъуапсэри, студент гупым (1-нэ курсым дыхэсу арат) спектаклу дгъэувыну мурад тщIат зы акт закъуэ фIэкIа мыхъу пьесэ цIыкIур – Тубайм и «Жьэрыплъэр».

Сэ кысылъысар милиционер щIалэм и ролырти, кыххунщIа хьэпшыпхэмкIэ къуа шумэданитIыр зи Iэдэж дыгъуакIуэр «кIэрахъуэ кыхакIэ» сценэм кышщесхуэкIыхукIэ – парадокс зыфIащым хуэдэу куэд кышщохъу мы дунейм! – факультетым узэрыцыхъуэу щытщыгъын фIэдзапIэм кыфIэзна си плащыр зыгуэрым игъэбзэхащ!

ПцIы хэмылъу, япэщIыкIэ сэ си гугъащ ар кыззыщIар екIуу кыыздэгущыIауэ, сымыдыхъэшхуи слъэкIакъым. Ауэ... Iуэхум гушыIэ хэлътэкъым: плащым кыигъэзэжакъым.

Ноби, Тубай Мухьэмэд сигу къэкIыжыху, а щIэщхъури кыдосеижри, абы щыгъуэ дгъэува «спектаклри», кыыздеджа щIалэхэри, хыджэбзхэри си нэгү кышщIохъэж, мащIауи сыкыпогуфыкI...

* * *

Сценэт ар кызыыхуалъхуар. ПкъыфIау. И нэгү зэлъыIухам гуапагъэр кыищу. И нэ фIыцIэ дахитIыр плащэрэ лыдыжу. Бгъэ лъэтэнум зэкъуипхъуэт дамэу и набдзэшхуитIыр хуэкъурашэу. Зэ зылъэгъуам зэи игу имыхужын и теплъэ уардэм зэ зэхэзыхам зэи щымыгъупщэжын и макъ жыгъыру гуакIуэр хьэлэмэтыщэу екIужу.

Ди лъэпкъ театрым и сценэр илъэс куэдкIэ зыгъэбжы-

фIа Тубай Мухьэмэд апхуэдэу ягу к'бинэжаш цIыхухэм.

И ныбжыыр илгэс пщыкIублым иту Мухьэмэд щIэтIысхьаш Налшык кыщыцIуаха театральнэ студием. Студииер колхоз-совхоз театр зэрых'уххэу абы актеру цолажэ. Театрепл'хэм щIэхыу ар ягу ирох'. Режиссерми фIыкIэ гу к'былгетэ, роль нэх'ыщхьэхэри к'ыхуег'эфашэ.

Ауэ актер лэжыг'гэм и зак'уэк'тым щIалэщIэр дэзыхьэхыр. Тхэным гу хуищIати стIолым бг'эдэсу жэщхэр иг'бакIуэрт. «Мэжидрэ Мэятрэ» зыфIица и япэ пьесэм и Iэрытхыр усакIуэшхуэ ЩоджэнцIыкIу Алий ирег'эл'баг'у. «Алий к'ысщысхьак'тым, – жиIэжырт езы Мухьэмэд. – Абы и чэнджэщхэм япк' иткIэ щIэрыщIэу тхуэ-хэ сымытхыжа псалг'эуха к'ыщыбг'уэтынк'тым пьесэм. Ауэ иужькIэ Алий хуэдэу сэ зыри к'ысщыгуфIыкIак'тым икIи сиIэри Алий хуэдэу быдэу зыми к'ык'у-зак'тым».

Пьесэр тхын шиуха дыдэми, 1939 г'эм, яг'эуэв. Спектаклым епл'гахэм псом хуэмыдэжу ягу ирихьат пьесэм и л'ых'ужь нэх'ыщхьэ Мэжид. И псалг'эи и IуэхущIафэки г'ашIэщIэр зыхуэ гуащIэрыпсэхухэм я к'уэшт ар. Л'ых'ужыыр к'эувырт цIыхур зэхэг'эж зыщI хабзэжхэм, социальнэ зэхуэмыдэныг'э напэтэхым я бийуэ. «Дызыхуей дымыг'уэту Елджэрык'уэ дызэрыхуэлажэрк'тым дыщIэк'уаншэр, – жиIэрт абы. – Дэ дыщIэк'уаншэр ди гуащIэдэкIыр Елджэрык'уэ и гуэным илг'у дэ шхын щхьэкIэ зыдог'алIэри аращ. Сыт ар езыр щIэмылажэр? Хьэм хуэдэу йофэри и нэр хьэсэпэ жэму щIриг'эл'бафэу, мыщэ г'эшхам хуэдэу, мэджэг'ури и гуащэм бг'эдэсщ. Дэ к'омыр джэджэей сымаджэм хуэдэу зыдыг'эххейуэ дызэхэсщ».

Залымыг'эр шытепщэ дунейм захуаг'эа щызекIуэрк'ыми, Мэжид хузэфIэкIырк'тым фIыуэ ил'баг'у икIи к'эзыл'баг'уж Мэрят и г'усэ х'уну. НыбжыщIитIым я л'баг'уныг'эм лыг'бажэ к'юкIри, тIури гуузу хокIуадэ, ауэ Мэжиди Мэряти епцIыжырк'тым я л'баг'уныг'эм. Абыхэм я псэр ят – я щхьэр щIэпх'аджаг'эм хуамыг'эщхьыу, лыг'эа яхэлг'у.

«Мэжидрэ Мэятрэ» блэкIа зэманым теухуамэ, к'ыкIэл'хыкIуэ 1940 г'эм Тубай Мухьэмэд етх адыгэ к'эуажэм колхоз псэукIэм к'ыхуздихьа щIэм, бгырыс цIыхубзым и г'ашIэм к'ыщыцхьэу зэх'уэкIыныг'э махуэхэм тепсэл'ыхь пьесэ. «Трактористкэ» пьесэр а г'эа дыдэми театрым ег'эуэв.

Зэман кIэщIым Мухьэмэд зык'ыиг'элг'эгуат зэфIэкIи зилэ актеру икIи драматургыу. Илгэс тIошI фIэкIа мы-

хъуа щІалэр спектакль зыкъомым щыджэгуакІэт, пьеситІи и Іэдакъэм къыщІэкІат. Ди лъэпкъ театрым и япэ лъэбакъуэхэм кІэлтыплъ псори Тубай Мухъэмэд куэдкІэ щыгугъырт... Ауэ зауэр къохъей. Мухъэмэди Іэщэ къештэри поув щІыри псыри зэрипхъуэу къытхуэкІуэ бий фІыщІэм.

Тубай Мухъэмэд фронт куэдым щызэуаш. КъызэрыгуэкІ сэлэту щІидзэри автозвоздым, иужькІэ авторотэм и командир хъуаш, лейтенанту зауэр къиухаш. Нэмыцэ зэрыпхъуакІуэхэр Берлин нэскІэ зыхужахэм Мухъэмэд яхэтами, абы и зауэлІ фащэр 1945 гъэм и Майм ирихъэлІуэ щихыжакъым. ДищІ къеІэну къуэкІыпІэ лъэныкъуэмкІэ зыкъыщызыІэта зызымышІэж самурайхэр я пІэ изыгъэувэжахэм яхэтащ Тубай Мухъэмэд. Абы и зауэ гъуэгуанэр къиухуу и унэ къыщицгъэзэжар 1946 гъэрщ. Зауэм щызэрихъа лыгъэмрэ хахуагъэмрэ я щыхъэту Мухъэмэд къыхуагъэфэщаш орденитІрэ медаль зыбжанэрэ.

Хэку зауэшхуэм къыкІэлтъыкІуа илъэсхэм Тубай Мухъэмэд и творческэ эфІэкІым нэхъри зыкъызэкъуех. Ар щоджэгу спектакль куэдым. Режиссурэм щыхузэфІэкІми йоплтыж. Абы къыдэкІуэуи пьесэ тхынри ІэщІыб ищІыркъым.

Тубай Мухъэмэд куэдрэ дэлэжъа КъБАССР-м и цІыхубэ артист Болэ Мурат игъэщІагъуэу жиІэжырт:

– Лъэпкъ театрым и сценэм роль зэмышхъ куэд щигъэзэщІащ Тубай Мухъэмэд. ЗэрыгурыІуэгъуэщи, актер псоми къащтэфыркъым сыт хуэдэ ролри. Хэт лІыхъужыгъэкІэ гъэнщІа персонаж уи нэгу къыщІигъэувэн хузэфІокІ, хэти ауаным, гушыІэм нэхъ хозагъэ. Тубайм хэдэ иІакъым. Абы игъэзэщІа ролхэр апхуэдизкІэ зэщхъэщокІри, жыпІэ хъунуш ар щыджэгуа спектаклыщІэ къэс театреплъыр Тубай МухъэмэдыщІэ щыІушІауэ.

СыткІэ зэщхъ, псалъэм папщІэ, Корнейчук и «Платон Кречетым» хэт Аркадийрэ (мыр Тубай Мухъэмэд сценэм япэ дыдэу щигъэзэщІа ролщ) Гоголь и «Фызышэм» ущызрихъэлІэ Иван Кузьмичрэ? Нэхъ зэпэжыжъэжкъэ Лермонтовым и «Ди зэманым и лІыхъужъ» романым хэт псэ щабэ зилэ, сабийм хуэдэу къабзэ, гу пцІанэ, цІыху лъагъугъуафІэ Максим Максимычрэ Горбатовым «Зы жэщ» зыфІища пьесэм хэт хъэ щэхурыпхъуэм къыкІэрымыхуу бзаджэ икІи хыилэшы Кривохатскэмрэ?

Зэ еплъыгъуэкІэ къыпщыхъунут зи псалъэр зи гурылтым техуэж цІыху хьэлэлхэр Тубай-актерым нэхъ щІэхуу къипхъуатэу. ПцІы хэлътэкъым апхуэдэхэр абы псэкІи зэригъунэгъум. И теплъэри мыбдей дэгъуэу

къыщезэгъырт. Псалгъэм и хъэтыркІэ, нэмыцэ тхакІуэ-шхуэ Фридрих Шиллер и «ЩІэпхъаджагъэмрэ лъагъуныгъэмрэ» трагедием хэт Фердинанд и ролыр Мухъэмэд хуабжъу екІурт. Тубайм уи фІэщ ищІыфырт абы и Фердинандыр зэрылІыхъужъ нэсыр, псэукІэ бэмпІэгъуэмрэ хабзэжъ гущыкІыгъуэхэмрэ къэмылэнджэжу ар зэрапэщІэтыр, и псэр пытыху апхуэдэлІыр зэримыкІуэтынур, сыт къылтъыкъуэкІми жиІам зэремыпцІыжынур. Ещхыркъабзэу, пыплъхъэн щымыІэжу артистым уи нэгү къыщІыгъэхэрт ауэкъудей цІыху хэлъэфа Фердинанд емыкІуалІэ, езы Мухъэмэд и «Мэжидрэ Мэратрэ» ущызрихъэлІэ Аслъэмырзэ пцІыІуэппцІышпэм и хъэл-щэн гуемыІури.

ГъэщІэгъуэнырактэ, цІыху нэджэІуджэм и ролым щитым деж езым и теплээкІури и макъ гуакІуэри Мухъэмэд гущыкІыгъуэу къыппщигъэхъуфырти, персонажыр нэхъри гурымышъ абы ищІырт. Абы и щыхъэтщ ЩоджэнцІыкІу Алий и «Мадинэм» къытращІыкІа спектаклым Къасыму, «Къамботрэ Лъацэрэ» Аслъэныкъуэу Тубай Мухъэмэд зэрыщиджэгуа щІыкІэхэр.

Тубай Мухъэмэд зэфІэкІышхуэ зиІэ актеру зэрыщытым къыхэкІыгу 1950 гъэм Къэбэрдей-Балъкъарым щІыхъ зиІэ и артист цІэр фІащэц. Илгъэс докІри республикэм и цІыхубэ артист мэхъу. 1957 гъэм РСФСР-м щІыхъ зиІэ и артист цІэр къыхуагъэфащэ.

Тубай-режиссерым игъэуващ Дудар Хъэутий и «Нэчыхытхыр», «КъуийцІыкІур», «Фыз Іэзэр», Щхъэгъэпсо Мухъэмэд и «Благъуэр», Акъсырэ Залымхъан и «Лашыныр». Ауэ игу ирихъын пьесэ купщІафІэ лъэпкъ драматургием щыхимыгъуатэм деж, Мухъэмэд нэгъуэщІ республикэ Іэбэрти, театрым и репертуарыр нэхъ хъэлэмэт, гъащІэм нэхъ пэджэж ищІырт. Апхуэдэу Тубайм игъэуващ дагъыстан драматург Рустамовым и «Жыг щІагъыр», казах тхакІуэ Абишевым и «ЛІыхъужыыр хыбарыншэу кІуэдыркътым» жыхуиІэр, нэгъуэщІхэри.

Спектакль щигъэуукІэ Тубайм къызэкъуигъэщырт режиссерым иІэн хуей хъэл нэхъыщхъэр. Абы пьесэм къыхуигъуэтыжыфырт езым и къеджэкІэ. Арат Тубайм игъэува спектаклхэр зы цІыхум и Іэдакъэм къыщІэкІа нэхъей шэщІа къыппщызыгъэхъур, абыхэм щыджэгу актер псори зы ансамблу зэзышалІэр.

Нэхъ мащІэкъым Тубай Мухъэмэд ди драматургием хуищІа хэлъхъэныгъэри. Я темэкІи, я гъэпсыкІэ илгъэныкъуэкІи зэмылІэужыгъуэщ абы и пьесэхэр. Тубайр тетхыхъащ пасэм щыгъуэ лІыгъэмрэ цІыхугъэмрэ, дахагъэмрэ лъагъуныгъэмрэ залымыгъэм хэутэн ищІыфу

къызэрэкІуэкІам, гъащІэщІэм къыздыхъа хабзэщІэхэм цІыхубэм я нэр къызэрыдэплъэжам, абы къыдэкІуэуи фІы зигу имылъ цхъэхуещэхэм я цхъэтепхъуэр ятриу-дащ.

Псом хуэмыдэжу Тубайм нэхъ къехъулІэрт ауан жанкІэ псыхъа пьесэхэр. Апхуэдэщ «Насыпыр хъумэ», «Уимыш умышэс», «Хъэ бзаджэ тІысыпІэншэщ», «Жъэрыплъэ», н.

Мухъэмэд и пьесэхэр шэрыуэу гъэпсащ. Дауи, сценэм и «щэхухэм» фІыуэ цыгъуазэт ахэр зи ІэдакъэщІэкІыр. Абыхэм мащІэ-куэдаи уцрихъэлІэркъым экспозицэ зэрызелъафэ, къегъэкІуэкІ-негъэкІуэкІ гъущэ. Сыт къэхъуми, сыт къапсэлъми – псори сценэм и хабзэ пыухыкІахэм йозагъэ.

Тубайм и пьесэ жанхэмкІэ зууэ щІихулыкІырт «мылажъэу булкэ зышхынухэм» я напэр, мылъку угъуэиным дихъэххэм ящІэнакІэрт, хъэпшып цІугъэнэ фІэкІа зыри зымылъэгъуж, зыри къызыфІэмыІуэхуж цІыху жэкъуахэр цысхъырабгъу хэмылъу сэтей къищІырт.

Тубайм и драматургиер хуэтхъэкІумафІэт иджырей темэкІэ зэдджэжым, гъащІэм къыщыхъу-къыщыщІэхэм ар жану япэдджэжырт. Арагъэнут Мухъэмэд и пьесэхэр нэхъыбэу гъэщІэгъуэн зыщІыр. Зы акт фІэкІа мыхъу пьесэ кІэщІхэри зэдапхъуатэу цІыхубэ, студент театрхэм ягъэувырт. Апхуэдэу самодетельнэ гуп куэдым ягъэувауэ цытащ Тубайм и пьесэ кІэщІхэу «Фэризэт и текІуэныгъэ», «Хъэ бзаджэ тІысыпІэншэщ», «Жъэрыплъэ» зыфІищахэр.

Тубай Мухъэмэд цІыхуфІу, цІыху гуапэу дунейм тешащ, апхуэдэуи ар бэм я гум къинэжащ.

ГҮҮЭГҮХЭШ

(Нало Жансэхъу)

«Нало Жансэхъу прозаикт, драматургт, усакуэт, критикт, теориет хэлэбэфу», – етх Нало Заур.

Ар пэжщ. Ауэ Нало Жансэхъу и лэдакъэщлэкIыу хъуам ефлэкIыу гъэщлэгъуэныр, телъыджэр езы Нало Жансэхъущ.

Дауэ зэрымыгъэщлэгъуэныр! Дауэ зэрымытелъыджэр! Илгъэс тIошI зи ныбжь щлалэр пщлэнтIэм докIри йожъэж, и бжэныхъуэ башыр хыфIедзэри. Зэман клэщIым (илгъэси 3–4 нэхъ дэмыкIыу) щлалэм зехъуэж, къыпхуэмыщIыхужын хуэдизу: бжэн игъэхъуа флэкIа, и ныбжьыр илгъэс тIошIым нэсыху зы еджапIэ гуэри щлэмысар иджы езыр егъэджакIуэщ, гъэсакIуэщ, зы лэнатIэм къылуашри етIуанэм ирагъэблагъэ, къулыкъухэр кытракIутэ, лIы лъэрызехъэ и гуащIэ зыубыдын лэжьыгъэу тIу, щы зэуэ щызэдихъ щыIэу!

Сыт къытралъхъэми и хъэлгъэщ, псоми полгъэщ. Я нэхъ гугъуми зыщидзейркъым – абы хуэлэижъу къыщлэкири.

Мис Нало Жансэхъу ЛУГ-м щригъэджауэ щыта, балъкъэр усакуэ цIэрылуэ Гуртуев Берт и гукъэкIыжхэм щыщ зы пычыгъуэ: «Нобэ хуэдэу сощлэж Нало Жансэхъу япэ дыдэу щыслгъэуар. Абы щыгъуэ сэ ЛУГ-м сыщеджэрт. Студентхэр дыщыст къытхуагъэкIуа егъэджакIуэщIэм дыпэплгъэу. Тэлай дэкIри, ди пащхъэм къыхутащ папкэ плъыжьыфэ зылэщлэлъ щлалэ сырыху мыщхъэпэлъагэр. Сэлам къыдыхри, абы къыджилащ обществоведенэмкIэ дызэрыригъэджэнур, и цIэри кърилуащ. Ар Нало Жансэхъут. И гуапагъэмрэ и хъэл-щэн дахэмкIэ абы студентхэр псынщIэу дихъахэщ. Жансэхъу цIыху къабзэт, зэпIэзэрытт, макъ хэлэтыкIакIэ зэи псалтэртэкъым. И урокхэм дапщэщи дыхуэпIащIэрт, удихъэхыу иухуэрти. ЕджакIуэхэм бгъэдыхъэкIэ тэмэм къахуэзыгъуэтыф Налор куэд мыщIэу студентхэм ди ныбжьэгъуфI хъуащ. Урок нэужьым дыкыигъанэурэ ар тхутепсэлъыхьырт лгъапкъ литературэм пыщIа луэхугъуэхэм».

Гуртуевым къилуэтэжар зытехуэр 1930 гъэрщ. Пэжщ, абы и пэкIэ, илгъэсищ хуэдизкIэ, 1929 гъэм, комсомолми

кыыхадзу еджапІэми кыыщІадзыжыху, Жансэхъу езыр щеджащ а ЛУГ дыдэм...

Ауэ – сэ згъэщІагъуэр аракъэ! – абы лъандэрэ дэкІар зы илътэс закъуэщ. А илътэсым и кыыхагъкІи Жансэхъу дзэм къулыкъу щищІащ – Новороссийск къалэм дэса фочауэ полкым взводом и командир къалэныр щигъэ-защІау.

НтІэ, дыгъуасэ (дыгъуасэ хуэдэкъэ – нэгъабэ!) уи еджэныр зэпауду, уи комсомол кІапсэ кІапэри плэщІачы-жу, уеплътэкІыу укъызыдыщІахужа еджаплэм нобэ егъэ-джакІуэу дауэ зэрыбгъээзжыфыну щІыкІэр? Зы илътэсым апхуэдэ гъуэгуанэ зэпызычыфын щыІэ? Абы папщІэ сыт хуэдиз ухуей: зэчийуэ, хэлътэу, шыІэныгъэу, лыгъэу!

Нало Жансэхъу теухуауэ роман зытхыным и зы къа-лэнщ ари: зэман кІэщІ дыдэм а щІалэ телъыджэм зэпичы-фа гъуэгуанэр зыхуэдэр, абы и махуэхэмрэ и жэщхэмрэ зэригъэнщІу щытар, и зэхэщІыкІым зэуэ зыкъызыры-зэкІуэщІихар и хыилмым псынщІау зэрызиужьар, гурэ псэкІэ зэригъээзхуэф хъуар зыхуэдизыр къабылу къэп-щтэн хуэдэу художественнэ ІэмалхэмкІэ нэІурыту дигъэ-лътэагъужыну.

Гу лътэапхъэщ: Жансэхъу ЛУГ-м зэригъээзжар, ІэщІагъэлІ ныбжыщІэхэм, лэжьэн кыыщІэзыдзэгъа-щІэхэм зэрахабзэу, щтэІэщтаблэукъым, атІэ, Гуртуевым и жыІауэ, «и гуапагъэкІэ, и хъэл-щэн дахэмкІэ студент-хэр къыдэзыхъэхыф, еджакІуэхэм бгъэдыхъэкІэ тэмэм къахуэзыгъуэтыф» егъэджакІуэ щыпкъуэщ.

НэгъуэщІ ІэнатІэхэми абы кыыщигъэлътэгъуащ Іуэхум и «бгъэдыхъэкІэ тэмэм». Егъэджэным ар фІуэ зэрыхэзэгъам хуэдэ къабзэу, къэхутакІуэ институтми ТхакІуэхэм я союзми зыкыыщигъэлътэгъуащ. ПцІыупс урихъункъым мыпхуэдэу жыпІэми: къэхутакІуэ инс-титутым и лэжыгъэр япэу зэтезыухуар, а лэжыгъэр япэу зыунэтІар Нало Жансэхъу; апхуэдэ къабзэу ар кыыхущІэкІащ ТхакІуэ союзми, а творческэ организацэр дилэ хъун папщІэ Жансэхъу и зэфІэкІымерэ и хэлътэымерэ куэд елътэауэ щытащ.

А цІыху гъуээзджэр Іуэху щхъэпэ куэдым я къехъэ-жыакІуэ щІэхъуам и щхъэусыгъуэр гурыІуэгъуэщ; а Іэна-тІэ гугъухэм Нало Жансэхъу нэхъ хуэхъэзырт, нэхъ езэ-гъырт. Нало Жансэхъу хуэдэ зимылэхэр абы щыгъуэ дэ къыдэхъуапсэрт. Дэ диІащ... АрщхъэкІэ абы хузэфІэ-кІыну псор сэтэй къэхъуным нагъэсакъым. Нало Жан-сэхъу и гуащІэдэкІыу нобэкІэ дэ дызыщыгъуазэр – абы хузэфІэкІыну щытам и увертюрэ къудейщ.

Налор зэрыусак!уэр сэ пасэу зэхэхат. Ар зытехуэри университетым сыкыщыщ!эт!ысхыагыщ!эрт.

А илгэс гуимыхужыр (1957 гъэр) дэ, дыгъуасэ къуажэм къыкIащIалэхэмрэ хъыджэбзхэмрэ, нэхъри лъапIэ, нэхъри телъыджэ къытщызыщIыр, дауи, нобэ студент дызэрыхъуарт.

ПщІыхъепІа дахащәми кыпимыкІуәт а лъэхтәнә гуакІуәр кыыщІәзыгъәнахуә щхъәусыгъуәхәм ящыщ зыт дызыщеджә езы унә уардәри (иджы КъБКЪУ-м и медфакыр зыщІәсыр), ар къәзыгухъуреихъ псей щхъуантІә щІыкІафІәхәри псәм хуэдәу тлѣагъуу ди гъащІәм щыщ зерыхъуар. Ауә, дауи, щхъәусыгъуә нәхъыщхъәр щІәныгъәм и щәхухәр кыытхузәузых ди узәщІакІуә, Іустаз фІарафІәхәрт: Балъкъәр Борис, АбытІә Мухъәб, Къардән Бубә, Сокъүр Мүсәрбий сымә, н.

Абы шыгыуэ къыддеджахэм ящІэжынуш: къызэ-ІуахагъащІэ университетым и зы къудамэм – тхыдэ-филологие факультетым – и япэ декану шытар Алиев Умарт.

Умар кээрэшейт, Сталинрэ Бериерэ я тепшэгъуэм хиубыдэу и лъэпкъым лъагъэса лъэпощхъэпо псори зи щхьэкIэ зыгъэва, куэд зи нэгү щIэкIа, нэхъыбэжи зепъ-зышэчыф цыхут. Ар лIы плащтэ. Лъагъэ. Плабгъуэу. Къамылыфгъу. НэкIу угъурлыфIэшхуэу.

Умар и ныбжькӀэ ди адӕхэм яхуэдӕу къыщӀэкӀынт; студентхэми сыт щыгъуи къытхуэщабӕти, адӕ пӕлгъытӕу езыми дыхушытыжт, Гулыдж хуэтщӀу, и псалгӕм дыфӀӕ-лӕкӀыу, ди тхӕкӀумӕр тегъэхуауӕ дедалуӕу.

Ди деканым кыйлажырт апхуэдиз пщӀэр: абы зӀ дӀтӀагъуртӀкъым и къулыкъу лъагӀм ирипагӀу, студентхӀм куӀдрӀ нытхыхъерт, аудиторӀм ныщӀыхъерт, дызыхуей-дызыхуэфӀыр зригъащӀерт, ауӀ къыддӀуӀершӀер хуӀдӀуӀер, ди дежкӀӀӀ сӀӀӀӀ зыхӀӀ, щхъӀӀӀ къытхуӀхъун защӀӀӀт дызыщӀигъӀдӀуӀ.

Апхуэдэу, зэгуэрым, адыгэ гуыпър дызыщӀэс аудиторэм ныщӀыхъауэ кӀыдӀпсалъэу, Умар, псалъэм кӀыдӀкӀуэу, ди гӀунӀгӀу аудиторэм щӀэс балъкӀӀэр гуыпым я гугӀу кӀытхуищӀу щӀедзӀ.

– Псоми, щІали хъыджэбзи, – жеІэ абы, – усэ ятх.
Зы закъуэм, Толгуров Зейтун, прозэ етх.

Сэ ар ик'юкIэ гъэщIэгъуэн сщыхъуат. Сэ сщIэрт а гупым щыщу ныбжьэгъу схуэхъуа Зейтун рассказ зэритхыр, Мусукаев Борисрэ Таукенов Идрисрэ усэ зэратхыр. Ауэ псоми, щIали хъыджэбзи... Ар нэхъри

щІэзгъэщІэгъуэн щхъэусыгъуи щыІэт: сэ зым фІэкІа, хъумыхъуми, зыгуэр зыуцІырхъ ди гупым нэгъуэщІ яхэстэкъым.

– Ар икІи гурыІуэгъуэщ, – жеІэ Умар, зытэлай хуэ-дэкІэ щыму щыса нэужь, – я щыпэлъагъуици – зы, я дахэгъуэщи – тІу, мы дыкъэзыухъуреихъ дуней жэнэтыр абы къыщалъэгъуар иджыици – ар щы, студент хъуахэщ, университетым къыщІэтІысхъауэ йоджэри – плІы... Абы языхэзри пхурикъуни усэ уэзыгъэтхын дэрэжэгъуэ бгъуэ-тын папщІэ... Ауэ, дауи, ахэр псори усакІуэ хъуну къы-щІэкІынкъым; си щхъэкІэ, прозэ зытх закъуэм тхакІуэ къыхэкІынкІэ нэхъ гугъэ сощІ.

(Скобкэм дэубыдауэ къэзгъэлъэгъуэнщи, деканым и псалъэр пэж дыдэ хъуащ: а гупым тхакІуэу къахэкІар Толгуров закъуэрщ, адреихэм усэ тхыныр тІэкІу-тІэкІуу-рэ яІэпыхужащ; Мокаев Магометрэ Бабаев Ибрахымрэ ныщыщІэтІысхъар иужыІуэкІэщ).

Умар мыпІащІуэ, Іэдэбут зэрыпсалъэри, абы уще-даІуэкІэ уэри гупсэхугъэ бгъуэтырт. Абы езым гу лъи-тэж-лъимытэжми, къалэну зыхуигъэувыжами ярейт: дэтхэнэ си псалъэри къызэдаІуэм и гум нэсу, и псэм ды-хъуэ щытыпхъэщ.

– УзэрыгуфІэм, узэрыгушхуам къыхэкІыу зыгуэр бу-цІырхъынкІи мэхъу, – жеІэ адэкІэ Умар. – Ауэ зэкІэ зу-мылътэжыт уусакІуэу. Абы укъыхуигъэщІауэ щытын хуейщ. Арыншамэ, кІуэрэ пэт тхэн къызэрыщІэбдзам ещхъыркъабзэу, кІуэрэ пэти пІэщІохужри, кІэ иІэщ... Сэ фІыуэ слъагъуу ныбжьэгъу сиІащ, усэ итхыу. Усэми и закъуэтэкъым – абы имытх лІэужыгъуэ щыІэтэкъым. Ауэ езыр усакІуэти, сыт итхми, сыт жиІэми, усэ хъурт! Ар къафэу плъагъуну фІэкІа ухуейтэкъым, зэрыусакІуэр къэпщІэну. Къафэртэкъым – лъатэрт! ЖиІэри апхуэдэт: къыжьэдэкІ псалъэхэми дамэ ятету къыпфІэщІырт... ЖаІэж, Эол и пшынер жыг тхъэмпэр ерагъыу зыгъэхъей жьы мащІэми пэджэжу щытауэ. Абы ярейт Джонсон. Мы дунейм къыщыІу дэтхэнэ макъри, я нэхъ жьгъей дыдэри, жану зыхищІэрт. КъыщикІухъкІэ зрихъэлІэ псэущхъэ дэнэ къэна, предметхэми якІэщІэдэлухъыр-ти, абыхэм епсалъэ-къепсэлъэж фІэкІа пщІэнтэкъым. И гъусэу бдэжьеящэ укІуамэ, жыгым и щэІу макъым, псым и шкІур-шкІурым, бзухэр зэрызэпэджэжым, – а псоми зыгуэр кърихырт, а псори зы мыхъэнэ пыухы-кІа гуэр зыхэлъ усэ-уэрэд гуэрхэм екІуу хуигъакІуэр-ти, икІэм икІэжым, абы жиІэр бгъэщІэгъуэн фІэкІа, нэгъуэщІ къыпхуэнэжыртэкъым... Апхуэдэт Джонсон тхъэмыщкІэр...

Илъэс щэ ныкъуэм нэблэгъащ абы лъандэрэ. Абы шыгъуэ сэ сщІакъым Алиевым зи гугъу ищІыр зэры-Жансэхъур. Ар сэ кыщысщІар зэманыфІ дэкІыжауэщ. АбыкІэ кыздэлэпыкъуари Нало Заурщ. 2004 гъэм «Эль-Фа» тхылъ тедзапІэм кыщыдэкІащ мыпхуэдэ тхылъ – «Нало Жансэхъу. Литературей щІэиныр». Тхылъым и псалъапэр, «Ди литературэм и къру пашэр» зи фІэщыгъэ очерк гъуээзджэр зытхар Нало Заурщ. Нало Жансэхъу и тхыгъэхэр зыугъуеижу тхылъ зыщІари ар кыдэкІыным хуэзыгъэхъэзырари Заурщ. Очеркым мыпхуэдэу укъыщоджэ: «Жансэхъу и ныбжьэгъуу шыта къэрэшей лингвист Алиев Умар Баблыш и къуэм жиІэжырт: «Псыхуабэ дыщыдэсам Джонсон дэрэ зэныбжьэгъушхуэу дыщытащ, дызедешхэ-дызедешхэу, хъыджэбзхэм закъыпедгъэхыу... Сызэш хъуамэ, Джонсон и дей сыкІуэрти, дыгушыІау дыщыст, усэхэм кысхуеджэрт... Абы урысыбзэкІи итхырт усэ. Адыгэ усэхэр зыхуэдэр сэ сщІаркъым, ауэ урысыбзэкІэ итххэм згъэщІагъуэу седаІуэрт».

АрщхьэкІэ мыбдеж Заур кыщыхьыркъым Жансэхъу зрыусакІуэм цыхьэт техъуэу абы и зы жыІэгъуи, зы сатыри – Алиевым кыыхуиІуэтэжахэм къахэкІауэ.

Ауэ езы Налохэ, а лъэпкъым я фэ сыт хуэдиз ирамыхами, яхъумэфаш Жансэхъу и хыбархэр, къэхъукъащІэ зэмылІаужыгъуэхэм ехьэлІауэ абы жиІэгъахэр. Ахэр щызэхуэхъэсыжащ Заур и очеркми, абы нэхъри лъагэ ещІа тхыгъэ купщІафІэм и мыхъэнэр.

Мис абыхэм ящыщ зытІуш.

«– Нотхэ я пщІантІэм сызэрыдыхъуэ, я хъэжыркъэтэджри, щхьэщэ кысхуищІа абы, «Хъэб-хъэб-хъэб, Лид, Муд, Забит!» – жиІэри гъуэлъыжащ».

Алиевым аудиторэм кыщытхуиІуэтэжамрэ мы теплэгъуэ цІыкІумрэ дэгъуэу зэгуроІуэ: псэущхъэхэм я бзэр кызыгурыІуэ, абыхэм я псалъэгъу щІалэм хъэ банэ макъым а хъэр зей унагъуэм я щІалищым я цІэхэр кыхидэлукІыну сыт хуэлъат!

ЕтІуанэ шапхъэр.

«– Уарэ, – жи Жансэхъу, – ди гъунэгъум я гухъур мепсалтэ!

– Дауэ зэрыпсалтэр, н-на?

– Ан-на, гуІэгъуэ! Ан-на, гуІэгъуэ! – жиІэурэ хугум хоуэ, – жи».

Апхуэдэ хыбар-теплэгъуэ куэд кыщыбгъуэтынуш Заур и очеркым. Абыхэм ящыщу иджыри зы (сэ телъыджэ дьдэ кысщыхъуауэ).

«Жансэхъуи яхэту щІалэ цІыкІу гуп щІэтт Лъакъуэ-

дыгъухэ я щхьэлми, зыр къэпсалхэри, мыбы жиІэр зэхэфхрэ жиІащ:

– ЦІыргъуутІэ, мыргъуутІэ,

ЦІыргуутІэ, мыргъуутІэ, – жеІэ, жери.

Щхьэлым илъ нарыхур башкІэ зэІызыщІау щыт щхьэлтет Мусэ идакъым ар:

– Уэлэхыи, пцІышхуэм, армыра жиІэр.

– НтІэ, сыт жиІэр?

– КІыратІу, кІыратІу, си щхьэлыжъ цІыкІу,

Уэху! Уэху! КъыщІеупщІыкІ, – жеІэ.

Жансэхъу, къэпсалхэри, ари идакъым:

– Фыдэгущи зэхэфхыркъым, ахъумэ абы жиІэр нэгъуэщІщ, – жиІэри.

Мусэ:

– ЛІо-тІэ жиІэ уи гугъэр? – жи.

– ЦІурэ фІыцІэ, Мусэ фІыцІэ!

ЦІурэ фІыцІэ, Мусэ фІыцІэ!

Изу къэхъ, ныкъуэу хыж!

ГукІэ къашэ, плІэкІэ хыж! – жеІэ, жи».

А лІэужыгъуитІым (Алиевым аудиторэм къыщытхуиуэтэжамрэ Заур и очеркым щыпэрыхъэт хыбар-теплъэгъуэхэмрэ) ещанэр хэплъхъэжмэ: езы Жансэхъу и текстым, «ЩІэдзапІэ» повестым узыщрихьэлІэ, поэ-зиекІэ гъэнщІа пейзаж теплъэгъуэхэр, псыІэрышэ цІыкІум и «къуркъуркъу» макъыр; абы нэмыщІкІи – «унэ бгъэныщхъэм тес дыгъурыгъуум и «ну-у-у» макъыр пришажъэри уи жеин къигъакІуэу абы и «фи жэщ фІы ухъу!.. фи жэщ фІы ухъу!» – сэлам ехыж макъыр, – а псор къэплътэтэмэ, шэч къытепхъэжын хуейкъым: Нало Жансэхъу усакІуэу щытащ.

2

Дауи, Нало Жансэхъу и «Къэхъуныр» пьесэ зыфІащ хабзэ тхыгъэм икъукІэ пэжыжьэщ.

«Къэхъуным» и ныкъусаныгъэхэр къызыхэкІар зы щхьэусыгъуэкъым икІи тІукъым. А щхьэусыгъуэхэм (е мыгъуагъэхэм) я бжыгъэр куэд хъуми, абы я нэхъыщхъэу къыщІэкІыну адыгэ пьесэ япэм зэрыдимылэххарщ.

Пьесэм и закъуэтэкъым дэ димыІар. Андрей литература жанрхэми (очерк, рассказ, повесть, н.) абы щыгъуэ моуэ къэпІэтІауэу щІадза къудейуэ арат.

Ауэ пьесэр нэхъ жанр гугъуш икІи нэхъ зыужыгъуейщ, андрей жанрхэми фІыуэ къакІэрыху и хабзэщ. «Къэхъуным» пщІэ щыхуэтщІкІи а псори къэдмылгытэу хъунукъым.

«Къэхъуным» япэкІэ адыгэбзэкІэ ятхар зы псесэ закъуэщ: ШэджыхъэщІэ Пщыкъан и «КІуэрыгъуэ-тыр». Пэж дыдэр жыпІэнумэ, «КІуэрыгъуэтым» псесэ щІыфІэпщын гуэр хэлъу сэ къысхуэгъуэтыркъым. «Къэхъуныр» абы лъэныкъуэ куэдкІэ йофІэкІ. Сценэм къыщагъэсэбэп хабзэ Іэмалхэр мы тхыгъэм нэхъ щызы-хыбощІэ, и композицэри нэхъ ткІийуэ щыукъуэдиящ, и бзэри нэхъ гурыхъщ. Персонаж къэс щхъэж и псэлъэкІэ къыхуигъуэтыным йолІалІэ авторыр, сыт щыгъуи зэхуэдэу ар къемыхъулэми.

Диалог ухуэныр псесэ тхыным и нэхъ гугъушІуэ ябж, абы пцІы хэлъуи къыщІэкІынкъым. «Къуажэ клубым зэлущІэ гуэр зэрыщекІуэкІам и протокол мыр» зыхужы-плэни и мащІэкъым мы тхыгъэм и текстым, ауэ, абы къыдэкІуэу, удыхъэху, ІэкІуэлъакІуэу ухуа теплъэгъуэ цІыкІухэми урохъэлІэ. Псалъэм папщІэ, Мышэрэ Лъост-тэрэ, Лъостэрэ ФІыщІэрэ щызэпсалъэхэр.

Налом нэхъ къехъулІэрт гушыІэр, дыхъэшхэныр щы-тепщэ теплъэгъуэхэр. Псом хуэмыдэжщ тутын ефэкІэ зымыщІэ Цыгъуэ хъыджэбзхэм захуигъэбэлыхъын и мураду тутын ефэну хуежъу, абы дыхъэшхэни укІы-тэгъуи къызэрыхъхэкІыр. Цыгъуэ и хъыбарым уигу къегъэкІыж «ЩІэдзапІэ» повестым хэт Албэч-къэвэрей кърыкътэкІ хъыбар дыхъэшхэнхэр.

КІэщІу жысІэнци, сэ шэч къытесхъэжыркъым: ар зи къыщІэдзэкІэ авторым лэжъэну, тхэн ІэщІагъэм хуе-джэну, зыхуигъэсэнун, псэуну Іэмал иратамэ, драматург лъэрызехъэ къищІыкІынут. Ауэ сэ а драматургым тра-гедие къыпкърыкІыну щытауэ си нэгу къысхущІэгъэ-хъэркъым. Сэ къызэрысфІэщІымыкІэ, Нало Жансэхъу къищІыкІынут комедиографт.

3

Сэ мышхуэдэ срихъэлІащ.

ІэплІэм ису ягъашхэ сабий цІыкІур ныкъуакъуэрт, езыр Іэнэм Іэбэну хэту.

Анэшхуэм жери:

– ГъэІэбэ, Іасэ, гъэІэбэ, упэрымыуэ. Сабийм езым и ІэкІэ къищтэу ишхыр нэхъ кІэрыпщІэу жалэ.

НэгъуэщІ зы щапхъи къэсхъынут – сабийм зекІуэн щыщІидзэм, абы къэкІухъыкІэ зэрызригъащІэм ехъэ-лІауэ.

Дауи, анэр мэсакъ, сабийр джэлэнкІэ мэшынэри, абы и Іэпэр иІыгъыурэ япэ лъэбакъуэхэр ирегъэч.

Ауэ сабийр езыр-езыру зэфІэту, и Іэпэр ямыІыгъыу,

бакъуэу емысамэ, абы зекІуэкІэ ищІауэ убж хъунукъым. Джалэми Іуэхукъым: къэтэджыжыкІэ зригъэщІэнщ.

Абы куэдкІэ ещхьщ авторхэм къапкърыкІ литература ІуэрыІуатэм къызэрыІэпыкІ щІыкІэри.

ЗекІуэу еса сабийм анэ ІэплІэр ІэщІыб ищІыпэу аракъым. Зыкъомрэ къикІухъа, къижыхъа нэужь, еша сабийм анэ ІэплІэм зыхуедз: абы гупсэхугъуэ щегъуэтри. Ауэ къикІухъыфу, къижыхъыфу еса сабийм ищІэнур езым къыхехыж: и анэм и ІэплІэм исынуми, ІэплІэм къыкІыу, къижыхъынуми.

ІуэрыІуатэм и къэІуэтэкІэ-къэгъэлъэгъуэкІэ Іэмалхэм гъэру яІыгъ литературэр (хэгъэзыхъауэ жыпІэмэ, литературэ – ар?) и анэм и ІэплІэр иджыри зымыбгына, къэкІухъыкІэ иджыри зымыщІа сабийм ещхьщ. Ар (литературэр) езым и лъэм иІыгъыжу къыщыплъытэнури – литературэ Іэмалхэр къыщІиуІукІыу, ІуэрыІуатэм и гъэру щымытыжу, атІэ абы щыдэплъейнури, нэгъуэщІ лъэныкъуэкІэ щеплъэкІынури езым ищІэжу щыхъуам дежщ.

Нало Жансэхъу критикт, ар гурэ псэкІэ зыхищІэрт, псалъэкІэ гъэхуарэ къиІуэтэнэ хунэмысами. ЗыхищІэ къудейми къыщынэртэкъым – лъэпкъ литературэр нэхъ щІэх къызэрыжэпхъын Іэмал къилъыхъуэрт, ар къыщыхъуну лъэхъэнэм хуэпІащІэрт, хуэлажэрт.

Миса «тІэкІур» ищІыІу къэхъыпхъэщ Нало Жансэхъу тетыхъахэм абы ІуэрыІуатэр «зэригъэпудам» икІи ар «зэрыщыуагъэшхуэм» теухуауэ жаІа псоми.

* * *

Адыгэхэм литературэ диІэн, абы псынщІэу зиужьын папщІэ псэемыблэжу лэжъащ лъэпкым япэу къыхэкІа тхакІуэ ахъырзэманхэу Бoryкъуей ТІутІэ, ШэджыхъэщІэ Пщыкъан, ЩоджэнщІыкІу Алий, н. А лІы фІэрафІэхэм ящыщ зыщ Нало Жансэхъу.

Нэлом литературэ жанр зэмылІэужьыгъуэ куэд къигъэІурыщІэрт, абы ищІыІужкІи ТхакІуэхэм я союзым и лэжыгъэр зыунэтІыф пашэу зыкъигъэлъэгъуат.

Ауэ а цІыху телъыджэр – гъэпцІагъэкІэ утыку ирашэу яукІам ещхъу – щхъзыфІэфІхэм я режим гущІэгъуншэм игъуэ нэмысу ихъащ.

Абы утыкур къыщылъысар и талантрэ и зэфІэкІкІэ къилэжъати арат. Хуамыгъэгъуари а зэувэлІа ІэнатІэ гугъур зэрыхуэфашэрт, ар зэригъэбжыфІэрт.

Тхэшхуэрщ зыщІэр Нало Жансэхъу хузэфІэкІыну щытар. Ауэ абы хузэфІэкІауэ дэ нобэ дызыщыгъуазэми пщІэрэ щІыхърэ къелэжъ.

ЗЭМАНЫМ ДЕКИҮР

(КІэрэф Мухьэмэд)

ТхакІуэ шыІэщ и псэм кыдыхьэм фІэкІа имытхыу, и ІэдакъэщІэкІыр нэхъыбэ зэрищІыным пымылърэ ар нэхъыфІ зэрыхъуным ткІийуэ пэщІэту, итхар игъэлъэгъуэнуи мыпІащІэурэ ар игъэтІыгъуэу щигъэлъу – игу кыпылътэдэху тригъээжрэ телээщІыхьыжу, тхакІуэ ІэщІагъэм кыдэкІуэ пщІэмрэ щІыхьымрэ и щхьэм кыхуилэжьын жыхуэпІэр аукудеи и пщІыхьэпІэ кыыхамыхуэу...

КІэрэф Мухьэмэд апхуэдэ тхакІуэу шытащ. Абы талант кызырэымыкІуэ зэрыбгъэдэлъыр наІуэ щыхъуари и ныбжьыр фІыуэ хэкІуэтауэщ.

Ауэ, тхэми, зэрытхакІуэр хэлущІыІу имыщІын папщІэ, нэгъуэщІ ІэщІагъи зригъэгъуэтын хуейт Мухьэмэд – и щІакхъуэ Іыхьэр махуэ къэс хьэлэлү кърилэжьыну. ИкІи зригъэгъуэтащ. А ІэщІагъэр кыыщыхихми шыуатэкъым. Псалъэм и ІафІыр псэкІэ зыхэзыщІэ ныбжьыщІэм филологиер кыыхех, егъэджакІуэ ІэщІагъэми хуоджэ. Пединститутыр къеухри, кыыщальхуа къуажэм, Щхьэлыкъуэ, дэт курыт еджапІэм иригъаджэу щІедзэ. Адыгбзэри урысыбзэри егугъуу икІи ІэкІуэлъакІуэу цІыкІухэм езыгъэдж щІалэр мыгувэу директор ящІ. ЕгъэджакІуэ Іэзэ кыызэрищІыкІар къалъытэри, ди республикэм и егъэджакІуэхэм я щІэныгъэм шыхагъахъуэ институтым яшэ. Абы и директору, иужькІэ Налшык дэт 13-нэ еджапІэм и директору илъэс куэдкІэ лэжъащ, 1959–1967 гъэхэм ди республикэм щІэныгъэмкІэ и министрм и къуэдзэу шытащ.

ЕгъэджакІуэ ІэщІагъэр адреихэм ещхькъым, абы нэхъ ткІийуэ кыпхуегъэуу махуэ къэс уи щІэныгъэм хэбгъэхъуэну, умышІэ гуэр щІэмычэу къэпщІэну. Арыншамэ ебгъаджэхэм тэмэму уадэлэжьыфынукъым. ИкІи Мухьэмэд жэщ-махуэ имыІуэ мыбэлэрыгъыу йоджэ.

ЕгъэджакІуэм псэлъэкІэ ищІэмэ, абыкІэ зэфІэкІыркъым – ар дэлүэфуи шытын хуейщ. КІэрэф Мухьэмэд а ІуэхугъуитІри дэгъуэу къехъулІэрт: екІуу, гъэхуауэ зэрыпсалъэм хуэдэу, ар гупсэхуу цІыхум едаІуэрт. И

лэжыгыэрэ и ГуэхушIафэкIэ махуэ к'эс цIыху куэдым хуэзэн, епсэлтылIэн хуейуэ к'ызыхуэдэкI лIы губзыг'эм ар сэбэпышхуэ к'ыхуэх'уащ и бзэр к'улей х'ун пап-щIэ, абыи и мызак'уэу, г'ащIэр куууэ, и л'ащIэм нэсу зриг'эщIэн, к'ьицIыхун ил'энык'уэкIэ.

Ауэ КIэрэф Мух'эмэд ег'эджакIуэ к'удейтэк'ым, ар икIи тхакIуэт. А IэщIаг'э дахитIри абы и деж дэг'уэу шызэгурьIуэрт, зыр зым иг'ээнэхуу.

Мыбдеж сэ езы Мух'эмэд хузох' «Адэ щIэин мыл'ку х'урэ» повестым узыщрих'элIэ псал'эуха тел'ыджэр: «Х'ангуащ... фо х'экIуэмрэ х'э кIытэр фIуэ зрита курыбэмрэ тай-тайуэрэ зэхил'х'эри жыгей чеиж'ыр щIиуфэжащ, зэрышхыну».

ЩIэблэр махуэ к'эс фIым хуэзыг'асэу псэуа ег'эджакIуэмрэ елIэлIапэу зи псэм дуней нэх'ыфI, нэх' захуэ шызыхуэу к'екIуэкIа тхакIуэмрэ зы щох'уж КIэрэф Мух'эмэд и художественнэ тхыг'эхэм. Я бжыг'экIэ ахэр куэд х'урк'ым: повесть зыщыплIрэ рассказ зытIушрэ. Ауэ я купщIэкIэ, дунейм к'ызыретех'эххэу, ящыщ х'уащ адыг'эбзэкIэ тхауэ шыIэм и нэх'ыфIым, и курыхым.

КIэрэф Мух'эмэд 1922 г'эм и июль мазэм Щх'элы-к'уэ к'ыщал'хуащ. 1993 г'эм, и ныбж'ыр ил'эс 71-рэ х'уауэ, дунейм ехыжащ. И тхыг'эхэр х'эушцIыIу шы-х'уар 80 г'эхэм я кIэух – 90 г'эхэм я пэщIэдзэрщ, н. ж., дунейм ехыжыным ил'эс зытхух ил'эжушц.

«Адэ щIэин мыл'ку х'урэ» повестыр мышхуэдэу к'рег'ажьэ. Х'эблэлI зыбжанэ шызэхуос фIуэ ял'аг'у я ныбж'эг'ужь Мэрэм и деж. Абыхэм я уэршэрыр мы упщIэмкIэ ешэж'а мэх'у: «Уа... сыт К'эзэнок'уэ Ж'эбаг'ы «зэманым декIур лIыфIщ» жыхуиIам к'риг'экIар?» Зэрыхэг'эзых'арэ зэрыг'эпл'ауэ а упщIэм и жэуапыр к'эзыл'тых'уэ лIы гупыр икIэм икIэжым мышхуэдэ гупсысэм хуокIуэ: «жылэ насыпым, к'эрал насыпым щх'эхуешаг'э хэмыл'у телаж'эу», езыр шыпсэу зэманым ел'ытауэ, цIыхум нэх' к'ахуэщх'эпэн зи гуащIэ к'ышыкIырщ К'эзэнок'уэм жыхуиIар. Абы ешх'у – «Л'эужь е л'эужь» повестыр «Iуащх'эмахуэ» журналым к'ызыретехуэу, абы занщIэу гу щIыл'атами, адреи тхыг'эхэми («Сафар», «Адэ щIэин мыл'ку х'урэ», н.) щIэшхуэ щIаг'уэтами я щх'эусыг'уэр зыт: щIэ, щIэщыг'уэт КIэрэф Мух'эмэд и Iэдак'эщIэкIыр, н. ж., л'эпк' литературэм, л'эпк'ым к'ахуэщх'эпэнт.

Сыт сэ апхуэдэу к'ышцIысфIэщIыр? Абы, зы щх'эусыг'уэ мых'уу, щх'эусыг'уэ зык'том ил'эу к'ышцIэкIыныщ. А щх'эусыг'уэхэм я нэх'ыщх'эIуэу сэ к'эсл'ытэхэм

ящыщ зыгуэрхэм, нэгъуэщI мыхъуми, я цIэ къисIуэну аращ мы тхыгъэ кIэщIым къалэну щызыхуэзгъэувыжыр.

1

Литературэм и тхыдэм белджылыуэ щыдолъагъу: тхылъеджэм гунэс нэхъ къыщыхъу персонажыр зыгуэркIэ узытхъэкъу хьэл-щэн зыдилъагъурщ. ЛIэщIыгъуэ даппэ хъуауэ къэрал зэмылIэужыгъуэхэр «къызэхикIухьрэ» Сервантес и роман цIэрыIуэм, ауэ ар иджыри зы къэралми щаужэгъуакъым; Дон-Кихот нэрылъагъуу къыкIэроху ар щыпсэу зэманым икIи мымащIэу дыхъэ-шхэн ещI апхуэдизу «зэрыпасэрейм», хэбгъэзыхьмэ, а лIыжъ щхъэ хъэрахъэм и акъылыр зэтесыжи хуэдэкъым, итIани тхылъеджэм и гур абы кIэроппIэ – ар зэрыхъэлэлым, сабий хей нэхъей, зэрыкъабзащэм къыхэкIыу. Нэри къэсыжауэ буржуащ Дефо и Рабинзони. Ауэ абы и лIыгъэр-щэ! Кхъухъ щызекIуэ хы гъуэгухэм япэжыжъэ пхыдза хытIыгум уи закъуэппIийуэ илъэс 28-кIэ ущыпсэун жыхуэпIэр ауэ сытми Iуэху джэгу! Увэ-усэу, улажъэ-ушхэжу. Уи закъуэ пэтми, ущтэу уи акъылым уимыкIыу, уи гупсысэри узыншэу, псэлъэгъу уимыIэми, уи бзэр умыгъэкIуэду...

Апхуэдэ щапхъэхэр къыщыбгъуэтынущ ди лъэпкъ литературэми. Ауэ, мыбдеж си псалъэр кIыхъу еспэжъэну къызэремызэгъым щхъэкIэ, зы щапхъэ закъуэкIэ сыкъэувыIэнщ. Псоми дощIэ нобэ адыгэ хьыджэбзитIым ещанэр зэры-Мадинэр. НтIэ, ЩоджэщIыкIу Алийкъэ а цIэр апхуэдэу зыгъэлыдар? Пэжщ, Мадинэ цIэр щыфIащкIэ зэгупсыс хабзэр Алий и Мадинэм къылтыкъуэкIауэ щыта хъэабхэракъым – абы и дахагъырщ: адыгэхэр сыт щыгъуи хуэнэхъуеиншэтэкъэ дахэм...

КIэрэф Мухъэмэд цIыху щыпкъэ фIыуэ илъагъурт.

Сэфар икъукIэ цIыху гурыхъщ. И IэщIагъэм, къуажэ зыщыпсэум дилэжыхъ Iуэхум тепщIыхьмэ, цIыху къызэрыгуэкI дыдэщ ар. Ауэ Сэфар зыхуэдэмрэ зищIысымрэ къыщыппщIэр и IуэхущIафэм укIэлъыплъа, и цIыхущIыкIэр къэпхута нэужыщ. Зыгуэр къэхъужыкъуэмэ, «жылэр жейбащхъуэу хуэмызэн щхъэкIэ, плъыр хэха яIэти... ахэр жэщи махуи щызэблэкIырт а Iуащхъэм – Плъыр IуащхъэкIэ зэджэм». Сэфар плъырщи, мысакъыу хъуркъым: Iуэхур къыщыхъур тIощI гъэхэрщ, зэманыр утхъуат, мэз гъунэгъум къыхэпщу, бандэ гуэрхэр къуажэм дэщхъэрыуэну зыри хуэIуатэкъым. Апхуэдэ зы къэхъу-

к'ащІәщ повестым и пәщІәдзә дыдәм щытл'аг'ури. Сәфар г'уәгум ирипл'уәу щытыхукІә, «банә к'уащ-чы-цәм к'ыхәппаг'әнщ», абы гу л'ымытәу шу мыщІыхуитІ нәкІуәпакІуәу Іуащхьә л'апәм к'ыбг'әдыхьащ.

Абы зыри г'әщІәг'уән хәл'к'ыым: хәти апхуэдә к'ы-щыщІынкІә х'уунуц. Нәг'уәщІщ мыбдеж г'әщІәг'уә-ныр: а к'ыщыщІам щхьәкІә Сәфар езым мымащІәу зэрызиг'әк'уәншәжырщ. «...Сәфар к'ыиг'әгубжьат бә-лэрыг'аифә к'ызызытеуам: «ФІуә упл'ырынуи уә, ЩауәлОк'уә и к'уәжь, уәлэхьи, к'уаажә дыдәри пфІа-дыг'уынщи уи щхьәри даг'әкІуәжыымә, жьәкІә фІәкІ зумыпл'гыхьмә», – зыхуәдзәләшхәжырт ар».

Мис ар пфІәг'әщІәг'уән мэх'у: апхуәдизу ткІийуә зыхущытыжыф, зыщымысхьыжу зызыубыжыф цІыху куәдрә урихьәл'әрк'ыыми. ИкІи Сәфар набдзәгубдза-пл'уәу укІәл'гыпл'уә щІыбодзә.

Зым нэх'рә к'ыкІәл'гыкІуәр нэх' бг'әщІаг'уә х'ууну куәд дыбол'аг'у Сәфар. Мис абы зык'езыппыта шууи-тІым ярищІәр: «Зы напІэзыпІәм л'ыр шым к'ытриуд-ри, Іәрә пх'уәуә щІым к'ыиг'әсащ, к'амәм епх'уәну щыхуежьәм, ари к'ыкІәриудри жыхьуәу хыфІидзаш. Абы и г'усәр шым к'әел'гәри Сәфарыр и бг'уитІым-кІә яубыдащ, хаг'ащІәу зәкІуәцІапхән мурадкІә. Ауә к'әайх'уәл'ак'ыым. И блыпк'ыитІым л'ы зырызыр зэры-кІәрыщІам хуәдәу, Сәфар дәІәбейри и ИтІымкІә зырызу я пщәдык'хәр щуубыдыкІащ, тІәкІу зәпылуиг'әкІуәт-хәри натІәкІә зәриудәкІыжащ. Адыг'әхәм джәдыкІәжьа-пхьә щащІкІә апхуәдәу зы джәдыкІәмкІә етІуанәм еуәурә зәхак'уә. Арати, зәмыджа хьәщІәхәр, я л'гәр щІәщІәри, шәрыб пщәхьыжым хуәдәу, а здәщытым щецәтәхәщ...»

Сәфар кІуә пәтми нэх' удехьәх. Апхуәдиз к'арурә л'ыг'әрә зыбг'әдәл'гыр, «сытекІуа зак'уә» жаІәу, зи гущІыІу х'уам тех'ушышыхьынухәм ящыщк'ыым: дыг'уәпшыхь зәкІуәцІиІуантІәу иг'әтІыл'гыжа «хьә-щІитІыр» абы пщәдджыжьым к'әег'әтәджыж, ядәІапы-к'уурә, ятІәрә сабәрә к'ызыкІәрыпщІа я щыг'ынхәр яхуеутхыпщІыж; абы и пәІуәкІи, «хьәщІәхәр» пхауә щыл'у, сабий к'ызызехуәжәсахәм ящыщ гуәрхәр абы ятІә шык'ыркІә «щахуәупсәм», ар Сәфар идак'ыым:

– ЕІ, хьә цІапІәхә! ЦІыху щыл'ым еуә хабзә-тІә?!

КІәщІу жыпІәм, Сәфар «дыг'ужыгыгур зышха» л'ы хахуә к'удейк'ыым. Ар икІи гущІәг'уулыщ. ИкІи цІыху захуәщ. ИкІи хьәләлщ. Ег'әлеяуи шабәщ.

А фІыг'уә псори зәхуәхьәсауә зым хәл'у диг'ә-л'әг'уащ тхакІуәм. ИкІи ар хьәк'ыу ди фІәщ зәрищІы-фын Іәзаг'ыи иІәу к'ыщІәкІащ.

Сэфар цыху гурыхми, Мэрем («Адэ щІэин мыльку хьурэ») абы нэхтрэ зы нэкІэ нэхъ лъагэщ, и хьэлщэныр нэхъ куууэ тхакІуэм ди пащхьэ къригъэуващи.

Дыджт Мэрем зыпсыхьа зэманыр. Хэку зауэшхуэм гуауэрэ гугъуехьу пыщІа псори езым и щхьэкІэ игъэват абы. Лпы хуэдэуи фронтым щыІат, зауэ нэужьми, бийм зэхигъэщэща хозыштвэр щызэфІагъэувэжым, лэжьыгъэм и курыкупсэм хэтахэм ящышт. Къуажэм къызэригъэзэжу мэлыхъуэу лэжьэи щІидзати, угъурлыуэ Іэщ къыдэхъурт. Абы къыхэкІыуи, иужьыІуэкІэ, мэл фермэ псом и лэгъупэжьу ягъэуват. ЗэрылэжьыкІуэ псэмыблэжыр ялъагъурти, цыхум пщІэ къыхуащІурт, председателу хахынуи жылэр и ужь къихьат, ауэ яхутекакъым. УнагъуэкІи Мэрем насыпыншэ хъуатэкъым: абы къишар «сыт хуэдэ лэжьыгъэми щымышынэж Іэ лъэщ Іу шабэ адыгэ цыхубз дэгъуэт». Езы тІури, Мэремрэ Хъангуащэрэ, фІуэ зэрылъагъуу, зэрылбытэу, щІалэ цыкІуи ягъуэтауэ, кІэщІу жыпІэмэ, унагъуэ хъуэпсэгъуэт...

Мэрем гупсысэу еса, хьилмы жан зиІэ, нэхъ гугъуми, нэхъ захуэр къыхэзых цыхущ. «Дэ къыдэфІэкІым дехъуэпсэн фІэкІ, дефыгъуэ хъунукъым», – жызыІа и ныбжьэгъум мыпхуэдэу зыхуегъазэ абы: «Ар кьофІэкІым елбытащ. Сыт хуэдэ цыху ар? КьофІэкІрэ хьэмэ кьобзэджэкІрэ? КъохьэрэмэкІрэ? КьофІэкІыу щытмэ, алыхьым нэхъри иригъэфІакІуэ! Ауэ уэ, цыхуи хьэпІащІи зыщыгугъ вагъэм ухэтурэ, абы и щхьэ закъуэ Іуэху кърихуэкІыу кыкІухьамэ, сондэджэрамэ, щхьэхуещагъэкІэ мыльку хьэрэм къифыщІу адэ-мыдэкІэ Іутамэ, ар уэ кьофІэкІыркъым, сыт хуэдиз мыльку имыІэми – кьобзэджэкІ, къохьэрэмэкІ».

Ауэ а лпы ахьырзэманым и къуэ закъуэр тэмэму гъэса мыхъуауэ абыкІэ гукъеуэ иІэт... Мэремрэ Хъангуащэрэ я щІалэ закъуэр ткІийуэ яхуэІыгъатэкъым («Лъагъуныгъэ фІэкІ, акъылкІэ быным ехьэлІэн хуей псор къагурьІуэртэкъым»). Іуэхум дыдж хамыгъэхьэу, ІэфІ зэфэзэщкІэ япІар – Нартокъуэ – хьэлэлт, «арщхьэкІэ адыгэхэм делэм пащІ хьэлэлым хуэдэт». Апхуэдэр жылэзыфІэщ хъуну, щІэх дыдэуи лъэпэрэпэну зыри хуэІуакъым. Арат Нартокъуэ къыщыщІари: къыщытхъу защІурэ, абы и ахьшэм хэфыкІ и «ныбжьэгъухэм» къыжралэр и фІэщ мэхъури, гъащІэм зыри хэзымышщІыкІ щІалэщІэр гъуэгү цІэнтхъуэрыгъуэ тоувэ, адэ-анэм жалэм йобакъуэри... Ауэ иджы абы ткІийуэ пэщІэтщ адэр, зымащІэкІи худимычыхыжу. «КъуэфІ зыхуэмыщыр лыфІкъым, – жекІэ Мэрем, и гущІэр къиузыкІыу, – сэ сыллыфІщ, си быныр

мыхъуами, жиІәу и бгъәр хәти кърыремыгъәкІ». Нәхъа-пәм ІәщІәкІа щыуагъәр игъзәкІуәжу, и къуәм пхъашәу (ауә захуәм тетү) хущытурә, икІәм икІәжым Мәрем езыр зыхъыжар аращ...

Сәфари Мәреми хуәдәжкъым Георгий Саввич Чәщанокъуәр («Лъәужь е лІәужь»). «Сытым и деж, – желә абы, – цІыхум и дахагъә псори нәхъ наІуә дыдәу нәрылъягъу щыхъур? Щылажъәм дежщ, Іәпкълъәпкълъәр ләжыгъәм щиІәтым дежщ цІыхум и дахәгъуәр! Абы еплъытмә, мыхъейуә щысу е щыту траха сурәтыр зыри и уасәкъым. ЦІыхур, щыщІыкІум къыщыщІәдзәуә, дахә зыщІыр ләжыгъәрщ. Абы къыхәпхмә, кІуәдащ ар».

Мыр ауә сытми псалъәкъым – Іуәху еплъыкІәщ. А хабзәм тетүи мәпсәу езы Чәщанокъуәр. Георгий Саввич щІәныгъәлІ-удзгъәкІщ, зи ләжыгъәр, зыпәрыт ІәнатІәр зи щхъә Іуәхум япә изыгъәщ цІыхущ. Аркъудейкъым. Абы и щхъә Іуәху хъужри и хъуәпсапІәр зәпхыжари а и ләжыгъәрщ. Дауи, ар гугъу йохъ – зыщымысхъыжу и ІәнатІә мытыншым щыпәрыткІә. Ауә абы и ІәщІагъә дахәр апхуәдизу нәхъуеиншәу фІуә елғагъу, и Іуәхум хуиІә щытыкІәри гухәлтым йогуәщІәкІри, абы и гуәщІәдәкІыр поэzie Іәужьу къыпщохъу.

ЦІыху Іәпсәулъәпсәум къыщымынәжу, хәлгәфауә фІәрафІәщ Чәщанокъуәр. Зәгуәрым псыр къиури оранжерейм къыщІәуат. Дауи, махуәм жәщри дәкІуәу псыдзәм пәщІәтахәм яхәтащ ар. «НтІә, уәри абы уахәмышхәмә хъуртәкъә? ЩыІәкъә абы кІәлтъыплть цІыху, машинә, трактор? Шо цІыху закъуә къарукІә псы къиуам епщІәнур?» – жиІәу къыпәува и щхъәгъусәм педзыж моуә:

– Ей, си делә цІыкІу, сыту ущІалә дыдә уә иджыри. Апхуәдәу щыхъум дей зи Іуәху-зи мыІуәху щыІәж! Къулейсызыгъәр къәмыгъәхъуныр псоми я зәхуәдә къалән мәхъу. Псори абы пәщІәуәв.

Апхуәдәщ Чәщанокъуәр. Ар апхуәдәу зәрыщытри авторым уи фІәщ ещІыф – и псалъәкІи и ІуәхущІафәкІи. Си гугъәщ ар тхакІуәм щІыхузәфІәкІар лыхъужьыр ижъырабгъу къудейкІә мыхъуу («фІы» илгъәныкъуәкІә), сәмәгурабгъукІи («Іей» илгъәныкъуәкІә) зәрыдиггәлгъәгуам куәдкІә елгытауә. Мыбдеж «фІымрә» «Іеймрә» екІуу щызәпошачә, япәри етІуанәм нәхърә фІуә нәхъ «хәлгъәу» зәрыщытым шәч кытепхәжыркъым. ТхакІуәм мызәу дигу къегъәкІыж Чәщанокъуәм зәрыдемыкІуәкІыгъуафІәр. «ЦІыхубз езәгъын абы, а хәл ІуәнтІаижьым?!» – къыхужызыІәхәри мащІәкъым. Псалгә къудейкІә мыхъууи, тхакІуәм деггәлгъагъу а «и хәл ІуәнтІаижьым» и зәранкІә Чәщанокъуәр зыхәхуә

бэлыххэр, икIэм икIэжым и гъащIэм фIыуэ илгъэгъуа и мыгъуэ закъуэр гушIыхъуэ зэрыфIэкIуэдыр...

Мыбий гу лъытапхъэщ. ЦIыхум и IэщIагъэр кы-
щагъэлъагъуэм и деж сыт къащыщIыр ди тхакIуэхэм
я нэхтыбэм? Псалгъэм и хъэтыркIэ, узытепсэлтыхъыр
дохутырыфIу, дохутыр Iэзэу я фIэщ пщIыну ухуейщ.
НтIэ, ар куэдрэ: «Зыми яхуэмыгъэхъуж сымаджэр абы
игъэхъужащ», – жыIи зэфIэкIакъэ! Аращ зэрыхъур...
Ухуеймэ, уи фIэщ щIы, ухуэмеймэ, умышI.

НтIэ, джэгуншэу жыпIэмэ, дохутырым сымаджэ зэ-
рыгъэхъужым фIэкI Iуэхум хыумыщIыкIыу, а IэщIагъэм
ирилакъэ цIыхум и IуэхушIафэр къэбгъэлгъэгъуэну зуп-
щыт хъун? Абы илгъэныкIуэкIэ шапхъуэ бгъэлгъэгъуэну
къелэжь KIэрэф Мухъэмэд и Iуэху бгъэдыхъэкIэм. Чэща-
нокъуэр щIэныгъэлI-удзгъэкIици, авторри – узытемыу-
кIытыхъын агрономым кыыкIэрымышуу – щыгъуазэщ
къэкIыгъэхэр, удз гъэгъахэр зэрызэрахъэ, зэрагъэбагъуэ
щIэныгъэм. Аращ тхакIуэм и лIыхъужьым мыпхуэдэу
щIыжригъэлIэфыр (практикэ къэкIуа студентхэми и
лэжъэгъухэми яхуэгъэзауэ): «Иджыри къэс фыпщIам
зы мыгъуагъэ хэлъщ... пщIэн кIырым фигъэгужьей-
ри, фигъэпIащIэри, сатыр зэхуакухэр дэвуда фIэкI,
къэкIыгъэ зэхуакухэр, къэкIыгъэ лъабжъэхэр вгъэкъэб-
закъым. Ар хъунукъым. Абыхэм дыгъэ нэмысмэ, жьы
щыземыкIуэмэ, сатыр зэхуакухэм мыхъэнэ кыикIыр-
къым. ИтIанэ, фIанэ дзагуэмкIэ лъабжъэр зэрыфIэгту
удзыр щIы псыфым кыыхэплгъэфрэ къэбгъэнэжмэ, ар
етIуанэ махуэм пщIондэ хокIэж. Фи фIанэхэр жану щы-
тын хуейщ».

IэщIэгъэлIымрэ цIыхумрэ литературэм щызэпэщхъэ-
хуэкъым. ТхакIуэм IэщIагъэлIыр уи фIэщ имыщIыф-
мэ, а цIыхум ехъэлIа къэхъукъащIэхэми ухуэщIыIэу
укъонэ. Чэщанокъуэр зищIысыр, абы и IэщIагъэр фIы-
щэу зэрилгъагъур ди фIэщ ищIыфащ тхакIуэм; аращ а
лIыхъужьым и гъащIэм кыщыхъухэри апхуэдэу ди
псэм щIежалIэр.

KIэрэф Мухъэмэд и повестхэр щIэщыгъуэ кытиты-
зыщI цхъэусыгъуэхэм ящыщ зыщ абы адыгэ цIыхубз
зэмышхъ гупыфI зэрыщытлгъагъур. ТхакIуэшхуэ гуэрэм
жиIэгъауэ щытащ мыпхуэдэу: «ЦIыхуфI псори зэщхыщ,
цIыху мыхъэнэншэхэрщ мину зэщхыщыкIыр». Хъэуэ,
зэщхыкъым цIыхуфIхэри. А зэрызэмышхъым хуэдэуи
къэбгъэлъагъуэ мэхъу. Абы и шапхъэкъэ KIэрэфым
и Iэужьыр? Фаризэ, Мэржан, Хъэнифэ («Лъэужь е
лIэужь»), Хъангуащэ («Адэ щIэин мылгъу хъурэ»),
Гуащэнэ, Лалинэ («Сэфар») – мыхэр къанэ щымыIэу

цІыхуфІ защІэщ, адыгэ цІыхубз зэтетхэщ, кызыхэкІа лъэпккым кыдэгъуэгурыкІуэ нэмысымрэ шыІэныгъэмрэ я жъауэм щІэту зэрагъэсар ІупщІу, абы тетуи псэууэ; итІани ахэр зэщхъэщокІ – щхъэж и хъэл-щэн иІэжу, зыр адреим хэмыгъуэщэну.

Дахэщ, Іэдэщ, Іэсэщ Гуащэнэ. Ауэ сэ схужыІэнккым ар мыхахуэу: ужъэ щІыкІафІэм хуэдэу Іэсэу узыІуплгъэ а пщащэ цІыкІум зэ Іэбэгъуэм хынтІрэу хыфІихуащ екуэ-куншэу къебгъэрыкІуэ офицер чэфыр (и анэ укІытэншэм и зэран хэлът а тІур зы пэш кыщІыщІэхутами). Абы и закъуэккым: и адэм и жыІэм йодаІуэри (адэ-анэр хэкум ирагъэкІын хуей цыххум), и лгъахэ зыкъринэн щхъэкІэ, а зыІэзыбжъэм лІы дэкІуэну арэзы мэхъу...

Мэржан сестрауэ сымаджэщым щолажъэ. Абы и ІэбэкІэ къудейр сыт и уасэ: «Мэржан тумбочкэм тет хъэкъу-щыкъур Іэуэлгъауэншэу, щыкъуитІ зримыгъэунтІаІуу зэщІикъуэри щІихыжащ палатэм». А цІыхубз зэтетыр сымаджэхэм гунэс ящохъу, и теплъэм, и псэлгъэкІэм, и щытыкІэм гузэгъэгъуэрэ псэхугъуэрэ кыыхахыу.

Гукъинэжщ Сэфар и адэ шыпхъу Лалини. Сэфар абы фІэкІа нэгъуэщІ зыри иІэтэккым. Ауэ а зыр сыт и уасэт! Абы и гулгытэр дэни нос, кыггъэхъэрычэтым щІэрэ гъунэрэ иІэккым. Псори зрищІэкІыр Сэфарщ, абы и насыпыр зэтеува зэрыхъунырщ. Насыпышхуэкъэ апхуэдэ шыпхъур. Аращ Лалинэ фІэкІа зимыІэ Сэфари зеиншафэ кыщІытемыуэр.

ЦІыхубзхэм кгъахощ Георгий Саввич фІыуэ илгъэгъуа, иужькІи абы щхъэгъусэ хуэхъу Фаризэ. Пэж дыдэу, а тІур зэхуэфащэт, зэрымыгъуэтынуи къемызэгът: лгъэныкъуэ куэдкІэ Чэщанокъуэр цІыхухъум кгъазэрыхэщым ещхъу, Фаризи цІыхубзхэм кгъахэлыдыкІырт.

Фаризэ цІыхубз фафІэщ, гъащІэм и фІыгъуэ псоми и гумрэ и псэмрэ бгъуфІэуи хузэІухащ, а псори кгъанэ щымыІэуи хуэфащэщ. Абы и лэжгъэкІэм, и дуней тетыкІэм, и гъукІэггъэсэн студент гупыр гуащІэдэкІым зэрыхуигъэушым удимыхъэхыу кгъанэрккым. Шэчи кытепхъэрккым а цІыхубз гуакІуэм, зкІужым дахаггъэр фІыщэу зыхэзыщІэ Чэщанокъуэр щІэхыу хъэщыкк зэрыхуэхъум.

Зэхуэфащэ а цІыху дахитІыр зэзышалІэр, зэрызыггъэщІыхужыр гуащІэдэкІырщ. Ауэ «Лгъэужь е лгъэужь» повестыр «производственнэ» фІащэ Іумпэм ящІ тхыггъэхэм ящыщккым. А темэри мыбы ямылейуэ кыщыхэпІиикІырккым; Іуэхугъуэ псори – гуащІэдэкІри, ныбжгъэгъуэри, лгъагъуныггъэри, унагъуэ псэукІэри – ІэкІуэ-лгъакІуэу зэхихуэнащ авторым.

Художественнэ текстым шхэпс хуэхъужыр персонажхэм я психологиерщ. Хэбгъэзыхьмэ, литературэм литературэкIэ уеджэну кыыщилэжьыр цIыхум и гупсысэхэр, абы и гум шыщIэр зыхуэдэр гукъынэжу, куууэ, тхылгеджэми и фIэщ хъууэ кыыщилуэтэфым и дежщ.

КIэрэф Мухьэмэд и IэдакъэщIэкI тхыгъэхэр щIэщыгъуэу кыыпщызыгъэхъу щхъэусыгъуэхэм я нэхъыщхъэ дыдэр армырауэ плэрэ – цIыхум и гурыгъу-гурыщIэхэр а тхакIуэм Iэпэлэсэу кыызэригъэлъагъуэфар?

... Чэщанокъуэмрэ Фаризэрэ унагъуэу зэрытIысрэ илъэс зыщыплI мэхъу. ФIыуэ зэролъагъу. Зэролъытэ. ЗэхуэлэфIщ. Зы щIалэ дыгъи яIэщ. Ауэ... АпхуэдизкIэ псом я дежкIи нэрылъагъут а цIыху хэлъэфайтIым я насыпри, щIэпхъаджэхэм я нэм ар бжэгъуу кыыщIоуэ, якъутэнуи мурад ящI икIи ар яхуээфIокI... Чэщанокъуэр еджагъэшхуэ лъэрызехъэт. Жыг лъэпкыу е удзу дунейм щацIыхухэр IэкIуэлъагъуэу игъэкIым кыыщымынэжу, абы езым и щIэныгъэкIэ жыг лъэпкыщIи удз лIэужыгъуэщIи кыигъэхъурт. Абы и жэрдэмIэт ди республикэм япэу апхуэдэ питомник кыызэрызэрагъэпэщари. Ауэ дунейм и дахагъэм фIыщэу хэзыщIыкI, ар нэхъ дахэж ищIыну ныбжь къалэну зыхуэзыгъэувыжа лIы щэджащэм цIыху бзадженаджэ щыIэуи, абыхэм ауэкъудей уи пщIыхъ кыыхэмыхуэн щIэпхъаджагъэ зэрэхъэфынуи имыщIэ хуэдэт. Аращ апхуэдэу уэру къежъа и насыпыр щIэхыу зэтэкъутэныр кызыыхэкIари... ЗАГС-м кърахауэ тхылгымплэ яIэтэкъым Чэщанокъуэмрэ Фаризэрэ. Дауи, а псор абы кыкIыну ящIами!.. ЯщIакъым. Чэщанокъуэм кыыщыфIэмыIуэхум, Фаризи ар хигъэзыхъатэкъым – бетэмал!.. Арати, Фаризэ «игъэунэну» зыгуэр и ужь къоувэ. Письмо угъурсыз кыыхуэтх (дауи, и цIэр ибзыщIу). ЕтIуанэуи къетх. Ещанэуи. А лIыжьыр (Чэщанокъуэр фIыуэ нэхъыжът) уэ зыкIи кыпхуейкъым, куэд щIауэ абы фызи быни иIэщ, укъимыгъащIэу щытамэ, нэчыхъ пхуригъэтхынт, адреи-модрей жиIэу. Абдежми «жэнэтым» кIэ щегъуэтри, «жыхъэнмэм» кыыщыщIедзэ: цIыхубз щIалэм иIа псэ тыншыгъуэр мэбзэх, «блэ фIыцIэ хэпщхъа хуэдэт и гъащIэ мамырым». Насыпыншагъэм я нэхъ иныр кыыщцежэр шэч цIыкIунитIэм и дежщ. Фаризи шэч ирагъэщIакIэт. Ар зы. ЕтIуанэу, абыкIэ фIы ищIэ и гугъэжу, цIыхубзыр и закъуэу гуауэм поув, езым и закъуэкIэ абы пэлъэщын кыфIошIри, лIыри лейуэ бэлыхъ химыдзэн мурадкIэ...

ИкIи тхакIуэм икъукIэ IэкIуэлъагъуэу дегъэлъагъу

а псэ кѳабзэм игъэвыр зыхуэдизыр. «ЗыгуэркІа шэч зы-
щІа цІыхум, а шэч ищІар и фІэщ ищІыжын щхъэкІэ,
нэгъуэщІ Іэджи зэрегъэкІэс: дэтхэнэ мыхъэнэншэри
щыхъэт папщІау егъэув... А щхъэусыгъуэр, сабийхэм
ящІ уэскІурийм хуэдэу, кІуэ пэтми хэхъуэрт, нэхъ ин
хъурт, зэкІэрыпщІаурэ». Бэлыхъ хэхуа, гузасэ цІыхуб-
зым и гущІа дыдэм къиІукІ хуэдэкъэ мыр: «И лэжыгъэр
нэхъыфІу елъагъу, сэ нэхърэ», – жиІэрт. Абыи къыщы-
выІэжыртэкъым. «Сэ сыкъилъагъу хъужыркъыми,
лэжыгъэр щхъэусыгъуэ къысхуещІ», – къыщІигъурт
адэкІэ. Жэщым и кабинетым щылажъэурэ лІыр шэнт-
жъейм ищхъэукъуэжамэ, ар абы и дежкІа щыхъэт нэ-
рылъагъут. Ауэ щыхъукІи ищІэрт, и нэгу щІэкІырт а
лІым, производственнэ лэжыгъэм и мызакъуэу, научнэ
лэжыгъэшхуи зэригъэзащІэр. Хэбгъэзыхъмэ, ар дыдэ-
ри щхъэусыгъуэ хуэхъурт пхэнжу егупсысыну: «Гува-
щІэхами сэ схуэдэ щхъэгъусэ жиІэжынуц абы...»

Мис апхуэдэу, нэжэхэм къыкІэщІадза письмоулъэ
фІейм къыхудэкІа шэчыр хъуаскІа цІыкІуу къожъэ; ауэ
ар хъуаскІа гъуамэти, кІуэ пэтми нэхъ зиубгъуурэ, а
цІыху телъджитІым къапэплъэу щыта насыпыр сахуэ
хъужыхукІа увыІаркъым. ИкІэм икІэжым, Фаризэ, и
къуэр зыщІегъури, йожъэж, ар зыс мафІэм зыкІи щы-
мыгъуазэ Чэщанокъуэм имыщІэххэу...

КъыщыщІар иджыри зымыщІэ (ар псэуху зэи Іуп-
лъэжынутэкъым и щхъэгъусэми и къуэми) лІыр лэжъа-
плэм кІуэуэ гъуэгу здытетым йогупсыс: «Щхъэ и фІэщ
сымыхъурэ? Щхъэ сыкъыгурымыІуэрэ?.. Хъэуэ, сэ къыс-
хуигъэгъун хуей си Фаризэ зыри ещІакъым». Арщхъэ-
кІа Іуэхур езым зэригугъэм къызэрыщхъэщыкІыр псэкІэ
къещІэ: «Лэжыгъэм и Іэ хэмыхъэжу гузавэ къыпкъры-
хъащ, щІагузавэри беджылыгуэ къыхуэмыщІау. «Бетэмал,
а псалъэ закъуэр жызмыІамэ, сыту фІыт, – къыщІидзэ-
жащ и гупсысэм: «УзэрегуакІуэщ...», – дауэ къызжъэ-
дэукІ ар? Ауэ сэ абы Іей лъэпкъ къызгъэкІакъым, зыкІи
сызэремыныкъуэкъум фІэкІ. Езым сыт къригъэкІынуми
хуитщ. ИтІани сыт абы Іейуэ къригъэкІынур?» А упщІа
дыджым щынэсым, занщІау и гур къиузыкІащ, и щхъэми
дэжеящ абы къыкІынкІа хъунур: «Уигу иримыхъмэ, дэнэ
ухуейми кІуэ...»

ЦІыхум псэкІэ игъэвыр апхуэдэу нэІурыту уэзыгъэ-
лъагъу напэкІуэцІхэм ди лъэпкъ прозэр ямыгъэбжы-
фІау хэт жиІэфын?

Цейр кызыхэщыкIа шухьэр дэгъуэ дыдэми, сипкъ изуарэт жыпIау абы уехъуэпсэнктым: щыIуэзэфIэдзэхэр зэблэшамэ, и бдзыр хуехъахауэ кыыхэгъэкIамэ, хъэзырхэр тэмэму щымытмэ, н. къ. А лIаужьыгъуэхэм «цIыкIуфэкIу фIэпщми хъуну кыыщIэкIынщ, щыгъыным е нэгъуэщI хъапшып гуэрым Iуэхур тещIыхьамэ. Литературэм (ещ-хьыркъабзэу искусствэм и дэтхэнэ пкъыгъуэми) Iуэхур щыхуэкIуэм и деж – а «цIыкIуфэкIухэм» ягъэзащIэ къалэныр кыпхуэмылгытэн хуэдизу абрагъуэ мэхъу. Егъэлейныгъэ лъэпкъи хэмылгу жыпIэ хъунуц: «цIыкIу-фэкIухэр» зыхуэдэмрэ ахэр тхыгъэм зэрыхэгъэзэгъамкIэ IупщIу зэхыбогъэкIыф тхакIуэм и Iэзагъэр здынэсыр.

Мис, псалгэм щхъэкIэ, Чэщанокъуэмрэ Фаризэрэ кыызэрызэдэфа щIыкIэр кыитхуэзыIуатэ зы теплгъэгъуэ цIыкIу: «Къафэм и кыыщIэдзапIэ зэблэкIыгъуэр дахэу зэрахъуэжри, бгъунжу хуэIузэ щIыкIау зэкIуэтэлIэ-жу утыкушхуэм Iэдэбу щесу щIадзащ. Iэгур нэхъ-ри зэщIэплгъащ, жьыч-жьыч макъым Iэуэлъауэ псо-ри щIигъапщIуэу. ЛIышхуэм и плIи и щхъи хъейуэ пщIэртэкъым, и лъакъуэхэм Iэзэу щIашу зэрахъэ фIэкI. Апхуэдэу къазыр псы щIыIум щос, къезыхъэкI къарур кыпхуэмыщIау. ЗэблэкIыгъуэ къэс и лъакъуэхэри и Iэ зехъэкIэри нэхъ псынщIэ хъурт, и лъапэ тегъэувэкIэхэр апхуэдизкIэ пшынгэ макъамэхэм декIурти, ахэр пшынгэ Iэпэхэм теувэу ара хуэдэт пшынгэр зыгъэубзэрабзэр. И Iэ сэмэгур тегъэшауэ, Iэ ижыр и дамэм хуэфIу Iэтауэ укхуэдияуэ зыщигъазэкIэ, утыку дыдэми зыкъыдигъазэ пфIэщIырт.

– Уий жи! Iэнэр мысысу, шыпсыр имыкIуту! – щIа-гуауэрт къеувэкIахэр, Iэгур щIагъэхуабжъуэ (нарт къэфэкIэщ жаIау арт). ИкIи пэжт, пасэрей къэфэкIэт, плэщIэгъуи плейтеигъи хэмылгу, гупсэхуу, дахэу. Абы кыыкIэрыхуртэкъым цIыхубзри, зэхуэфашцэу зэрихъэ-лат».

Теплгъэгъуэр апхуэдизкIэ гурыхъщи, «декоративнэ» зыфIащ мыхъэнэм фIэкIа имыIами (псалгэм папщIэ, гуфIэгъуэ зэлущIэм хъэщIэ гуэрхэр кърихъэлIауэ, абы ящыцу тIу кыытехъэри къэфауэ, н. къ.) лей хъунтэкъым. ЩIэмыхъунур – теплгъэгъуэр езыр дэгъуэ дыдэщи. Къэ-фахэр персонаж нэхъыщхьитIыращи, Чэщанокъуэмрэ Фаризэрэ сыт илъэныкъуэкIи зэтэхуэу, зэдэхъуу кы-зырызэдэфам кыыбжеIэ а тIур зэрызэхуэфашцэр. Ауэ щыхъу-кIи Iуэхур нэхъ зытегъэщIауэ щытыр Чэща-нокъуэрщ (хъыбарыр къэзыIуэтэж Хъэнифэ кыыбгъурыт

гуэр асыхьэтым хъуцэца къудейт: «Ди къуршыжьхэри къэфэнщ, ар къафэм», – жери). Аращ къэзыгуэтэжым (тхаклуэм) и нэлэ абы нэхъ щытетри. Игъащлэм утыкум зэ зыщигъэзауи фэ зрамыплъ лым къэфэклэ ищлэ къудейктым: ар ехъэжъауэ дахэу, «пасэрей къэфэклэу», «нарт къэфэклэу» кьофэ. Абы къокл: Чэщанокъуэм (Фаризэ нэхърэ ар флыгуэ зэрынэхъыжъу) игурэ и щхьэрэ зэтелъщ; ар сыт илъэныкъуэкли а цыхубз фафлэшхуэм хуэмыфащэтэмэ, а гуэхуми хыхьэххэнутэктым.

Игъащлэм а зэрт Чэщанокъуэм лъагъуныгъэ щиплар. Ар иджыри хуэпэжщ а и лъагъуныгъэм. Иджыри елъагъу икли поплъэ, Фаризэ щежъэжа махуэ дыдэм кыныщыщлэдзауэ и закъуэу кызырэынар кыищлэжами: «Апхуэдэ цыхубзым кыигъэээжырктым». Ауэ, итлани, хэт ищлэрэ?... Поплъэ Чэщанокъуэр, и щхьэгъусэми и къуэми... Илъэс плыщлым щигъуауэ. Дауи, Фаризэ иджыри къэс псэумэ, ар жьы хъуагъэнщ. Бориси (я щлалэр), мыцлыклуэ дэнэ къэна, лыкуфл хъуауэ («абы щыгъуэ» езыр зэрыта ныбжым нэсауэ) щытын хуейт. Ауэ нэгъуэщлт Георгий Саввич и нэгу зэи щлэмыклыр: къэзыгъанэу ежъэжа цыхубз щлалэ дэгъуэшхуэмрэ зи ныбжыр илъэсищ-пллым ит щлалэ цыклымрэ... зрихъумар. Икли абы и лъагъуныгъэ иныр илъэс куэдклэ тхаклуэм кыиуэтащ мыпхуэдэ «зытлэклыклэ»: Чэщанокъуэр, и псэр хэклы и пэ кыхуэу, зыгуплъэжыр Мэржанщ (ар, Фаризэ иригъэхъырты, адрей сестрахэм къахигъэщхьэхуклырт), абы и закъуэтэктым, и щлалэ цыклыр (Борис «абы щыгъуэ» зэрыта ныбжым иту кыищлэклынт, и цлэри арат: Борист) и гъусэти, мопхуэдизрэ зыпэплъа и насыным кыигъэээжа кыифлэщри, жилад: «Фыкъэклуэжа? Сыту фыт!..» Ар жилэри, мамыру и псэр хэклад, насыпынщэ дыдэу кыищлэклынтэктыми; арыншамэ, лла нэужь и наплэщхьэр зэтемыхъэнкли хъунт...

Щлэгъэщхъуэжащ Кларэфым и зэгъэпщэныгъэхэри.

«Сщларктым сэ ар (Чэщанокъуэр) щыблэ куэдымрэ жьаппцэ куэдымрэ къелауэ икли ирагъэшауэ, ихъуреягъклэ кыизэщларгуэжа мэзыщлэ утыкум кыина жыгеижь ныкъуэсу кыищлысфлэщлар. Ещхь хъунт зыгуэрклэ».

Е: «Джэдкъуртыфлым и джэджьейхэр щыпаклуэ зэрыришажъэм хуэдэу, зэщигъэулуауэ Фаризэ и студент гупыр пхишырт хадэм и кыхьагъклэ, я лъэужьыр гузэгъэгъуэ лъэужьу къанэу».

Иджыри зы: «Абы хэту, куэнсаплэм хэсу джэдум зэбгрихуауэ щыта бзу быныр кызырэзыэхуэлъэтэсыжым ещхьу, кыизэхуэсыжащ сабий гупыр».

КІэрэф Мухьэмэд псалтэм къригъэубыдыфу шытам и зы Іыхьэщ дунейм и шытыкІэ зэмыфэгъухэм я сурэт гуакІуэу абы и тхыгъэхэм шытлғагъур. Дыгъэ къепсырт, уэшх къешхырт е пшэ телът, жиІэу абыкІэ къэувыІэжыркъым тхакІуэр. Абы и деж сурэт псохэр хъэзыру къышдыдогъуэт: «Зи къухьэпІэм нэблэгъа дыгъэм ипщэрабгъу уафэ лъащІэм лыгъэшхуэ иридзауэ къыпфІэщІырт, нэр щыджылырт, уемыплъыфу. Уафэгъуагъуэ уэшхымрэ щыблэмрэ ячэтхъа пшэ гуэрэнхэр мафІэ щІидзэжауэ игъэсыж хуэдэт. УпщІэжыфэ пшэ чэтхъахуэхэм я нэз щапхъэншэхэр мафІэ бзий плъыж-гъуэжыфэ уэрым нэр щІисыкІыу къилыхъат».

Апхуэдэ теплгъэгъуэхэр, зыми емыпхами, езыхэм якІуэцІыгъэпщкІуа дахагъым къыхэкІыу, художественнэ текстым лей щыхъуркъым. Ауэ КІэрэф Мухьэмэд дунейм и шытыкІэр къышцигъэлғагъуэкІэ – ар и персонаж гуэрым ехьэлІауэ, абы и нэкІэ зиплгъыхъ хуэдэу, ар зыхэхуа Іуэхугъуэ гуэрым зэрехуылэмрэ зэрызэтехуэмрэ (е зэрызэтемыхуэмрэ) къытхуиІуатэу апхуэдэщ нэхъыбэм. Псом хуэмыдэжу гукъинэ мэхъу тхакІуэм контраст жыхуаІэ Іэмалыр (дунейм и теплгъа дахэмрэ цІыхур а меданым зыхэхуа Іуэхумрэ куэдкІэ зэщхьэщыкІыу, зэпэщІауэу) къышцигъэсэбэпыр. «Уафэм зиукъэбзыжауэ, вагъуэ изт, ерэчым епхъ мазэщІэ къурашэри, вагъуэбэ плъыр хуэдэ, къухьэпІэм хуэмурэ хуэкІуэжырт. Мэзылгъэ бгыжхэри, хэкум и налмэс таж фІэкІа умышцІэну, мыткІужын мылыр зыфІэщтхьэжа Кавказ щыгу къырхэри ныбжэ мыджэмыпщІауэ къыхэщырт жэщ нур фагъуэм. ИхъуреягъкІэ зуплгъыхъамэ, дунейр апхуэдизкІэ псэрыщІэ щэхуу мамырти, гугъэ нэпщІ ІэфІхэр гум къемаекІырт. «Тобэ ярэби, тобэ! Сыту фІыт мы дунеижъым цІыхур къаугъэншэу щызэгъамэ!.. Сытым епхъ иджы мы сэ сызыхэтыр?!» – и гум псынщІауэ къэкІащ Сэфар. АрщхьэкІэ хъунутэкъым хэмыту... Шэсыжащ «хьэщІэхэр», Сэфари шууитІым япэ иувэри ежъащ, гъуэгур «яригъэлғагъуну».

Ди лъахэм фащэ уардэ хуэхъуа къуршхэм я теплгъэ гуакІуэр, абы екІупс цІыху мамыр, цІыху щабэ Сэфар – зы лъэныкъуэкІэ. НэгъуэщІ лъэныкъуэкІи – къуажэ хейм екІэ дыхъэну хэт «хьэщІитІыр». А лъэныкъуитІыр зэрызэмызэгъыр, зэрызэпэщІауэр, Сэфари ар ІупщІу зэрызыхищІэр тхакІуэм хуэлэпэлэсэу кыигъэлгъэгъуащ.

Илгъэс щитІ и пэжкІэ нэмыцэ романтик пасэ Тик Л. итхауэ дунейм къытехъащ «Франц Штернбалъд къы-

зэхигдүхээр» романыр. Абы и ужьклэ илгэс зыхыбл нэхъ дэмыклыу живописец цэрыгуэ Рунге иггэлгэгъуат романым кэриха сюжетымклэ ишца сурэтышхуэр. А сурэтыр шиллагъум, зэриггэгъуэнур имыщцэу, Тик жишэц: «Хэбдзыни хэлпхэкэни шчымылэжу, мыпхуэдэ дидэут мы теплэггэуэр сэри си нэгү кызырэышхыяр!»

НтIэ, «хэбдзыни хэллхъэни цымыIэжу», н. ж., живописецым и дежкIэ сюжет хъэзыру КIэрэф Мухъэмэд и повестхэм цыхъумар дапцэ хъууэ пIэрэ? Тик Л. и романыр сюжетылгэ яхуэхъуауэ цытащ художник цIэрыIуэхэу Фридрих, Рунге сымэ. Адыгэ художникхэм ящыщ хэту пIэрэ КIэрэф Мухъэмэд и теплгэгъуэ телъыджэхэм япэу гу лъитIэу, ахэр езым и IэмалхэмкIэ – иIэгъэрэ бэяукIэ – «къэзыггэпсэлъэнур»?

5

Цыыхэм я зэхушытыкIэр, абыхэм я гурыгъу-гурыщIэхэр, дунейм и теплгъэ зэмыфэгъухэр – а псори нэIурыту кыигъэлъагъуэфырт тхакIуэм, апхуэдэ зэфIэкIыр белджылы кызыэрищIын адыгэбзэ Iурылгъти. БгъэщIагъуэ хъуну къулейщ абы и псалгъэхэр. Ущыуэ-нуи си гугъэкъым «КIэрэфым и дэтхэнэ псалгъэхуахы телъщ абы адыгэгъэм и IэфIыр нэсу зэрызыхищIэм и нэпкъыжгъэ», жыпIэми.

БгъэщIагъуэу, къытебгъэзэжурэ укъеджэну, щапхъэу бгъэлъэгъуэнуи къалэжъу теплъэгъуэ псо е псалъэуха щхъэхуэхэр къыщумыгъуэтын напэкIуэцI иIэуи къыщIэкIынкым абы. Абы илъэныкыуэкIэ щыхът мыхъуфыну зы закъуи яхэткым ищхъэIуэкIэ мы тхыгъэм къыхыхъа пычыгъуэхэми.

Мыбдеж абы ядыщЫызгужынуыр мырац; КІэрэф Мухьэмэд адыгэбзэр дэгъуэу къызэригъэІурыщІэм и щыхъэту си гугъэщ абы и текстым псалъэжъ папщІэу къапщтэ хъун псалъэуха шхъэхуэхэр куэдэу къызэрыхэкІыр.

Мис, псалъэм и хьэтыркІэ, апхуэдэ зытІущ:

ЦІыху шыкІамрэ цІыху гзэфІамрэ дзыхь яхуэпщІ
хъунукъым.

Бын гъэфІа фІыкІэ ущымыгугъ.

ГъущІ плъар и чэзум и деж умыпсыхъмэ, дей цІынэми
къыІуигуэу щабэ мэхъу.

КІэрэф Мухьэмэд, тІэкІу кІасеІузу ди лъэпкь литературам къыхыхьами, зы тхакІуэ къылъыс абы хилэжы-хьам пцІы хэлъу къыщІэкІынкъым.

ЦЫХУМ И ПЦІЭР

(Нало Ахьмэдхъан)

«Цыхум пцІэ иІэн хуейц зэрыцІыху къудейм щхъэкІэ...»

(Нало Ахьмэдхъан, *«Нэхуц шу»*)

Нало Ахьмэдхъан куэд зыхузэфІэкІа тхакІуэ гуащІа-фІэщ.

Илгъэс щэ ныкъуэм нэблэгъауэ Ахьмэдхъан и тхыгъэхэр «Іуащхъэмахуэ» журналым, газетхэм къытохуэ, тхылъ щхъэхуэуи къыдокІ («Урыху акъужь», 1960; «Гушыпалгъэ», 1963; «Лгъагъуэхэмрэ гъуэгухэмрэ», 1969; «Рейхстагым адыгэбзи тетщ», 1972; «Къэрэгъул зэблэкІыгъуэ», 1972; «Пшэплъ жыжъэхэр», 1984; «Бжъэр къэпщІащ», 1987). Итхам хэплгъэжщ, зэхидзыжри, нэхъ къехъуллауэ къилгъытэжхэр томищу – «Тхыгъэхэр» (1993–1995) къыдигъэкІыжаш.

Хэку зауэшхуэр екІуэкІыу дунейм къытехъуэ щІидзат лгъыгъэ яхэлъу ди цІыхухэр бийм зэрыпэувар къэзыгъэлгъагъуэ тхыгъэхэр (усэмрэ очеркымрэ къыщегъуэ жанр нэхъ пІащэхэм хуэкІуэу). Зауэшхуэрт зытеухуар а илгъэсхэми абы и ужькІи ди республикэми, ди къэралми къыщыдэкІа художественнэ тхыгъэхэм я нэхъыбапІэр. Ахэр псори къанэ щымыІу лгъытужыгъэ макъамэкІэ гъэнщІат. Ауэ а макъамэм и ІукІэр сыт щыгъуи зэтехуэу щыткъым.

Урыс литературэр къапщтэмэ, А. Толстой, Н. Тихонов, А. Сурков, А. Фадеев, сымэ, н. я тхылгъхэм нэхъ зытрагъэчыныхъыр а зэман хьэлгъэм совет цІыхухэм ягъэлгъауа лгъыгъэрщ. Зауэм щызэрахъа лгъыгъэм и мызакъуэу, абы и гуауэри и пэжри нэхъ щызу икІи нэхъ куууэ къэгъэлгъэгъуэн хуейт. Урыс литературэм ар къыщегъуэлІэр нэхъ иужьыІуэкІэщ. Игъуэу дунейм къытехъат М. Шолохов, Ю. Бондарев, В. Гроссман, И. Стаднюк, Ф. Абрамов сымэ, нэгъуэщІ куэдми я тхыгъэхэр.

ПсынщІэрыпсалгъэ-щхъэфэтегъэжу мыхъуу, гъэхуауэ Хэку зауэшхуэм и пэжыр ди бзэкІэ къэзыІуэтэну зыхузэфІэкІар тхакІуитІщ: КІыщокъуэ Алимрэ Нало

Ахьмэдхъанрэ. КЫшчокъуэ Алим, «Шум и гъуэгу» зи фIэшчыгъэцIэ тхылгъым ихуа усэ жьгъырухэмкIэ кы- щIидзэри, и трилогие гушIыхъэм («Шынэхужьыкъуэ», «Нал къута», «Кхъужьыфэ») хуэкIуащ.

Пэжыр хабзэ нэхъыщхъэ хуэхъуащ Нало Ахьмэдхъан и творчествэм. Ар щыболгъагъу Ахьмэдхъан и IэдакъэщIэкIхэу зауэшхуэр кызыхэщыжхэми, зауэ нэужь лъэхъэнэм теухуа тхыгъэхэми, илгъэсищэ хуэдиз и пэкIэ екIуэкIауэ цыта урыс-япон зауэр ди нэгу кыщIэзы- гъэхъэж романми.

Нало Ахьмэдхъан тхэн кызызэрщIидзауэ цытар рас- сказщ (новеллэщ). ИкIи пцIы хэлгъкъым тхакIуэр абы икъукIэ хуэIэижъ зэрыхуэхъуам. Ауэ, жанр кIэщIым и гъунапкъэхэр къезэвэкI цыхъум, Налом жанр нэхъ пIа- щэхэри къегъэIурыщIэ: повестыр, иужькIэ романыр.

Нало Ахьмэдхъан и рассказ хьэлэмэтхэри («Псыхъэ нанэ», «Бжъэр къэпщIащ», «УнэгъащIэ», «Бостей упIыш- кIуа», н.), и повесть щIэщыгъуэхэри («Къэрэгъул зэб- лэкIыгъуэ», «Пшэплъ жыжьэхэр»), и роман гъуээзджэри («Нэхущ шу») ди лгъэпкъ прозэм и фIыпIэм хыхъащ.

* * *

Нало Ахьмэдхъан Хъэмырзэ и къуэр Аруан куейм хыхъэ Хьэтуйе къуажэм 1921 гъэм августым и 10-м кы- щалъхуащ.

Егъэлейицауэ хэмыIэтыкIами, щащIэнрэ щашхынрэ цIыкIуми инми щагъуэт унагъуэт Ахьмэдхъан кы- зыхэкIар. ТхакIуэм иужькIэ жиIэжаш мыпхуэдэу: «Унагъуэ зэпэщ иIащ ди адэшхуэм; абы хуэфэщэн мылгъуи дэщIыгъужти, псоми лэжыгъэ пщIантIэм щыдгъуэтт».

Адыгэ унагъуэ тэмэмым сыт щыгъуи цыхуэсакъ хаб- зэт мыпхуэдэ IуэхугъуитIым: япэрауэ, щхъэж хуэфэщэн гулгъытэрэ нэмысрэ абы щылгысырт; етIуанэу, цIыхур цIыкIу щIыкIэ лэжыгъэм цыхуагъасэрт.

Налохэ унагъуэ тэмэмти, щIалэ цIыкIум пасэу зы- хищIащ кыыхуащI гулгъытэри, къалэн кыыхуагъэувым зэрехъулэни хэтащ. «Си сабиигъуэм кыщыщIэдзауэ си адэшхуэ-анэшхуэм, си адэ-анэм гулгъытэшхуэ кысыхуа- щIу сыкъагъэтэджащ. Лэжыгъэми срагъэсащ. Илгъэ- сищ-плIы фIэкIа сымыхъуу, хьэнцэр кысыхуэмыIэту, нэхущым сыкъыгъэтэджрэ ди адэм шэщыр кызы- гъэтхъуу цытащ. ТIэкIу сыкъыдэкIуэтэя нэужь, илгъэсит- ху ныбжъым ситу, ди адэшхуэм чыцIхэр сигъэгъэхъуу цытащ... Лэжыгъэращ дызыщIапIыкIар» (Н. А.).

Л. Толстой быдэу жи́эрт цыхум игъуэт гъэсэнэгъэр зэлътар и ныбжьыр илъэсиблым нэсыху абы и нэгущэкыт арауэ, иужькыт зэрысиужьышхуэ щымылэжу. Пэж дыдэу, цыхур щысабийм и деж абы ирагъэлъагъум, ар зыхэхуа унагъуэм илъ нэмысымрэ хабзэмрэ, къэзыухъуреихъхэм ядилъагъу зэхуштыткэм – а псоми куэдкыт елътатц сабийм къыщэкыткыну балигъыр зыхуэдэнур, абы гъащэкыт къызырышхъунур, дунейм ар зэрыхуштытынур, нэгъуэщэкыт жыплэмэ, абы и цыхушэкыткыт хъунур.

Хьэмырзэ адэ ткIийт, и щIалэми жриIэшхуэ щыIэтэкъым. Сабийр псоми щыщIаупщIэ лъэхъэнэм Ахьмэдхъан щитым абы псэлъэгъу нэхъ къыхуэхъур и адэшхуэрт. Жанхъуэт и къуэрылгъу цIыкIум зы унафэ гуэр хуищIу тIысыжыртэкъым: адыгэхэм дэтхэнэ лэжьиIгъэми пыухыкIауэ къыхуащтэ Iэмэпсымэр иригъэцIыхурт, абы нэхъ Iэрыхуэ узэрыхуэхъуну Iэмалхэр къыхузэIуихырт (белыр зэраIыгыр, шэмэджыкI зэраубыдыр, къ.), абы къыдэкIуэуи лъэкIым ижь лъандэрэ къыдэгъуэгурькIуэ IэщIагъэхэм, Iэужьхэм ехьэлIа нэцэнэхэм, хъыбархэм ар щIигъэджыкIырт.

Жанхъуэт, лэжыгыгъэ и палгъэ зэрищэм хуэдэу, шыпсэ, таурыхъ куэди ищлэрти, жеплэ псори тэмэму къэзыубыд щалэ жан цыклур щигъэдэлурт. Аращ тхаклуэ Нало Ахмэдхъан и адыгбзэ гуаклуэу нобэ тхылъеджэр дэзыхъэхым и къежыаплэр. Адыгбзэм и лэфыр абы игъуэу – шысабий дьдэм – къыгърыхъащ.

Баштекъузэрэ хэгъэзыхьрэ хэмыту, ауэ зэштегъэууэ дэуэршэр хуэдэурэ, Жанхъуэт фЫщэу илъягъу и къуэрылху цЫкIум Iуэхугъуэ куэдым гу лъригъатэрт: адыгэ хабзэр зищIысым, нэмыс жыхуалэм, нэхъыжъым хуащI пщIэм, щIалэр зэрыщытыпхъэм, захуагъэм, пэжыгъэм, лIыгъэм, къ. Адэшхуэм и псалъэмакъым щIэдэлIу сабийм IупщIу абы къыхиубыдыкIырт, бгъээщIэнкIэ нэхъ гугъуу щытми, фIым зэрыщIэкъупхъэр, пщIым и Iуэхур, япэщIыкIэ ар нэхъ тынш хуэдэу къыщыппщыхъум и дежи, емыкIурэ губгъэнкIэ зэриухыжыр. Хуэмыхум сыт цыгъуи къылгысыр ауант. Ауэ хуэмыхур лъахэм бийр къыщиужыгъэм и деж зи джатэр зымыгъэбзэфым и закъуэтэкъым. Щхъэхри хуэмыхут. Хуагъэува къалэным кыппэзыкIухьри хуэмыхут. Хабзэм къыхуигъэфашцэр зымыгъээщIэфри хуэмыхут. И адэшхуэм къыжарилэм шэч къытрихъэжыну зы щхъэусыгъуи зымыIэ щIалэ цЫкIум къыхуэнэжыр сытыт: «хуэмыху» зыфIримыгъэщу, «афэрым, щIалэфI!» – къызэрилэжъынт.

Жанхъуэт фІәлуэхуу кІәлтыплтырт и къуэрылтыху

цЫкІум, ІуэхутхьэбзащІэ игъэкІуамэ, къыжраІэр тэмэ-
му жиІэжыфу, илъэгъуар зэкІэлъыкІуэу къиІуэтэжыфу
иригъасэу. «ЩІалэр егъэджэн хуейщ», – жиІащ абы,
щхьэх зымыщІэ, жепІэри занщІэу къэзыпхъуатэ сабий
зэчийм хуэарэзыуэ. «...Школым сыкІуэн и пэкІэ, ди адэ-
шхуэм и унафэкІэ, ди адэ шыпхъу нэхъыщІэм сригъэджащ,
хьэрфхэри сцІыхуу школым сыкІуащ» (Н. А.).

Ахьмэдхъан къуажэ еджапІэм щыщІэса зэманыр
икъукІэ дыджт: щІалэ цІыкІум и нэгү щІэкІащ унагъуэ-
хэр колхозу щызэхагъэхьэ (щызэхуахус) илъэсхэри, абы
кІэшІу къыкІэлъыкІуа гъаблэри (1931 – 1933), щхьэ-
зыфІэфІ-зэрегуакІуэ унафэ гуемыІум къыпкърыкІа,
хеилъым ириІа 1937 гъэ гуцІэгъуншэри...

Ауэ, езы Ахьмэдхъан зэрыжиІащи, гъащІэр зэмы-
фэгъу куэдү «зэхэхуэна аркъэнщ», абы «и теплъэри
зэфээщү фІыцІэкъым, шыкІэм къыхэхухуэныкІам ещ-
ху». ТхакІуэ къызыхэкІыну щІалэщІэм гукъинэ ІэфІ
хуэхъун куэди и натІэт: щІэныгъэм и нэхур нэхъ уэру
зыхэпщІэхукІэ, абы къуит дэрэжэгъуэми зэрыхэхъуэр,
ныбжэгъум узыщимыгъащІэ гурыфІыгъуэмрэ гушхуэ-
ныгъэмрэ, тхакІуэшхуэхэм (А. Пушкин, М. Лермонтов,
Л. Толстой, А. Чехов, н.) къыхузэІуах дуней телъыджэр,
ЩоджэнцІыкІу Алий и макъ жыгъырур, илъэс мелуан
бжыгъэкІэ хэгупсысыхъу зэфІэса ди бгыжхэр адыгэб-
зэкІэ къэзыгъэпсэлъа къыпфІэщІыр.

1937 гъэм Ахьмэдхъан, къуажэ еджапІэр къеухри,
абы щыгъуэ Налшык къалэ щыІа педрабфакым щІотІыс-
хьэ. Ауэ, щыхьэрым дэт еджапІэм зэрыщІэхуам щыгу-
фІыкІыным и плэкІэ, зыр зым кІэлъыкІуэу, гүхэщІ зыб-
жанэ къытопсыхэ дунейм техьа къудей ныбжыщІэм: и
адэшхуэри имыІажу, и адэри ягъэтІысауэ (1937 гъэ мыгъуэ-
жыр лъапсэрых яхуэхъуат Налохэ, абы здихьат Ахь-
мэдхъан и адэри, и адэ къуэшхэри, ди тхакІуэ пажэхэм
ящыщ зыуэ щыта Нало Жансэхъуи яхэту), и анэри мы-
узыншэжу, сабиихым езыр я нэхъыжрэ псори зыхуей
хуигъээзну абы къыщыгугъыу, и еджэнри зэпимыгъэууэ...
«Мис абы щыгъуэ гугъуехьыр къызгурыІуащ», – жиІэ-
жащ иужькІэ езы Ахьмэдхъан.

ЩыцІыкІу дыдэм къыщыщІэдзауэ гъэсэныгъэ тэ-
мэм зыгъуэтэ, гугъуехьрэ зыгъэгупсысэдрэ щІалэу зи
нэгү щІэкІа Ахьмэдхъан пасэуи балигъ мэхъу: захуэм и
телъхъуэ, зишыІэфу, ауэ пэжым кыщыжү къызэфІэу-
вамэ, къаскІэу къимыкІуэтыжыну лЫгъэ хэлъу. Арауи
къыщІэкІынущ Ахьмэдхъан (и щІалагъэм емылгытауэ)
хуэхьэзыру къыщІыщІэкІар зауэлІым и къалэн мытын-
шу абы къыпэплъэм.

Педрабфакыр к'иухуы пединститутым щыцІәтІыс-хъа 1941 гъэм Хәку зауэшхуэр к'оухъейри, Ахьмәдхъан, студент аудиторәм щІәбәк'уәным и пІәкІә, зауэм и мафІә лыгъейм хобак'уә.

«Зауә» жыхуаІәр к'ызэрыдгурыІуэр ди армәм пәлгъэщын дунейм темытурат, – жиІәжащ иужькІә Ахьмәдхъан. – ИкІи сыгузавэрт сынәмыс щІыкІә ар иухыну». АрщхъәкІә иухак'ым. ЗылІ щигъэвыни абы щигъэври зылІ к'ылыгыси хищІыхъащ. Сентябрь мазэм, бишшәр к'ытелгъалгъу к'ыкІуәт дзэм хәхуәри, абы уІәгъэ щыхъуащ, мазитІкІи сымаджәщым щІәлгъащ. ИужькІә, Новосибирск ягъакІуәри, «Сибирскә сталинскә бригадә» жыхуаІәм саперу хәтащ. Зауәми щІымахуәми цагуәщІәгъуә дыдәм (декабрым и 9-м щыцІәдзауә мартым и 6 пщІондә), ныбафәкІә уәсым хәлгъу, Москва псәмыблжу бийм щызыхъума ди зауәлІхәм яхәтащ. 1942 гъэм Ленинград дәт Военно-инженернә училищәм ягъакІуәри 1943 гъэм ар лейтенанту к'иухащ.

1943 гъэм и майм Нало Ахьмәдхъан, зауә ІуәхумкІә щІәныгъә зригъәгъуәтауә, фронтым Іуохъәж икІи сапер взводым, иужькІә ротәм и командирү зыхәт дзәр хәщІыныгъәншәу япәкІә кІуәтәнуми, к'рагъәкІуәтынуми куәдкІә зәлгыта и ІәщІагъә псәзәпылхъәпІәм зауэшхуәр иухыху ткІийуә бгъәдәтщ. Абы мызә-мытІәу к'ыхуи-хуащ, жәщкІә фронтым зәпрыкІыурә, нәмыцәхәр к'ыззрыкІуәну гъуәгум лагъым щІилхъәнү. Налор яхәтащ Берлин к'эзыщтахәм. Майм и 6-м рейхстагым и етІуанә к'ятым тетащ. «КотелоккІә дгъавә кашәм щІагъәстыну пхъәм и пІәкІә щІәтлхъәр рейхым и канцеляр тхылымпІәхәр» (Н. А.).

Дзәм к'ыкІыжү Нало Ахьмәдхъан лгъахәм к'ыщигъәзжар 1946 гъәрщ.

Зауәшхуәм и мафІә лыгъәм щыхәта илгъәсхәм игъәлгъәуа лІыгъәмрә хахуагъәмрә к'алгытәри Нало Ахьмәдхъан к'ратащ дзә дамыгъә лгъапІәхәр: «Хәку зауәшхуәм и орден» (тІу), Александр Невскәм и орден, «Вагъуә плыжь» орден, медалхәр (пщыкІутху, зыр Польшә Народнә Республикәм ейщ).

ІәщІагъәу щыІәм я нәхъ мамырырт Ахьмәдхъан зыщІәхъуәпсыр (арагъәнщ мыпхуәдәу щІыжиІари: «Хәкум и цІыху хуәбгъәсэн, зыбгъәсәжыны насыпышхуәщ»). И к'әкІуәкІыкІам теухуауә зыгуәр к'рагъәІуәтәнү И. С. Тургеневым тегуплІауә щыта журналистхәм мыпхуәдә жәуап яритыгъащ урыс тхакІуәшхуәм: «А фызыщІәупщІә псори си тхыгъәхәм к'ыщысІуәтакІәщ». Ахьмәдхъан и цІыхущІыкІәр зыхуәдәр езым и тхыгъәхәм наІуәу

къыхош (апхуэдэу тэмэмуи ар нэгъуэщІ зыгуэрым къыхуэІуэтэнукъым). Ауэ ар къэпхутэн папщІэ гупсэхуу щІэджыкІын хуейщ тхакІуэм и ІэдакъэщІэкІыр. Мыбдеж нэхъ къезэгъыу къыщІэкІынуу «Пшэплъ жыжъэхэр» повестым щыщ сатырхэр: «Апхуэдэ цІыху нэсыр къызыхуигъэщІар зауэкъым, – атІэ Іэмалыншэм зауэлІ ищІ къудейщ. Ар сыт щыгъуи къызытенэжынуу тет цІыхуу».

Зауэм и зэманым апхуэдиз лІыгъэрэ хахуагъэрэ зыгъэ-лгъэгъуа Нало Ахъмэдхъан «Іэмалыншэм зауэлІ ищІа къудейуэ» арат. НэгъуэщІт ар къызыхуигъэщІар.

Дзэм къыщІэкІыжа гъэ дыдэм, лэжыгъэ хэдэ имыщІу, Ахъмэдхъан я къуажэ щылажъэу щІедзэ, колхозым и тхъемадэм и къуэдзэу. Ауэ мыгувэу еджакІуэ Налшык макІуэ. 1947 гъэми абы къеух ВКП (б)-м и обкомым щыІа парткурсхэр. АрщхъэкІэ парт лэжыгъэм ар дихъэхыщэркъым. НэгъуэщІт ар зыщІэхъуэпсыр: зэрыжалэщи, «щІэныгъэ къабзэ» зригъэгъуэту, езым зригъэщІар ныбжыщІэхэм ябгъэдилъхъэжыну, – абы къыхэкІыуи зауэм и пэкІэ зыщІэтІысхъауэ цыта пединститутым егъээжри 1951 гъэм ар къеух.

Хэлъэт зиІэ, вузыр екІуу къэзыгуа ди щІалэ жанхэм я щІэныгъэм нэхъри щыхагъэхъуэн, еджапІэ нэхъыщхъэм щрагъэджэн хуэдэу ахэр гъэхъэзырын папщІэ 1952 гъэм пединститутым аспирантурэ къыщызэІуахауэ щытащ. Абы куэд хузэфІэкІащ лгъэпкъым къыхэкІа щІэныгъэлІхэр нэхъыбэ хъун и ІуэхукІэ. А аспирантурэм япэу щІэтІысхъа адыгэ щІалэхэм яхэтащ Нало Ахъмэдхъан. Аспирантурэр къеух, 1956 гъэм и диссертациэ пхегъэкІри, бзэщІэныгъэм и кандидат мэхъу, абы кІэлъыкІуэуи КъБКЪУ-м адыгэбзэмрэ литературэмкІэ щыІэ кафедрэм и доцент цІэр къыфІащ.

Ди щІалэгъуалэм щІэныгъэ куу егъэгъуэтыным, къыпэщыт ІэнатІэм хуэІэижъу, Іэдэбу, нэмыс яхэлъу щІалэхэмрэ хъыджэбзхэмрэ гъэса хъуным илгъэс 50-м нэблагъэкІэ псэемыблэжу бгъэдэтащ Налор. Дауи, ари мащІэтэкъым зылІ и гуащІэу. Ауэ Нало Ахъмэдхъан цІыху нэхъыбэжым къызэрацІыхуар и тхыгъэ купщІафІэхэмкІэщ.

* * *

Нало Ахъмэдхъан и тхыгъэ гуэрым мыпхуэдэ ущрохъэлІэ. Хэку зауэшхуэр и кІэм ныхъэсу, зэрыжалэщи, «орденыбгъэу» и унэ къэзыгъээзэжа офицерым моуэ жегІэ колхоз председателым зыхуегъазери: «Сэ мурад быдэ

сиІәщ, мы зауэм псәууэ сыкъелрә сыкъәкІуәж хъужы-къуэм, си гъащІәр кІыхьми кІәщІми, къулыкъурә мылкъурә щхьәкІә банә, фыщІә сыхәмышхәнү, спхынрә щыстІәгъәнрә згъуәтмә, ди къуажә, ди пщІантІә сыдәмыкІыну. Пхуәзләжыфын ләжыгъә уиІәмә, къызәт, ләжыынщ».

ФәрыщІыгъәм хуэхамә, пщІантІәр, къуажәр зыхуәныкъуә ләжыгъә къызэрыгуәкІ пәрыувәнү хъэзыр мы цІыху зәпІзэрытыр езы Ахьмәдхъан ещхьыркъабзәщ. Къулыкъушхуэм къыкІәлъижихьхәр шәнт лъагәм дә-пләстхьейуә къәгъуәгурыкІуәхәм зыкІи емышхә а цІыху Іәдәбыр тхәным къыхуалъхуами ярейт. Абы цІыхум яхуиІуәтән и гъунәжти, езым и нәгу щІәкІам и пакІәми роман къытепщІыкІыну хъэзырт. ИтІани Ахьмәдхъан мыпхуәдәу жиІәу куәдым зәхахаш: «Сә япә дыдә рассказ стхын хуей щІәхъуар сызыхуей псалъәуха ләужыгъуәм хуәдә згъуәтыртәкъьми аращ».

Дауә ирехъуи, Нало Ахьмәдхъан ди литературәм къызэрыхыхъар япәщІыкІә фәшхуә дыди зумыплъын гушыІә, аун тхыгъә цІыкІуфәкІуш. Налом и япә рас-сказхәми, ахәр цызәхуәхьсыжа и япә тхылъми («Урыху акъужь») абы къыкІәлъыкІуәнур зыхуәдәр ауәкъудеи къыбжаІәфынутәкъым. МыдәкІә ущыту уриплъә нәужь-кІәщ къыщыбгурыІуәнур Ахьмәдхъан ди литературәм щикІуа гъуәгуанәр узәщІа хъун щхьәкІә абы и япә лъә-бакъуәхәм яІа мыхьәнәр.

Нало Ахьмәдхъан «пщІантІә» Іуәхурә «къуажә» хъы-баркІә тхән къыщІидзами, абы и псалъәр нобә лъәпкъыр зыхуей мылкъу хъуащ.

Дауи, тхакІуәм и творчествәм лъабжә хуәхъужыр абы и биографиерщ. ТхакІуәр къыщалъхуа зәманым, зыхәхуа къәхъукъащІәхәм, абыхәм езыр зәрехъулām, къазэрыхушІәкІам куәд елгытащ. Критик гъуәзәджә Шәвлокъуә Петр тәмәму гу зәрылгытащи, «щІалә ды-дәу Хәку зауәшхуәм хәта Ахьмәдхъан игъащІәкІә щы-мыгъупщәжыну игу къинащ а зәман гуащІәм ди цІы-хухәм зәрахъа лІыхъужыгъәр, сыт хуәдиз бәлыхьрә гугъуехьрә ямыгъәвами, цІыхупсәр зыгъәдахә гурыщІә къабзәр, цІыхугъәр яфІәмыкІуәду а зәман гугъур зәры-рахъәкІар».

Пәжщ, а зауәр зәриухрә зәманыфІ дәкІащ, абы теу-хуауи тхылъ куәдыкІей дунейм къытехъащ. Ауә щыхъу-кІә, мыпхуәдә упщІәхәр къәувыну зыри хуәІуакъым: ярәби, а зауәм щхьәкІә жаІам зы щІә гуәр щІыбгъужы-фыну пІәрә? А темәм теухуа тхыгъәр нобәрей цІыхум щІәщыгъуә ящыхъуну пІәрә?! Апхуәдә упщІәхәм я жәуа-

пи къыщыбогъуэт Нало Ахъмэдхъан и деж. «Пшэплъ жыжьэхэр» повесть хьэлэмэтым и «Псалгъэпэм» дыщрохьэлэ мы сатырхэм: «Апхуэдизу... яхуэмылуэтэщІ зауэ хъыбархэм сыт щІауэ щІыбгъужын? Иджыри къэс цІыхум зэхамыхауэ сыт телъыджэ хужыпІэжын? Си щхъэкІэ сщІэркъым. Ауэ а зауэм зауэу хэта дэтхэнэми хъыбару зэхихам пимыщІу, и гум имыхужу къинауэ «езым и хъыбар» гуэриІэжщ. Абы зыкъомкІэ и цыхъэтщ мы тхыгъэри. Зауэм хэтахэр, махуэ дэнэ къэна, сыхъэт къэс нэхт мащІэ мэхт. А дунейм ехыжахэм ягъафІау я гум илга «езым я хъыбар» ягъафІэри ямылуэтэжауэ здырахъыхыж. Ауэ, ди насыпщи, цІыхум яжриІэну зытемыгущхуар тхылъымпІэм езыку зырызи къахокІ. Абыхэм ящыщщ мы тхыгъэр зытхари».

Зауэшхуэм теухуауэ Нало Ахъмэдхъан и къалэмым къыщІэкІа дэтхэнэ рассказри, повестри апхуэдэу, «езым и хъыбар» телъыджэу, ахэр зэрыщыту къапщтэмэ, «езым я хъыбар» защІауэ зэхэлт тхылт гъэщІэгъуэну, тхылт удэзыхъэхуэ нобэ къыппцохт.у.

Налом и рассказ нэхт цІэрылуэхэм ящыщ зым («Рейхстагым адыгэбзи тетщ») мыпхудэу дыккъыщоджэ: «Къалэжь щІалэтанэхэм зауэр къазэрыгурылуэу щытамрэ Хьэгъундокъуэ Барэ иджы и нэгү щІэкІымрэ зэхуэдэтэкъым: «Ур-р-р-а-а! Еуэ! УпщІатэ! Пшыт! УкІ!» – шуудзэ лъэтам бийр ирахужьэри зэхаупщІатэ, токІуэ, къалэр яубыд. Къалэдэхэр гуфІау къапожьэр, шу сатырхэр ерагъыу пхыкІыф къудейщ бжьэ къэпщІам хуэдэу зэрызехъэ цІыхум. Хъыджэбзхэм удз гъэгъа къапхт, фызхэр магт, сабийхэр шыпщэм къыдопщей – псори мэгүфІа: цІыхур хуит хъужащ.

Аращ Барэ Къалэжьым зауэр зэрыщыцІыхуу щытар.

Зауэм хэт сержант Хьэгъундокъуэм иджы къыгурылуащ «зауэм зауэр зэрыщымыдахэр».

Нало Ахъмэдхъан и тхыгъэхэм зауэр къызэрыхэщыжыр Къалэжь фІэмыкІа Барэ и луэху еплъыкІэр мыхтхуу, сержант Хьэгъундокъуэм и нэгү щІэкІым, нэгъуэщІу жыпІэмэ, пэжым тещІыхъауэщ. Зауэм ехъэлІа а пэжыр ди литературэм къызэрыхыхъэ лъандэрэ желэ Нало Ахъмэдхъан. Абы и цыхъэту мы зы едзыгъуэри пхурикъунти: «Нэмыцэр мафІэм къеуэу хуежыащ, ди топхэми я Іыхъэ къагъэнэнт – лъэныкъуитІри биитІ зэхуакум еуэр ирагъэжыащ, сэлэтитІым яхтумэ щІыгунэри абы хиубыдащи толткъун кхъуафэжьейуэ зэредзэ; пщІыхъэпІэ мамыр зылъагъуу жейя сэлэтхэр къызыхъауша гъащІэр гужъеигъуэт; нарым телъахэр къридзыхри лъэгум щы-

лѣахэм кѣахидзѣжауэ, псори щѣупскІѣр, блыным иреу-
дэкІ, унэм щѣта бампІѣрымэм гын гѣуэзыр хыхѣжащи,
бѣуапІѣ ямыгѣуэту цѣыхухэр кѣопс, мапсчѣ, мѣхѣуанѣ,
щѣбым дунейр щокѣутѣж; ажалыр мѣгѣуахѣуэ, сапер
зызыгѣѣпщкІѣуахэр щѣым кѣыщѣитхѣуу, адрейхѣми
нѣхѣри щѣым зыхакѣуэ. Топышѣ кѣугѣ макѣыр нѣхѣ
гѣунѣгѣу кѣахѣуху, щхѣѣфѣцыр дѣтѣджу поплѣэр «арауэ
плѣрэ сысейр» – жаІѣу, ар зѣрыблѣкІѣу «хѣуэ» щѣа-
гѣуж... Дапщѣ хѣуа, сѣлѣт, «ара» зыфІѣпщам и бжыгѣэр?
Илѣэс дапщѣ дѣкІѣа нѣтІѣ укѣызѣрыушрѣ иджырѣ?
Иджыпшту уѣпщѣІѣхѣа хѣыджѣбзымрѣ а зыѣпкѣузылІѣ
щѣымрѣ дѣтхѣнѣр нѣхѣыфІ?! Укѣытримыч ущѣІѣпхѣуэ-
жыну, кѣуѣш, щѣІѣпхѣуапІѣ щѣІѣкѣым, а щѣы щѣІѣлѣрщ
уи псѣр иджыкІѣ зыхѣлѣыр. ЗѣкѣузылІѣ абы! УмыукІѣы-
тѣ, зыми укѣилѣагѣуркѣым – псоми я щхѣэр я Іѣуѣхущ...
щылѣ, пѣплѣѣ!..» (*«Кѣэрѣгѣул зѣблѣкІѣыгѣуэ»*).

Ди прозѣм фІѣуѣ щыгѣуаѣзѣ дѣтхѣнѣм и дежкІѣи гуры-
Іѣуѣгѣуѣщ Налѣ Ахѣмѣдхѣан и тхыгѣѣ нѣхѣ плѣщѣхэр
(псом хуѣмыдѣжу «Кѣэрѣгѣул зѣблѣкІѣыгѣуэ», «Пшѣплѣ
жыжѣхѣэр» повѣстхэр, «Нѣхущ шу» романыр) лѣыплѣ
зѣриувѣрѣ куѣд щѣа, Іѣзагѣышхуи зыбѣгѣдѣлѣ тхакІѣуѣм зѣ-
рилѣдакѣѣщѣІѣкІѣыр. Ауѣ апхуѣдѣ зѣфІѣкІѣым ищѣыбагѣ кѣы-
дѣтыр зы махуѣ лѣжыыгѣѣкѣым. Абы ухуѣзышѣ гѣуѣгур
кІѣыхѣщ, икІѣи дѣгѣѣзеигѣуѣ зѣпыту гугѣусыгѣущ, щхѣѣх ѣ
кѣыкІѣуѣтыж ауѣкѣудѣи хѣмызагѣѣу. ТхакІѣуѣ ІѣщѣІѣагѣѣм
и щѣхухэр, образнѣ кѣѣІѣуѣтѣкІѣѣ-кѣѣгѣѣлѣѣгѣуѣкІѣѣм и
Іѣмал зѣмылІѣужыыгѣуѣхэр кѣытригѣѣзѣѣжурѣ Ахѣмѣд-
хѣан щигѣѣунѣхуар расказ (новѣллѣ) жанрым и жы-
пхѣѣм ѣмыбакѣуѣущ. ДокІѣ зѣман – а жыпхѣѣри тхакІѣуѣм
кѣѣзѣѣвѣкІѣ мѣхѣу. ИкІѣи, «жанр цѣыкІѣум» и гѣунапкѣѣр
имыбгынѣу, ѣпосым и пкѣыгѣуѣ нѣхѣ плѣщѣІѣуѣхѣм
яхуѣплѣѣкІѣу щѣІѣѣдѣзѣ. Мис абы и зы щѣапхѣѣ: «Сѣлѣ-
тым ѣлѣагѣу зыми имылѣагѣу, ѣшѣчыр зыми имышѣѣ,
щѣишѣчыр ищѣІѣжмѣ, и насыпщѣ. ЯтІѣр, шѣдыр, уѣсыр и
унаплѣщѣ. Іѣщѣу зѣрахѣѣмкІѣѣ яукІѣыну кѣѣалѣыхѣуѣ. Ёзыми
иукІѣыну кѣѣѣлѣыхѣуѣ. Кѣыгѣуѣѣтын – зыкѣрымыгѣѣгѣуѣѣ-
тын, иукІѣын – зримыгѣѣѣукІѣын, – аращ сѣлѣтым и кѣѣалѣ-
ныр. Ауѣ ар кѣѣалѣѣнышхуѣщѣ, акѣылышхуѣщѣ, лѣыгѣѣѣ-
шхуѣщѣ! Дѣнѣ а кѣѣалѣѣныр кѣыздикІѣыр? Унафѣщѣ, хабзѣщѣ.
Хабзѣщи, анѣм и лѣѣпагѣыым кѣуѣэр хѣгѣѣѣкІѣри шынѣлым
кІѣуѣѣщѣѣшыхѣри околѣ шѣдым хѣдѣзѣ, абы щѣыпсѣуну, щѣы-
зѣуѣѣну, щылІѣѣжыну. НысащІѣр кѣыщѣІѣѣнѣри щѣауѣщІѣр
околѣ щѣІѣІѣѣм щѣодыкѣ, и фыз и гупѣ хамѣ имыгѣѣгѣуѣѣ-
лѣыну. Сабий быныр кѣызѣѣхѣнѣри адѣр Іѣухѣѣ зѣуа-
плѣѣм – бынунѣр унѣІѣут имыщІѣыну. Хабзѣщѣ. Цѣыхухѣм
я унафѣщѣ, я хабзѣщѣ. Псыр ипщѣѣкІѣѣ дѣѣѣйркѣым, атІѣѣ

ищхэрэкІә йожэх, аращ хабзэр. Хабзэщ дыгхэр кы-
кхуэкІрә кхухьажу, цІыхуми я хабзэщ я хәку, я жылә,
я анэр, я унэр бийм ирамыту яххумажу» («Лгагхуэхэр.
Гхуэгхуэхэр»).

Е, псалгэм и хьэтыркІә, «Джәду шырищ» рассказым
Налом щыдегхэцІыху гуауә куэд зи нәгу щІәкІа цІыхубз.
Жыләр плгакІуә зыхуащІым кыкІәрымышхуу дахэт
Нәфруз, и дахагхым хуәфәщәж насып иләнуй зыри хуәІуа-
тәкхым. Ауә зәман дыджым и жьаппә гуцІәгхуншәм
здихьащ абы и насыпыр, и гхьащІәри щысхьыншәу зәхиу-
плышкІуәри тІупхым дидзәжәщ. Игхэвам теплгәджә
ищІа а цІыхубз насыпыншәм кыІуәтәж и хыбар ткІыб-
жыыр тхакІуәм иригхэзәгхәфащ напәкІуәцІ ныкхуәм,
ауә роман псо кызыхәкІын пкхы щІәлгы абы!

Еджагхәшхуә, бзәщІәныгхәмрә адыгә ІуәрыІуатәм-
кІә куэд щІауә ди университетым щезыгхәджә Нало Ахь-
мәдхәан езыр зыщІапІыкІа анәдәлгхубзәм, ІуәрыІуа-
тәм, урыс литературә кхулейм дерс щхьәпә кыыхихыу
кхөкІуәкІ. Дауи, Налом и творчествәр кхуәпс куәдкІә
епхәщ кыыдалгхуа бзәм и зәфІәкІыр нәхъ шәщІауә щы-
зыхәщІә ІуәрыІуатәми литературәми. Ауә урыс литера-
турәм, урыс тхакІуәхәм я гугху пщІымә, пщІы хәмылгху,
ди тхакІуәм нәхъ и гхунәгхур Чеховырщ. Ар щыбо-
лгәгху Ахьмәдхәан художественнә Іәзагхә нәс хәлгху
итха рассказхәу «Хьә», «Лгәкхуищ», «Гужыгхәж»,
«Псәм ежалІә макхъ» зыфІищахәми, нәгхуәщІхәми.
Дауи, пзәщ Сокхур Мусәрбий гу зылгитар: «Налом и
тхәкІәр... зыгуәрым ебгхәщхьын ххумә, Чеховырщ япәу
гур зыхуәжәр».

Художественнәу кыыщаІуатәм, н. ж., кыыцагхә-
лгәгхуәм и дежщ литературә щыщыІәри. Чеховыр абы
икхукІә хуәІәижыти, зы «цІыкІуфәкІу» гуәрхәм тепсә-
лгхыхъ хуәдәурә теплгәгхуә псо уи пащхьә кхрегхәуәвф.
Псалгәм папщІә, птулгкІә кхутахуәр зәрыцІуу кхудейм-
кІә тхакІуәшхуәм нәІурыту уегхәлгәгхуф жәщыр зыхуә-
дәр, аххумә мазәр изти, нәхути, кхынәмыщІти, жиІәу
псалгә лей куэд кхригхәкІуәкІыркхым. Абы илгәны-
кхуәкІи Нало Ахьмәдхәан Чеховым и гхукІәгхәсән ахыр-
зәманщ. Абы пасәу кыыгурыІуащ кхегхәкІуәкІыныр
мышхуу – кхәгхәлгәгхуәныр тхакІуәм и кхәлән нәхы-
щхьәу зәрыщытыр. Налом и тхыгхә нәхыфІхәм ящыщ
зым («Псыхьә нанә») щыдолгәгху гузәвәгхуәмрә гуа-
уәмрә кыыхәкІыу зи гхьащІәр зыхьа фызыжыыр. Бышә
цІыхубз щІаләу и щхьәгхусәр абрәджым яІәщІәкІуадәри
фызабәу кхәнащ. Сабийуә кыІәщІәна и щІалитІым
ятеубгхуауә екІуәкІыурә... балигх мәхху, щыжиІә ды-

дэм – зауэ угъурсызыжыр къохъей. Тпури дзэм ираджэ, мыгувэуи Бышэ и къуэ нэхъыжыр егъеиж. НэхъыщІэм зауэр иухыху зи хъыбар имыщІэм, и письмо зэ къокІуэ: ар псэууэ къелат, ауэ... къызэрыщІэкІамкІэ, унэм къэкІуэж гъуэгум дидзыхри, нэгъуэщІ щІыплэ къыщыгуылащ. Абдеж унагъуэ щызэригъэпэщауэ мепсэу, анэ иІэуи имыІэуи ищІэжыркъым.

Мыбдежым тхакІуэм къегъуэт апхуэдэ щІэщхъу къызыщыщІа анэм псэкІэ игъэвыр ІупщІу уи нэгу къыщІэзыгъэуэ Іэмалхэр.

Фызыжэ насышыншэр маплъэ, мэгугъэ: письмо къыщитхакІэ, и къуэр мыгувэу къэкІуэжын хуейщ. НтІэ, Бышэ абы зыхуигъэхъэзырын хуейкъэ? ИкІи зыхуегъэхъэзыр: махуэр зи кІыхъагъым псы къехъ, къихъар ирекІутыж, «хуабэ хъуащи, Хъэутий игу ирихъынкъым, ефэн хуей хъум», жери. Аргуэруи трегъээжри псыхъэ макІуэ.

И къалэн мытыншыр игъэзащІэу фронтым Іут сэлэтри къуигъэщтэжыни мы фызыжэ тхъэмыщкІэр зыпэрыгуа ІэнаІэм: щымыхъужкІи, сэлэтым и Іуэхум гушыИ, дыхъэщхи, нэгъуэщІ утезыгъэу гуэрхэри зээмызэ къыыхъхъэнкІэ зыри хуэІуакъым, абы инэмыщІауэ – сэлэтым и гъащІэр сыт щыгъуи и закъуэпщІийуэ ихъыркъым, ныбжьэгъухэмрэ гъусэхэмрэ мымащІэу къыдагъэпсынщІэ абы и къалэн хъэлъэр. Бышэ и Іуэхур куэдкІэ нэхъ хэплъэгъуэщ: быным и бамплэр зытегуплІа анэм зыри сэбэп къыхуэхъуфынукъым, езы быным фІэкІа.

Фызыжъым и махуэр зэригъакІуэри пхурикъунти (щІэмычэу псы къыхъу, «псыжъыр» ирикІутыжрэ «псыщІэ» къыхъу). Ауэ, щымыхъужкІи, ар махуэм нэхъ тыншу йохъулэ, псы къызэрихъым тІэкІунитІэ трегъэури. Жэщыр куэдкІэ нэхъ хъэлъэщ. Узым ещхъыркъабзэу, бамплэри (а тІум я лъапсэр зыуэ къыщІэкІынуущ) нэхъ къыщыбырсейр жэщракъэ! ИкІи махуэ псом гугъу ехъу лэжъа (псы пэгунитІ дамащхъэкІэ къэпхъын жыхуэплэр зыхуэдэ лэжъыгъэр зыщІэж адыгэ цІыхубзхэм нобэ яхэмытыжынкІэ хъунуущ) фызыжъым жэщкІи псэ зэгъэгъуэ зэримыгъуэтыр гукъинэжу дегъэлъагъу тхакІуэм. Ар лъэзыгъэкІри мыпхуэдэ «цІыкІуфэкІуущ»: «...сыхэжее-нурэ, Хъэутий къэкІуэжым бжэм куэдрэ къеуэнуущ», – жери зимытІэщІу зегъэукІурийри гупсынэн щІедзэ...

Зауэмрэ абы и Іэужэ бзаджэмрэ къэзыгъэлъэгъуэж тхыгъэ хъэлэмэт куэд иІэщ Налэ Ахъмэдхъан. Абыхэм ящыщу нэхъ гукъинэжу, нэхъ ІэкІуэлъакІуэу тха хъуауэ къыщІэкІынуущ «Лъагъуэхэр. Гъуэгухэр», «Рейхстагым адыгэбзи тетщ», «Псыхъэ нанэ», «И цІэр къэнащ»,

«Мыбы драшу Прибалтийскэ фронтым дыщашам
гузэвэгъуэу ди!ар фщ!эжрэ?»

«Пщ!эжрэ Неман дызэрик!ауэ щытар?..»

«Сэ вжес!эжынщ Штеттин дызэрык!уар...»

Я ныбжьэгъуф! мащ!и яф!эк!уэда абыхэм, зауэ
гущ!эгъуншэм я!эщ!ихыу.

«Тихоновыр фщ!эжрэ?.. Марочкинт ар зи ротэ хэтар.
Тхъэмыщк!эжъ мыгъуэ... литовкэ къишэну гуры!ау
къудейуэ ет!уанэ махуэм лъагъымым иук!ащ...»

Полковник Глушаков ищ!эрт батальоныр Одер щызэ-
прык!ым взвод и гъусэу иут!ыпща лейтенант щ!алэщ!эр
л!ап!э зэригъак!уэр, ар езы лейтенантми ищ!эжырт. Ауэ
т!ури къик!уэт хъунутэкъым: дзэм и !уэхур дэк!ын пап-
щ!э щхъэж къылтыс къалэныр игъэзащ!эрт.

Сытми, и насып кърихъэк!ри, хуагъэува къалэнри
ек!уу игъэзащ!эщ, и взводри хэмыщ!ауэ къишэжри,
лейтенантым псэууэ, у!эгъи мыхъуауэ, къигъээзэжаш.

Батальоныр псым ик!ыхук!э, нэмыцэ батареэ псо
игъэхъэулейуэ, хэщ!ыныгъи имы!уэ взводом къызэ-
ригъээжар бгъэщ!агъуэ хъунут. Къызэрыщ!эк!амк!э,
ар гъэщ!эгъуэныщэ къыщыхъуат апхуэдэ куэд зи нэгү
щ!эк!а полковникми. Ик!и зауэр зэриух лъандэрэ абы
тригъээзжурэ егупсысырт, «...илъэс щэщ!рэ тху лъандэ-
рэ си щхъэм ик!ыркъым, дауэ ар зэрыхъуар?..» Иджы
зэ!ущ!эм а т!ур щызэрихъэл!эжым, Астаным (арат лей-
тенант ныбжьыщ!эу щытар – Къ. Хъ.) къолгъэ!у Глуша-
кови, !уэхур зэрэк!уэк!а дыдэм и тэмэмып!эр, зыри дэ-
мышуу, кърегъэ!уэтэж, езыми, и нэпсыр къыф!ыщ!эжу,
иджыри зэ псэк!э егъэвыж а взводыр къызэла жыхъэн-
мэр...

Мыбдеж дауэ уигу къэмык!ыжынрэ Нало Ахъмэд-
хъанрэ абы и персонажхэм щхъэк!э Шэвлокъуэ Петр
мышхуэдэу зэрыжи!ауэ щытар: «Я нэхъ !уэху гуауэми
гузэвэгъуэми щытепсэлтыхък!э, тхак!уэм зэи !эщ!ыб
ищ!ыркъым ц!ыхугъэмрэ гущ!эгъумрэ. Апхуэдэщ, за-
уэм и маф!эм хэтми, я нэхъ псэзэпылхъэп!эм къиху-
тами, л!ыгъэм щ!ыгъуу ц!ыхугъэр, псэ къабзагъэр зы-
ф!эмык!уэд ди зауэл!ыр».

Днепр псым зэрызэпрык!ыным зыхуигъэхъэзырын
папщ!э, батальоныр къыщыуы!ат Запорожье къалэм
пэмыжыжъэ хутор ц!ык!ум – Петро-Свистуновк!э зэ-
джэм. «Бжыхъэ жэщ ц!ы!эм сэлэтхэми офицерхэми зэ-
рыхъук!э унэхэм зыщ!агъээзэгъэн хуей мэхъу... а пэшым
дэр нэмыщ! (офицерит!ым – Къ. Хъ.) нэгъуэщ!и щ!эст:
унэр зей зэл!зэфыз, зи л!ыр зауэм щы!эу и дыщ къэк!уэ-
жа япхъу нэхъыжъ, зы хъыджэбздэс, илгъэситху-хы зи

ныбжъ зы щІалэ цІыкІу, абы нэмышцІ, цІыкІуфэкІу кЪом, хэт ейми умыщІау, а псори зы пэш цІыкІум щІэзагъау кЪыщІэкІаш, жэщ хЪа иужькІэ зэрыслъэгъуамкІэ...» ЩІэзагъэми кЪыщынэркъым, зэгуроІуэ, зэролъытэ, зэролъагъу, дамэгъу зэхуохъухэ.

Апхуэдэу тхакІуэм Іэрыхуэу кЪегъуэт ТекІуэныгъэм и кЪыхэкІыпІэ хЪауэу щыта кЪару инхэм ящыщ зыр – ди дзэм хэта зауэлІхэмрэ абыхэм я щІыбагъ кЪыдэта ди цІыхухэмрэ быдэу зэрыІыгъыу, зэдэІапыкЪуу, щхъэж зэрыхуэфэщэнкІэ кЪытещІау зы Іуэху хьэлъэр зэрызэдалэжьар – кЪызэриІуэтэн Іэмал гъуэзэджэ.

Зауэм теухуауэ ятхахэм я нэхъыфІхэм щыщу кЪалъытэ Налэ Ахъмэдхъан и «КЪэрэгъул зэблэкІыгъуэ» повестыр.

Мы тхыгъэр фІы илъэныкЪуэкІэ гу зылъытапхъэ зыщІыр – зи цІэр куэдым яІурылъ генерал цІэрыІуэ гуэрым теухуауэ аракЪым. Хъауэ. НэгъуэщІкІэщ мыбы гу зэрызылЪыуигъатэр: зауэр зищІысымрэ абы цІыху мамырхэм кЪахуихъымрэ зыхуэдэр кЪызэрыІуэта художественнэ Іэмалхэм яхэлъ Іэзагъырщ.

Лажьэрэ шхэжу псэу цІыху кЪызэрыгуэкІхэм, мамырхэм ямышцІэххэу кЪакІуэри я насыпыр кЪызэпиудаш зауэ угъурсызым. Чыл Мыщэ, КЪалэжъ щыщ адыгэ щІалэм, мыпхуэдэу жреІэ Прокопенкэ Кондрат, кЪэзакъ станицэм ирашу фронтым яшам, иджыпсту, щІымахуэ жэщ уаем, кЪэрэгъулу здэщытым гъусэ хуэхъуам: «Бзаджэу сыпсэуакЪым сэ зауэм и пэкІэ, Кондрат... КЪуажэм нэхъыфІыІуэу дэсым сащыщ зыт... Пэжу, кЪулыкЪу сщІакЪым, ІэщІагъэ ямылейкІ сІІакЪым, ауэ... тхъэ пхуэсІуэни, езы председатель дыдэр кЪызэмыхъуэпсамэ, семыхъуэпсауэ... лэжыакІуэ сыкІуам, шитІым яхуэщІэр езгъэлэжъти, пщыхъэщхъэм сыкЪыдыхъэжт. СыкЪыздэкІуэжами си фызыр алыхъым кЪузэритынт...»

Апхуэду уэршэрурэ зэманыр ягъакІуэу, уи нэкІур тезылыгъукІыу иигури кЪызыгъэщтыкІ щІыІэ уейпсейр тІэкІу нэхъ псынщІэ кЪащызыщІ хъыбар гуэрхэми я щхъэфэ иІэбэурэ, кЪэрэгъул кЪалэн хьэлъэр езыхъэкІ сэлэтитІым топышэ кЪатехуэри... «уэсыгъуэ зэрысар фІыцІау пхыхуащ, пулемет яІыгъам кЪыхэнэжар ауэ уэс фІыцІэм кЪыхэтІа шэрхъитІщ, адэІуэкІэ Мыщэ и валенкэ лъэныкЪуэр кЪытелъщ, лъакЪуэ сэмэгур кЪиплЪу, езыри щІаІубауэ щІалъщ уэсым, и псэр пытщ, Кондрат и лъэужь кЪэнэххакЪым».

КЪэрэгъулыну чэзур иджы зылЪысаитІри (ахэр Степанрэ Филиппрэщ) Мыщэрэ Кондратрэ ещхъу мэуэршэр, абыхэм зэжралэри ныжэбэ кІуам мо тхъэмышкІитІым зэжралам кЪызэрыщхъэщыкІ щыІэкЪым.

- КъэнэжаІа абы, Степкэ?
- Итщ тІэкІу, сыт дэшхынур?
- Мыдэ зыгуэр щыІэ си гугъэщ.
- Мэ-тІэ.

Сэлэтым ІубыгъуитІ-щы ищІри, сухарь фІыцІэм епэмурэ, флягэр Степкэ иритыжащ:

– Екъу, Степкэ, фи унэ мынэщхъеину! – Степки ефэри и гъусэм бгъурыгъуэлъхъэжащ.

– Е-е-е, Филипп, фІыуэ сыпсэурт сэ, фІыуэ, мы зауэ мыгъуэр мыхъуатэмэ... Я щІапІэр укІуэд фрицхэм!..

Апхуэдэу, теплгъгъуэм зэ къытригъээзэу, иджы чэ-зур зылгъысайтІым жалэр тхакІуэм щІызэхыдигъэхым мыхъэнэ иІэ къудейкъым – къалэн мыцІыкІу егъэзащІэ. Феплгъыт, жиІэ хуэдэщ тхакІуэм, мы тІум я Іуэхури зыІутыр арац. Мы тІуми я закъуэкъым. Куэдым, псоми факІэщІэдэІухъами – арат зэхэфхынур.

НтІэ, сыткІэ къалэжъа а нобэ гуфІэн, гушхуэн, мамыру лэжъэн хуея, а «фІыуэ псэууэ» щыта зи щІалэгъуэ, зи дахэгъуэ къомым иджыпсту я нэгү щІэкІ мы жыхъэнмэр?..

Ауэ мы упщІэр тхакІуэм игъэувыркъым икІи езыр Іуэхум зэреплгъыр къыпхуритхэкІыркъым – уэ езым уи гупсысэр еунэтІ, уэ езыр апхуэдэу урегъэгупсыс. УсакІуэм зэрыжиІащи:

*Сатырхэр ятхри – я зэхуакум
мытхауэ итыр къыбоджыкІ...*

Мис апхуэдэу, «мытхауэ итыр къыбджыкІын» папщІэ, тхар, езы сатырхэр дауэ зэрыщытын хуейр? Арац езыр Іэзагъ жыхуаІэри – сатырхэр зэрыщытын хуейр уэ езым, нэгъуэщІым къыбжымІуэ, къэпхутэфмэ, цапхъэ трахын хуэдэу утхэфмэ. Налэ Ахъмэдхъан апхуэдэ зэфІэкІ бгъэдэлъщ.

Зауэм иІэжщ езым и ритм гущІэгъуншэ. Абы зыри пхуешІэнукъым, зыкІи упэлгъэщынукъым, хэкІыпІэу къэнэжыр зы закъуэщ – и екІурабгъур къэпхутэу абы узэрехъулІэн. Мыщэ псэууэ къэнащ (абы «къэнакІэ» уеджэ хъунумэ), и лъакъуитІыр пымытыжу; Кондрат хэкІуэдащ. Ауэ зауэр абдеж щиухакъым. Фронтым узэрыІутри зы дакъыкъэ пщыгъушщэ хъунукъым. Взводми адэкІэ и къалэн егъэзащІэ: «ЩІыунэм щІэс сэлэтхэм Мыщэ кыхъэнэжар Іурагъэшри, «Кондрат» зыфІащу зэхуахъэсыжа тІэкІухэр щІалгъауэ пщэдджыжьышхэ ящІ, къапэщылъ Іуэхум къару хузэрагъэпэщ, зи чэзууитІым взвод зызыгъэпсэхур яхъумэ. Сержантым пись-

моитI итхри зым Къалэжым, адреим Кондратхэ дей тритхэри игъэтIылъыжащ. Шхэни щIидзащ, адреихэм ялъэщIыхъэжыну якIэлъеIэу...»

Аращ зауэм и пэжыр. А пэжыр нэIурыту уегъэлъагъуф Нало Ахъмэдхъан. Ар нэIурыт зыщIри тхакIуэр къэгъэ-лъэгъуэкIэ Iэмалхэм зэрыхуэлэпIэсэрщ.

Чыл Мыщэ, операцэ хъэлтэм и ужькIэ, ундэрэщ-хъуауэ, и куитIри пымытыжу (езым абы иджыри зыри хымыщIыкIыу) мафIэгукIэ зэуапIэм кърашыж. Мыщэ хуэм-хуэмурэ зыкъыщIэжу щIедзэ, абы къыдэкIуэуи йогупсыс: дэтхэнэ лъакъуэр арауэ пIэрэ паупщIар, дэнэ нэс?..

Мыщэ зэрыува щытыкIэ гугъум ит цIыхум игу къэкIыр, ар зэгупсысыр гуимыхужу къыгъэлъэгъуэн лъэкIащ тхакIуэм. Ар къехъулIэн папщIэ Налом Iэ-пэгъу ещI кIуэ мафIэгум и макъыр, абы и кIуэкIэм и ритмыр. ИкIи ар Iэмал телъыджэу къыщIокI. Къыщы-щIа щIэщхъум зыри хэзымыщIыкI щIалэр япэщIыкIэ гъуэлъыпIэм къебэкъуэхыну хуожъэ, ауэ... пхъэ тыкъыр нэхъей къыщеджэрэзэхкIэ – «дэнэ щыIэ си лъакъуэхэр» жиIэу йогупсыс. Абы и гупсысэм мафIэгур къыподжэж: «Дэнэ? Дэнэ? Дэнэ? Дэнэ? Дэнэ? Дэнэ? Дэнэ? Дэнэ?.. та-та-та-та-та-т!.. Зы, тIу, щы; зы, тIу, щы!.. Дэнэ щыIэ, дэнэ щыIэ?»

Апхуэдэ лей къезыпэса фрицым автоматкIэ жэуап иритыжынути – «Автомат, автомат, автомат...» жиIэу мафIэгу шэрхъхэм псалтэр зэIэпах.

Мыгъуэр зи мыгъуам къыщыщIа дыдэр къыгурыIуэ-жа нэужь, «...мафIэгум и тепкIэ макъымрэ ундэрэбжъа и щхъэмрэ зэхыхъэжауэ зэхэтщ, мафIэгум и тепкIэ макъыр и щхъэ бэгам бэрэбанэ макъыу къоIукI: «дыргу-дыргу, дырг-гыпс. Дыргъ-дыргъ, зы, тIу, щы!..» ИтIанэ абы мыпхуэдэуи зэхех: «Уэ ухэт? Уэ ухэт? Уэ ухэт? Уэ усыт?» Псом нэхтэрэ нэхт гуиихращи: «Куэ упыт? Куэ упыт? Куэ упыт? – Упымыт, улымыт, улымыт!..»

«Къэрэгъул зэблэкIыгъуэ» повестыр щапхъэу бгъэ-лъагъуэ хъун нэгъуэщI теплъэгъуэ хъэлэмэтхэмкIи къулейщ.

Взводыр зыIэщIалтхъагъащIэ сержант щIалэм «по-полненэ» къыхуагъакIуэ. ЩIэуэ къыхуагъэкIуа зауэлIхэр къыщыпэплгъэм здэкIуэм (абыхэм захригъэхыну), «и щхър къымыIэту теуапIэм къыдэкIуейри, макъ гъум IувкIэ зэкIиекIащ:

– Хъэкур гъэплъ, Кондратенкэ! – «Дауэ къащыхъуауэ пIэрэ си макъыр» жиIэри жыг щIагъым къыщыпэплгъэхэм яхуэгупсысаш. Ауэ макъым дагъуэ имыIэу, щыпэ зэхэх-

кІа хъуну арэзы техъуэжри щІигъужащ: «Къышпрешынэ япэщІыкІа шынэ щымыІау цІыхур гъэдәІуэгъуейщ, даІуэу дызэсэм, итІанэ нэхъ шабэ пщІыми къайгъэкъым...»

Апхуэдэ щІыкІэм тетуги тхакІуэм къеІуатэ зи гугъу ищІ сержантыр зэрыщІалэ дыдэри, «командирыным» ар иджыри зэремысари; апхуэдэу щыт пэтми, куэд зи нэгугъу щІэкІа, зы щхъэкІи къимыкІуэтыжын командир пхъашэжъу а къэкІуахэм закъыфІигъэщІыну зэрыхэтри, а псом ищІыІужкІа – зэрыцІыху шабэри, ауэ а и шабагъыр и командир къулыкъум зэран къыхуэмыхъун папщІа Іэмал къызэрилгъыхъуэри...

«Нэмыцэхэри зэремызэгъщ, я гугъу къилъ губгъуэр щІэх-щІэхыурэ къагъэнэхури уэс щхъэфэ къагъэнэхуар пулемет, автоматкІа зэпрахулыкІыж», – етх Ахьмэдхъан. Ауэ мыбы апхуэдэу бгъэщІэгъуэни иджыри хэлъкъым. Ар гъэщІэгъуэн щыхъур мышхуэдэу къышыувэжа нэужьщ: «Жэщым губгъуэм къина гъуэгурыкІуэ мылІыхъужьщэм и уэрэдым ещхъщ мыбы я ракетэмрэ я пулемет гъэуэкІэмрэ: я макъ зэхыхыжмэ, лІыгъэ къарит къащохъуж, кІыфІым къыххэплъу я псэм къеңэ шынагъуэ куэдым щахъумэу».

Анэлри зыгуэрщ, ауэ хъмцІыракІэр дахэу зи фІэщ хъун щыІау пІэрэ? КъызэрыщІэкІымкІа, абы жэуап тэмэм занщІау пхуетынукъым. Ар зэлъытари хъмцІыракІэр зыдалгъагъумрэ дэзылгъагъумрэщ (лгъагъуныгъэр Іуэхум къыщыхыхъэм и деж абы псори зыкІзыщхъэ ищІыну сыт хуэІуа!). «Иджыпсту сэ слгъагъур уэращ, – итщ Къуэн Іэмин щІалэщІэм фронтым иритхыкІыгу къуажэм Жанусэ и деж итх письмом. – Укъызэрызгъэуджар... Сызэропсэлтар... «Сыппэплъэңщ» зэрыжыпІар... мыщІа фІыщІэм хуэдэу хъмцІыракІа дахэ цІыкІу зыхэс уи нэкІу хъуреяр къызэщІэплгъауэ укъызэрыскІэлгъыкІуэтар, Іа къызэрыпщІыжар...»

Абы фІэкІаи ущымыгъуазэми пхужыІэнущ: мы ныбжьыщІитІыр фІыуэ зэролгъагу. Псалгъэм и къарур инщ, ар Іэрыхуэу къыщыхэхам и деж.

Нало Ахьмэдхъан мызэу и гугъу ищІащ зауэм и зэманым ди цІыхухэм къахъа ТекІуэныгъэм цІыхубзхэм я Іыхъи зэрыхэлгъым. Абы илгъэныкъуэкІа гу зылгъуегъатэ «Артисткэ» рассказым.

Артисткэ ныбжьыщІа Людмилэ Бражниковэр, зы частым икІым адрејм кІуэурэ, ди зауэлІхэм къаходжэ М. Лермонтовым и «КІуэрыкІуэсэжым». Абы и къеджэкІэми гъэщІэгъуэныщэ хэлгъщ: а «цІыхубз гъур щІалэ дыдэ цІыкІум» и макъ гуакІуэр зэхэзыха, «и нэ тхъэрыкъуафэ дахэшхуитІымкІа» ар зыІуплгъа сэлэтым шынэ

жыхуаIэр фIокIуэдыпэри сыт хуэдэ къару фIыцIэми зэрыпэщIэувэн ерыщагъ къыкъуокI – апхуэдэ гуащIэ къыхилъхъащ артисткэми...

ПцIы хэлъкъым, Нало Ахъмэдхъан къимыгъазэу пэжыр жиIэфу щесар зауэм теухуа и рассказхэмрэ повестхэмрэщ, ауэ ар – пэж тхыжыныр – зэи IэщIыб имыщI хабзэу абы къыхуэнащ. Ар щыболъагъу зауэ нэужь зэман хъэлъэм теухуа тхыгъэхэми.

Зауэ нэужь зэманым ди цIыхухэм ятелъа бэлыхьыр, я ныбэкIи я фэкIи абыхэм ягъэвар зыхуэдизыр Iуплгъгъуэ закъуэкIэ уи нэгу къыщIегъэхъжыф тхакIуэм: «KIуэ, тIыкIуэ, KIуцу и бжъэхуц лъэпэдыр къыхухуэхъ. «Нал-шык докIуэри зыри иримыщIэу къыпхуихъыжынщ», жыIэ. «Къуажэм сыщыдэкIкIэ фIэкIа лъыстIэгъэххэн-къым», – жиIащ жыIэ. УкъыщыкIуэжкIэ Ландыщэ и мастэпэбдзри къыхухуэхъ: «Си вакъэ лъапэр тIэкIу зэ-щIэтIэпIыкIащи, мастэнитI-щы къризуху» жыIи, «сы-мыкъутэу къыпхуезгъэхъыжынщ», – жиIащ жыIэ... Сэри Дисэхэ сыкIуэнщи аргуэру зы джэш фалгъэ къеIыс-хынщ, къызитым...» («Гъуэгъуанэ»).

Ар зи нэгу щIэмыкIам хуэбгъэхъыбарыжкIэ и фIэщ пхуэмышщIын хуэдизу хъэлъэу щытащ а лъэхъэнэр. Псом хуэмыдэжу ар зыхэзыщIар къуажэм щыпсэурт. Къалэм щыпсэухэм, рабочэхэм зы улахуэ гуэр яIэт. Зыри зра-мытыр, лэжьэну фIэкIа, псэунуи, шхэнуи хуитыныгъэ зимыIэр нэмыцэ зэрыпхъуакIуэхэм зэтрагъэщэхэ кол-хозхэр зэфIагъэувэжу махуэми жэщми емытIысэхыу лэжьыгъэ IэнатIэм Iут къуажэдэсхэрт. НехъэкI-къехъэкI хэмыту ди лъэпкъ литературэм а пэжри щыжызыIар Нало Ахъмэдхъанщ.

Абы илгъэныкъуэкIэ цIагъуэщ «Пшэплъ жыжъэ-хэр».

Мы повестым щыдолъагъуж зэман хъэлъэ дыдэм (1946 – 1948) хъер зыдэмылгъыж адыгэ къуажэр зэры-щытар.

Мис а повестым щыщ зы теплгъгъуэ цIыкIу дыдэ: «Гъавэ кърахъэлIэжыр – ар гъавэт сытми – уэгъумрэ ва-зехъа мыхъуа вагъэмрэ къайла тIэкIур цIыху мэжэ-щIалIэм зэрырамыгъэпхъуэжын щхъэкIэ губгъуэм щащIа хъэмым щаIуэрти абы ирашурэ элеваторым зан-щIэу яшэрт, къуажэм блашурэ. Шхын щхъэкIэ зэтелIэ цIыхур гуэдзым, хум еплгъурэ махуэ псом мышхэу лажъэр-ти, пщыхъэщхъэм пэгун нэщI ихъыжырти кIуэжырт унэм».

Иджыри зы: «...моуэ къуажапщэ дыдэм щыпсэу фыз щIакъуэ гуэр, Чэртыкъуэхэ я фызабэ, бынищ иIэу, езыр

башыншәу земыкІуәфу... НтІә, мис а ґызабәр я хадә бжыхьым үзәребақъуәу кыыщылъ гуәдзым еплтүрә и сабийхәм я ныбә нәщІым куәдрә еныкыуэкыа, мащІәрә еныкыуэкыа, икІәм икІәжым и бынищым я ғыы макыыр хуәмышәчыжу и хадә бжыхьым ебақъуәри колхоз гуәдзым хәбәкыуащ. Гуәдзым хәтІысхьәри цхьәмыж кыыпищым ІәгукІә игыәщәцәурә и цхьәфІәпхыкІым кІуәцІыз – килограммитІ хъун – гуәдз игыәлгәлгәуә кыалгагыури... яубыдащ. И унәр кыащри гыавә зыри щІамыгыуатәу а килограммитІым цхьәкІә илгәсийкІә яггәкІуәдащ».

Ахьмәдхъан езым и нәгу щІәкІа, и ләжыгыи зыхилгхьа Іуәхушц зауәм и ужькІә пединститутыр зәрызәфІәу-вәжар.

«Пшәплъ жыжыәхәр» повестым щыдолгагыуж а махуә гуггыухәр.

Прозәу тха усәу кыыпфІәщІу, пединститутым, студентхәм я псәупІә унәм, Затишьем теухуа напәкІуәцІхәм укыоджә.

А илгәсхәм пединститутым щезыггәаджа, ди лгәхәм щІәныгыә ищхьәм щызиужьын папщІә куәд зыләжыа цІыху хьәләмәтхәм уащрохьәлІә мы тхыггәм икІи я ІуәхушцІафәхәмкІә кыыбоцІыхуж (я цІәхәр зәхыуәкІами) Пипинис В. Ф., Къардән Бубә, н.

Апхудәу Налә Ахьмәдхъан, зауәм и мызакыуәу, зауәм и ужькІә екІуәкІа илгәсхәмпрә гыащІәмпрә лгәабжыә зыхуәхыа тхыгыә ахыырзәман куәдкІә адыгә тхылгәеджәм хуәупсащ. Пәжщ, абы и творчествәм теухуауә Сокыур Мусәрбий жиІәри: «...Налор макы Іәта егыәлеякІә псалгәрккыым, уебләмә языныкыуәхәм деж нобәрәй гыащІәм шындәбзиймкІә кыыщыхукыуәплъ хуәдәщ, ауә егыәлеяуә нә жанрә гупсысә тәмәмпрә кыеггәлгәгыуә. Ди литературәр мызз-мытІәу зытхьәлә «зыпәщІыж-зеггәзхь» псалгәкІәр Налом и бийщ, и нәІә нәхыыбәу зытригыәтыр езыр фІыуә зыщыгыуазә цІыхухәм я дуней тетыкІәрщ. ЖыпІә хъунщ нобәрәй прозәм хьәл щыз, характер нәтхыса кыыхыхьәмә, ар Налом куәдкІә и фІыщІәу: Іуәхугыуә гуәрхәр, дунейм кыыщыхыу цІыху Іәужь гуәрхәр кыетхәкІынырккыым ар дэзыхьәхыр, атІә цІыху кыиггәлгәгыуәм и цІыхугыәр, и напәр, и лгыгыәр здынасыр кыихутәнырщ».

Зә еплгыгыуәкІә, жыгыей дыдә хуәдәуи щытщ «УнәгыащІә» расказым лгәабжыә хуәхыа кыәхыукыащІәр: илгәсыщІә «вечерым» щызәрихьәлІә зәдәләжыәгыухәр йофә-йошхә, кыофә... Ауә ар зә еплгыгыуәкІәщ. УкІәлгыплгыжмә – тхакІуәм зи гуггы кыытхуищІа цІыхухәм я хьәл-щәнми, я дуней тетыкІәми, гыащІәм,

езым ямышцІэжу, а зыІэзыбжъэм кыщыхъуа зэхъуэ-кІыныгъэхэми щІэх дыдэу нэІуасэ дыхуищІауэ кы-щІокІ. Борис Хажметович – цІыху нэплъыснэІусым, щхъэхуещэм – нэгъуэщІхэр кыгъапцІэ и гугъэжурэ (абы есэжакІэт) мызэм и щхъэр къегъэпцІэж, и жыным ираха ахъшэ тІэкІур игъейурэ, и насыпыр и ІэкІэ екъу-тэж: и нысащІэр, хъумауэ, емышцІэ-фІымышцІэу иджыри къэсар, и акъылыншагъэкІэ гъуэгу пхэнж трегъэуэв... Ауэ щыхъукІи, а насыпыншэм езым кыгурыІуэжыр-кыым зэрыунэхъупар, игу зыщІэгъужыным и пІэкІи, зэрыжалэщи, «тхъэжу» мæпсæу: «Иджы Эммæ культурнæ хъуащи зы вечери дигъэкІыркъым мыкІуэу, хуэфаци йофæ, сытри ешх, хæти къыдофæ, ба щыхуэфаци – лІотІæ? – бай яхуещІ. Бориси нэхъ зэплэзэрыт хъуащ, япэ нэсым щхъэкІэ къыхэщтыжыркъым, и къулыкъури дэ-кІуэтеящ, иджы езым бухгалтер иІэжщ, и фызыр кы-хуигъафэу, хуеймæ», – ауан хэлъу щыжеІэ Ахъмэдхъан рассказым и кІэухым.

Ауан щІэмыхъумакІэ гъэнщІащ «Бостей упІышкІуа» рассказри. ТхакІуэр щІонакІэ цІыхугъэ зыхæмълъ, блæкІ пæтрæ нэгъуэщІхэм кыкІэрыщæца кІэрыхубжъэ-рыху гуэрхэр (ди хабзæ дахэм и пІэкІэ!) зыІэригъэхæмæ, абыкІэ езыр «культурнæ» хъуа зи гугъэжу зызыгъэпІий цІыхубзым.

Верэ (и цІэ дыдэр Хъанийщ, ауэ къуажэм щызекІуэ-хэм щыщ а цІэ «гъуабжэр» зрипэсыжын иджы абы!) Нал-шык щопсэу. Илъэситхум къриубыдэу ар и щыпэу лъа-гъунлъагъу хуокІуэ (ипхъу цІыкІури – Лорэ – и гъусэу) къуажэм дэс и гуащэм.

ИкІи тхакІуэм «цІыкІуфэкІу» гуэрхæмкІэ дегъэ-лъагъуф дунейм зи псэр хузэІуха сабий къабзэ цІыкІури, къыхуэкІуахэр зи нæм хуэзыхъ, гуфІэщауэ, пІащІэ-тхъы-тхъыу «адыгэ шхын» зыгъэхъэзыр анэшхуэр зэрыцІыху гуапэри, Верэ зэрыгущІыІэ-псэщІыІэри: «Илъэситхум зи ныбжъ ит хъыджæбз щхъэц фІыцІэ цІыкІур и анэш-хуэм бгъэдэлъадэрт, ІэплІэ, ба хуищІын мурад иІэу, ауэ Дисэ хадэм зэрита бостей фІеймрæ бжъын зэрипщІа Іэ пхъашæмрæ щилъагъукІэ, Верэ и гуащэм сабийр къыб-гъэдешыжри и бостей хужъ кІэщІ цІыкІум йосæбауэ.

– Так нильза, Лорэчкэ, ти платъе испачкаешъ.

Налом и дэтхэнæ тхыгъэми кыщыцыбогъуэт пфІэгъэ-щІэгъуэну узыкІэлъыпллынрæ узэгупсысынрæ.

Мы рассказми хэтщ апхуэдэ теплъэгъуэ хъэлæмэт зыбжанэ: къаз шыр цІыкІухэр удзым кыщцелэкІэ езыхэр кыизэрыщхъэпридзыр, «я лъакъуэ гъуэжъ цІыкІу дэ-гъэзехæмкІэ елъэкъуауэурæ ерагъкІэ» ахэр кыизэры-

зэфІаувэжыр, джэдкѳурт, гуэгуш е бабыщ зэрымышІа-
гѳэкІа гѳунэгѳу кѳахуэхѳумэ, кѳаз анитІым «бийхэр»
зэрыІуагѳэшт щІыкІэр, кѳ. Хѳаний-Верэ цІугѳэнэу,
щІыкІэншэу зэрызихуапэр-щэ (аракѳэ зытекІуэдэж
пѳтари)! Абы, зи сабийр адыгѳбзэкІа зымыгѳэпсалѳэм,
и «урысыбзэр»-щэ!

Зи махуэр мыкІуэ, Іуэху зимыІэххэ, махуэри жэщри
зэпыту Іэнэм пѳрысу зи гѳащІэр зыхѳым и шыфѳэлІыфѳэр
абы езым и псалѳэкІа дауэ кѳэпІуатэ хѳуну? Ахѳмэдхѳан
и деж кѳыщыдогѳуэт а упщІэм и жѳуапри. «Восим часов
ровнѳэу», – жери зѳІегѳэкІ тхакІуэм. Пщыхѳэщѳэми,
жэщ ныкѳуэми, нѳхущми – аращ кѳыжѳэдэкІыр чѳ-
фужыпкѳэм зѳи кѳимыутІыпщ лІым: зы щѳхѳэусыгѳуэ
гуэркІа фІэгѳэнапІа ищІри абдеж кѳыщыувыІащ абы
и зѳманыр, а зы пІэми зѳи икІыркѳым («Жэщ гѳуэгѳуа-
нѳ»).

Апхуэдэу художественнѳ кѳалэн мыщІыкІу зыгѳэ-
защІа «жыгѳей» гуэрхѳэмкІа екІуу «хуѳащ» Налом и
дѳтхѳэнѳ тхыгѳэри.

Мыбыи гу лѳытапхѳэщ. Нало Ахѳмэдхѳан шым,
хѳэм, джѳэдм е нѳгѳуэщІ псѳушхѳэ гуѳрым щытетхыхѳ-
кІа куэд лѳандэрэ и нѳІуасѳ цІыху гуѳрым и гугѳу
ищІми ярейщ – апхуэдизу набдзѳгубдзаплѳэу тхакІуэр
кІѳлѳоплѳ а зытетхыхѳым и хѳэл-щѳэнми. Абы и щѳа-
пхѳэ гѳунѳжу кѳыщыбгѳуэтынущ «Псѳм ежалІа макѳ»,
«Жэщ гѳуэгѳуанѳ», «Гужыгѳэжѳ» рассказѳэми, нѳгѳуэщІ
куѳдми. Ауэ «Гужыгѳэжѳ» рассказыр, зыми хуѳмыдѳжу,
щІагѳуэ хѳуауэ кѳыщІѳэкІынущ: мѳлыхѳуэхѳэм и хѳыба-
рыр лѳабжѳэ зыхуэхѳуа мы тхыгѳэм гупсѳхуу кѳѳеджѳм,
зыгѳэгупсысѳн дѳнѳ кѳѳэна, зыщІѳгупсысыжу – хѳэм и
Іуѳхуми, цІыхухѳм я хѳэл-щѳэнми нѳгѳуэщІынѳкІа езы-
гѳэплѳыжын гуэрхѳэр кѳыщигѳуэтынщ...

Рассказым (новеллѳм) и сюжѳеыр зѳриухуэ щІыкІѳ-
ми кѳѳегѳэнахуэ тхакІуѳм и Іѳзагѳыр здынѳсыр. ЕкІуу
мышѳэщІа сюжѳетым (ар псом хуѳмыдѳу жанр мыплѳащѳм
нѳрылѳагѳу нѳхѳ щѳохѳу) дофагѳуэ тхыгѳэм и купщІѳр.
Абы илѳэныкѳуѳкІа мыхѳэнѳшхуэ иІѳщ тхыгѳэм и кѳы-
щІѳдзѳкІѳми. Налом и кѳѳегѳэжѳэкІѳми телѳщ езым и
нѳпкѳыжѳэ – и цІѳ темыту и тхыгѳэ кѳыпІѳрыхѳэми,
нѳгѳуэщІѳым хѳмызѳрыхѳу, кѳрипщІыхуу: «Адыгѳ уна-
гѳуэр пщѳдджыжѳымрѳ пщыхѳэщѳѳмрѳ зѳрызѳхѳэщ.
Пщѳдджыжѳри зыгуэрщ: цІыху жѳяхѳэр кѳѳоушри махуэр
зи кІыхѳагѳым дунѳйм зѳрытетынум зыхуагѳэхѳзыр,
ауэ махуэ псом мамыру езыхѳэкІа цІыхухѳэр пщыхѳэщ-
хѳэм зѳрызѳхѳѳу зѳрыхуѳжѳэр нѳхѳ гѳѳэщІѳгѳуѳнщ.
Пщыхѳэщхѳэ зѳрызѳхѳэгѳуѳм щыщІидзѳр сыхѳѳткІѳ

къыпхуэхутэнукъым, сыту жыпІэмэ сыхъэт щамы-
цІыхуми пщыхъэшхъэ зэрызехъэр яхэлъауэ къыщІэкІы-
нуши, ар къызэрыпщІэнур макъкІэщ...» («МафІэ бзий
ныбжь»).

Ауэ абыкІи зэфІэкІыркъым къыщІэдзапІэм и Іуэхур,
абы и къалэныр. КъыщІэдзапІэм и деж щыфІегъанэ
рассказым и сюжетым. Псалъэм папщІэ, «Бжьэр къэп-
щІащ» рассказыр гуиихпсэихыу къыщІедзэ: «Джэдү
Барэ лІащ», – желэри. Апхуэдэу къыщригъажьэкІэ,
нэщхъеягъуэм теухуащ мы хъыбарыр, жыпІау уемы-
гупсысынклІэ Іэмал иІэкъым. Ауэ зы псалъэуха закъуэ-
клІэ узэрыІэпхъуэу, сыт къэхъужар: «Пщэдджыжьыр
ныжэбэрей уэлбанэм и ужькІэ уэфІ зэрыхъужам къигъэ-
гуфІауэ, псэ зыІутыр хуэгугІэрт: Джэдүхэ я гузэвэгъуэр
къафІэІуэхуу узыхагъэгъуазэртэкъым пщІантІэм щы-
пэкІу джэдкъазми, цІыхухэм гуэщымрэ бжэІупэмрэ
Іуахуа нэужь унащхъэмрэ жыг щхъэкІэмрэ щтапІэ зы-
щІыжауэ абы гъащІэм щыдэпІэстхъей къуалэбзуми, и
фІэщу щыгъуэ лІым едзакъэурэ къыхэзыгъэщт гъудэ-
бадзэми».

Абы рассказым и темэм ухуегъэхъэзыр. Къызэры-
щІэкІымкІи, Джэдү Барэ и лІэныгъэр щхъэусыгъуэ хъуа
къудейщ. Мыр зытеухуар нэгъуэщІщ. Аращ бжьэ къэп-
щІам и хъыбарыр къазэрылъяІэсу зи адэ лІа цІыхум и
щытыкІэм хэпщІыкІыу зэхъуэкІыныгъэ щІигъуэтыр.
Хъэуэ, ар къуэ хуэмыхукъым, щыгъуэкІэ имыщІэн хуэ-
дэу армууи щыткъым. ТхакІуэм мыбдеж къыщищтэ те-
мэм елътытауэ – Іуэхур зыІутыр нэгъуэщІщ: адыгэм «зыр
лІа щхъэкІэ зым зилІэжрэ» жыхуйІэм ещхъу, тхакІуэм
уегъэлъагъуэ бжьэ къэпщІам гуауэ къэхъуар зымащІэкІэ
нэхъ мыхъуми лъэныкъуэкІэ зэрыригъэкІуэтэкІар, а
зы «цІыкІумкІи» – сыт хуэдэу щымытми – гъащІэр лІэ-
ныгъэм и гущІыІу зэрыхъум урегъэгупсысыф.

«Нэхуш шу»

Нало Ахъмэдхъан и зэфІэкІыр нобэ здынэсыр нэхъыфІу
узыгъэлъагъур «Нэхуш шу» романырщ (1976 гъэм япэ
редакцэр, 1990 гъэм зыхэлэжьыхъыжа етІуанэ редак-
цэр къыдэкІащ). Романыр итхын папщІэ Налом шыІэ-
ныгъэшхуэ хэлъу щІиджыкІащ а лъэхъэнэм къыдэкІа
тхылъхэмрэ газетхэмрэ къадэкІуэу архивым къыщы-
щІиха материал куэди.

Илгъэсищэ хуэдиз и пэкІэ, етІошІанэ лІэщІыгъуэм
и пэщІэдзэм, адыгэхэм яІа псэукІэр, адыгэ унагъуэм

илъа нэмысымрэ адыгэ хэкум шызекІуэу шыта хабзэмрэ нэІурыту уэзыгъэлъагъуж художественнэ ІэмалгъуэзэджэхэмкІэ къыщыІуэтащ мы тхыгъэм; образ нэхъыщхьэу и пэм къыщыщІэдзауэ и кІэм нэсыху абы кІуэщІрыкІри адыгэ щІыгум, адыгэ лъахэм и образырщ; адрей псори абы кІэлъокІуэ.

«...Шыр, ущу пщІантІэшхуэр зэпиупщІри, пхъэбгъу пырхъуэ лъагэм ежэлІа нэужь, къэувыІащ. ХъэмкІэшыгур дэпсалъуэ «шыгухум» зыкъиукъуэдийри щІакІуэ-бащІыккІэ зэщІэуфа лІы домбей гум къиувыкІащ. Абы хэту Іэщыр зэрагъээзэгъжам щІоупщІэ. ЖэмитІ къэту къыщыщІэм, ткІийуэ щІалэхэм япкъроупщІыхь, унафэ ткІыбжьы яхуешІ: «Пщэдджыжь нэху здэщым шы зырыз фышэси къэвмыгъуэту фыкъемыкІуалІэ, ди къуажэ Іэхъуэм хэвмыгъуатэм, хамэ къуажи къэвмыгъанэ, сэ сыминырыбжэкъым, жэмитІ зы махуэ кІуэд сщІыуэ!..» ИкІи: «Пырхъуэ пхъэбгъур игъэпсалъуэ ирикІуэщ, фочуам хуэдэу бжэ Іух макъыр къэІури, лІыр унэм щІыхъэжащ. Ар зэралъагъуу, блыным кІэрыт хъыджэбзитІыр хэт щІакІуэ-бащІыккІым, хэт тас-къубгъаным задзащ, фызыр кІуэщІрыкІыбжэккІэ щІэкІри, лІым зитхъэщІыху къыщІыхъэжащ, я гъунэгъу хъыджэбзымрэ езымрэ зэпаІыгъыу шхын зытет Іэнэ къыщІахъэри, Іэнэр утыкум – зызытхъэщІыжа лІым и пащхъэм – ирагъэу-вэри езыхэр блыным кІэрыувэжащ».

Романым и япэ едзыгъуэм шыщщ мы пычыгъуэ кІэщІыр. И псалъэр мащІэрэ и гупсысэр уэру тхакІуэм ди нэгу къыщІигъэуэвфащ берычэтыр зыдэлъ адыгэ пщІантІэм и теплъэ екІу. Абы пкъы хуэхъужри адыгэ щІыхухъум хуащІ Іулыджырщ.

Ауэ лъэпкъым кыдекІуэкІ хабзэмрэ нэмысымрэ – лъэхъэнэм елътытауэ – зэхъуэкІыныгъэ ягъуэт. Зэманым и нэпкъыжьэ ІупщІу зытелъ къэхъукъащІэ абрагъуэхэр Урысейм, Урысейм и мызакъуэуи, дуней псом щІэгъэхуэбжауэ щокІуэкІ. Абыхэм я макъ ди лъахэми къоІус, яж ди щІыхухэми къащІеху...

Капитализмэм, псом хуэмыдэжу империализмэм и нэрыгъ щІызэрыпхъуэ зауэри а къэхъукъащІэ гъуамэхэм ящыщ зыщ. Апхуэдэт етІошІанэ лІэщІыгъуэм и пэщІэдзэм екІуэкІа урыс-япон зауэри.

Азауэм зыкІи хуейтэкъым урыс лъэпкъыр. Хуэмеиххэр абы хэджэрэзыхъа адыгэ шу гупырщ.

МафІегукІэ яхуэшэр яшэри щІым и гъунэм щІыхухъур щракІутащ, «фызауэ!» – жалэри. Яхуэфэщэн Іэщэ-фащи яІыгъккІым, нэхъыщхъэжращи, щІэзауэри ящІэрккІым, зэзауэр ялъагъуми...

КІуэдыпІа ихуа пэтми, адыгэ шухэр зэрыадыгэу к'тонэж. Абыхэм ящІыг'уц ижъ-ижъыж л'андэрэ сабэ к'ытратыг'эхъу ди л'эпк'ым к'ыдэг'уэгурыкІуэ цІыхуг'эр – адыгаг'экІэ зэджэжыр.

Іуэхур лІыг'эм цыхуэкІуэм и дежи адыгэхэр к'ыкІуэ-тырк'ым. КІэрэф Залымджэрий и жэрдэмкІэ япон зауэм абыхэм к'ыщаг'эсэбэп «шэрхъ кІэрах'уэ» жыхуаІэ адыгэ зэуэкІэ Іэмалыр. Японхэр л'эрыщІыкІ ящІат а махуэм, текІуэныг'эри ди шухэм я Іэрыл'хъэт. Ауэ... сыт и мых'энэт шууицэм к'аг'эл'г'эгуа хэл'этым: минхэр пл'эурэ к'ауагІ.. Арац дзэпц мыкІуэмытэ «барон-баранхэм» я «мэлебг'эрыкІуэкІэм» и уасэр. Апхуэдэ Іуэху зехъэкІэм к'ыг'элыба бгырысхэр зэхуотх'эусыхэж:

«– Ди дзэр (урысыдзэр – К'з. Хъ.) мелуан нык'уэ мэх'у, ауэ сыт и пэрмэн бжыг'эм, зыг'эзэуэн яІэк'ым. Офицерхэр к'эрабг'эк'ым, ауэ дзэ зэрызэрашэн картэ к'удей яІэк'ым.

– Уа уэтыр зи Мых'эмэт, псынэ зыдэт мо к'уажэр ди шууищІкІэ к'эдубыдат, абы дэс япон сэлэт зытхухыр дэтхури. Абы пэг'унэг'у мэз л'эпэм щІэса ди пехотэр к'агІуэу к'уажэм к'ытхудэтІысх'ак'ым, «приказ диІэк'ым» жари. Дэ абы дыдэсыну дыхущІых'этэк'ы-ми дык'ыдэкІыжри, к'уажэр японхэм яубыдыжащ. ИужькІэ к'аубыдыжын хуей цых'ум, махуэ дапщэкІэ ебг'эрыкІуа ар к'ахуэмыщтэжу, цІыху дапщи хэкІуэ-да абы!.. – Апхуэдэ инэрали, апхуэдэ к'эрали, апхуэдэ зэуэкІи!..

– Офицер дапщэ щІэл' фи гуг'эрэ ди лазаретым, лажъ л'эпк' ямыІуэ ныбажэ защІри ныщІэг'уэл'х'ауэ. Жэщым йофэ, преферанс мэджэгу, жэщыбг пцІондэ мэк'эх'пэри шэджаг'уэ х'уху жейуэ зэхэл'хэщ. Напэтэхщ мыфІэкІа ак'ыл здэщымыІэж зауэм ухэтын к'удейуэ...»

Мы пычыг'уэм уи нэгу к'ыщІиг'эуэвр урыс-япон зауэм и зы тепл'эг'уэ цІыкІу к'удейк'ым – щх'эзыфІэфІ Іуэху зехъэкІэм и сэфэт мых'умыщІэм зэ Іупл'эг'уэкІэ уІуиг'эпл'а хуэдэу мэх'у. Апхуэдэ системэм сытри хозаг'э: Іул'х'э, дыг'уэ, пцІы... Абы сыт хуэдэ фэсэ-дыг'эри и благ'эщ, сыт хуэдиз фІейри щІех'умэ. Ар щытепщэм Іужажэхэм щалутІыжщ. Зы псэжым адрей псэжыг' хуобзэг'уфІэ. Псори х'арзынэкІейуэ зэг'уrolуэ, зэрощІэ икІи зэрыІыг'щ. Ауэ абыхэм цІыху нэс ял'аг'у х'урк'ым, абы и мак'ыр ажалу к'ащох'у.

Ар дыдэр к'ыщох'у Нало Ах'мэдх'ан и романым. КІэи пэи зимыІэ зауэ мышыур к'аг'анэу я унэ к'экІуэ-жыну зык'аІэт адыгэ шухэм. Бг'эк'уанши х'уну-

тэктым: илтэс ныкгуэт я пІалтэри, иухыху хьэлэлү дээм кгуылыкгу щашІащ... ИтІани КІэрэфым и мызакгууэ, абы и актылэггуу кгуэвахэри судым Іэрохьэ. «Уэращ бунтыр кыизэщІэзыгъэстар» жари, Залымджэрий и судыр укІкІэ ящІэ, нэггуэщІ куэдми илтэс бжыгъэкІэ тутнакгуэщыр увыІэпІэ яхуохгу.

А шу насыпыншэхэм я хгыбар гуузыр пкгы хуэхгуа-ми, «Нэхуш шу» романым и лгабжгэр фІгуэ нэх кууш, нэх жыжы кгыщожгэ. Адыгэхэр лгэпкгыжыщ, куэд и нэгү щІэкІауэ, хгэзаб бжыггэншэми пхыкІауэ. Сыт хуэдэ лгэпошхгэпо Іуаами, цІыхуу дунейм зэрытетын хуейр зыми Іэпимыггэхуфауэ. ФІым хуэлажгэу, и щІэблэри дахэм хуиуэщІгу хгэзабхэм пхыкІыф лгэпккым дуней псом телгыджэ ящыхгу хабзэ кгыдоггуэгурыкІуэ. Адыгэ лгэпккым теухауэ сыт хуэдиз ятхами, иджыри ггуэнэ иралга кгудейуэ араш. Тхыдэр, этнографиер зыубзыху щІэныггэлІхэми тхакІуэхэми дгэпэкІи жалэнрэ ящІэнрэ ггуэнэжщ – апхуэдизкІэ духовнэ мылгушхуэ тхузэраггэпэщауэ щытащи дгэпэ ита ди адэгжхэм. Ар хгэкгыу иджыри зэ уи фІэщ ещІ Нало Ахгмэдхгэн и «Нэхуш шу» романым.

Литературэм иІэжщ езым и Іэмалхэр. П. п., этнографщІэныггэлІри тетыхх мэхгу урыс балыр зыхуэдэм. Ауэ а балым и хгэлэмэтаггыр диггэлгаггун щхгэкІэ Лев Толстой ггууджэ телгыджащэм дреггаплгэ: тхакІуэшхуэм абы дреггэплх хгыджэбз щІалэ дгэдэ, зи щыпэуи ар зи нэгү щІэкІ Ростовэ Наташэ и нэмкІэ. А щІыкІэм тету, тхакІуэм жиІэну зыхуейр зы лгэхгэнэ ггуэрым ирихгэлІэми кгыщымынэу, пыухыкІауэ зы цІыху ггуэрми ирипхын хуей мэхгу. Абы илгэныкгуэкІэ щыуаггэккым, «Нэхуш шу» романыр урыс-япон зауэм хэт КІэрэф Залымджэрий теухащ, жыпІэмэ. Ауэ абдеж укгыщыгувыІэжынри тэмэмккым: икгуэкІэ бггуфІэу, зэщІэжыгуэ кгулей куэди щызэхэхуэж макгамэ уардэу зыкгызэкгуех романым.

Ди хэкум и теплгэ пагэр, ди лгэпккым и тхыдэ пшабэр, ахэр екІуу кгызыхэггыж хгыбарыжхэмрэ уэрэдыжхэмрэ, блэкІа лІэщІыггуэм кгэсыху адыгэхэм кгахгэса хабзэмрэ нэмысымрэ, я псэукІэр, я ІэщІагггэІэужыр (щы зэраггасэу щыта Іэмал нэггунэ хэгыжу), адыгэшым и зэфІэкІыр, адыгэшымрэ адыгэллымрэ зэдах кгалэн мытыншыр, ггащІэм кгыщыхху гуауэми гуапэми (сабийр кгыщалгхуам кгыщыщІэдзауэ, унэишэ-щауэишыжри хиубыдэу, хгэдаггэм нэс) адыгэр зэрыІушцІэр, лгэпккыр ижы-ижыж лгэндэрэ зыхуэпабггэ щхгэхуитынггэм зи псэр щІэзыт лгыхгужхэр...

А псоми ятеухуаш романыр. А псори кышчыгъэ-лгэгъуаш романым. А псори ІэкІуэлъакІуэу хэгъэзэгъаш эпикэм и хабзэм тету зызышэщІ сюжетым.

Урыс-япон зауэм хэта кыбэрдей шухэм я хыбарымкІа укъуэдия хъуа сюжетым нэгъуэщІ хыбар земыфэгъухэр кыыхэхуэжурэ зэщыщ мэхъуж, зэхошып-сыхыжри – къаруушІа халхъэ, нэхтыбэу зэхэлъэдэху псыежэхыр нэхъ ин икІи нэхъ лгэгъ зэрыхъум ещхъу.

Куэдэм урегъэгупсыс, гуауэм зрумыгъэщІыкІу, зыпшыІафу ущытыным ухуеуций Борэжъ и хыбарым. Абыи хуэдэжккым шыдыгъу хыжыбэ Алий-фІыцІа и хыбар ехыжбар. Алий-фІыцІа дыгъуэшх-дыгъуэлІу кызырекІуэкІам ищІыІужкІа хуэбгъэгъу мыхъун щІапхъаджагъэ ІэщІоуцІа: и тезыр ипшыну здэщыІа щІыпІа жыжбэм псэуэгъу шыхуэхъуа цІыхубзыр ІэщІоукІа. ПцІыр сыткІа щхъэпэ, апхуэдэ зи напэ тезыгъэхуам гущыкІ хуэпщІынуи зыри хуэІуаккым. ИтІани – абы илэжъа гуемыІур кызыпккырыкІа щхъэусыгъуэр кыэплытэмэ – Алий-фІыцІа тегъэчыныхъауэ пхуэгъэкъуэншэнукукым. Пэж дыдэу, сытыт, нтІа, абы кыыхуэнэжыр? И тезыры ипшыни щхъэхуит кэхъужат, и хэкужъ кэкІуэжынуи хуитт. Ауэ кІэрыщІэн кыыхуэхъуа цІыхубзым кыІэщІэкІыжыфыртэккым, е кыиутІыппчыжыртэккым, е и гъусэу кыыхуэкІуэртэккым. Арати, Алий-фІыцІа хэдэу кыыхихын хуей мэхъу: е цІыхубзыр, е и хэкур?.. Дауи, Алий-фІыцІа пхъэшащэу зэфІиудащ Іуэхур, арщхъэкІа абы кыилэжъ нэмышлгыр мымащІэу кыэзыгъэщэбэж щхъэусыгъуи щыІэщ: и хэкужъ кыигъэзэжын щхъэкІэщ абы илэжъа щІапхъаджэр кыыщІригъэзэгъар. Апхуэдэ шыдыгъу инатым и хыбар мыфэмыщым макъамэ лгэгъ гуэрхэр кыыхэІукІыу щІедзэ, бзаджащІэм илэжъа гуемыІум ухэплэжэмэ, хэкужымыкІа кэкІуэж лгэгъуэ (ар хэзыгъэгъуэщэнрэ абы кыыпэувыфын къарурэ дунейм тетІа) хыболгэгъуэ.

Ауэ а макъамэ лгэгэхэм дамабгъуэу цызалэгтыр Къэбэрдейм и пщы уэлий Кушыку теухуа хыбарырыщ. Нарт эпосым кыыхэбэкъукІыу уи пащхъэ кыиувауэ кыыпщыхъу а лІы фІэрафІэм и зэфІэкІыр кыыщыплгыхъуэнур абы и хылмырыщ, узыхудэплгъей и Іушыгъэрщ. «И лгэпккым хъэлъыфІу хэлъ псор абы и деж еггъэлеауэ гъэфІауэ цызэхуэхъэсыжат, – хужелэ абы тхакІуэм. – ЩІалагъэм и щхъэмыгъазэ хъэлыр и гум сахуэ ихъухыжри абы и пІа иуват акъылым и гупсысэ щІыІэр. Абы лгэпІа кыыщыхъун уасэ щыІэтэккым и хэку тІэкІур насыпыншагъэм кыэзыгъэлын пшэрыхъу щытым».

Пщы уэлийм щІалищ иІати, нэхыжыитІыр гуузу

фІэкІуэдат, къыхуэнэжар нэхъыщІэм и закъуэт. ИтІани абыи зитын хуейуэ урыс дзэпщым и унафэ къыщІІэрыхъэм, Кушыкупщ езым и ІэкІэ ажалым ІэщІелъхъэ, мы дунейм щІІэж и щІалэ кІасэр – адыгэ лъэпкъыр псэзэпылътхэпІэм къыргъэкІын папщІэ: зы лъэныкъуэкІэ топ гъэпкІарэ мыжурэ бжыхъу урысыдзэр къыщІытт, мыдэ-кІи, «уитІ!» жыпІэ закъуэмэ, илъын къудейуэ хъэзыру, зэры-Къэбэрдей хэкуу сэшхуэ Іэпщэр якъузырт... ХэкулІ Іуцым ищІэнтэкъэ абы къыргІуэну лъыкІпсыкІыр! ЛІы ахъырзэманым – ипкъ къыкІа и щІалэр щхъэузыхъ ещІри – лъэпкъыр кІуэдыпІэм къреш. АбыкІи къэмыу-выІэжу, урыс дзэпщым и дзыхъ къыргъэзын хуэдэу зы-деІыгъыф, къызэрымыкІуэ Іуэхутхъэбзи хуелэжъ, и гум щыщІэр ирекъухри... Кушыку апхуэдэ хузэфІокІ – и гупсысэр пшэщІэуэщи, езыр жыжъаплъэ хэкулІици. И лъахэм и узыншагъэм, и лъэпкъым и къэкІуэным псэ дахэрэ акъыл нэхукІэ хуолажъэри.

Хъыбар нэхъыщхъэм (КІэрэф Залымджэрий теухуам) шу гъусэ екІуу бгъурыува адреи хъыбархэр (Алий-фІы-цІэ, Кушыкупщ сымэ ятеухуахэр, н.) Іэрыхуэу гъэп-са къудейкъым. Ахэр темэм куууэ хуолажъэ. Абы и фІыгъэкІи романым хэт персонаж псори къызэпщІэкІы-жа КІэрэф Залымджэрий езым хуэфэщэжу къыхэлэты-кІа мэхъу. Гур хэзыгъахъуэу дахэ жыг абрагъуэм и къудамэбэр зэшхуээсэмэ, махуэм и нэхур пасэу зы-лъэлэсу, уафэми и хэгъэрейуэ абы и щхъэкІэ дыгъэлыр нэхъри уардафэ щІохъукІ.

Япэм щІаллагъэ-псынщІагъэ гуэрхэр хэлъу щытами (шхапІэм и шыр зэрыщІихуар пхурикъуни, абы къы-кІэлъыкІуам и гугъу умыщІми), Залымджэрий зауэм лыпІэ щоувэ. Абы и щхъэ закъуэ и унафэ ищІыжыф къудейкъым, атІэ гъусэ къыхуэхъуахэми къащІэ ар зыхуэдэлІри я дзыхъ кърагъэз, лІапІэм къыришыжынуи къыщогугъ. Залымджэрий къыщІокІ ахэр зэрыгугъауэ. Абы хузэфІокІ «зи щхъэ бадзэ тезыхужыну» хъуар (ады-гэхэм я мызакъуэу, шэшэни, мышхъыши, урыси, нэгъуэ-щІи) зэщІигъэуІуэу зауэ мышыгум къыІуишыжыну.

АрщхъэкІэ... къежъэжахэм я гъуэгур кІэщІу зэпо-щІыкІ: гъусэ закъыхуэзыщІа лъэс полкым шухэр елътхъэ, бзэгури абы хохъэжри... Іуэхур судым Іэрохъэ.

Залымджэрий зищІыср къыбгурагъаІуэ абы за-лымыгъэм и ІуэхутхъэбзащІэхэм яриутІыпщ псалъэ ткІыбжъми:

– Суд къыттефщІыхъыну фэ хуитыныгъэ фиІэкъым, дэ фи пащтыхъым дрисэлэтокъым, мазихкІэ дыхуэзауэри хуит дыхъужащ. Фи Іуэху къытхэлъыжкъым. Дэ икІи

дысэлэтк'ым, дымэк'умэшыщ'Іа мых'ум. Вак'апх'э хуэдиз ф'Іек'Іа мых'у Японыж' ц'ык'Іум драг'эк'Іуэк'І зауэр мазихк'Іэ зэрызэпашын «щ'х'э быд'э» пащ'тых' гене-ралхэм яф'Іету дэ ди пщ'Іых'эпл'э к'ых'эхуэнтэк'ым...

Ауэ, сыт, – бгыр джэдык'Іэк'Іэ пк'ютэн! Ар и к'Іуэды-к'Іауи Залымджэрий хок'Іуадэ, «дэ дыщ'Іыхущ', ди щ'х'э и унафи тщ'Іыжыпх'эщ', л'эапк'би дык'ыхэк'Іащ', а дык'ы-зыхэк'Іа л'эапк'бри нэг'уэщ'І зыгуэрым и бж'ым щ'Іы-щ'Іэтыни щы'Іэк'ым», жал'у пащ'тых' самодержавием абдеж щыпэщ'Іауа гупым я пшэрых'у, г'ящ'Іэм зылуи-г'уэуа Іэнат'Іэ гуг'ум л'ыг'эшхуэрэ шы'лэныг'э инрэ щиг'эал'аг'уэу, ажалым и нэгуми паг'у ипл'эу, хуиты-ныг'эм и к'ыпщыжак'Іуэ к'эамылэнджэжу, л'эапк'бым и к'эк'Іуэнум зи псэр щ'Іэзыта л'ых'уж' ф'Іэраф'Іау, сыт ил'энык'уэк'Іи щэджащ'э зыхужал'э адыгэл'І нэсу рома-ным к'ыпщыхолыдык'І К'Іэрэф Залымджэрий.

Апхуэдэл'Іыр щ'Іэх'и ящыг'уопщэрк'бым. Езым и ду-ней Іых'эм хуэмыд'у к'Іых'щ' абы и ц'Іэм, и пщ'Іэм, и Іуэхущ'Іафэм к'эапэщыл' г'ящ'Іэр. Залымджэрий яку'Іа нэуж', и ц'Іэр жых'э нол'ус, абы и х'ыбарыр щ'Іыпл'э куэ-дым щызэщ'Іолыс, Залымджэрий ц'Іэри, К'эбэрдейм и мызак'уэу, ди г'уэнэг'уу псэу л'эапк'г'хэм яхуэры-мыг'эг'уэту зэдапх'уатэ. Залымджэрий теухуа уэрэд к'эож'э. А уэрэдым зым нэх'рэ адрејр нэх'т х'элэмэты-жу вариант зыбжанэ и'Іау к'ыпщ'Іок'І; нэг'уей фак'ырэ г'уэагурык'Іуэри щыг'уазэщ' абы и жы'Іэк'Іэ щ'х'эхуэм.

Борэж'э к'ылтыса лейри, Алий-ф'Іыц'Іэ Іэщ'Іэщ'Іа-ри, Кушыкупщ' и х'ыбар уардэри, «шэрх'т к'Іэрах'уэ» жыхуа'Іэ адыгэ зэуэк'Іэ Іэмалри, Бекович-Черкасскэм и адыгэш ах'ырызэманым и л'Іэк'Іэри, Мэршэнк'ул Бес-л'ээн и шы г'ээдждэгук'Іэри, Іэрыубыд ящ'Іауэ х'эк'Іэ-кх'уэк'Іауэм г'эру щ'а'Іыг'т асл'ээн абраг'уэм и гурым мак'т гущ'Іых'эри, адыгэ уэрэдыж'хэм к'ахэтэджык'І л'ых'уж' мак'тамэ уафапл'эри, Пащ'Іэ Бэчмырзэ и усэ щ'Іэг'эщ'х'уэжам к'ых'эл'эат х'уаск'Іэри, к'инэмыщ'І налк'ут куэдык'Іеи щызэхохуэж К'Іэрэф Залымджэрий и деж. А налк'утхэр зэуэ к'ызэщ'Іолыдэри – гуимыхуж сурэтышхуэ уи нэг'у к'ыпщ'Іаг'уэуэ. Сыт ар зи сурэтыр? Л'бахэм и тхыд'э? Е л'эапк'бым и псэ? А т'Іур зэг'уэпх щы-мыш'ук'Іи – т'Іури зэхэтщ'.

Апхуэдэу бг'уф'Іау к'риупщ'Іэн мурад зэри'Іэри, абы папщ'Іэ Залымджэрий адрејхэм я лейуэ «х'эл'тэ» х'эха зэрыхуиг'эт'Іыг'уэри тхак'Іуэм гуры'Іуэг'уэу к'ыпщы-хег'эщ' романым и япэ дыдэ едзыг'уэм, х'эщ'Іапл'э щы'Іэ Залымджэрий и к'эфэг'уэм ирих'эл'Іау. А щ'Іык'Іэм тет'у адреј псом к'ахеубыдык'Іри – прожекторым и нэхук'Іэ

къыхигъэбелджылыкIа нэхъей – лъэпкъым и лъыкIуэ нэсымрэ абы (лъэпкъым) художественнэ IэмалкIэ дахэр къызэриIуатэ и Iэмэпсымэ нэхъ телъыджэмрэ (пшынэ) тхакIуэм зэуэ дыIуегъаплъэ. ПцIы хэмылту, мыбдежуи къыщIэкIынущ зытехуэр сюжетым и къешэжъаплэр.

KIэрэф Залымджэрий мыпсэужми, абы и гъащIэм дыпчырккъым романым. Тхылгыр едзыгъуибгъу мэхъури, еханэ едзыгъуэм щыдолъагъу Залымджэрий зэраукIар. Абы кIэлъокIуэж иджыри едзыгъуищ – авторым ишэщIа Iуэхум иджыри кIэ игъуэтакъыми. Ар – KIэрэф Залымджэрий псэухукIэ зыхуэлэжъа, и гъащIэри зыщIита Iуэхурщ: лъэпкъым и *КъэкIуэnum* хуэлэжъэнырщ, *Захуаггэр*, *Щхъэхуитыныггэр*, *ЦIыхуггэр* щытепщэ гъащIэм хуэкIуэ гъуэгу къэхутэнырщ. «ЦIыхум пщIэ иIэн хуейщ зэрыцIыху къудейм цхъэкIэ», – жеIэ KIэрэф Залымджэрий. А Iуэху еплъыкIэри езым апхуэдизкIэ и щIасэщи, и псэ дыдэри абы цхъэузыхъ хуешIыф.

БлатIэрэ «псыхъэ нанэрэ» къыщегъэжъауэ Налэ Ахъ-мэдхъан ди литературэм къыхишащ персонаж куэд. Ауэ KIэрэф Залымджэрий зыми хуэдэжккъым.

Залымджэрий хуэфашщэ абы и цхъэгъусэ Хъадижэт. ГуакIуэщ, Iэдэбщ, щIыкIафIэщ. «Бгырыс цIы-хубзыр зыгъэдахэ щэн гурыхъ псори а зым и деж щызэхуэхъэсаи» хужыпIэнщ. Хъадижэт фIыщэу илъагъурт Залымджэрий. ЩыIэнкIи хъунуккъым ар абы щызыгъэгъупщэни, абы и гур зэм-зэм гурыщIэ мафIэкIэ зэщIэнэхуэжынуи фIэщхъугъуейщ. ИтIани, къытепсыха гуауэшхуэм иджыри къыIэщIэмыкIами, Залымджэрий фIееплъу къызэринэкIа я бынищым зеиншафэ къатезымыгъэуэн хэкIыпIэу и тхъэмадэм къыигъуэтамкIэ арэзы мэхъу...

Зэ еплъыгъуэкIэ зыхуэдэр къыпхуэщIэну щыткъым Залымджэрий и адэ Безрыкъуэ. Ар фафIэщ, и ныбжкъым хуумыгъэфэщэну жанщ, хэлъэт иIэщ. Псэун илъэныкъуэкIэ адреихэм, япэ имыщмэ, къакIэрыхуркъым. Ауэ Безрыкъуэ и псэр мылкъу гъэбэгъуэным имыхузыIуауэ пIэрэ? Капитализмэм и нэпкъыжъэ зытелъ а нэплъыснэIус хъэлымрэ адыгагъэмрэ абы и деж тынш цIыкIуу зэрыщызэгурымыIуэр уи фIэщ зыщI «жыгъей» гуэрхэри къегъуэтыф тхакIуэм.

KIэрэф Залымджэрий и гъусэ адыгэ шухэу Андзор Къаирбэчрэ Мэршэнкъул Беслээнрэ, шэшэн ТIэсмэхьил Пашэ, адыгэ сотням и командир есаул Бекович-Черкасскэр, генерал Орбелианирэ урыс дзэпщ Куропаткинымрэ, нэгъуэщIхэри, – персонаж куэд хэтц романым, я хъэлкIи тхылгъым щаубыд увыпIэкIи зэмыщхъу.

Тхылъым гукъинэжу кышыхош адыгэлI нэсым и шапхъэ, Захуэмрэ Нэхумрэ и мыщхьэхыж кышыха-жакIуэ, къэмылэнджэж пэжырылажъэ, усакуэшхуэ ПащIэ Бэчмырзэ.

Псом нэхърэ нэхъ гурымышху кышхьIэкIынщ адыгэ напэм епщIыжа, фыгъуэнэд, Залымджэрий щхьэкIэ бзэгу зыхъа Данил. Абы и IуэхушIафэ гуемыIури адыгэ лъахэм щызэщIолъыс. Езым и щхьэр псэууэ кыигъэзэ-жами, лIа пэлъыти ар: псоми Iумпэм ящI, и цIэ дыдэми зэхуэсхэм нэмыплъ кышхьылъос.

Нало Ахьмэдхъан и псалъэр зэгъэзэхуаш икIи зэ-щIэупщIащ. Сэтейм псори кытещыркъым. Хэбгъэзы-хьмэ, зэ еплъыгъуэкIэ уи нэм кышхьидзэр нэхъ мащIэрщ. ИужькIэ кышхьIэщырщ нэхъыбэр. Ауэ а нэхъыбэр кышхьIэрыхъэн папщIэ гупсысэ жан ухуейщ: апхуэдэ тек-стым уэ кыпкърыпхыфынур абы узэрыхуэлIаижьым елътатщ.

Хейуэ хэкIуэда КIэрэф Залымджэрий щхьэгъусэ щIа-лэрэ бын цIыкIуищрэ кышхьIэнат. Ахэр зеиншэ зэри-мышхьыным йогупсыс Залымджэрий и адэ Безрыкъуэ. Дауэ зэрытщIынур, жиIуэ тхьэмадэр нысэм емыушщIуи хъуркъым. Безрыкъуэ иритыжыну жэуапыр гуауэм здыхэтым къэзылтыхъуэ Хъадижэт чэнджэщэгъу нэ-хъыщхьэу иIэр Залымджэрий и письмо-уэсытырщ. Абыи пыухыкIауэ иткъым «мыр щIэ е мыпхуэдэу умыщIэ» жиIуэ. Ауэ щыхъукIи, письмом иту кышхьIокI Залымджэ-рий кызэринэкIи и щхьэгъусэр сабийхэм я къэкIуэным щегупсыскIэ – ар зы лъагъуэ гуэр тезыгъэхъэн чэнджэщ: «сабийм ятеухуауэ ди адэм кыпхуищI унафэм уедаIуэ-мэ, ахэр зеиншэ зэрыхыхъуным и ужь ар итынщ». За-лымджэрий абы щIыфIимыгъэкIым щхьэусыгъуэ иIэт. Хъадижэт иджыри щIалэщ, ищIэнумкIи езыр хуит щIын хуейщ. Абы кыыхэкIкIи письмом итыр чэнджэщт, уна-фэтэкъым. Хъадижэт хуит ищIырт езым и псэм пиуп-щIыр кыыхыхыжыну. Апхуэдэу Безрыкъуэрэ Хъадижэт-рэ псалъэ зыщагъуэт, Iуэхум и екIурабгъу хэкIыпIэри къахутэ. А щIыкIэм тету къагъуэта хэкIыпIэр щыми (Залымджэрий, Безрыкъуи, Хъадижэти) я Iыхъэ щы-зэдыхэлъ Iуэху бгъэдыхъэкIэ мэхъу.

Апхуэдэщ Нало Ахьмэдхъан и тхэкIэр: баштекъу-зэкIэ уэ зыгуэр уигъэдэну хэмыту, Iуэхур зыIутыр уи пащхьэм зэпкърыхуэ кърилхьэрэ уэ езыр узэрегуп-сысыжынымкIэ, уэ езым зытебубыдэнымкIэ кышхьIэ-рымыуэ. Ар ди лIэщIыгъуэм кышхьIуIуыкIа, иджырей хъэтI жыхуэлIажым и нэцэнэ нэхъыщхьэщ.

А хъэтIым и Iэмал зэмылIэужьыгъуэхэр (щIагъыбзэ,

параллелизм, н.) хуэИэижъу къэзыгъэІурышІэ тхакІуэу Налом зыкъыщигъэлъэгъуащ «Нэхуш шу» романым.

Лъэхъуэщым щаІыгъ Залымджэрий къызефІауэври и Іапкълъэпкълъэщыр зэрылълъу зиукъуэдиящ, никІукІ-кыикІукІри цхъэгъубжащхъэм екІуэллащ. «Іэрыбуди!..» ИкІи, абы хэту, «Залымджэрий и нэгъу кыищІауэвж Бытырбыху хъэкІэкхъуэкІаІуэм щилъэгъуа аслъэныр... Аслъэным и гъэрэщ лъэгур лъэбакъуиплІым еух, къегъээзжри а плІы гуэрыр къекІуж, аргуэру, аргуэру, «номин кІагуэхэм» кърапэса лъэбакъуиплІыр нрекІукІ-кърекІукІ, ауэ и гур и нэм илъягъу къурш мэхэм щоджэгъу.

– А-гъ-гъ-гъхъхъ!»

ІэпІэсэу къыххэха зэгъэпщэныгъэм и фІыгъэкІэ Залымджэрий зищІысри ар гъэру зыІыгъхэр зыхуэдэри екІуу къэІуэтэ мэхъу.

Залымджэрий и хъыбар гуауэр къахуэзыІуэтэну Андзор Къаирбэч пщІантІэм къызэрыдыхъэу, «анэм ІэщІэлъ тепщэч зэрытыр ІэщІэхури зэхэщэщащ. Безрыкъуэ и сэр и напэбгъум зэрэкъуылІам хуэдэу зыкыгъэкІарахъуэри, тэлайкІэ и къуэм (Къэрэщей – *Къ. Хъ.*) еплъа иужкІэщ зыкыищІэжу, фІэмыІуэхуаифэ зытригъауэу, упсэн щыщІидзжар».

Сатыр зытІушц фІэкІа мыхъу мы пычыгъуэм наІуэу щыболъагъу Залымджэрий и адэмрэ и анэмрэ я щытыкІэр. Анэм и гу щабэм къызэрыжриІэ дыдэм хуэдэушц ар зэрыщытри. Ар хэтыххэкъым езым зыхищІэмрэ кыидалъагъумрэ фэрыщІыгъэкІэ зэблидзыну, апхуэдэ зыгуэрми егупсысыркъым (аращ «тепщэч зэрытыр» абы щІыІэщІэхури). НэгъуэщІц Безрыкъуэ и Іуэхур. Дауи, абыи кыифІэмыІуэхуауэ щыткъым Къаирбэч кыизэрепсыхар (аращ зэрыгупсэ и сэр и напэбгъум екъузылІауэ къэзыгъэнари). Ауэ мо лІы губзыгъэм щІэхыу зыкъегъуэтыж, тэлай нэхъ дэмыкІыуи упсэу ирегъэжъж. Иджыпсту Безрыкъуэ эщхъыр зи гум щыщІэр фэкІэ къэзымыІуатэу – ар акъылкІэ зэзыгъэзахуэ актерырщ.

Мыпхуэдэу гупсэхуу укІэлъыплІыну, къытебгъээзжур и укъеджэну къалэжъу тхылъым кыищыбгъуэтынур зы щапхъэкъым икІи тІукъым.

Нало Ахъмэдхъан и адыгэбзэри узыІэпишэу дахэщ икІи къулейищ. Налом и адыгэбзэр – адыгэхэм къадэгъуэгурыкІуэ, сытри къызэрышІуэтэфын бзэщ: псынщІэщ, лантІэщ, шэрыуэщ. Дауи, псынщІэу, лантІэу икІи шэрыуэу художественнэ текстым и бзэр щытын цхъэкІэ авторым и псалъэхэр къулейуэ, зыхуей псалъэ дыдэр а цыхуей дыдэм и деж хъэзыру кыищтэу иІэни хуейищ.

Пэжщ, Ахьмэдхъан и тхыгъэ укъыщеджэм деж абыхэм уемыгупсысынкIи хъунщ. Летчик Iэзэм лайнер абрагъуэр къегъэтIыс, ар зи хьэлъагъыр щIым къецырхъауи къыпхуэмышщIау: зэIусэnumрэ щелIусэnumрэ хуэлэижыщи, артистыгъэ хэлъу и лэжыгъэ мытыншыр егъэзащIэри. Апхуэдэ тхакIуэщ Нало Ахьмэдхъани.

Ди къэбэрдей литературэм зиужьын, ар ефIэкIуэн и IуэхукIэ Нало Ахьмэдхъан и «Нэхуц шу» романым мыхьэнэшхуэ иIэщ. Тхыдэм къыпкърыкIа роман ди деж и щыпэу щатхауэ аракъым. Апхуэдэ романхэр диIащ. Ауэ «Нэхуц шу» романыр абыхэм яхуэмыдэ зыщI щхьэусыгъуэ щыIэщ: тхыдэм къыпкърыкIа романхэм ящыщу мыр – пэжыр зи гъуазэу япэ ятха адыгэ романщ. Апхуэдэ тхылъым и мыхьэнэр иджыпсту нэсу къыпхуэмылтытэнкIи хъунуц, ауэ гурыIуэгъуэщ ар ди литературэм и пцэдейм зэрыхуэлажъэр.

ГҮРЭ ПСЭКИЭ

(Шэвлокъуэ Петр)

Шэвлокъуэ Петр нэхъыфIу слъагъу си ныбжьэгъу нэхъыжьхэм ящышт.

Шэвлокъуэр и тхыгъэкIэ пасэу къэсцIыхуат, езым сыхуэзэным куэд иIэу. Ар зытехуэр сэ 7–8-нэ классхэм сыщыхэса земанырщ. ХьэхъупащIэ Хьэжбэчыр и «Насып вагъуэ» усэ сборникым теухуауэ Шэвлокъуэм итха рецензэр къыслэрыхъа хъури, гупсэхуу сыкъеджат. ИкIи, усэ е рассказ мыхъуу, рецензэ, статья хуэдэхэми бгъэщIагъуэу укъеджэ зэрыхъур сэ япэу къыщызгурыIуар абы щыгъуэт, Шэвлокъуэ Петр и фIыгъэкIэ.

ИужькIэ, университетым сыщеджэу, Шэвлокъуэр япэу щыслэгъуам, ар «Iуащхэмахуэ» журналым щылажьэрт.

Гу лъумытэнкIэ Iэмал имыIэу цIыху екIут Шэвлокъуэр: лъагэу, Iэчлэгъу, нэ пIащэу (апхуэдэ дыдэу хэлгэфауэ цIыхухъу екIу иджы щыплъагъур латиноамерикан фильмхэрщ). Гухэхъуэт ар уэрамым ирикIуэу плъагъуну: Аполлон, и теуапIэм къеувэхуауэ, пIащIи къыхэщти имыIэу, макIуэ, жыпIэнт, зэзэмызэ щIым лъапэкIэ зэрелусэр езыми игъэщIэгъуэжу.

Ещхьыркъабзэуи цIыху гуапэт Шэвлокъуэр. Арауи къыщIэкIынут куэдым, куэдыкIейм къыщIацIыхур, фIыуи къыщIалъагъур. УмышIэххэу къалэм ущыхуэзауэ, дакъыкъэ зытхухкIэ Петр удэуэршэрын хъуамэ, абы къриубыдэу, блэкI-къыблэкIыжым къахэжурэ, зытэкъым икIи тIутэкъым къыбгъэдэхутэр: «Петя! Петя! Дауэ ущыт, ей?!» – жалэу.

Абыхэм ящыщ дэтхэнэми жриIэн къыгъуэтырт Шэвлокъуэм, псоми ар яхуэгъуапэт, езыхэри къыхуэгъуэпэжт.

Абы къыхуалъхуами ярейуэ, Шэвлокъуэм екIупсырт «Iуащхэмахуэ» журналыр. Петр и цIыхущIыкIэм, и хылмым, ар и Iуэхум зэрыбгъэдэтым куэдкIэ елъытат журналыр зыхуэдэнур. Абы фIыуэ ицIыхурт тхэуэ республикэм ис псори, хэт сыткIэ ущыгугъ хъунуми, хэт сыт къыпкърыкIыным ищIэрти, ащхэж хузэфIэкIыным елъытэкIэ адыгэ журнал закъуэм и лэжыгъэм къыхишэрт.

Шэвлокъуэ Петр сэ зэкъым зэрыслъэгъуар куэдрэ зыщлэлъэуа хъэпшыпыр икIэм икIэжым къызыхуашъхуа сабийм ещхьу гуфIэу. ИкIи ар сыт шыгъуи зытехуэр шэч къызытумыхъэжын тхыгъэфI дыдэ гуэр журналым и редакцэм къыщыIэрыхарт.

Зэгүарым, пщыхъэщхъэхуегъээзэкIи хъуауэ, Петр и деж сыщIохъэ. ЗанщIэуи гу лъызотэ ар зыхуэмыгубыдыжу зыгуэрым зэрыщыгуфIыкIым. И нэхэр лыду, и IупитIыр зэтемыхъэжу.

«КъэтIысыт мыдэ, – жеIэ абы, а зэрыгуфIэм хуэдэу. – Къеджэт мыбы».

КъызэрыщIэкIамкIэ, Kыщокъуэ Алим и усэ IэрамэфI, асыхъэтым къыIэрыхъауэ, къеджэу щысу арат. Арати, усэхэм аргуэру зэ, фIэфIыпсу, щIэджыкIыжащ, тхылъымпIэ напэхэр зырызурэ си дежкIэ къригъэкIуэтэкIыу, зэми къысхуигъэтIылъыну зыхэтэ тхылъымпIэ напэр зыIэщIиубыдэжрэ:

«КъедаIуэт, къедаIуэт адыгэ псалъэр зэригъэIурыщIэм!» – жиIэу.

Пэж дыдэу, Kыщокъуэм и усэщIэхэр дэгъуэ защIэт. KIуэаракъэ, сыт илъэныкъуэкIи зэгъэпэщат. Я бзэм и гугъу пщIымэ, сатыр къэсыху псалъэжъ палъэщ жыпIэным хуэдизт («И щхъэм хуэхъур лIым и пыIэщ»; «ЩIым и уасэр щIым и фIагъщ»; «Хуейщ пцIыупсым и зы псалъэм я нэхъ мащIэу щыхъэтитI», къ.).

Ауэ «Ахъмэд» зи псалъащхъэ усэр зикI а гупым ядэхъуу къысщыхъуртэкъыми, ар сымыбзыщIу, Петр жесIащ. «Пэжынщ, – жиIащ абы, къытригъээзэжу усэм къеджэжа нэужь. – Ауэ ари къыхэздзыжынукуным: а зыр здахынууц адрейхэм».

Арати, «Ахъмэд» усэри журналым къытехуащ. Ауэ абдеж кIэ щигъуэтакъым а усэм и хъыбарым. ИужьыIукIэ, а усэ Iэрамэм теухуауэ «Iуащхъемахуэ» журналым къытрезгъэдзэну схъа си тхыгъэм «Ахъмэд» усэр къызэрысщыхъуари къыщыщыхъэзгъэщым, Шэвлокъуэри абы зыкIи хэлэбакъым, а зэрыстха дыдэм хуэдэу игъэкIуащ.

Ещхьыркъабзэу, Шэвлокъуэр щыгуфIыкIат тхэуи ямыщIэххэ KIэрэф Мухъэмэд и повесть хъарзынэм («Лъэужь е лIэужь»), и Iэрытхыр къыщыIэрыхъам. ФIэфIыпсуи игъэхъыбарыжырт Сокъур Мусэрбий и фIыгъэкIэ Мухъэмэд «къэхъаша» зэрыхъуа щIыкIэр. Петр гуфIэрт: «Дауи, – жиIэрт абы, – а зыракъым апхуэдэ хъэтI зиIэ тхакIуэм къылтыкъуэкIынуыр!..»

ИкIи, пэж дыдэу, KIэрэф Мухъэмэд мыгувэу нэгъуэщI тхыгъэ купщIафIэхэри къызыкъуихащ.

Шэвлокъуэ Петр фыуэ зыцфыхуу цытахэм ящIэж: абы куэд кърыгъэубыдырт «къабзагъэ» псалтэм. «Цфыху къабзэщ» жиIамэ, ар зыхужиIам хуэрэзы дыдэу арат. И IэнатIэ мытыншыр цфыху къабзэу, пэжыр и гъуазэу бгъэдэтащ Шэвлокъуэ Петр.

* * *

Шэвлокъуэ Петр щIалэ дыдэу тхэн щIидзат. 40 гъэхэм щыщIэдзауэ республикэм къыщыдэкI газетхэм адыгэбзэкIи урысыбзэкIи щIэх-щIэхыурэ къытехуэрт абы и очерк, репортаж, статья хуэдэхэр.

Ауэ Шэвлокъуэр зэрыкритик щыпкъэр наIуэ щыхъуар 1958 гъэм «Iуащхъемахуэ» журналыр къыдэкIыу щIидза нэужыщ. Журналым тетащ абы и тхыгъэхэм я нэхъыбапIэр.

Шэвлокъуэм и литературэ портретхэр, очеркхэр, статьяхэр щызэхуэхъеса тхылъ щхъэхуэуи плIы дунейм къытехъащ («ТхакIуэмрэ гъащIэмрэ», 1977; «ГъащIэм и пшыналтэ», 1994; «Тхыгъэхэр», 1997; «Правда жизни», 1982). Абыхэм имыхуаи къэнащ: иужьрей илгъасхэм итха статья, рецензэ хуэдэхэр, газет е журнал къытехуа мыхъумэ, иужькIэ къыдэкIыжакъым.

Зы лгъапкъ литератури къэхъуауэ къыщIэкIынкъым усакIуэхэмрэ тхакIуэхэмрэ я зэфIэкI къудейкIэ зэфIэувауэ. Лгъапкъ литературэм тэмэму зыщишэщIыр абы егугъуу хуэлажъэ критикэ къыщыщIэувэм и дежщ. 50 гъэхэм ди литературэм къыхыхъауэ цытащ критик-литературэхутэ гуп дыгъэл: Сокъур Мусэрбий, Шэвлокъуэ Петр, Нало Заур, ХъэкIуащэ Андрей, КIурашын БетIал сымэ.

Мыри Iуэхум хэлъщ: адыгэ литературэм, IуэрыIуатэм, искусствэм я тхыдэм нэхъ укъуэдияуэ ириплгъэжын мурадкIэ Нало Заури, ХъэкIуащэ Андрей, КIурашын БетIали ди зэманым фыуэ щыпыIукIуэт мымащIэу къэхъуащ. Ауэ Сокъур Мусэрбийрэ Шэвлокъуэ Петррэ зызыгужь литературэм и бэуэкIэм темыплгъэкъукIыжыххэу щIэдэлIуу икIи къахутэу псэуащ, зэфIэкIрэ хэлгъэту яIэм щымысхыжу, гурэ псэкIэ а Iуэху мытыншым бгъэдэту. ИкIи критикэ балигъ, лгъапкъ литературэрэ езыгъэфIэкIуэфын критикэ ди деж щызэфIэувэн папщIэ псом хуэмыдэжу куэд ялэжъащ Сокъур Мусэрбийрэ Шэвлокъуэ Петррэ.

Критик нэсым и хьэл хэлът Шэвлокъуэм: абы и тхыгъэхэр нэхъ зытриухуэ хабзэр ди литературэм хэлхъэныгъэ белджылы хуэзыщIа, ауэ иджыри гулгъытэ щIагъуэ зымы-

гъуэта авторхэрт. Псалгэм папщІэ, Шэвлокъуэ Петрщ япэу ди критикэм кыщызыгъэлгэгъуар Къашыргъэ ХьэпащІэ зыхуэдэ тхакІуэр. Абыи и закъуэкъым. Нало Ахьмэдхъан, КІэрэф Мухьэмэд, Къущхьэ СултІан сымэ Шэвлокъуэм яхуитха очеркхэрщ а тхакІуэхэм я творчествэм теухуа лэжыгъэ нэхъ пІащэу нобэр кыыздэсым диІэр; Елмэс Іаулдин и творчествэм теухуауэ щыІэххэр абы и «Бгъэхэм къуршым къагъээзж» романым Петр хуитха рецензэ закъуэрщ.

Шэвлокъуэ Петр къуэш литературэхэм я лыкІуэ нэсхэм яхужийІани иІэт. Ар Іапэлэсэу ятетыхьырт шэрджэс, адыгей, абхъаз, балъкъэр тхакІуэхэм, усакІуэхэм. Литературэми и мызакъуэу, искусствэм и нэгъуэщІ лІаужыгъуэхэми (театрым, музыкэм, къ.) нэсырт абы и гулътэр.

...

Шэвлокъуэ Петр Жэбагъы и къуэр 1927 гъэм Аруан куйем хыхъэ Дохъушыкъуей къуажэм кыщцалъхуащ. ЩІалэ дыдэу, къуажэ еджаплэр кызыриуху (1945), Петр щылажъуэ щІедзэ «Къэбэрдей пэж» газетым и редакцэм. Зэман кІэщІым журналист ІэкІуэлъакІуэ кыищІыкІат абы, икІи, дзыхъ кыыхуащІри, къулыкъу хъарзыни кыыхуагъэфэщат (культурэмкІэ отделым и унафэщІт). АрщхъэкІэ Шэвлокъуэм и хъуэпсаплэр нэгъуэщІт: абы игу ирилъхъат ди къэралым и щыхъэрышхуэм щеджэну, литературэ илъэныкъуэкІэ щІэныгъэ куу зригъэгъуэтын. ИкІи 1950 гъэм ар щІотІысхъэ М. Горькэм и цІэкІэ щыІэ литературэ институтым.

Шэвлокъуэ Петр Москва щеджа илъэсхэр (1950–1955) зэман телъыджэт. Зауэр зэриухрэ куэд мышІами, къэралыгъуэшхуэм хэпщІыкІыу зыкыиІэтыжат. Бий бзаджэр хэзыгъэщІа лъэпкъхэм иджы дэрэжэгъуэ ин яхэлъу, нэхъри жыджэру я мамыр псэукІэр зэтрагъэувэжырт. Ди цІыхухэм зауэм кыщцахъа текІуэныгъэр, хахуагъэрэ лыгъэу абы цагъэлъэгъуар цІыкІуми инми я напщІэм телът икІи сыт хуэдэ гугъуехъми хъыжъуэ зрапщытырт. Лъэпкъхэр, яку зэхуилъ зэкъуэшыгъэр зауэ мафІаэм нэхъри ипсыхъауэ, зэрылбагъурэ зэрылътэу... ЦІыхухэри куэдкІэ нэхъ зэхуэгуапэу, зэхуэлэфІу... Лъэпкъ зэхэгъэж щымыІэу, къэралышхуэм щыпсэу лъэпкъ зэмылІаужыгъуэхэм къахэкІахэр зыр адрейм хуэгумащІэу, къуэш пэлътэу хущыту. Дигу къэдгъэкІыжынти КІуащ БетІал абы щыгъуэ жиІар: «Си къуэш – совет цІыху»; е украин усакІуэ цІэрыІуэ Павло Тычина и цІэр

нэхъри хэлүщылу зыщла и псэлъафэр: «Зы унагъуэм дыхуэдэу».

Мис апхуэдэ зэхуштыкIэм мымащIэу къыгъэпсын-щIэрт зауэм и Iэужь пхъашэу цIыхум я фэрэ я ныбэкIэ ящэч гугъуехъри, студент стипендиер, къыщIэкI щымыIэу, зэрыцIыкIу дыдэри, къулейсызыгъэм къыхэкI нэгъуэщI лъэпощхъэпохэри. Зауэшхуэр текIуэныгъэкIэ зэриухам гушхуэныгъэ къытхилъхъэрт. ДяпэкIэ дэ тху-зэфIэмыкIын щымыIэу, екIэ дяужь къыхъэфыни къэмыгувыжыну быдэу ди фIэщ хъурт. Псом нэхърэ нэхъыщхъэжырати – цIыхур гугъэрт: пщадей нэхъыфI хъунущ! ИкIи хъурт. Зы махуэм нэхърэ къыкIэлтыкIуэм цIыхум зыхуей нэхъ игъуэтырт.

Зи щIалэгъуэ дахэр, студенту щыщыта илъэсхэр а зэман телъыджэм ирихъэлIа Шэвлокъуэ Петр дунейм тетыхукIэ гу къабзэрэ псэ зэлухакIэ цIыхум яхуштыгъуэу.

Шэвлокъуэм и насыпым кърихъэкIри, ар студенту щыщыта илъэсхэмрэ литинститутым и зэманыгъуэмрэ зэтехуат. А лъэхъэнэм абы щрагъаджэрт (щхъэж езым и семинар игъэлажъэу) тхакIуэ, усакIуэ хъэлэмэтхэу Федин К., Паустовскэ К., Леонов Л., Сельвинскэ И., Луговой В. сымэ, н. Абыхэм ящыщ дэтхэнэри университет псо и уасэт, и гъукIэгъэсэнхэми езыр фIуэ зыщыгъуазэмкIэ – литературэ Iэзагъэм и щэхухэмкIэ – жумарту ядэгъуашэрт.

Дэрэжэгъуэшхуэ къезыта къэхъугъэ хэлэтыкIауэ Петр игу къинэжат Твардовскэ А, Симонов К., Эренбург И., Гамзатов Р. сымэ студентхэм къащыхуеблэгъа пшыхъэр, къытригъэээжурэ щIэрыщIэжуэ зэпшэчыжырт абыхэм зэлэпахэ упщIэхэмрэ жэуапхэмрэ. ИкIи апхуэдэурэ къэбэрдей щIалэр хэша хъурт ди къэралышхуэм щыщыIэ литературэ гъащIэм.

Зи лекцэ едаIуэ и егъэджакIуэхэм ящыщу Петр зыми хуэмыдэжу нэхъ гунэс къыщыхъурт Бонди С. М. Ар ауэ къызэрымыкIуэу щIэныгъэ куу зыбгъэдэлъ цIыхут, «бытырбыху школкIэ» зэджем ар зэрилIыкIуэри сыт илъэныкъуэкIи дэплъагъурт: и щIэныгъэм и мызакъуэу, и псэлъэкIэми, и зыIыгъыкIэми, цIыхум зэрэхыхъэ, зэрэхэт щIыкIэми.

Усэм и теориэм, урыс литературэм и тхыдэм теухуауэ Бонди къызэдэжэ лекцэхэр, Пушкиным и творчествэм те-щIыхъауэ абы иригъэкIуэкI семинархэр зэриутIыпщын фIыгъуэ щыIэтэкъым Шэвлокъуэ-студентым. Бонди текстыр зэрызэпкърих щIыкIэр («метод текстологического анализа» жыхуалэжыр литературэхутэ щIэныгъэм къы-

цезыхъэжъахэм ящыщ зыт ар езыр) псэухукІэ ІэшІыб имыщІа дерсылъэу къыхуэнат Петр икІи ар и творческэ лэжыгъэм дэІапыкъуэгъушхуэ къыщыхуэхъурт.

Ещхьыркъабзэу, Шэвлокъуэм ныбжъэгъукІи Тхьэр къыхуэупсауэ жыпІэ хъунут. Я бжыгъэкІэ куэд хъурт а илъэситхум Петр цІыхугъэ, ныбжъэгъу къыхуэхъуа литератор ныбжыщІэхэр – ди къэралышхуэм и щІыпІэ зэпэмыгъунэгъухэм къикІауэ, лъэпкъ зэмылІаужыгъуэхэм ящыщу. Институтым Петр цІыхугъэ къыщыхуэхъуахэм иужькІэ къахэкІынущ ди къэралым, хэбгъэзыхьмэ, дуней псом цІэрыІуэ щыхъуа тхакІуэхэр, усакІуэхэр.

Шэвлокъуэр институтым щыщІэтІысхьа зэманым абы щеджэрт талантышхуэ зэралэр куэд дэмыкІыу къэзыгъэнэхуэну щІалэ бэлыхъ гуп: Бондарев Юрий, Солоухин Владимир, Тендряков Владимир, Винокуров Евгений, Ваншенкин Константин сымэ. Куэд дыдэкІэ Петр нэхърэ мынэхъыжъми, институтым къыщІэтІысхьэн и пэкІэ абыхэм къалэжъакІэт нэ лейкІэ уащІеплъын: дэтхэнэми, тхылъкІэ е киноуэ мыхъуу, Зауэшхуэм хищІыкІыр – и нэкІэ илгъэгуам, и нэгу щІэкІам, псэзэпылхьэпІэ гъэунэхупІэхэм езым щишэча гугъуехьым къыхиха гупсысэт, щІэныгъэт... Абыхэм яхэттэкъым жиІэн зимыІэ. НэгъуэщІт а щІалэхэм къахуэтыр, литинститутым къыщащІэнуи зыхуейр: жыІэкІэ-къэгъэлгъэуэкІэ Іэмалхэм я щэхур.

Апхуэдэу, гугъуехьым къримыгъэкІуэт, ерыщу зи мурадым хуэлэжъэн гупт Петр и хэкуэгъу, и ныбжъэгъу адыгэ щІалэу абы къыдеджэхэри: МэшбащІэ Исхъэкъ, Къущхъэ СулътІан, Мысачэ Петр. А щІалэ гупым я зэфІэкІри нэхъ иужьыІуэкІэ наІуэ къэхъуащ.

Литинститутым щыщІэса илгъэсхэм Шэвлокъуэм фІыгуэ нэІуасэ зыхуищІат урыс икІи дунейпсо классикэм, псом хуэмыдэжу ар егугъурт литературэм тэмэму зиужьын папщІэ критикэм и пщэ къыдэхуэ къалэнхэр куууэ джыным.

И ІэшІагъэ мытыншым сыт илгъэныкъуэкІи хуэхъэзыру лъахэм къэзыгъээзэжа критик щІалэр япэшІыкІэ тхылъ тедзапІэм, итІанэ радиом щолажъэ. 1958 гъэм, «Іуащхъэмахуэ» журналыр къыдэкІыу зэрыщІидзэу, Шэвлокъуэм и гъащІэри и гуащІэри абы епха мэхъу. ЯпэшІыкІэ ар прозэмкІэ отделым и редакторщ, итІанэ жэуап зыхъ секретарщ, иужькІэ журналым и редактор нэхъыщхъэщ.

Къашыргъэ ХьэпашцIэ адыгэ литературэм езым и псалъэ щыжызылIафа ди тхакIуэ нэхъ пажэхэм ящыц зыщ. Илгъэс куэдкIэ хьэлэлэу хуэлэжыащ ар къэзылгъуа лгъэпкъым. Абы и Iэужьыр ди литературэм IупщIу щыболгъагъу – адыгэпсэм и дахагъымрэ адыгэбзэм и зэфIэ-кIымрэ щыхьэт нэс яхуэхъуу. Си цхьэкIэ, си гугъэщ: лгъэпкъ литературэм и тхыдэр куууэ зэзыгъэщIэну хущIэкъу дэтхэнэри нобэ хуейщ, пщэдеи хуеинуц Къашыргъэм и рассказхэм, «Насыным и хэIыпIэ» повестым, «Лгъапсэ быдэ», «ПшэкIухъ» романхэм, тхакIуэм и гукгъэкIыжхэр щызэхуэхъэсыжа «ГъащIэр матэщIэдзакъым» тхылым. А тхыгъэхэр щымыIатэмэ, адыгэ литературэр зыкъомкIэ нэхъ фагъуэу къыппыхъунт.

Апхуэдэу цыт пэтми, Къашыргъэ ХьэпашцIэ хуэфащэ пщIэ хуащIын дэнэ къэна, ауэ псалгъэм къыдэкIуэу ззэмызэ и цIэ къраIуэм нэхъ къыфIамыгъэкIыурэ зэманыр кIуэрт. ИкIэм икIэжым Iуэхум зезыгъэхъуэжар Шэвлокъуэ Петрщ. Абы и очерк гъуээджэр («ТхакIуэ щыпкъэ») зытеухуар Къашыргъэ ХьэпашцIэ и творчествэрщ. Критикым хузэфIэкIащ тхакIуэм къыкIуа гъуэгуанэр IупщIу диггъэлгъагъужыну.

ЗэрыгурыIуэгъуэщи, дэтхэнэ тхакIуэми и творчествэм лгъабжэ хуэхъужыр абы и биографиерщ. Къашыргъэ ХьэпашцIэ жэуаплыныгъэ зыпылгъ къулыкъу зыбжанэ иггъэзащIэурэ къэкIуэкIащ. Ауэ и псэр пытыху IэщIыб имыщIу абы зэдихъащ лгъаппитI, я мыхьэнэрэ я лгъагагъкIэ зэпэшачэрэ жыпIэу тIури цхьэпэу: еггъэджакIуэт икIи тхакIуэт. ФIэщхъугъуейми, пэжыр дэнэ пхын: а IэцIагъэ гугъусыгъуитIми екIуу пэлгъаща ХьэпашцIэ езыр узыншэтэкъым. «ЩIалэ дыдэу абы къытепсыхауэ щыта бэлутIэIум и гузэвэгъуэм къыхимыгъащIэу зэрыпэлгъэщын гурыщIэ къару а цIыху гъуээджэм къызэрызэкъуихам и щыхьэтщ сыт щыгъуи хьэлэлэу, къэмыдзыхъу, уеблэмэ гуащIафIэу, щIэблэщIэм я еггъэджакIуэу, нэхъыжхэм я чэнджэщгъу пэжу, игури и псэри цIыхум яхузэлIухауэ зэрыпсэуар, – етх Шэвлокъуэм. – И ныкъуэдыкъуагъэм и зэранкIэ Хэку зауэшхуэм хэтыну Iэмал имыгъуэтами, а илгъэс гузэвэгъуэхэм щыгъуи къуажэм IэнатIэ гугъу дыдэу щылэм – зи ныбжэ иримыкъуа сабийхэм, зилI зыщхьэщымытыж бзылгъухгъэхэм, жыкIэфэкIэм ягу иудар къызэщIиIэтэу, а гуащIэмащIэхэм я къарум дэкI псори лгъыгъажэ зауэм хэт зауэлIхэм яхуэщхьэпэным хуиузэду, къуажэм къыдэнахэм я пашэу щытащ. Езым и унагъуэм ахъшэ

гъэтІылъыгъэу яІар зауэм Іутхэм папщІэ зэхалъхъэу щыта ахъшэм хилъхъащ».

Хэку зауэшхуэр зэриухыу къыдэкІыу щІэзыдза «Къэбэрдей» альманахым и пэублэ номерым тетащ «Зы жэщ» рассказыр. Къашыргъэ ХъэпащІэ абы Іэзэу къыщигъалъгъэуэжат фашист зэрыпхъуакІуэхэр ди лъахэм къыщиужыгъа лъэхъэнэ дыджым и зы теплъэгъуэ.

А темэ дыдэр тхакІуэм нэхъ щешэщІ «Лъапсэ быдэ» романым.

Зауэшхуэм и ужькІэ адыгэ къуажэм къыщыхъу зэхъуэкІыныгъэхэм теухуат «Насыным и хэкІыпІэ» повестыр.

БлэкІа лІэщІыгъуэм и нэгу щІэкІа къэхъукъащІэ нэхъ пІащэхэм ящыщ зыт «ПшэкІухъ» романыр зытеухуар: къэралыгъуэшхуэм и псэукІэр зэзыгъэдзэкІа революцэм зэрыхуэкІуа гъуэгур къэхутэжыныр.

И очеркым а псори гупсэхуу щызэпеплъыхъ Шэвлокъуэм. Къашыргъэ ХъэпащІэ и Іэзагъэр сэтей къищІу, критикым щІепщытыкІ тхакІуэм и хъэтІыр, и бзэр, абы кыпшкырыкІа персонажхэм я хьэл-щэныр зыхуэдэр, зытепсэлтыхъ тхыгъэхэм ящыщ дэтхэнэри лъэпкъ литературэм зэрэзэгъ, зэрыхэувэ щІыкІэми къытоувылэ.

Шэвлокъуэ Петр, езыр цІыху щабэ дэнэ къэна, цІыху Іэсэ жыхуаІэм хуэдэт. ИкІи абы и дагъуэ щІыкІэми къытенащ а нэпкъыжьэр. Ауэ, щабэми, Іэсэми, пэжыр и гъуазэти, пцІы иупсу фІэфІтэкъым, хэт тепсэлтыхъми, а зытепсэлтыхъыр мыпсэужу щытми. «И ныбжьыр илъэс блыщІрэ ещанэм иту, 1987 гъэм дунейм ехыжащ адыгэ тхакІуэ цІэрыІуэ Къашыргъэ ХъэпащІэ, – етх Шэвлокъуэм. – Абы и ужькІэ, зы илъэсрэ ныкъуэм щІигъу дэкІауэ, дунейм кыитехъащ «ГъащІэр матэщІэдзакъым» тхылъышхуэр. Ар тхакІуэм и къалэмышпэм къыщІэкІа иужьрей дыдэ тхылът, романкІэ еджэу. Литературэм и жанрхэм я хабзэ-бзыпхъэм, езы тхылътым и къэухъым, и гъэпсыкІэм, и купщІэм, абы къыщыхъу-къыщыщІэ Іуэхугъуэр зэрыубзыхуам уеплъмэ, нэрылъагъу мэхъу ар тхылъышхуэ, напэкІуэщІ куэд хъу щхъэкІэ, абы романкІэ уеджэ зэрымышхунур».

Зэрытлъагъуши, Шэвлокъуэм и жыІэкІэм къыхош абы Къашыргъэ ХъэпащІэ хуиІэ Іулыджыр; итІани, пцІы иупсыну хуейкъыми, езы тхакІуэр щыгуами, нэгъуэщІ зыгуэрым ар щигъэуами, «ГъащІэр матэщІэдзакъым» зи фІэщыгъэ тхылъыр зэрымыроманыр бзыщІ хэмылгу къеІуатэ.

Укъуэдияуэ, гупсэхуу Шэвлокъуэр тетыхъащ Нало Ахъмэдхъан, КІэрэф Мухъэмэд, нэгъуэщІхэми.

ЩІэныгъэлІ, илъэс щэ ныкъуэкІэ КъБКъУ-м щегыгъэджа, ди тхакІуэ пажэ Нало Ахъмэдхъан теухуащ Шэвлокъуэ Петр и очеркышхуэ «ЦІыхубэ тхакІуэ» зыфІищар.

Мыбдежми Шэвлокъуэм япэщІыкІэ зи гугъу ищІыр Нало Ахъмэдхъан и къекІуэкІыкІарщ, и цІыхущІыкІэрщ, и цІыхугъэрщ. «Хэку зауэшхуэм щыщІидзам, – етх Шэвлокъуэм, – абы и ныбжьыр илъэс пщыкІубл фІэкІа хъуатэкъым. АрщхъэкІэ блэкІа зэман пхъашэм и Іэужьу Налохэ я нэхъыжьхэм къалтысар псэкІэ зыгъэв щІалэ хъыжьэм и гум тепыІэ къритыртэкъым кІэрымыкІыу ар зэщІэзыІыгъэ гупсысэм: «дунейр зрагъэбгына си адэри си адэ къуэшри псэужатэмэ, ди хэкум гузэвэгъуэшхуэ кыщылтыІэса нобэ хуэдэ зэманым, псом япэ иту зауэм хыхъэнти, я псэм емыблэжу хэкур бий къанлым щакъумэнт». Апхуэдэ гупсысэхэм зи гур зэхэзехуэн ящІа щІалэщІэм и ныбжьым зы илъэс щІигъуу тхылъ зэригъепэщри, зауэм кІуауэ щытащ. Мис абы Нало Ахъмэдхъан нахуэу щигъэлъэгъуащ кызыухэкІа лъэпкъым, кыщщалъхуа лъахэм нэгъэсауэ зэрыхуэпэжыр, лъэпкъ напэр къабзэу, щІыхъ пылгу зэрихъумафар».

Апхуэдэу игъуэу икІи екІуу ешэжэ мэхъу тхакІуэм теухуа псалъэмакъыр. ИкІи Налом тхэн щыщІидза, и япэ тхылъри дунейм кыщытехъа 50 гъэхэм кыщегъэжъауэ тхакІуэм икІуа гъуэгуанэм ироплъэ, абы и фІыгъэкІэ рассказ (новеллэ) жанрым ди деж зэрызыщцуужъа нэщэнэхэр егъэнахуэ: «Нало Ахъмэдхъан и ІэдакъэщІэкІ тхыгъэхэр цІыхум и гущІэлъапсэм лъэлэсырт, образ купщІафІэхэр гукъинэжт, цІыхум и гум, и псэм щыщІэр сэтэй ящІт, гъащІэм и пэжыр куууэ къагъэлъагъуэрт: тхылъеджэм и пащхъэм абы ирилъхъэрт зэм цІыхупсэр зыгъэгулэз, зыми и гукъыдэжыр кыщщІэзыІэтэ гупсысэхэр, нэхъапэм ятхауэ зэхамыха, дерсышхуэ зыхэлъ, тхакІуэм и гурыщІэкІэ, и акъыл жанкІэ гъэпса рассказхэр, новеллэхэр».

ЩащІэгъуэ хэмылгу, гупсэхуу, жиІэри хъэкъыу уи фІэщ ищІыфу Шэвлокъуэм зэпкърех Налом и рассказ цІэрыІуэхэр («Псыхъэ нанэ», «Къэрэгъул зэблэкІыгъуэ», «Фосфор нэху», «Джэдэу шырищ», «Рейхстагым адыгъэбзи тетщ», н.). «Лермонтовым и бюстым пэгъунэгъуу жыгей щІагъыым» новеллэм теухуа псалъэмакъыр мыпхуэдэу егъэбдыдэж критикым: «Псэр къэгъэпсалъэным нэхърэ нэхъыщхъэ щыІэу си щхъэкІэ си фІэщ хъуркъым! Апхуэдэ гущІыхъэ гупсысэ, цІыхум и гущІэр «кызызэыгъэдзэкІ» философии куу хэлъщ Налом и тхыгъэм, и тхэкІэм, къэгъэлъэгъуэкІэу гъащІэм кыыхих дерсхэм».

Критикым ІәпәІәсәу кѣегъәбелджылы тхакІуәм и Іәзагъәр ІупщІу кѣызыхәщ художественнә деталхәр, абы и щІагъыбзәр, и тхыгъәхәр зәрызәІуищә бзәм хьәләмәтагъыу хәлътыр.

Шәвлокъуә Петр и ІәдакъәщІәкІ ләжыгъә нәхъ пІащә дыдәхәм ящыщ «Адыгә гъащІәм теухуа хъыбар телъыджә» зыфІищари. Мы тхыгъәм критыкр щытопсәлътыхъ тхакІуә КІәрәф Мухъәмәд кыикІуа гъуәгуанәм.

Адыгә тхылъеджәр зәрыщыгъуазәщи, КІәрәф Мухъәмәд кѣыщІәна тхыгъәхәр я бжыгъәкІә куәд мыхъуми, я купщІәкІә, фІагъкІә адыгәбзәкІә ятхауә щыІәм и курыхым щыщ. Сыт илъәныкъуәкІи щІәт, щІәщыгъуәт КІәрәф Мухъәмәд и повестхәр («Лъәужь е ләужь», «Адә щІәин мылтъку хъурә», н.).

Апхуәдәу щыт пәтми, и тхыгъәхәр хәлущІыІу ищІыну пІащІәртәкъым КІәрәфыр. И псәм пиущІ дыдәм фІәкІаи итхынутәкъым абы, и ІәдакъәщІәкІыр нәхъ куәд зәрищІыни хәттәкъым; итхар игъәтІыгъуәу щигъәлтъу – игу кѣыпылъәдәху тригъәзәжурә теләзәщІыхъыжу, – апхуәдә тхакІуәт КІәрәф Мухъәмәд.

1987 гъәм кыдәкІә «Іуащхъәмахуә» журналым и номеритІым – еплІанәмрә етхуанәмрә – тетауә щытащ япәу тхакІуәм и цәр хәлущІыІу зыщІа тхыгъәшхуәр, «Лъәужь е ләужь» повестыр. Абы кѣыкІәлътыкІуащ тхылъ щхъәхуәхәри.

Шәвлокъуә Петр зәкІәлътыкІуәу егъәпс КІәрәф Мухъәмәд и гъащІәмрә и творческә гъуәгуанәмә теухуа псалъәмакътыр. Шәвлокъуәм нәІурыту дегъәлътәгъу а цІыху телъыджәм и цІыхущІыкІәр, и хьәл-щәныр, а тхакІуә гъуәзәджәм и нәщәнә нәхъыщхъәхәр. «ТхакІуә КІәрәфым дежкІә, – етх Шәвлокъуәм, – псом ящхьәр, и кѣаләмышәм кѣыщІәкІа тхыгъәм и гъуазәр цІыхумрә дунеймрә зәрызәхущытым кѣыпкърыкІ философиер, зытет дунейм ещхъыркъабзәу цІыхум бгъәдәлътъәкІыныгъәр зәрыгъунәпкъәншәр, абы иләжъри ищІәри кѣызыхәкІ щхъәусыгъуәхәм я лъапсәр, я къуәпсыр кѣәхутәныр, гъащІәм кѣигъәщІа псоми кѣабзәу, сакъыгу, дахәу хущытын зәрыхуейм, дунейм лей епх зәрымышъунум, цІыхум и «натІә къритхам» зәрыфІәмыкІынур, зәрыләжынур щымыгъупщәу, псәкІә бауәу дунейм тетыху, цІыхугъә хәлтъ, щхъәнәу, дахәу псәунырщ».

ТхакІуәм зыхуигъәувыж а кѣалән мытыншхәр зригъәхъулән папщІә абы и гулътытәр нәхъ зәтар цІыхум и хьәл-щәныр, и псәм щыщІәр нәхъ зыгъәбелджылыфын Іәмалхәр кѣихутәнырщ. А Іәмалхәр тхакІуәм ІәпәІәсәу «зәригъәлажъәм» кІәлътыплътурә, абы и Іәзагъәр зыхуә-

дэр сәтей кьещІ критикым. ТхакІуэм и образ зэфІлэгъуэ-
вэкІэм, и зэгъэпщэныгъэхэм, и бзэ къулейм, – а псоми
яхуэфашэ гулъытэ щагъуэт Шэвлокъуэм и очеркым.

50 гъэхэм ди лъэпкъ литературэм уафэхъуэпскІыу
къыхалыдэри, куэд мыщІэу, гъуэбжэгъуэщуй хэбзэхы-
кІыжащ тхакІуэ Къущхъэ СултІан. Ауэ ар лъэужьын-
шэу къэнактым. ЯбжыгъэкІэ куэд мыхъуми, СултІан
и ІэдакъэщІэкІэ рассказхэмрэ повестхэмрэ екІуу хэуващ
лъэпкъ литературэм. ЗэманкІэ ар тыхуат персонажым
и психологиер гүнэсу къызэригъэлъэгъуэн Іэмалхэр
нэхъ хэгъэзыхъауэ адыгэ прозэм къилъыхъуэу щы-
щІидза лъэхъэнэм. Абы илъэныкъуэкІэ Къущхъэм и
ІэдакъэщІэкІыр хуабжыу щхъэпэт икІи зи чэзут.

ИщІэнуи хунэмысу дунейм ехыжа тхакІуэм и щІэи-
ныр дахэ-дахэу зыхуей хуэмызауэ екІуэкІырт, и тхыгъэ
щхъэхуэхэр адэкІэ-мыдэкІэ щызэбгрыдзауэ фІэкІ, зэ-
гъэуІауэ къыдэмыкІыжауэ.

Ари зыгъэээкІуэжар Шэвлокъуэ Петрщ.

Къущхъэ СултІанрэ Шэвлокъуэ Петррэ зэры-
цІыху къудейтэктым. АтІур зэдеджауэ, зэныбжьэгъуу,
фІыуэ зэрылгъагъуу щытащ. Литинститутым щызэ-
деджа илъэсхэм Шэвлокъуэм и нэгү щІэкІат Къущхъэ
СултІан и зэфІэкІымрэ и хъэл-щэнымрэ зыхуэдэр.
«...Институтым и етІуанэ курсым сыхэсуи, – етхыж
Шэвлокъуэм, – сэ япэу СултІан щыслъэгъуар. ЩІэх
дыдэуи зэныбжьэгъу дыхъуаш, зы щІакхъуэ Іыхъэр
тІу итщІыкІыу, ди гухэлти ди щэхуи жыхуаІэм хуэ-
дэу зэхуэтІуатэу. СултІан зэи укъэзымыгъэщІэхъуну
ныбжьэгъу пэжу зэрыщытам, гуапагъуэ, цІыхугъуэ,
дахагъуэ, уеблэмэ лІыгъуэ хэлтам теухуауэ игъащІэкІэ
сщымыгъуопщэжыну куэд сигу кыинащ. Мэзкууи,
нэгъуэщІ къалэшхуэхэми щеджэ ди адыгэ щІалэхэм
ящыцу нэхъыфІ дыдэу еджауэ, зыхуеджа ІэщІагъэм
теухуауэ щІэныгъэшхуэ ягъуэтауэ, куэдкІэ узы-
щыгугъ хъун щІалэу ди лъахэм къихъэжахэм ящыц
зыт СултІан».

Игъуэ нэмысу дунейм ехыжа СултІан ныбжьэгъу
нэсу къыхущІэкІащ Шэвлокъуэр. ТхакІуэм езым
кыитрыригъэдза тхыгъэхэри Іэрытхыу кыщІэнари
зэригъэуІужащ Петр; абыхэм хэплъэжщ, зэригъэ-
зэхуэжри, печатым хуигъэхъэзыраш; «пцІанэуи»
къыдымыгъэкІыу – Къущхъэ СултІан и гъащІэм,
и творчествэм теухуа очерк гъуээзеджэ псалъапэуи
ядыщІигъужащ. А тхакІуэм кыщІэнар дяпэкІэ зы-
джыну дэтхэнэми псом япэу зызыхуигъээну щыІэр
Шэвлокъуэ Петр кыдыгъэкІыжа тхылъышхуэрщ

(«Щалэгъуэ пшыналъ». Повестхэр, рассказхэр, пьесэхэр. Н., 1992).

Талант IупщI зыбгъэдэлъа тхакIуэт Елмэс Iаулдин. Зригъэгъуэта IэщIагъэкIэ физикт, ауэ ар зэрыфизикыр пщагъэгъупщэж лъахэм и тхыдэм теухуауэ абы итха къэхутэныгъэ лэжыгъэхэм. Псом ящхъэжырати, Елмэс Iаулдин жанр зэмылIаужыгъуэ куэдым фIыуэ хэзагъэ тхакIуэт. ПцIы хэмылъу, Елмэсым и зэфIэкIыр нэхъ къыщынэхуар прозэрщ. Нобэрей ди прозэм лъэкIыр зи нэгү къыщIэзыгъэхъэну хуейм къылтытапхъэщ Елмэс Iаулдин и тхыгъэ нэхъ плащэхэри («Бгъэхэм къуршым къагъээзж» романыр, «Лыжымырэ шыжымырэ» повестыр).

ИтIани Елмэсым теухуауэ нобэр къыздэсым щыIэр абы и романым Петр хуитха рецензэ закъуэрщ. А тхыгъэр мыугбгъуами, ар зи IэдакъэщIэкIым тэмэму гу лъитат а тхакIуэм и Iэзагъэм: «...гу лъумытэнкIэ Iэмал иIэкъым тхакIуэр сабийм (абы хуэдэу балигъхэми) я психологиём, я гум, я псэм щыщIэм, гурыгъу-гурыщIэхэм фIыуэ щыгъуазэ къудейм къыщымынэу, а псор шэрыуэу, IэкIуэлъакIуэу сэтей къызэрищIыфым, абыхэм я шыфIэлIыфэхэмрэ я хъэл-щэнымрэ тэмэм дыдэу зэрызэкIур, зыр зым къытепщIыкIыу зэрыщытыр нэрылъагъу зэрищIым. Ар, шэч хэмылъу, тхакIуэм бгъэдэлъ Iэзагъэм и щыхъэтщ.»

Къэбэрдей литературэм къыдэкIуэу, Шэвлокъуэм фIыуэ хищIыкIырт ди къуэш лъэпкъхэм я литературэми, абыхэм я зыужыкIэми фIэгъэщIэгъуэну кIэлъыплъырт, ахэр зыхуей-зыхуэфIым щыгъуазэт. ИкIи абы Iэмал къритырт а литературэхэм я лыкIуэ пажэхэм, шэрджэс, адыгей, абхъаз, балъкъэр, н. тхакIуэ, усакIуэ ахъырзэманхэм я творчествэми (КIэрашэ Тембот, МэшбашIэ Исхъэкъ, Шинкубэ Багъэрэт, Кулиев Къайсын, н.) Iэпэлэсэу, Iуэхум хищIыкIыу тетхыхъыну.

* * *

«Iуащхъэмахуэ» журналым зэи иIакъым редактор нэхъыщхъэ хуэмыху. Абыхэм азыхэзми и жагъуэ сщIыну сыхуейкъым, ауэ сэ мыпхуэдэу къысцохъу: Шэвлокъуэ Петр хуэдэу зыми екIуртэкъым а кхуалыкыр.

Хэти ещIэ: роман дэнэ къэна, повесть е рассказ тхуэп-тхын, жыпIау тхакIуэм зыхуэбгъээзну къезэгъыркъым. Ауэ ятхам, редакцэм къыIэрыхам и нэхъыфIыр, нэхъ зыхуэфашэр япэ игъэщыпхъэкъэ? Абы и закъуэкъым. Журнал щыхъукIэ, поэзиерэ прозэкIэ Iуэхур зэфIэкIыр-

къым. Лъэпкъым и тхыдэм, гъуазджэм, щІэныгъэм и пкъыгъуэ зэмылІэужыгъуэхэм ехьэлІа статья, рецензэ, н. къ. куэд щІэмычэу къытехуэн хуейщ журналым, абы щІэупщІэ иІэн, н. ж., журналым и пщэ къыдэхуэ къалэныр тэмэму игъэзэщІэн папщІэ. ИкІи абы илъэныкъуэкІэ редактор нэхъыщхъэм и цІыхущІыкІэм и хылмым, ар Іуэхум зэрыбгъэдэтым куэд елътат.

Іуэхум фІыуэ хэзыщІыкІ, ауэ адыгэбзэр нэсу къызыхуэмыгъэшэрыуэ авторхэри Іуигъэщтыртэкъым – тригъэгущуэрт. Езыр стилист гъуээзджэт, тэрмэш ахъырзэмант, урысыбзэкІэ тхауэ къахъ материалми гъуэгу иритырт; нэхъыщхъэжыраци, Шэвлокъуэм и Іуэху бгъэдыхъэкІэр абы и лэжыгъухэм дерс щхъэпэ ахуэхъурт. Ар лэжыгъэ цІыкІутэкъым.

Критик щыпкъэ Сокъур Мусэрбий зищІысыр нэхъ пасэу къызыгурыІуахэм ящыщт Шэвлокъуэр. Адыгэ журнал закъуэм и лэжыгъэр нэхъ тэмэму унэтІа хъун, ди литературэ критикэр зэфІэувэн папщІэ Сокъурым хузэфІэкІыну псор къызэригъэлъэгъуэн Іэмал зэригъуэтыным пылт Шэвлокъуэр. А ІуэхугъуитІым языхэзри щхъэпэт, инт. А лІы телъыджитІым я зэхуытыкІэми куэд елътат. Пэжыр дэнэ пхыжын, Мусэрбий псэхукІэ зыщылэжъа университетым нэхърэ «Іуащхъэмахуэ» журналыр нэхъ унэ хуабэу къыщыхущІэкІа щыІаи...

Сокъур Мусэрбий дунейм ехыжа иужь, Шэвлокъуэр, ткІийуэ Іуэхум щІидзэри, критикишхуэм къыщІэна тхыгъэу хъуар щІиджыкІыу, зэхидзу, зыхуэзапхъэ хуигъээзэху увыІакъым. ИкІэм икІэжым, 1995 гъэм, къыдэкІащ Сокъур Мусэрбий и «Тхыгъэхэр» тхылъышхуэр. Шэвлокъуэм ар зэхигъэува, печатым хуигъэхъэзыра къудей мыхъуу, пэублэ псалъэ дэгъуи хуитхаш. Апхуэдэу, ныбжьэгъу нэсу, ныбжьэгъу пэжу Шэвлокъуэр къыхущІэкІащ Сокъурым.

* * *

1997 гъэм и ноябрым Шэвлокъуэ Петр и ныбжьыр лъэс 70 ирикъуат. Республикэм къыщыдэкІ газетхэм, журналхэм къытехуащ абы теухуа тхыгъэ гуапэ куэд. Нэхъыби хуэфащэт ди критик пажэм. ГуфІэгъуэ зэлүщІэшхуэ хуащІынуи загъэхъэзырырт. Ауэ, ди деж хабзэу зэрыщыуащи, юбилейм иращІэкІ зэлүщІэр шрагъэкІуэкІыр фІыуэ хэгувауэщ. Апхуэдэу екІуэкІыурэ, 1998 гъэм и июным Налшык спорткомплексым къыщыхъуа щІэщхъу дыджым Шэвлокъуэ Петр гузуу здихъащ...

...Зы пцэдджыжь гуэрым щхьэгубжэм сьдэплъу сыпчыст, мэзым сыщхьэпрыплгърэ къуршхэм сахэплъэу. Зы къыр гуэрым цIыхущхьэ фIэт хуэдэу солъагъу. Ауэ цIыхущхьэ къудей мыхъуу, ар – сэ фIыуэ сцIыху нэпкъ-пэпкът... Сеплъыпэмэ – Шэвлокъуэ Петр ещхьыркъаб-зэт!..

АфIэкIаи хэмылту, къэрэндащым сыIэбэри, тхы-лъымпIэ напэм къытехутащ мы сатырхэр:

*Зы къыр лъагэ дахэшхуэ
уэ узогъэщхь.
Щхьэгубжэм сьдэплъыхукIи
сигу укъеггэкI.*

*Уэ зэи умыпагэт,
Шэвлокъуэ Петр –
цIыхугъэм уищIырт лъагэ,
уи нэIэр уэрт.*

*Уэ пхуэдэу «Iуащхьэмахуэ»
зым емыкIун.
Уи ужьыр хуэухъу махуэ
ди гъуэгу дэ ткIум.*

ПСЭМРЭ БЗЭМРЭ ЗЭТОХУЭ

(Нало Заур)

Ди адыгэ лъэпкъыр дяпэк'и лъэпкъыу къыззетенэн папщ'э, абы л'эщ'ыгъуэ гугъухэм къык'уэц'риха Ф'ым-рэ Дахагъэмрэ хэщ'и щымыл'эу хъумэн ик'и ар дэ къыт-щ'лэхъуэхэми ялэрыгъэхъэн хуейщ. А Ф'ыр, а Дахагъэр ди деж къахъэсыфащ ди адэжхэм, – псэзэпылтхъэп'лэм хэмык'ыу псэуами, гугъуехърэ бэлыхъу я нэгү щ'лэк'лэм гъунэрэ нэзрэ имылэ пэтми.

Лъэпкъым къыдэгъуэгурык'уэ Ф'ыгъуэр хъумэн ил'энык'уэк'лэ адыгэ псалъэм и пщэ къыдэхуэ къалэ-ныр зыми хуэмыдэжу зэрыныр ф'ыщэу къыгурол'уэ тхак'уэ ц'лэрыл'уэ, щ'лэныгъэл'и ахъырзэман Нало Заур. А Ф'ыгъуэр абы езыми ехъумэ ик'и егъэбагъуэ – и къэху-тэныгъэ лэжыгъэ куухэмк'лэ, и художественнэ тхыгъэ купщ'лаф'лэхэмк'лэ.

Сэ зэрысщ'лэж лъандэрэ Нало Заур л'ы зыт'ушым зрамыкунум езым и закъуэ иреку. Ирикууи къэувы-лэжырк'ым – и закъуэ полъэщ л'ы лъэрызехъэ зыт'у-шым зызытрамыгъэгусэн лэжыгъэм.

Дихъэхауэ ар к'лэлъопл'э адыгэ псалъэм илэ зэф'лэк'лым. Абы зы жанри игъэхамэрк'ым, зы лъэхъэнэ гуэрми и щ'ыб хуигъазэрк'ым; ф'лэгъэщ'лэгъуэну ар к'лэлъопл'э адыгэ псалъэм и шыфэл'ыфэм – лъэпкъ'и уэрыл'уатэр зэпц'у щыщ'идза зэман жыжъэм къыщечъэу ди нобэм къэсыху. Талантым и дэтхэнэ дзыгъэри лъап'лэщ абы и дежк'лэ, хъумапхъэщ, апхуэдэу щыщытк'лэ джыпхъэу, гъэлъэгъуапхъэу к'елъытэ. Зыри к'лэрымышуу, лъэп-къым л'эщ'ыгъуэк'лэрэ къыдек'уэк'и Ф'ыгъуэр къэхутэн, зэул'у щ'ын, дяпэк'и егъэф'лэк'лэуэн – аращ Нало Заур и гъащ'лэр зытриухуар. Ик'и а лэжыгъэ щхъэпэм псэе-мыблэжу бгъэдэтщ – удзгъэк'и гумызагъэм и гъэф'лэн ц'ык'лухэр сакъыу зэрызэрихъэм ешхъу – ел'ал'лэу, егугъуп'эу, зыщымысхъыжу л'уэхум пэщ'лэту.

Сэ гукъинэж сцыхъуаш Зауррэ сэрэ дызэрызэрыщы-
хуа щыкIэр (илъэс щэ ныкъуэм нэблэгъаш абы лъан-
дэрэ). Ар зэлъытари абы цыгъуэ Заур зэхызыгъэхамрэ
дэслъэгъуамрэщ.

...Сыстуденту арат, къызэIуахагъашIэ университе-
тым сыщIэтIысхъа къудейуэ. ИтIани сэ Заур «гужь-
гъэжъ» хузиIэт: газетым къытрыригъэдза статьям зы
усакIуэ гуэрым егъэлеяуэ щыщытхъуа къысфIэщIырты,
ар езудэкIыжыну мурад быдэ сиIэу зыкъом лъандэрэ
екIуэкIырт.

Сытми, зэгуэр сытогушхуэри, щIэныгъэ-къэхутакIуэ
институтым сокIуэ, Налом и закъуэу зыхуэзгъэзэну,
щыхъэт симыIэмэ нэхъ хахуэу сепсэлъэну къысфIэщIу.
Арати, слъэкI къэзмыгъанэу субащ Заур ехъэжъауэ зы-
щытхъуа усакIуэ цIэрыIуэр (ар икIи къулыкъушIэш-
хуэт).

— Ара зэрыхъур? — Iэдэбу къызоупщI Заур, жесIэнур
жызегъэлэри.

Сэ сыкъэуIэбжыжат: тIэкIуи куэдыIуэ жысIауэ
къысфIэщIыжырт; къыспидзыж щIагъуи щымыIуэ,
езыри акъылэгъу къыздэхъун хуейуэ си фIэщыпэу сы-
гугъэрт...

— НтIэ, къэдаIуэ, — жетI Заур, нэгъуэщI къыщыспи-
мым. — А зи цIэ къипIуа усакIуэр аракъым уэ иджып-
сту бубыр, уэ зи гугъу пщIымрэ абырэ шурэ лъэсрэ я
зэхуакущ. Пэжщ, уэ тэмэму гу лъыптащ абы и щыщIэ-
ныгъэ щхъэхуэхэм. Ауэ абыкIэ Iуэхур зэфIэкIрэ! — Абы
хэту, золэбэкIри, дапхэм къытрех сэ фIыуэ сцIыху тхылъ
пIащэр, къызэтримыхыу ар здиIыгъым, и псалъэм
пещэ: — Мис мыпхуэдэ усэхэр пщIэжрэ? — икIи я цIэ
къреIуэ сэ сыкъызэджа, ауэ, сыкъеджа щхъэкIэ, мы-
хъэнэ щIагъуэ яIэу фэ зэзмыплъа усэ зыбжанэ.

Сэ гъэщIэгъуэн дыдэ къысщыхъуат мыри: я цIэкIэ
ищIэж къудей мыхъуу, езы усэхэри зэрыщыту гукIэ
ихъумэу къыщIокI. Заур и Iупэм къытелъэт псалъэхэм,
сатырхэм, сымышIэххэу, тIэкIу-тIэкIуэрэ сатхъэкъу,
зэщIэжыуэ телъыджэхэм сыкъаухъуреихъ, саIэт...

Асыхъэтым сэ къысфIэщIат дэ тIур дызэпэщысу дызэ-
бгъэдэс стIолыр дунейм хуэдизу ин икIи нэху къэхъуауэ;
сэри, а нэхур зыхэсщIэу, зыхэсщIэми къыщымынэжу,
къыспкърыхъуэ, а зыIэзыбжъэм къриубыдэу нэгъуэщI
зыгуэр сыхъуауэ... Бетэмал, сегупсысырт сэ, мис иджып-
сту а усэхэм сэри сыкъеджатэмэ!.. Дауи, иджыпсту сэ
жысIэнур нэгъуэщI зыгуэрт, а «нэгъуэщI зыгуэрри»

зыкIи ещхътэкъым нетIэ, тэлай и пэкIэ, си фIэщыпэу къэсIуэтам. Ауэ, апхуэдэу сегупсыс щхъэкIэ, къыдзэвжужу псалъэмакъым зыгуэр къыхэслъхъэж хъуртэкъым. Ар зымыгъэхъури фIыуэ къызгурыIуэжырт: жысIам сэ апхуэдизкIэ сытеукIытыхыжати, иджы си щхъэр здэсхъынур сымыщIэу сыщыст, шэнт сызытесым, «щIыкъыкъ» жезгъэIэу, зытескъуэзуу...

– Мис апхуэдэ усэхэрщ, – пещэ Заур адэкIэ, – зи гугъу тщIы лIы ахъырзэманым и зэфIэкIыр нэхъ къыщигъэлъэгъуар. Абыхэм уаблэплъыкIмэ, нэхъыщхъэ дыдэр къыппхуэмылгъэуауэ аращ. Мыри пщIэну щхъэпэщ: тхакIуэм и пщIэр къызэралъытэ хабзэр абы къехъулIам теппIыхъауэщ. КъемыхъулIам, и ныкъусаныгъэхэм псори тепщIыхъмэ, узытепсэлтыхъыр цIейнэпейкIэ бгъэIуу, абы хуэмыфащэ дзы фIэппу аращ, пщIэж-умыщIэжми...

Абдеж Заур къызэфIэувапэри, хъэкъ сщыхъуащ а си пащхъэ къытыр нэгъэсауэ зэрыщIыху бжъыфIэр: лъагэу, и Iэпкълъэпкъыр екIуу зэкIэщIэхауэ, плIабгъуэу (иужькIэщ сэ къыщысщIар Заур щыщIалэм гъукIэу зэрыщыттар), и нэгур угъурлыфэу, и нэ къуэлэн дахэшхуитIым хъуаскIэр къыщIыху, ауэ а хъуаскIэм укъимылыгъуэу, гуапагъэрэ хъэлэлыгъэкIэ псыхарэ укъигъэхуабэу; и Iэпхъуамбэ плащэхэр щыщIигъашэкIэ, жиIам бжъэпэтэхуэ иритыж нэхъей, и псалъэр нэхъри хъэкъыгупхигъэкIыу.

Заур иджыри псалъэрт. Сэ абы сыхудэплъейуэ сыщыст. ЖиIэри езым зэрешхъыркъабзэ, сегупсысырт сэ. Пэж дыдэу, иджыри зэ къытызогъээжри, ар икъукIэ цIыху бжъыфIэт, уздыIуплъэм уи гур хигъахъуэу. А махуэм и ужькIэ дэ мызэ-мытIэу дызэхуэзат. ИкIи сэ гулъыстат Заур узыншагъэшхуэ зэрыбгъэдэлъым. Езыр зэрыбжъыфIэшхуэм, зэрыузыншэшхуэм ещхъыркъабзэт абы псалъэу къыжъэдэкIри: узэдэIуэн защIэрэ дерс къызыхэпхынрэт, къыхэпхыф закъуэмэ.

* * *

Илтэс щэ ныкъуэм нэблагъэкIэ Налэ Заур ди щIэныгъэ-къэхутакиIуэ институтым щолажъэ. А зэманым къириубыдэу институтым Iуэхугъуэ щхъэхуэу Iэджэ зэфIигъэкIащ – адыгэ IуэрыIуатэр зэхуэхэсыжын, щIэныгъэм и хабзэхэм тету джын, ди литературэм и тхыдэр убзыхун, н. къ. А псоми хэлъщ Налом и гуащIэ. «Ар зыхэмыIэбарэ зыхэмылIыфIыхъауэ зы Iуэхугъуэшхуи илэжъакъым абы щыгъуэ институтым», жыпIэми, пщIыупс урихъуну къыщIэкIынкъым.

Зэрыфольклорист ахъырзэманым къыдэкIуэу, Налом зыкынгъэлъэгъуащ критик IэкIуэлъакIуэу, литературовед (литературэхутэ) Iэзэу. Лъэпкъ щэнхабзэм и тхыдэр емышыжу зыдж щIэныгъэлI щэджащэм и къэхутэныгъэ лэжыгъэхэр (я бжыгъэкIэ щэм щIегъу) щызэхуэхъэса тхылъ щхъэхуэу куэд адыгэбзэрэ урысыбзэкIэ дунейм къытехъащ: «Послевоенная кабардинская поэзия», 1970; «Из истории культуры адыгов», 1978; «ДжэгуакIуэмрэ усакIуэмрэ», 1979; «Этуды по истории культуры адыгов», 1985; «Лъабжъэмрэ щхъэкIэмрэ», 1991; н.

Нало Заур зэхуихъэсыжщ, иджыжри, щIэныгъэм и бгъэдыхъэкIэм тету къыдигъэкIыжащ Бахъсэн узэщIакIуэхэм я Iэужьри («Адаб Баксанского культурного движения», 1991) Елбэд Хъэсэнрэ («Елбэд Хъэсэн. Гукъинэж», 1993) Нало Жансэхъурэ («Нало Жансэхъу. Литературей щIэиныр», 2005) я гуащIэдэкIри.

Абы нэмышIкIэ, Нало Заур къэуващ «Къэбэрдей литературэм и тхыдэм теухуа очеркхэр» (адыгэбзэкIэ, 1965; урысыбзэкIэ, 1968) къыдэкIыным ехъэлIа лэжыгъэм и къызыгъэпэщакIуэу (автор гупми ящыщу, псом я лэжыгъэри иунэтIу).

«Еплъ – къыпхуэлэтмэ, ауэ... уи бгым хуэсакъ», – жиIэгъащ зэ Гете – езым хузэфIэкIам теухуауэ. ТхакIуэшхуэм а и псалтэхэр уигу къокIыж Нало-къэхутакиуэм хузэфIэкиар зыхуэдизым ущегупсыскIэ.

* * *

Нэгумэ Шорэ куэд тетхыхъащ, куэди иризэныкъуэ-къуащ.

АрщхъэкIэ, дауэ ямышIами, «Адыгэ лъэпкъым и тхыдэр» зищIысыр яхузэхэмыгъэкIыгу къанэрт.

Адыгэхэр къызэрыгъуэгурыкIуам ехъэлIауэ Нэгумэ Шорэ къиIуатэ псори къанэ щымыIэу къабылу къэзы-щтэхэри мащIэтэкъым, абы жиIэу хъуар пцIы зэфэзэщу къызыщыхъухэри щыIэт.

Апхуэдэу екIуэкIыурэ, зэныкъуэкъухэм я бжыгъэми кIуэ пэтми къыхэхъуэурэ, икIэм икIэжым зыгуэрым игу къокI: ярэби, Нэгумэм и лэжыгъэр зы къупхъэ зэв гуэрэм икъузауэ щхъэ къызыфIэдгъэщIыпхъэ? Къэ-IуэтэкIэ змыфэгъу гуэрхэм я хабзэхэр абдеж щызэхэхуэжмэ-щэ?

Дигу къэдвгъэгъэкIыжыт, жеIэ абы, Нэгумэм а и тхыгъэм нэгъуэщI фIэщыгъи хуигъэтIыгъуэу зэрыщытар – «Шэрджэс хъыбархэр». Апхуэдэу щыщыткIэ, езы авторыми ищIэжырт и IэдакъэщIэкIыр художественнэ

къэІуэтэкІэ жыхуаІэм зэрыхуэмыхейр. Дигу къэд-
вгъэгъэкІыжит урыс тхакІуэшхуэ, тхыдэтх цІэрыІуэ
Карамзин и лэжыгъэ хьэлэмэтыр. НтІэ, апхуэдэ къэІуэ-
тэкІэр езы Карамзин дыди ІэщІыб щимыщІкІэ... КІэщІу
жыпІэмэ, а лэаныкъуэмкІэ дыктыщевгъэплъыт Нэгумэ
Шорэ и Іэужьым.

Нало Заурщ ар япэу зигу къэкІар.

Дауи, Нэгумэ Шорэ ехьэлІауэ къэуэ (е къэувынкІэ
хъуну) упщІэ псоми мыбдеж жэуап щагъуэтащ жыпІэ-
ныр шыуагъэ хъунт. Ауэ, си гугъэмкІэ, а узэщІакІуэ
телъыджэм и щІэиныр джныным, абы епха Іуэхугъуэхэр
убзыхуным зи гъащІэ псор тезыхуа щІэныгъэлІхэри зэ-
дэІуэн, абыхэми къащхьэпэн хэлъщ Налом и гукъэкІым.
Нэгумэм и «Тхыдэри» нэхъ куууэ джа щыхъунур япэм
елъытауэ нэхъ бгъэдыхьэкІэ бгъуфІэ абы кыыхуэгъуэта
нэужькІэу кыыщІэкІынуц.

* * *

КІуащ БетІал псэу щІыкІэ адыгэбзэкІэ дунейм кы-
техьар абы и зы тхылъ пІащэ цІыкІуц («Си гъащІэм и
гуащІэр»). УсакІуэр дуней ехыжа нэужь, абы и щІэиныр
щызэхуэхьэсыжа томитІыр кыдэкІыным хуэзыгъэхьэ-
зырар Нало Заурщ. ЕкІуу зэхигъэува, пэублэ псалъэ
гъуэээджи хуитха, комментарийхэри щІигъужа къудей
мыхъуу, томитІым хыхьэну тхыгъэхэм ящыщ куэдыр
езым къитІэщІыжу, кыигъуэтыжу, адэкІэ-мыдэкІэ кы-
дыхыжа пычахуэхэр зэпигъэпщІэжу. КІуащым и тхы-
лъу абы и ужькІэ кыдэкІахэри дунейм кытехьэным
хуэзыгъэхьэзырар Налорщ.

Пэжыр жыІэпхъэщ: КІуащ БетІал и творчествэр зы-
джу ар зыхуэдэ усакІуэр кытхуэзыхутари Нало Заурщ.
Абы и ужькІэ хэт сыт итхами, щІагъушхуа щымыІауэ
нобэр кыыздэсым йокІуэкІ. Заур и фІыгъэкІи куэд щІауэ
десэжащ КІуащ БетІал ди лъэпкъ литературэм и клас-
сикхэм ящыщ зыуэ зэрыщытым.

Апхуэдэ лъэкІыныгъэ Заур къезыт къарум сыт узэ-
реджэнур: Іущыгъэ, Іэзагъэ е, куэдым зэрыжаІауэ, тхьэ-
гурымагъуэу пІэрэ ар? Хэбгъэзыхьмэ, а псори хузэхэмы-
ту пІэрэ абы? СщІэркъым. Мис Налом и очерк «УсакІуэ
фІэрафІэ» (КІуащ БетІалщ зытеухуар) жыхуиІэм щыщ
зы едзыгъуэ закъуэ: «Шэрэджыпс ефахэм цІыху щэ-
джащэ зыбжанэ къахэкІащ, Къэбэрдейм и мызакъуэу,
адыгэ псоми я культурэр лъагэу зыІэтахэм ящыщ –
джэгуакІуэшуэ Агънокъуэ Лашэ, узэщІакІуэ Борыкъуей
ТІутІэ, уэрэдгъэІу КъардэнгъуцІ Зырамыку, дуней псом

яфIэтелъыджэ дирижер Темыркъан Юрэ, нэгъуэшIхэри. А гупым яхуэфашцэу яхэтщ усаkIуэ цIэрыIуэ KIуащ БетIал. Ар лъэпкъым зэрыхэIуар и усэ хьэлэмэтхэмрэ Хэку зауэшхуэм щызэрихьа лIыгъэхэмрэ я закъуэкъым, атIэ и фIэрафIагъэмрэ и IуэрыIуэдзагъэмкIэ я псэм дыхьауэ фIыуэ къалъагъурт псоми. Абы и псэр апхуэдизкIэ наIуэу зэIухати, фIыуэ къэзылъагъуари и гъащIэ псокIэ и ныбжьэгъут, къэзылъагъу мыхъуа зырызри ныбжькIэ къебийт. БетIал зэхэгъэж жыхуалэр ищIэу щытакъым – мэкъумэш зыщIэри, къулыкъу зезыхьэри, шырыкълъэшIри, щIэныгъэм и пэрытри и псэм щызэдигъафIэрт... Ауэ KIуащ БетIал жалэу абы и цIэ дахэ дунейм къыщIытенар усагъэ гъуэзэдждэу къытхуигъэнарщ».

Тхыгъэм и пэIушIэу къаkIуэ мы зы абзац закъуэм – оперэм и кIыхьагъкIэ зыщызыукъуэдиину макъамэхэр зэщIэкъуауэ абы и увертюрем къызырыхэIуекIым ещхьу – адэкIэ тхыгъэм нэхъ зэпкърыхауэ дызыщрихьэлIэну Iуэхугъуэ куэд къыщызэщIэкъуащ: усаkIуэм и къекIуэ-кIыкIар, и цIыхущIыкIэр, и хьэл-щэныр, и талантыр зыхуэдэр, и Iэужьыр зыхуэдиыр, н.

А псор Налом иригъээзгъащ (Iуэху сщIыри къэзбжати) сатыр 15 къудейм.

Лекцэ укъеджэми, урок птыми, доклад пщIыми, Iуэхум нэхъ гугъу дыдэу хэлтыр аращ: къызэребгъэжъэну псалъэуха зытхухыр зэрыбухуэну щIыкIэр. Сыту жыпIэмэ абы къузауэ къыщыпIуэтэн хуей мэхъу узы-тепсэлтыхьыну темэм и пкъыгъуэ нэхъыщхьэхэри, уэ иджыпсту къалэн зыщыпщIыжри, н. Тхыгъэ (е тхыль) щыхъукIи – аращ.

НтIэ, дэнэ деж сыт нэхъ къыщезэгъми фIыуэ ищIэу, хутыкъуауэ, лейуэ е здэщымытыпхъэм щыту зы псалъэ уримыхьэлIэу и текстыр игъэпсу, сэ сызэреплъымкIэ, апхуэдэуш Налор зэрытхэр.

«УсаkIуэ фIэрафIэр» зэрыщыту къапштэмэ, тхыгъэ пIащэкъым. ИтIани абы Заур щыхузэфIэкIащ зыми емышхъ усаkIуэ щыпкъэр IупщIу, гукъинэжу дигъэ-лъагъун.

УсаkIуэм «зыми емышхъ» щыхужалэм деж, ар зыми зыкIи емышхьыжу аракъым (апхуэдэ къэхъу хабзэми). Нэхъ хэгъэзыхьауэ жыпIэмэ, усаkIуэм и творчествэм къуэпс куэдыкIей щызэхохуэж. KIуащ БетIал адыгэ IуэрыIуатэм щIапIыкIат, ар яхэтат нарт эпосым хыхьэ хыбархэр зэхуэзыхьэсыжа, зытхыжа, къыдэкIынми хуэзыгъэхьэзыра гупым. Абы нэмышIкIэ, зэныбжьхэр зэрызэхъурджауэ къебжэкIыу, ауану, усэу ди лъахэм

щызекІуэм фІууэ щыгъуазэт (щыхуей дыдэм деж а зыхуей дыдэр къыхипхъуэту гупыр игъэдыхъэшхын хуэдэу).

Ар зы къуэпс лІэужыгъуэ.

ЕтІуанэр. Адыгэ усакІуэ нэхъыжъхэм, псом хуэмыджу усакІуищым, ПащІэ Бэчмырзэ, ЩоджэнцІыкІу Алий, КІыщокъуэ Алим сымэ, я Іэужыыр шапхъэ хуэхъурт БетІал.

Ещанэу. ЩІэныгъэфІ зэзыгъэгъуэта КІуащыр дунейпсо (КъуэкІыпІэри КъухъэпІэри къызэщІуубыдэу) лирикэм фІыщэу щыгъуазэу, усакІуэшхуэ куэдым я деж езыр зыдэплъейпхъэ, зыхуеплъэкІыпхъэ гуэрхэр къыщилъыхъуэфу щытамы пцІы хэлъкъым.

Ауэ «еплъ елътытащ» жызыІам джэгуу жиІакъым: икІэм икІэжым псори зэлътытыжар еплътырщ (зэплътыр мыхъуу), дэплътейрщ (зыдэплътейр мыхъуу), гъукІэгъэсэнырщ (Іустазыр мыхъуу). Узыдэплътейнрэ шапхъэ пхуэхъунрэ гъунэжу уиІэмэ, ар икъукІэ дэгъуэщ, щхъэж къыпыпхыпхъэ пцІэжмэ. Апхуэдэм деж гъукІэгъэсэныр Іустазым «ещхъ» хъуркъым: абы езым и лъагъуэр, езым и гъуэгу хешыжри. Абы и талантыр нэхъ иныхукІи – ар зыдэплътейхэм зэрешхъым нэхърэ *къазэрыщхъэщыкІыр* нэхъыбэщ.

«УсакІуэ фІэрафІэ» тхыгъэм Налом зэкІэлъыкІуэу къыщиІуэтащ зыдэплътейни зиІа, нэхъыжъхэм ядэплътейфуи щыта, ауэ зи лъагъуэ, зи гъуэгу ерыщу къэзылъыхъуа икІи къэзыгъуэтыфа КІуащ БетІал и творчествэм нэпкъыжъэ хуэхъуа нэцэнэхэр зэрызэпцІа, зэрызэрыубыда, икІэм икІэжым абыхэм екІуу зэрызаукъуэдия щІыкІэр.

* * *

Нало Заур зытетхыхъым, ар хэтуи щрети, зы щІэ гуэр хужимыІэу сэ срихъэлІакъым. Ауэ Налом и фІыгъэкІэ къэтцІыхуа, абы лъэпкъ литературэм и тхыдэм къыхиша усакІуэхэри щыІэщ. Аращ Заур «Лъабжъэрэ щхъэкІэрэ» зыфІища и тхылъыр псом хуэмыдэж зыщІри.

Къанэ щымыІэу, псори тІыгъуа защІэщ мы тхылъым ихуа лэжыгъэхэр Іэзагъышхуэхэр хэлъу ухуауэ, бзэ къулейкІэ къэІуэтауэ, авторым зытригъэчыныхъ гупсысэхэр шапхъэ ІэрыхуэхэмкІэ щІэгъэбыдэжауэ. Апхуэдэщ ПащІэ Бэчмырзэ, КъардэнгъушІ Зырамыку сымэ ятеухуа тхыгъэхэр.

Ауэ мы тхылъым и пцІэр нэхъри лъагэ зыщІ щхъэусыгъуэ щыІэщ: мыбы хыхъащ Налом тхуихъума усакІуэ

зыбжанэм ятеухуа лэжыггэхэри. А авторхэм яхэтш
зи цлэкIэ тцIыхуу цытахэри (Сыжажэ Къылышыкъуэ),
дымыцIыхуххэу мыбдеж кышцытцIыхуахэри (Абазэ
Къамбот, Куп Хъэжы-Исмэхыл, Къылышбий Исмэхы-
ил, н.).

Ди тхэкIумэр иджыри зэмыса, зэхэдмыхыхха цIэхэр
къихутэу, кыигъуэтрэ щхъэж хуэфашэр лысыжыху
и псэм зимыгъэпсэхуу, нобэми ныжэбэми етIысэхыпIэ
зримытыжу мэлажэ Нало Заур. Си щхъэкIэ, Къылыш-
бий Исмэхыл и усэ гъуээджэхэм (абы и «Iуэдыщэр», ди
лгъахэм теухуар, сыт и уасэ!) хрестоматьер зыгъэдэхэни
яхэту кыысфIошI. НтIэ, усакIуэр кыитхузэIузыхыжари
Налорщ. Куп Хъэжы-Исмэхыли аращ (абы и «Адыгэ
жур» дэгъуэ дыдэш).

Ауэ кыызэрымыкIуэ талант бгъэдэлъщ Агънокъуэ
Лашэ (кIуэаракъэ, Франсуа Вийон, адыгэу, зэ дунейм
кыитехъэжауэ цытмэ, ар, дауи, Агънокъуэ Лашэш,
жыпIэну).

1966 гъэм япэу кыидэкIыгъащ Агънокъуэ Лашэ и
тхылъ пIащIэ цIыкIу – «Усэхэр» – КъардэнгъушI Зы-
рамыку иггъэхъэзырауэ. «Агънокъуэм кыызэрыратхъэ
ищIэу цытакъым... – шыжеIэ Зырамыку и пэублэ
псалъэм, – ...кIуэрыкIуэм здытетым, а дакъикъэм и
нэмкIэ илгъагъум хужилэн кыигъуэтурэ и усэхэр зэхилъ-
хъащ, нэгъуэщIу жыпIэмэ, импровизировать ищIурэ».

КIуэрыкIуэм тету усэ (уэрэд) зэхилъхъэу, зы псалъэу
жыпIэмэ, кIуэрыусэу (импровизатору) къекIуэкIа Агъ-
нокъуэр «джэгуакIуэ къудейм кышцымынэу, зыми
емыщхъ усакIуэш», – етх КъардэнгъушIым. Ар икIи
пэжщ. Апхуэдэ усакIуэ зэрыщылэр цIыхум яхэзыгъэIуа,
абы и Iэужьым щыщ зы Iыхъэ тхылъу ди пащхъэ кыи-
зылгъа КъардэнгъушI Зырамыку пщIэ къелэжъ.

IужыкIуэкIэ Нало Заури Iуэхум хыхъащ. Абы езы-
ми зэхуихъэсыжу щIидзащ Агънокъуэм кышцIэна усы-
ггэхэр. Лашэ и зэфIэкIыр нэхъ IупщI къэзыщI усыггэхэр
зытхыжари Налорщ (псалъэм папщIэ, «Агънокъуэм
цIыхубзым хужилар», «Агънокъуэм гуащэ хъыджэбзым
жрилар», «Агънокъуэм нэпсым хужилар», «Агънокъуэр
Анзорхэ я пхъум зэрыхуэусар», н.). Итхыжам и закъуэ-
къым, Агънокъуэ Лашэ хуэфэщэн псалъэмакъыр адэкIэ
екIуу езышэжъари ар зыхуэдэмрэ зыхуэдизымрэ кыит-
хузэIузыхари Налорщ.

Иджыблагъэ къытІэрыхъащ Налѡ Заур и лэжыгъэ щІагъуэ, «Ди литературэм и псыпэр дэнэ деж къыщежъэр?» зи фІэщыгъэр (еплъ: «*Іуащхъэмахуэ*» ж., 2005, № 1).

КъызэрысщыхъумкІэ, тхыгъэр езыр мыин дыдэми, и мыхъэнэм тепщІыхъмэ, тхылъ зыбжанэми педбзых мыхъунщ.

Художественнэ псалъэм и псыпэр, литературэу мыхъуу, ІуэрыІуатэу къызэрежъэри, иужькІэ ІуэрыІуатэм литературэ къызэрыхэтэдджыкІри, а тІум (литературэмрэ ІуэрыІуатэмрэ) зэдай хъэл-щэнэу куэд къазэрыдэгъуэгурькІуэри, ахэр зэрызэщхъэщыкІ нэщэнэу, нэпкъыжъэу щыІэр зэрынэхъыбэжри, – дэтхэнэм и гугъу пщІын! – а псори гурыІуэгъуэ хуэдэщ, абы тхылърэ диссертацэу тратыххъам гъуни нэзи иІэуи къыщІэкІынкъым. ИтІани...

ИтІани, дымышхъэхыу, иджыри щІэрыщІэу девгъэ-гупсысыжыт. А зэрыдигугъэм хуэдэу псори гурыІуэгъуэу плэрэ? Іуэхум и тэмэмыплэ дыдэр икІэм икІэжым къэт-щІэну дыхуеймэ, сыт ІуэрыІуатэкІэ узэджэ хъунур? Литературэр-щэ? Дэнэ деж дыдэ абыхэм я «хъэс гъунэр»? Хэт джэгуакІуэкІэ узэдженур? УсакІуэ зыфІэпщынур хэт? ІуэрыІуатэ мыхъуу, литературэ къэунэхуауэ, лъэпкъым литературэ игъуэтауэ жыплэ щыхъунур сытым деж?

Мис а упщІэхэм (нэхъыбэжым) я жэуап тэмэмыр къыщелгъыхъуэ Заур и тхыгъэм. ИкІи ар къигъуэтын папщІэ Іуэхугъуищ зэдихъын хуейт.

Янэрауэ, куэд лъандэрэ зэлІалІэ, лэжыгъэ зыбжани зытриухуа темэр – джэгуакІуэмрэ усакІуэмрэ я зэху-щытыкІэр – нэхъри хэгъэзыхъауэ, нэхъ куууэ иджу, япэм иІа гукъэкІхэр иджы гупсысэ тІыгуам нигъэсынэу къалэну зыхуегъэувыж къэхутакІуэм. *ЕтІуанэрауэ*, нэхъ пасэу къиугъуеяуэ щыта текстхэр, вариантхэр, щапхъэхэр куэдкІэ игъэбагъуэу, адыгэ джэгукІэжъ-хэм, псом хуэмыдэжу лІэщІыгъуитІым (XIX–XX) я зэблэкІыгъуэм ирихъэлІэу псэуа, Іэужьи къызыщІэна авторхэр зэрыгупу, якІэрыху щІагъуэ щымыІэу, ди па-щхъэ къригъэуვნэу, я лэжьэкІэм, я шыфэлІыфэм нэхъ гупсэхуу тхутепсэлъыхъыну. *Ещанэу*. Иужьрей щІэ-ныгъэм и Іемалхэр и Іэпэгъуу, нобэрей теорием къыщы-уэнэхуа еплъыкІэхэм фІыгуэ щыгъуазэ дэнэ къэна, абы ящыцу езыр арэзы зытехъуэр, и псэм къыдыхъэр къы-хигъэщхъэхукІыурэ (ар игъэлэжъэн мурадкІэ), арэзы къэзымышщІыр ІуигъэкІуэту, къымышщІэу (ар къызыхэкІ щхъэусыгъуэри имыгъэпщкІуу), – аращ Налом и лэжьэ-кІэр; абы икІи бгъэдэлъщ апхуэдэ зэфІэкІ.

А щыр зэдэуэ, зыр зым кыкIэрымышуу, зэрыIыгърэ зэгурыIуэу щызэдолажъэ Заур и тхыгъэм, зэшхуэзэсуи зыктыщагъэлъагъуэ.

Зи IэщIагъэм хуэIэзэ цIыхум (пхъащIэм, гъукIэм, н.) и IэбэкIэ къудейм укIэлъыплъыну гухэхъуэщ. Дауи, апхуэдэ IэщIагъэлIым псом япэу и лъэщапIэр лэжыгъэм хуегъэхъзыр; и Iэмэпсымэхэр къегъэIэгъуэ, щхъэж здэщылъыпхъэм егъэTылъ, лъэпощхъэпо кыыхуэхъун лъэпкъ и Iэгъуэблагъуэм кыыцинэрктым, япэу зэлэбынур нэхъ благъэ къещI.

Апхуэдэу Заур бзэм кыыщыщIедзэ.

Мы тхыгъэм Iуэхугъуэ куэд кызыщIиубыдэми, кыыщIэдзапIэ хуищIар тэмэм дыдэу кыыхихауэ си гугъэщ. Сыт щхъэкIэ жыпIэмэ, щIыпIэ Iэджэм щызэбгрыдзауэ къекIуэкI адыгэхэм ящыцу мымащIэм, я лъахэр зэрабгынам кыыхэкIыу, я гупэр хамэбзэм хуамыгъэзауэ хъуактым (псэун, лажъэу шхэжын нэхъ щхъэусыгъуэ ямыIэми). Тырку, хъэрып, урыс, инджылыз, франджы икIи нэгъуэщI бзэхэмкIэ тхауэ лъэпктым кыыхэкIа авторхэм я IэдакъэщIэкI дунейм кыытехъащ мызэ-мытIэу (хамэ щIыпIэм хамэбзэкIэ щытхэурэ абы я классик хъуахэри щыIэщ).

Ауэ, жеIэ Налом, «лъэпкъ литературэр хамэбзэкIэ лажъэ хъурктым – ар цIыхубэми къагурыIуэрктым, абы лъэпкъ литературэбзэми зригъэуэщIырктым; дэтхэнэ лъэпкъми и Iэдэбиятыр кыызэригъэщIыр и лъэпкыбзэрщ».

Апхуэдэ еплъыкIэм утеувэмэ, адэкIэ къэнэжыр зыщ: Iуэхур зытепщIыхъынур анэдэлъхубзэмкIэ ятхарщ (яусарщ). Ауэ абдежщ кыыщыщIидзэр проблемэ зыфIащхэм я нэхъ зэхэмыбз дыдэм: IуэрыIуатэмрэ литературэмрэ зэрызэтэхуэ, зэрызэщхъэщыкI, зэрызэлэпыкI щIыкIэхэм.

ЕтIощIанэ лIэщIыгъуэм фольклорыр (IуэрыIуатэр) нэхъ хэгъэзыхъауэ зыджа щIэныгъэлIхэм, жеIэ Налом, трагъэчыныхъ: «IуэрыIуатэр гукIэ яусрэ гукIэ зэрахъэ лIэужыгъуэщ, Iэдэбиятыр тхыгъэу къожъэри тхылъу къокIуэкI; IуэрыIуатэр къаIуатэ, литературэм йоджэ».

Ауэ езы Налом, апхуэдэ зэхэгъэкIыкIэр кыимыщтэу, Iуэхум ипэжыпIэр кыихутэну, лыхъуэу щIедзэ. Абы зэрыжыпIэмкIэ, литературэм и къежыапIэр, и къежыэкIэр къэбгъэнэхуэнумэ, тхыбзэм псори тепщIыхъ хъунуктым, нэгъуэщI щхъэусыгъуэ кълъыхъуапхъэщ. ИкIи ар езым кълъыхъуэ, къегъуэт: «...си гугъэщ джэгуакIуэхэм, уэрэдусхэм я авторыгъэр езыхэм къагурыIуэж хъуныр литературей поэтикэм хуэзышэ зыгуэщIыныгъэу». А

гупсысэ дыдэр нэхъ хэкъузауэ, нэхъ гъэхуауэ: «Литературэр къызэрыщыкI жылэр авторыгъэращ, ахъумэ тхыбзэракъым». ИкIи усэр «литературэм хуэзышэ авторыгъэм» и зыузэщыкIэ хабзэхэр къехутэ.

Псом я щхъэу Налом къилтъитэр усэр зыхуэдэмрэ езы авторыр абы зэрыхуштыгъэмрэщ («усакIуэм и псэр усагъэм зэрышчыIу щыкIэр»). Заур зэрыжылэмкIэ, усакIуэм и цIыхушчыкIэр, абы и дуней лъагъукIэр, и гупсысэгурывыщIэхэр купчIэ зыхуэхъу хабзэр лIыхъужь уэрэд, гъыбзэ хуэдэхэракъым (мышэр зы жыхъхъэ быдэ гуэрым икъузауэ къанэрт), атIэ гъащIэм кышчыхъу Iуэхугъуэ къызэрыгуэкI гуэрхэм теухуауэ, «щхъэхуиту зэхалъхъа усыгъэхэрат». А усэ лIаужыгъуэри гупитIу зэщхъэщегъэкI къэхутакIуэм: *усэ мылгъхуэсрэ усэ тIыгъуарэ*.

Япэ гупыр. Хуэмышум, мыкIуэмытэм е адыгэ хабзэм къемызэгъын гуэр зыIэщIэщIам, абы ебэкъуам кIуэрэ пэт хузэхалъхъэнкIэ хъунут усэ хъуэр цIыкIу. АрщхъэкIэ апхуэдэ усэм кыикIыр кызыгурыIуэнур абы лъабжъэ хуэхъуа Iуэхум хэзыщыкIырт. НэгъуэщIу жыхъхъэ, усэм и къалэныр щигъэзащIэр – Iуэхур кышщегъар, кышщIегъар гъэхуауэ къэзыIуэтэж хъыбарыр щигъусэм дежт. Хъыбарыр и мыгъусэмэ, къебжэкIым (усэм) и щылыэныкъуэр гуэхурти, и мыхъэнэри абы дэкIуэдырт, ауэ щыхъукIэ, зытеухуари мыгурыIуэгъуэу къанэрт.

Усэм зишэщIым-зиукъуэдийурэ зехъуэж. Абы и къэIуэтэкIэ-къэгъэлъэгъуэкIэ Iэмалхэм зауэщI. ИкIэм икIэжым Iуэхур кызытехъеикIам и хъыбарым усэр хуэмыныкъуэж мэхъу: зызыIэту лъэтэжа бгъэ шырыр сыткIэ хуэныкъуэж ар кызыэрыппа джэдыкIампIэм! Мис ар усэ тIыгъуащ.

Апхуэдэ усэ лIаужыгъуэм и щапхъэу Налом кыихъхэм ящыщ зыщ мыри:

*Шхын зымыгъуэтри магъ,
Дунегъэм щытетхэри мэпыхъэ,
ТIуми къапыхъыр цIыху нэпсщ.
ПцIы зымыупсым зэхыредз:
ТIуми я нэпсыр шыугъэщ,
Умынабгъэу уеплэмэ – къабзэщ,
Мо бзийхэм зэщхъу полыд;
Дыгъэ къеIэкIэ – гъушчыркъым,
Тенджызым хэткIуэкIи – хэгъуащэркъым.*

«Нэпсым, цIыху гузэвэгъуэм теухуауэ усэ хъэлэмэт Iэджэ дунейпсо литературэм иIэщ, – етх Налом, – ауэ нэпсым щхъэкIэ «дыгъэ къеIэкIэ – гъушчыркъым, тен-

джызым хэткIуэкIи – хэгъуашцэркъым», – жиIэу а гуп-
сысэр уафэм нэс зыIэтыфа сыхуэзауэ сцIэжыркъым,
Лашэ фIэкIа».

Пэж дыдэу, дунейпсо лирикэм и антологие зэхигъэу-
вэну нобэ зыгуэрым гукъэкI ищIмэ, усэ нэхъ дыгъэл,
нэхъ тIыгъуа, сыт илъэныкъуэкIи зэгъэпэщэ дыдэхэм
фIэкIаи химыгъэхъэу, апхуэдэ тхылъым ихуэн папщIэ
сыт къыхуэт Агъноктъуэ Лашэ и усэм? Апхуэдэ усэуи
Лашэ къыпкърыкIар зыкъым икIи тIукъым. НтIэ, а лIэу-
жыгъуэм литературэ фIэпщыну сыт хуэIуа (а усыгъэхэр
тхылъымпIэм щынэса зэманым темыщIыхъауэ)?

ЖаIэж мыпхуэдэ къэхъауэ: Толстой Лев зыгуэр
къеупщIат и романхэм ящыщ зыр зытеухуам, абы и мы-
хъэнэм ехъэлIауэ. Абы и жэуапыр сэ романым и кIыхъагъ-
кIэ щысхуэта къудейуэ аращ, жиIаш тхакIуэшхуэм.

Апхуэдэу, зы псалгъэ хэзмыдзу, Нало Заур и тхыгъэр
зэрыщыту мыбдеж къыщысхъынт! ИтIанэт гупсысэ
тIысауэ абы щызэрыгъуэтыжа псори щызыхэпщIэнур.
Апхуэдэ Iэмал зэрызимылэм къыхэкIкIэ – хэчыхъауэ
абыхэм ящыщ гуэрхэм я цIэ кысIуауэ ар къудейщ.

Дауи ирехъуи, мыбдеж мыпхуэдэу щыжысIэну сфIэ-
захуэщ. Нэхъ пасэу дунейм къытехъа и лэжыгъэхэм
Нало Заур «къыщыщIиуIукIа» псори мы тхыгъэм щызэ-
рогъуэтыж, зыуэ щызэроубыдыжри, куэд щIауэ литера-
турэхутэ щIэныгъэлIхэр гугъу зыдехъ Iуэхугъуэ мытын-
шым (джэгуакIуэмрэ усакIуэмрэ, н. ж., IуэрыIуатэмрэ
литературэмрэ зэрызэхуыт щIыкIэм, зэрызэлэпыкI
хабзэхэм) екIурэ ещхъу кIэ щагъуэт.

Нало Заур теухуауэ иджыпсту стхы мы очерк кIэщIым
хэмызэгъэнуми сцIэркъым, ауэ мыри дэщIызмыгъуу
схуэшчыркъым. Сыщыуэмэ, Iуэхум нэхъ хэзыщIыкI-
хэм къысхуагъэгъуну солъэIу, ауэ Налом къиIуатэр
къабылу къэзыщтэ псоми яфIэкъабылыну си гугъэкъым
ар къызэриIуатэ бзэр, нэхъ тэмэму жыпIэмэ, щIэуэ, ды-
зэмысауэ и текстым хигъэхъэ псалгъэхэр: «литературей»,
«эстетикей», «европей», къ. Адыгэбзэр псэм хуэдэу зэ-
рылэфIым и закъуэкъым – ар псым ещхъуи лантIэщ. Сэ
сыщыадыгэкIэ, абы щхъэкIэ емыкIу къысхуащI хъуну
къыщIэкIынкъым: си фIэщыпэу жысIэфынуц – адыгэ-
бзэм хуэдэу лантIэу бзэ дунейм темыту! Нэхъапэм «лите-
ратурнэ институт», «литературнэ критикэ», «критическэ
статья» жытIэу икIи ттхыуэ щытамы, иджы жыдоIэ икIи
дотх «литературэ институт», «литературэ критикэ»,
«критикэ статья». Ещхъыркъабзэу, жыпIэ (птхы) мэхъу:
«европэ къэралхэр», «европэ литературэхэр», «эстетикэ
Iуэхугъуэхэр». НтIэ, апхуэдэу лантIэу, хыумыгъэзыхъ-

ми, жыІәщІәу кыпхуэлажъэ бзэр хэгъэзыхыпхъэу пІэрэ («литературей», «европей», «эстетикей» жыпІәу)? Е, Заур захуэу, сэ сыщыуэрэ (ди тхъэкІумэр иджыри абы зэремысам кыыхэкІыу, псалтэ къэгъэхъукІэм и хабзэ гуэрхэр егъэлеяуэ ІәрыщІу кысфІәщІу)? Абы и тэмэмыпІэр зэхэзыгъэкІыну щыІэр зы закъуэщ, абы зэреджэри – зэманщ. Ауэ щыхъукІә, мис а зэманым жиІәнум, абы кыыхихынум дыпәплъәнщ.

* * *

Нало Заур и къэхутәныгъэ лэжыгъэхэм мыпхуэдә гупсыси кыыхотәджыкІ: ди къәбәрдей автор литературәр кыизэрежъам, абы и къехъэжъакІуэ хъуахэм я гугъу щытщІкІә – захуэм дытетыр пәжмә – ПащІә Бәчмырзә и закъуэкІә Іуэхур зәфІәдмыгъэкІыу, нәгъуәщІ усакІуэ щыпкъэхәри кыытхәкІауэ зәрыщытар дяпәкІә дымыгъәпщкІуу икІи дымыбзыщІу, абыхэм я талантрә я гуащІәкІә къаләжъар ялътыдгъәсыжыну и чәзу хъуащ.

Лъәпкъ литературәм и тхыдәм ПащІә Бәчмырзә и ижырабгъур Агъноктәу Лашә кыыщылъос. А усакІуәшхуитІыр зәгъусәмә, зәрыгъәбжыфІәу, зәрыгъәбыдәу, зыр зым и кыкъуәгушхукІ хуэдәу – тІуми я пщІәри абы нәхъ дәлътәгенуш; я псалтәри – гъуджә тІуащІәм игъәбәгъуа нәхуу – нәхәри нурыбәу лыдынуш.

* * *

ГушыІәрә и фІәщрә кыпхуәмыщІәу, зыгуәрым жиІәгъат мыпхуэдәу: «Нурыр» кыйдәкІ хъури, псоми сабий усә ятхыу щІадзащ». Ар мыпәж дыдәми, иджыпсту зыкъомым сабийхәм папщІә усә е рассказ зәратхыр пәжщ. Нало Заур сабийхәм яхуәтхәу щыщІидзам щыгъуә сабийхәм папщІә зыгуәр итхыу ди республикәм исар Щомахуә Амырхъан и закъуәщ.

Мыпхуэдәми гу лътытапхъәщ. Щомахуә Амырхъан зызыхуигъазә хабзәр еджакІуә цІыкІухәрт, зи ныбжыыр илътәси 9–12-м ит цІыкІухәрт. Дауи, а ныбжыым ит сабийри хуәныкъуәщ гунәс кыыщыхъуну тхыгъәм, уди-хъәхыу тха усәм, рассказым, повестым. Абы зыми шәч кыытрихъәуи кыыщІәкІынкъым.

Ауэ хәт жызыІар сабийм даІуәу щыщІидзәр а ныбжыым щынәсым дежу? Иджырей щІәныгъәм кы-зәрилътәтәмкІә, дунейм кыытехъән и пәкІә, ныбәм здилъым, сабийр мәдаІуә. ИкІи зәхех. А зәхихым елътәтауә (фІыкІә е ІейкІә) зәхъуәкІыныгъә гуәрхәр игъуә-

тынкIи мэхъу абы и узыншагъэм (е зэхэщIыкIым), ар белджылы къыщыхъунур нэхъ иужьыIуэми.

Абы шэч къытезыхъэн щыIэми, акъылыгъу къыбдэ-мыхъун къэгъуэтыгъуей хъунщ, мыпхуэдэу жыпIэмэ: сабий къалъхуагъащIэ дьдэри балигъхэм абы зэхрагъэхым сакъыу къыщIодэIу; абы тыншу зэхегъэкI – уедэхашIэ-ми, уешхыдэми; къомыпсэлъэжыф щхъэкIэ, абы жепIэр къызэрыгурыIуэр и фэмкIэ къуегъащIэ.

Апхуэдэу щыщыткIэ, умыгупсысуи къанэркъым: сыт ныбжым щыщIэдзауэ сабийм усэбзэкIэ епсэлъэн щыхуейр? Ар къыщальхуа дьдэм щыщIэдзауэ, жыпIэмэ, ущыгуэну си гугъэкъым. Абы щыхъэт хуэхъуну шапхъэхэри гъунэжу ди IуэрыIуатэм иIэщ: сабийр агъэ-быгъэм щыхэтми, абы и пэкIи, и ужькIи, и зекIуэгъуэр къыщысми, – абы зэреубзэу, зэрехъуэхъуу, зередэхашIэу, ар зэрагъэудэлүү, зэрагъэгушхуэу адыгэм къадэгъуэгурыкIуэ усэ-жыIэгъуэ цIыкIухэр.

ЦIыкIу дьдэхэм, сабий сад жыхуэтIэм кIуэн зи ныбжым къриубыдэхэм, абыи нэмысахэм я деж къыщыщIэдзауэ – лъэпкъым къытщIэхъуэ сабийм пасэ дьдэу (нэхъ пасэхукIэ нэхъыфIщ) зэхашащэрэт адыгэбзэр, абы ирипсалъэу есащэрэт, иужькIэ ящымыгъупщэжын хуэдэу, – а гупсысэм къыпкърыкIыу си гугъэщ Налو Заур сабийхэм яхуитх усэхэр. Езы Налом и жыIэкIэу, икIэщIыраци, адыгэбзэр яIурылъу къэтэджын, адыгэ псалъэм и IэфIыр пасэу къалъэлэсын щхъэкIэ а цIыкIухэми яIэн хуейт езыхэм яхуэгъэза усыгъэ. Мис а лэжыгыгъэ иныр (урыс поэтиер къапштэмэ, мыбдеж уигу къокIыж Маршак С., Чуковскэ К. сымэ я тхыгъэхэр) адыгэ литературэм япэу къыхэзыхъар Нало Заурщ. Дауи, а IуэхумкIи Заур сэбэпышхуэ къыхуэхъуащ – ар зыхуэлэижь адреЙ псом я щхъэу – абы адыгэ IуэрыIутэр фIыщэу зэрищIэр.

Сабийхэм яхуитха тхылъхэм («Инэмыкъуэ», «Аслэныкъуэ», «Хъуромэ», «КIэфий», «Джэгугъэхэшэ», «Дыгъэеджэ» «Нагъуэ щабэрыкIуэ», н.) Налом къыщелэт адыгэ сабийр зэрыбгъэджэгу, бгъэджэгугури зэрыбгъасэ, зэрыбуций хъун Iуэхугъуэхэр: адэжь щIыналъэм, хэкум, хабзэм, нэмысым, цIыхугъэм, зэныбжыэгъугъэм теухуащ абы и сабий усэхэр.

Ауэ темэр сыт хуэдэуи щрети, абыкIэ Iуэхур зэфIэкIыркъым. Усэ къэсыхукIи IэмалыщIэ къыхуэплъыхъуэн хуей мэхъу. А зызыхуигъазэ сабийм и ныбжыыр, абы фIэхъэлэмэтынкIэ хъунур, и нэ зыфIэнэнумрэ и гум кIэрыпщIэ-нумрэ – а псори зэи щымыгъупщэу, тхыгъэр зыхуэгъэза цIыкIум деж и гупсысэр зэрынихъэсын IэмалыщIэхэр

мыгэму кыилгыхуэу икИ Иэрыхуэу кыигуэту мэлажэ Заур. Абы и сабий усэхэм ящыгыщ лъэпкъ фащэ екIу, адыгэбзэ IэфIкИ тхащ – сабийхэм тыншу кыагурыIуэу, ауэ языныктуэ авторхэм я псэлгэкIэм «сабийфэ» кы-траггуэуэн мурадкIэ Iэпэггу ящI фэрыщIыггэ купщIэн-шэм хуэхейуэ.

Сэ мызэ-мытIэу срихьэлIащ: Заур и тхылгыр кгуэры-лгхум (е пхгуырылгхум) кгыхуэзыщэхуа адэшхуэр езыри дихьэхуауэ и тхылгым ккьеджэу. ИкИ абы бггэщIэггуэну зыри хэлгккым, ар хабзэ зэрыхгурэ куэд щIащ: сабий тхылгыр щIэггыггуэмэ, балиггхэри абы кгыхуэзэпощэ. Нало Заур и Iэужьри апхуэдэщ.

Нало Заур адыгэ сабийхэм хьэлэлү зэрахуэлажгэм и щыхьэту иджыри зы. Нобэ мыр стхыуэ сыздэггысым, 2005 ггэм, мэкгуауэггуэ мазэм и 11-м, щэбэт махуэм ккьэдэкIа «Адыгэ псалгэ» газетым тетщ, «ЦыкIухэм факгыхуеджэ» рубрикэм щIэту, «Къанжэр, бажэр, дзыггуэ цыкIур» монгол псысэр.

«Еуэри, къанжэ гуэр псэут, жи. Абы и абггуэр ккьэ-дабейкIэ эджэ жыгышхуэм тетт. Абггуэми цхгуантIэ хужауэ джэдыкIибл илгт.

Iюуэри, зэгуэрым ккьэдабейм бажэр ккьыбггэдохгэри къанжэм ккьолггэIу:

– Къанжэ, – жи, – зы джэдыкIэ ккьызэти сыггэшх!

– Узэгуэудами уэстынккым, тхьэ! – ккьокIий къан-жэр...»

АдэкIэ уеджэми аращ: мы псысэр адыгэм ккьапккы-кIа хуэдэу ккьыпщохгу. Абыи цхггэусыггуэ иIэщ: монгол псысэр цыкIухэм адыгэбзэкIэ ккьахуэзыIуэтэжар Нало Заурщ. ИкИ мыр и щыпэккым.

Налом куэд щIауэ мыпхуэдэ хабзи зыхуигггэувыжащ: нэггуэщI лъэпккхэм ккьадекIуэкI таурыхгыу, псысэу, мыр ди сабийм зэхезгггэхашэрэт, жиIэу нэхг зэхгуапсэр адыгэбзэм ккьрегггэзагггэри (ар икИ тэрмэш ахгырзэ-манщ), Iэмал зэриггуэткIэ цыкIухэм ахуоупсэ.

* * *

Сабийхэм я мызакгуэу, балиггхэми усэбзэкIэ захуе-гггэзэ Нало Заур. 1959 ггэм дунейм ккьытехгаш абы и япэ усэ тхылгыр («Бзухэм я бзэр»).

Зэ ккьеджэм иггашIэкIэ щымыггупщэггын хуэдэу усэ хьэлэмэт куэд ихуащ а тхылгым. Апхуэдэщ «ГгукIэм и Iэ», «УдзгггэкI», «Анэ», «Бзухэм я бзэ» усэхэр, нэггуэщI-хэри. Псоми ефIэкIыу ггуэзэдджэ дгьдэу сэ ккьысфIошI «ГгукIэм и Iэ» усэр.

Адыгэр «гу къабзэ щхьэ цІапІэкІэ» зэджэ цІыху лІэу-
жыгыгъуэр мыпхуэдэу къыщІэкІынщ зэрегупсысыр:
«гъукІэ щыхъукІэ, абы и Іэр фІейм хэлъ зэпытщ, фІа-
мышІыр аращ, гъущІыр аращ...» АрщхьэкІэ апхуэдэу
жызыІэну псори зы сатыр закъуэкІэ ІуигъэкІуэт хуэдэщ
усакІуэм:

Солъагъу сэ фІыуэ лэжъакІуэІэр!

Ауэ мы сатырым къиІуатэр езы авторыр (лирическэ
лІыхъужьыр) «лэжъакІуэм» зэрыхущыт къудейрщ. Іэр
зыхуэдэр иджыри къытхуиІуэта щІыкІэкъым. Дауи,
къыкІэлъыкІуэ сатырыр арауэ къыщІэкІынщ а къалэ-
ныр зи пщэ къыдэхуэнур, уогупсыс. АрщхьэкІэ...

Ар пхуэмыфащэм – умыубыд...

Узэрыгугъам, узыпэплъам фІыуэ къыщхьэщокІ
мы сатырым къикІыр: мыр зыхуэгъэзар уэращ, усэм
къеджэрщ. Зэгупсысыжыт, жиІэ хуэдэщ усакІуэм, уи
ІуэхущІафэкІэ, уи дуней тетыкІэкІэ уэ къэблэжъауэ
плэрэ апхуэдэ щІыхь – «лэжъакІуэІэ» бубыдыну («пхуэ-
мыфащэм» жиІэ щхьэкІэ, мы псалъэм мыбдежым
къыщригъэкІыр «ухуэмыфащэм» жиІэу аращ, апхуэдэ
пщІэ къэблэжърэ уэ езыр егупсысыж, жыхуиІэу).

ИкІэм икІэжым, унос а «лэжъакІуэІэр» зыхуэдэр къэ-
зыгъэлъагъуэ сатырым:

ФІамыщІым фІыцІэу ириІами...

Аращ зэрыхъури: гъукІэм и Іэр фІамыщІым фІыцІэу
ириІащ – ар къудейщ мыбдеж «къыщыгъэлъэгъуар». Ауэ абы кІэщІу къыкІэлъыкІуэ сатырым – «ПщІэнтІэпс
хьэлэлкІэ ар тхьэщІащ» – щІэлъ щІагъыбзэ гуакІуэм
плъэмыкІыу укъызэтрегъэувыІэ, фІы дыдэу плъагъу уи
ныбжъэгъужьыр моуэ гуапэу, щабэу къотІыркъа нэхъей.
Мыбдеж дауэ уигу къэмыкІыжынкІэ Сокъур Мусэрий и
псалъафэр: «Образнэ псалъэкІэм къикІыр псалъэ куэ-
дым къахуэмыІуатэр зы псалъэм игъэшэрыуэнырщ». ИкІи,
плъэмыкІыу, къытебгъэзэжурэ, а сатыритІым
щІэрыщІэжу укъоджэж:

*ФІамыщІым фІыцІэу ириІами,
ПщІэнтІэпс хьэлэлкІэ ар тхьэщІащ.*

Апхуэдэу зы псалъэкІэ, зы сатыр закъуэкІэ куэд къэ-

зыуэтэф усакуэу Нало Заур зыкыщигьэлъэгъуаш и
япэ усэ тхылтым.

ЕтІуанэ тхылтыр, «Усэхэр», 1973 гъэм кыдэкІаш.

Тхылтым ихуа языныкыуэ усэхэр (псалтэм щхьэкІэ,
«Ягуэшкыым тхыдэр дэлэн ІупщІау...», «СиІэщ бий куэд
инатхэу...», «Сэ бзууэ си анэм сыкыилъхуат...», «Сэ содэ
цІыхур ещхьмэ кІащІэм...», «Адыгэ шур бий тІошІ ІушІа-
ми...», «Си адэр Іэпхъуамбэ пІащэт...», «Сигу къэкІыху
сохъуапсэ...», «ЩІым кытемыпсэр – ар мыдыгъэ...»),
сэ сызэреплтымкІэ, ди лъэпкъ поэзием и курыхым хеу-
быдэ.

Усэр усэмэ, ар, езы Наломи зэрыжиІауэ, «антеннэу
дэни нос». Абы пкыи хуэхъур гугъэ лъагэрщ, гупсысэ
нэхурщ, псэуэ хэтри цІыхум и гушІэ лъапсэм кыищызэ-
рыІэт гурыгъу-гурышІэ пщтырхэрщ. Апхуэдэ дамыгъэ
ІупщІ ятелыщ зи гугъу сщІы усэхэм. Усакуэм мыр шы-
жеІэ тхылтым ихуа тхыгъэ нэхъыфІ дыдэхэм ящыщ
зым:

*Сыхуейкыым ещхъу цІыхур къамэм,
Сыхуейщ ещхъыну цІыхур дамэм,
Хуредэ цІыхур псыежэхым,
Ирырещхь лъэмыжым
Е щхьэмыжым.*

«Усэхэр» тхылтым тебгъээзэжурэ укыищІеджэн
щхьэусыгъуэу нэгъуэщІ зыгуэри шыІэщ.

Куэдым къафІошІ (е апхуэдэу защІ) иужькІэ «за-
стойнэ» зыфІащыжа, иджы ІупщІэ зыхуащІыж зема-
ным къриубыдэу ди къэралышхуэм кыищыдэкІа тхылъ-
хэр къанэ щымыІау псори пэжым хуэхейуэ шытауэ,
тхакІуэ-усакуэхэри пэж зэрыжалэным пымылхьххауэ,
закъуэтІакъуэххэ фІэкІа ар зыхузэфІэкІ щымыІауэ (а
закъуэтІакъуэри икІэм икІэжым щІэпхъуэжын, я хэкур
ябгынэн хуей хъуауэ).

Ар Іуэху еплтыкІэ пхэнжщ. Дауи, кІуэрыкуэм уте-
ту «зэфІэбудын» хуэдэу Іуэху джэгукыым ди нэгу щІэкІа
лъэхъэнэм ди гъащІэм «фІырэ» «Іейуэ» щызэхэлъэры-
хыыхъауэ щыта псор зепэщхьэхуиту зэхэбгъэбелджы-
лыкІыну. ИкІи тхыдэтххэмрэ тхакІуэхэмрэ – илъэсищэ
бжыгъэхэр дэкІа нэужыи – трагъээзэжурэ, щІэрышІэ-
жу, икъукІэ ткІя а земаным тетхыхьынущ. Си гугъэщ
«фІы» лъыхъуэми, «Іей» лъыхъуэми, а тІур зепэ-
зышпэчыфхэми абы шыгъуи жалэн къагъуэтыну. Ауэ,
дауи ирехъуи, жыр здепщэмкІэ зи гупэр гъэзауэ нэху
къекІ, дыгъужыгур зышха журналист гуэрхэм я Іуэху

нэхъ тыншми, абыхэм зэралуатэм хуэдэукъым литературэм зэрызиужь хабзэр.

Ди къэбэрдей литературэр къапштэмэ, дэ дилащ тхакIуи усакIуи пэжым хуэлажьэу, я напэр хужьу, абы емыпщIыжуи тхэуэ, псэууэ, иужькIэ зыщыукIытэжын гуэри ауэкъудей кърамытхъэу... Абы и зы шапхъэу къэпхыфынуш Нало Заур и «Усэхэр». ТIэкIу нэхъ хэгъэ-зыхъауэ жыпIэмэ, тхылъым дамыгъэ хуэхъуну согугъэ «Ягуэшкъым тхыдэр дэлэн IупщIу» усэм узыщрихьэлIэ мы сатырхэр:

*Уэ улIмэ, пэж яжеIэ цIыхум,
Зы бзаджи, зыфIи умыгъэпщIкIуу.*

* * *

Зы бзаджи, зыфIи имыгъапщIкIуу жыжьи кыщриупщIэу итхаш Налом и новеллэхэри. Куэдрэ къэхъуркъым ар – хэлущIыIу хъурэ псоми занщIэу зы тхылъ кыиза-дапхъуатэу. Ар и натIэу кыщIэкIат Заур и новеллэхэр щызэхуэхъэса «Къру закъуэ» тхылъым (1981).

* * *

ЖаIэ хабзи: «усакIуэм и прозэ». ЗыхужаIэри, и усыгъэхэм кыдэкIуэу, усакIуэм и къалэмым кыщIэкI прозэ тхыгъэхэрщ. КърагъэкIри гурыIуэгъуэщ: прозэ илъэныкъуэкIэ абы узэрыщыгугъышхуэни хэмылъу, ауэ – «кхъуейм и хъэтыркIэ пIастэу» – образхэмкIэ къулей бзэ жанкIэ зэрытхам, гупсысэ щIэщыгъуэ гуэрхэр кызэрыщыIуэтам я фIыгъэкIэ, н. къ., кIэщIу жыпIэмэ, ар прозэ дыдэм иджыри нэмысыпа хуэдэу...

Си гугъэщ «Къру закъуэр» усакIуэм и прозэу. Ауэ мыбдеж сэ абы кыизгъэкIыр нэгъуэщIщ: мыр прозэщ, прозэм и къалэнри кыщыпкIыу егъэзащIэ; ауэ мыр зи Iэужьыр усакIуэщ; нэхъ хэскъузэлIуэу жысIэнщи, мышхуэдэу зыхуэтхынур прозэми поэзиemi я щэхухэм фIыгуэ щыгъуазэ тхакIуэ Iэзэрщ.

Иныщэу мышэщIа псалъэуха закъуэкIэ авторым теплъэгъуэ псо уи нэгу кыщIегъэхъэф. Мис (япэ кыиспэщIэхуа тхыгъэм, «IэфIынэ и нэ фIыщIитIым», кыыхэсхауэ) шапхъэ цIыкIуитI:

1) «...илъэситху хъуауэ нэбдзыпэ зтэзымылгъа Амщыкъуи щхъэукъуэри и лулэжьыр Iэныхуауэ унэ лъэгум илът, топ уагъащIэм ещхъу, мыуицIыIужауэ».

2) «Дуней псор зыгъэуцІына уэлбанэр щхъэщыхужри, шыцІэ гъэпскІам хуэдэу цІуужу, дыггэр уафэ къащхгъэм хгъуакІуэу къиувэжат».

Тхыгъэм и КІыхъагъкІэ поэзием и Іэмалхэр нэхъ щытешцэу тха хъуа новеллэхэри гъунэжщ. Абыхэм ящыщ зыуи къыщІэкІынщ «Мусэрэ Мусэ и дыдымрэ»:

«Къамэр уггурсыщ, гъуцІыпэ мыгъуэми къыхэпщІыкІ мэхъу, дыдыр уггурлыщи, гъуцІыпэ махуэ хуейщ... жыгыр щыгъагъэм деж е хгъарбыз хгъугъуэм, мазэцІэ къэунэхугъуэм пцІа дыдым къытекІуэн щыІэкъым. Ауэ мазэр хэІэжауэ е гъэгъар пылгэлъыжауэ дыд пцІыну къыумышхъэжъ!.. ГъуцІым и фэрикІэ тумыхмэ, абы и псэр псым лгъэІэсрэ? ГъуцІым и псэр псым емыІусэмэ, сытым къару къритын?!»

«Мусэрэ Мусэ и дыдымрэ» новеллэм зэримызакъуэр иджыри щапхъитІкІэ бгъэбелджылы хъунущ.

1) «Сэхьид Набдзэшхуэ гъуцІым щеуэкІэ хупхгъэкІэ тхъэв хеху жыпІэнт!.. И Іэкгългъэкъ пщыкІутІри джэгурт, къафэрт ар гъуцІым щеуэкІэ!» («Сэхьид Набдзэшхуэ и хъыбар»)

2) «Гъашэ къыдэзыдза нартыху фІыцІэшхуэхэр лэггунлей щхъэггубжэм къыІухъэурэ къыщІэлгъэрти зэІущащэрт». («ТІуанэ»)

* * *

Нало Заур и прозэм къахэтэджыкІ цІыхухэр я хьэлэлагъкІэ, я псэм и къабзагъкІэ удэзыхъэхщ. ЗэеплъыгъуэкІэ ахэр цІыху къызэрыгуэкІщ, я ІэщІагъэкІи адреи къуажэдэхэм къащхъэщыкІыркъым: вакІуэлІщ, гъукІэщ, фащІэщ. Ауэ нэхъыщхъэр – а «къызэрыгуэкІхэм» я цІыхугъэрщ, я напэрщ, абыхэм я хылмырщ, къакъуэщ лІыгъэрщ.

ТхакІуэм хуэлэзэу хъыбарыр еукъуэдийри, и персонажхэр зыхуэдэр ІупщІу къыщылгъэуэн къэхъукъащІэ хедзэ, е, езы Налом и псалтэкІэ жыпІэмэ, абыхэм я «дыщэ гъэпщкІуар дурэшым къыдэзыгъэхыжын» щхъэусыгъуэ екІуу къахуегупсысыф. Абы къыхэкІкІи ахэр зищІысымрэ зыхуэдэмрэ, уи пащхъэ къытым ещхъу, уолгъагъу.

Сабий хей дыдэм ещхъу псэ щабэщ икІи уггурлыгъуэ тмакъкІыхъщ Сэхьид Набдзэшхуэ, хэбгъэзыхъми, и пІэм къыпхуишу зы псалтэ жагъуэ къыпхужьэдэмышыну

(«Сэхьид Набдзэшхуэ и хъыбар»). Зэгүэрым, щІымахуэ жэщү, абы и витІыр ядыгъуат, жи. Шэч хэлъкъым, ар нэгъуэщІ зыгуэру щытамэ, къэгубжыну, щІэпхъуэну, псалъэ дыдж къыжъэдэкІыну зыри хуэІуатэкъым. Ауэ Сэхьид, сэх лъэмбыр куууэ къызэрытІар щилъагъум, жиІар куэдым я фІэщ мыхъунщ: «ТхэмышкІа, – жери игу щІэгъуат витІыр зыдыгъуам. – Ныжэбэ уае мыр къэзытІа мыгъуэр пІыщІакъэ?!»

Зауэ ІанатІа гугъур кърихъэлІари, и лъакъуэ лъэныкъуэр хилъхъарэ ныкъуэдыкъуэми, и напэр ихъумауэ унэм къыгъээжаш адыгэлІ нэс ТЫтІу («ТЫтІу и дыгъэ шыщІэр»). Ауэ ар иджыри зэкъым гъэунэхупІэ зэрыІуэр. Псом хуэмыдэжу дыджт абы и къуэ закъуэр псым зэрыфІихъар (ар нэхъри хъэлъэ къэзыщІи Іуэхум хэлът: псы къащІауам сабиитІри, езы ТЫтІу и щІалэмрэ абы и ныбжъэгъу цІыкІумрэ, зэуэ къыхихыжыфынутэкъым зи лъакъуэ лъэныкъуэм фІэкІа къызыдэмыбз мо ныкъуэдыкъуэми, зыр ерагъыу къыхехыж, кІэлъытригъазу етІуанэри къыхихыжын и мураду, апщІондэхункІа псы къиуам сабийр епхъуат... ар езым и къуэрат).

ТЫтІу псы къиуам къригъэла щІалэ цІыкІум, Мэд, и адэ Хъымыщи къыщІокІ сыт хуэдэ псэзэпылхъэпІэми лІыгъэ иІау къыхэкІ ТЫтІу нэхърэ мынэхъ хуэмыхуу.

*«Зы пщэдджыжь гуэру, ТЫтІу зриудэкІыу унэм здыщІэ-
тым, «ТЫтІу!» – жегІари къоджэІар. ЩІэкІмэ – Унэрыт
Хъымыщ, дыгъэ шыщІэм хуэдэу Мэди къыбгъурыту! ТЫтІу
Іанкуну щызэщІауыІыкІым, Хъымыщ, и къуэм и дамитІыр
еубыдри, къыхуеггэкІуатэ:*

– Мэ!..»

Нартыж пэлътэкъэ а лІитІыр! Зым, псым игъэ-
гужъея сабиитІыр щилъагъум, и быныр къегъанэри,
къимылъхуар япэ ирегъэщ. Адрейм, шынагъуэм къеб-
гъэла сабийр иджы уэращ зи быныр, жыхуиІэ щІыкІау,
мо тІур зэрешалІэ, езыр йокІуэт...

Зэчийуэ, щІалэ гурыхуэу къыдэкІуэтейрт Исмел. Хэт
ищІэрэ, и цІыхущІыкІэм, хэлъэтым тепщІыхъмэ, зы
къэхутэныгъэ хэлэтыкІа гуэрхэри къыгъэкъаруункІа
хъунут абы... АрщхъэкІэ, зэфэну псыр къэмыжэ щІы-
кІэ, бзэгум къызэхекъутэ цІыху зэхъуапсэу къежъа гъа-
щІэщІэр... Зэман дэкІауэ, къефыгъуэу езыгъэгъэтІысар
къэукъубия Урыхужъым къыхихыжын и гугъуэ, псым
кІэлъыхопкІари, езыри хетхъалыхъ хэлъэфауэ цІыху
хей, къежъэкІэ тэмэм зиІа, ар дыдэм къыхэкІыуи и на-
сыпыр къутауэ, ягъэпудауэ къекІуэкІа Исмел, псэ къаб-

защэ, хылмы нэху, хэлъэт жан зритауэ щыта Исмел («Исмел и брига́нтинэ ныкъуэщІыр»).

«Къру закъуэ» тхылъым ихуауэ къыщІэкІынкъым апхуэдэ щапхъэ гуэр къызыхыумыхын тхыгъэ.

* * *

Нало Заур и лэжьэкІэм (и тхэкІэм) хэзыщІыкІ вакІуэ-лІым мыпхуэдэу жиІэну къыщІэкІынт: «куууэ мавэ – щІы щхъэфэр триупсыкІ къудей мыхъуу, щІыгулътым и ІэфІыр къызэригъэдзэкІыу».

ТІытІу лъакъуэ лъэныкъуэмрэ абы къыщыгугъ сабиитІымрэ я дежкІэ зэ дгъэээжынти. ТІытІу япэщІыкІэ Мэд и дежкІэ зидзатэмэ, ар уи фІэщ мыхъун хуэдизт (зэрыжаІэщи, бынкІэ псори зэхуэдэщ). ТхакІуэми игъэпщкІуркъым: япэщІыкІэ ТІытІу къиипхъуатэр езым и къуэрщ, Юрэщ. Абдеж Іуэхур щиухатэмэ, ТІытІу дэтхэнэ цІыхуми хузэфІэмыкІын гуэр дэдмылъэгъуауэ арат. АрщхъэкІэ щиухыркъым, ТІытІу ТІытІу зыщІри нэгъуэщІхэм къащхъэщыкІыу абы хузэфІэкІырщ, ар куэдым яхузэфІэкІынущ, жызыІэми пцІы еупс! Узи-жэгъуэнри имыгуэ ТІытІу и пІэ! Гужъеигъуэм зи нэр игъэутхъуа сабийхэр, джэдыкІампІэм къиипщагъащІэ джэджъей цІынэ нэхъей, гуащІэмащІэрэ таучэлыншэу... Зыри яхузэфІэмыкІыу толъкъуным ирихъэжъэну сабиитІым языр уи быну, адреири, къыумылъхуами, уи бын пэлъытэу (икІи, зэрыжаІэщи, и нэр къижу къоплъу)... ТІури зэуэ къыпхуэмыІэтыну... ЗымкІэ зыбдзмэ, адреир къанэу... Толъкъун укъубияри хъийм икІыпауэ, напІэ дэхъеигъуэ къэси нэхъеиж хъууэ...

Кинемотографым къыщагъэсэбэп хабзэщ мыпхуэдэ Іэмал щІагъуэ. Нэр темпыІэу зыр зым кІэлъыпІащІэ кадрхэм я жэрыжэр хуэм дыдэ ящІри, мыпІащІэу, утешхъэукъуэным куэд имыІэжрэ, жырІэну Іэдэбу уи пащхъэ щагъэлъагъуэ уафэхъуэпскІри лъэщІэмыхъэну лъея шым и лъакъуэ зэкІужхэр дахащэу зэрыщІидз-зэрызэблих щІыкІэр е пцІащхъуэм къыкІэрымышуу хъэуам хуиту щес Майе Плисецкэр зэээмызэххэ лъэпхъуамбэ закъуэкІэ сценэ лъэгум щабэу щецырхъ меданыр. Нало Заур сыт щыгъуи ещІэ мис апхуэдэ гулъытэ хэха зыхуэфашэр, ауэ сытми псынщІэрыпсалъэу узыщхъэщыкІ мыхъунур. ИкІи абы тхылъеджэм деж кІэрыхуншэу нехъэсыф гузэвэгъуэ тІуащІэм хэхуа ТІытІу и гущІэр къызысыкІ и гупсысэ ткІыбжьхэр – зыр адреим гуащІэу пэщІэуэу («Іау, и къуэр япэ иригъэщащ, жаІэнкъэ цІыхум!») «ЖыраІэ, жаІэмэ – сэ си лъакъуэ лъэныкъуэр

Сталинград кыдэзнащ!..), итлани, икIэм икIэжым, а лЫ кызырэмыкIуэм темыкIыжыну зытриубыдэр («Iау, Сталинград кыдэбнар уи лъакъуэра хьэмэрэ уи напэра?»).

IунэкIэ ираIулIа нэхъей, и адэм быдэу зыкIэрызыукIа Юрэ-щэ! Ар зыкIэрыпчыжу, абы «уэ зэ умыпIащIэ» жепIэу, нэгъуэщIым зыхуэбдзын щхьэкIэ сыт хуэдиз къарут икIи лЫгъэт узыхуейр! Мис а фIэщхъугъуейр хьэкъыу уи фIэщ зыщIын художественнэ Iэмалхэр къегъуэт Налом. (Скобкэм дэкъузауэ жысIэнци, апхуэдэ «тIэкIуфэкIухэр» зэхэхуэжмэ икIи зэгурылуэрэ зэдэIуэжу, екIуу зэдалажьмэ, – аракъэ езыр тхакIуэм и IэзагъэкIэ зэджэжыр?). Сэ, кытэзгъэзэжурэ, мыпхуэдэу согупсыс: хьэлэмэтыгъэу «Къру закъуэм» узыщрихьэллэр къыхэптхыкIыну уетIысылIэмэ, езы тхылъым хуэдиzybзэ тхылъ къыпIэщIэмытхыхьыну пIэрэт?

* * *

Мысост цIыху гурымышхъщ («Исмел и бригантинэ ныкъуэщIыр»). Апхуэдэу къыпщызыгъэхъури лЫм къемыкIу хьэл – фыгъуэ – абы зэрыхэлъырщ. Зэрыфыгъуэм къыхэкIыу, пцIы кIэрелъхьэри, абы ирегъэгъэтIыс и классэгъуу, и партэгъуу къекIуэкIа, Iэмал имыIэу дагъуэ гуэр хуэпщIын хуеймэ, зэрыцIыху къабзащэ нэхъ лажьэ зимыIэ Исмел.

Ауэ, жеIэ тхакIуэм, Мысост зэфIэкI кыдалтагъуу, лЫгъэ хэлъу Зауэшхуэр кърихьэкIащ. «Зауэм щыгъуэ разведкэм хэтащ а плъагъур. Командовэнэр бзэгу хуей хъуамэ, мыхъур щыхъужыр Мысост дежщи вгъакIуэ, жалэрэ ягъакIуэу, ягъэкIуами бзэгу къимыхъу къемыкIуэлIэжу! Апхуэдащ ар!»

Хъупици цIыху дыджщ, инатщи, зэ зытриубыдам (теунэхъуэнуми) кызырэпхутекIын дунейм теткъым («IэфIынэ и нэ фIыцIитIыр»). Къузгъуну, хьэтырыншэу, ахъшэ щIыхуэ щхьэкIэ къелъэлуну къыхуэкIуэм, «лейуэ гугъу зумыгъэхъ, уэлэхьы, кIэпIейкIэнэхъурат уэзмытху!»; жриIэу. «Хьэ бзаджэ», – аращ Хъупиц и псэлъафэр.

Итлани а лЫжым «баш зытрадзэжа» гъуамэкIэ уеджэнукуым. Ар къэзыгъэш гуэри щыIэщ. Абы и гур бдащпцIами къыхэщIыкIакъым. Хэбгъэзыхьмэ, абы гуапагъэ гуэри хэлъу жыпIэ хъунущ: пшапэ зэхэхуэгъуэм ирихьэлIэу, хадэ кIуэцI защIэкIэ кIуэурэ, и пхъурылху цIыкIум гъэпщкIуауэ хукъуоплъ...

Мыпхуэдэ щапхъэхэм я бжыгъэр тыншу пхуэгъэбэгъуэнущ. Ауэ аракъым мыбдеж нэхъыщхьэр.

«Хужьыр» («положительнэр») зэфэзэшү тахуэфажуэрэ уи нэр игъэджылу, «фЫцІэми» («отрицательнэм») щымыщ хэмылърэ дунейр къыптригъэункІыфІэу... Апхуэдэ Іуэху бгъэдыхъэкІэ чэнжыр, къэгъэлъэгъуэкІэ армур, тІэкІу-тІэкІуурэ нэхъ мыхъуми, ІэщІыб ещІри, дунейр, гъащІэр, цІыхухэм я зэхушытыкІэр, я гупсысэр, я гурыщІэр, я хъэл-щэныр нэхъ куууэ икІи нэхъ гукъынэжу къэгъэлъэгъуэным нэхъ хуэІэижъ зыхуищІурэ, дэтхэнэ лъэпкъ литературэми зеукъуэдий, зеузэщІ. МащІэ хузэфІэкІами, куэд хузэфІэкІами, аращ ди къэбэрдей литературэри зэрыкІуэ гъуэгур. НтІэ, мис а гъуэгуи къытенащ Нало Заур и нэпкъыжъэ ІупщІ. «Къру закъуэм» хыхъа новеллэхэм щыгъуазэ дэтхэнэри абыкІэ акъыллэгъу къыздэхъуну си гугъэщ.

* * *

Нало Заур и прозэм уцрохъэлІэ нобэр къыздэсыи критикхэм гу лъаиытауэ зы новеллэжъей (хэт ищІэрэ, зэрыиыи къыхэкІу, «гъуабжафэ» ираплъагъэи кІи мэхъу). Ауэ щыхъукІэ, сэ къызэрысфІэщІымкІэ, а тхыгъэ кІэщІыр – «Жэщтеуэ» – Заур и новеллэхэм зы ІункІыбзэлух гуэр яІэи кІэ хъунумэ, ар екІуу зыхъумэ чысэ щІагъуэщ.

...Зи ныбжъ фІуэ хэкІуэта, куэди зи нэгү щІэкІа Амщыкъуэ зэианыгъуэ иІат («...сэ къэплъагъуи хъыджэбзхэр къыстелІуэ зэиан щыІащ»). НтІэ, мис а лъэхъэнэм абырэ Мудэвейхэ япхъу тхъІлухудымрэ хъэщыкъ зэхуэхъуат. КІуэаракъэ, лІэн-къэнэн жыхуалэм хуэдэу щІалэм илъагъурт хъыджэбзыр («Нур жалэри арат абы зэреджэр»); эзы хъыджэбзми щІалэр апхуэдэу къилъагъурт.

АрщхъэкІэ Амщыкъуэрэ Нуррэ я насып зэхэлътэкъым: и адэм и унафэкІэ Амщыкъуэ и лэгъунэм къыщІашар Нуртэкъым, нэгъуэщІт, Уардэщауэхэ япхъут, ари зэкІэлъыкІуэрэ зэкІужу. Адэм и унафэр ткІиит, и псалъэр мащІэи, гуащІэт, «Мудэвейхэ згъэблагъэ нэхърэ алмэстыхэр благъэ сщІыи нэхъыфІщ», – жиІа мыхъумэ, псалъэ къахущІигъуакъым.

Арати, Амщыкъуэ, и адэм и унафэкІэ, Мудэвейхэ мыхъуу, Уардэщауэхэ я малъхъэу къыщІидзаш... Ауэ Іуэхум абдеж кІэ щигъуэтакъым. Амщыкъуэм мыщІыкІуфэкІуу къыщыгугъа Нурыр къагъэгугъэу къагъэщІэжхэм ящыщтэкъым. Фызышэр къыщыдыхъэжа махуэм Нурым къысхуелуэху: «Уардэщауэхэ я пхъум деж ущІыхъэжу щытмэ, пхуэзгъэгъункъым!» И псалъэ-

ри игъэпэжащ. Хэт къыщІәупщІәми, ахудэмыкІуәурэ, хъыджэбзыр зыкъомрэ дэсыжащ, сытми, иужькІә, Амщыкъуэ гъунэгъу зыкыхуищІын мурадкІә, абы я хъэблэ щІалэжъ гуэрым кыдыокІуэ. КъызэрыщІәкІым-кІә, зылъагъум яфІәтелъыджәу цІыхубз дахэр... удт; икІи а удыр, джәду зищІурэ, жәщыбгым зыкыхуегъа-зэри, Амщыкъуэм кыыхуокІуэ, жей куум хэт мо лІы бэлэрыгъам кыитепщхъуэ итхъэләнү... Жәщ къэс абы и бэлыхьым хәтурэ здекІуэкІым, сытми, зәгуэрым, здызә-ныкъуэкъум, джәдум и псәфылтэр кыІәрохъэри, лІым етхъэлэ мо псәушхъэ бзәджэр.

Мы новеллэ мыныр телъыджэ дыдэ зыщІыр цІыхубз тхъәІухуду псоми къащыхъур нэсри къигъэзэжауэ уд фасикъыу къызэрыщІидзыжыр аракъым. Хәбгъэ-зыхъмә, Нур и Іәужьри апхуэдәу гъәщІәгъуәнкъым. ГъәщІәгъуәныр сыт жыпІәмә, Амщыкъуэ абы къызэ-рыхушІәкІырщ.

Пәжыр жыІәпхъәщ, Амщыкъуэ зы махуэ унәу игъәу-нат и адәм: мыхъунур къримыгъашәу, хъун дәнә къәна, къалыхъуәм хуэдәкІә кыыхуәупсат и щІаләм, «Уардә-щауэхә я пхъум хәбдзын хәлтәкъым – цІыхубз зәкІә-лтъыкІуэт, цІыху тыншт».

Аракъә адыгәм насып зәхәгъәкІыпІәу кыилтъытар! Уи насып къикІри, гъуамәр уи натІә хъуакъым. Щхъә-гъусәу къыпІәрыхъар сыт илъяныкъуәкІи гурыхъщ, и теллъәкІи и хъәлкІи дәбгъуән щымыІәжу. Къыпхуә-нәжыр аращи, хъет жегъәІә, псәу, тхъәж!

Мы тхыгъэр а щІыкІәм тету бгъәпсыну зыри хуәІуатәкъым. Апхуэдәу пщІынкІи хъунт – мыр зи Іә-дакъәщІәкІыр мы-Нало Зауру, нәгъуәщІ зыгуэру цытамә. Сытыт абы кърикІуәнур? Амщыкъуэ хуэдэ зы персонаж телъыджә ди лъәпкъ литературәм хэзынут. Сыту жыпІә-мә, Амщыкъуэ зыхуэдәр къэзыгъәлъагъуэр унагъуәу тІысыжа нәужь абы къылтъыкъуәкІхәрщ, нәхъ тәмәму жыпІәмә, а къылтъыкъуәкІхәм зәрехъулІә-зәрыхушчы-тырщ.

ЖыпІәм утрамыгъуэтәжмә, упщІыупсу аракъә, пщІыр сыт хуэдә щхъәусыгъуәм кыыхәкІами? А пщІым къишә гуәуэр псом хуәмыдәжу хъәлтәкъә – ар гухәлтъым, лъа-гъунынгъәм ехъәллауэ щытмә! НтІә, дауэ ирехъуи, Ам-щыкъуә епщІыжат фІыуэ илъягъуа икІи къэзылгъәгуа хъыджэбзым ирита псалтъәм. АбыкІи езым зыкъеумы-сыж икІи мымащІәу зегъәкъуәншәж. Ар къудейкъым. Хъыджэбзыр зыхидза бәлыхьым химыдзән щхъәкІә абы и гъащІәри итыфыну апхуэдәт, «...зы тхъәмахуэ дәкІри сә слъәгъуар слъәгъуа нәхърә къамә къыскІуәцІаІуауэ

ираІуэнтІыхыжамэ нэхъ тыншт си дежкІэ! ВындыкІэм хуэдэу Нурым телъа щхьэщышхуитІыр уэс къесагъащІэм хуэдэу къетхъухат. Ар уи фІэщ хъун, тІу, сыгъащ, уэлэхыи, сыгъам, ар щыслъагъум!»

КъыкІэрыхыжыауэ, бэуапІэ къезымыт уд-джэдур ІэщІэтхьалыхъа нэужыи «Уэхухуху, иджы сІуэтэ-жай», – жиІэркъым Амщыкъуэ. Іуэхум и тэмэмыпІэр къэбгъэлъэгъуэнуэм, псэ зауэм и курыкупсэм щыхэхуэр абдежщ.

НэгъуэщІым къуищІылІа зауэр сытым щыщ – уэ зэпщІылІэжым елгытауэ! НэгъуэщІым къыпщІидза мафІэм зыгуэрурэ укъыхэкІынщ – уэ зыпщІэбдзэжам дауэ укъелын! Амщыкъуи ехъ, ес езым зыпщІидзэжа мафІэм. Ирехужьэри, Сыбыр дыджыжыым нэсыхукІэ ирехух. Ар езыр ауэ сытми щІыплэ бзаджэт, «...белкІэ дылажъэу дыздыхэтым зыгуэр ешрэ къэувыІамэ, а зы дакъикъэ закъуэм дыкърэ укІурийуэ апхуэдэт». ТкІийт, пхъашэт абы щызекІуэ хабзэхэри, «...щІакхъуэ джыронкІэ щхьэ-кІэ цІыху щаукІ».

А щІыплэ уаер, а дуней жыхьэнмэр езым зыхуегъэфэщтж фІыуэ къэзылъэгъуа хъыджэбзым деж къыпщыхъа гуэныхыр псэ зауэкІэ зыпшыныж Амщыкъуэ. ИкъукІэ хьэлъэт абы зытрилхъэжа тезырыр. Ауэ арыншами псэууэ къелыну къыпщІэкІынтэкъым, «Уэлэхьэ, сэ абы щыгъуэ самыгъэтІысамэ, делэ сыхъунти сежъэ-жынтэм!...»

ГъащІэм и нэцэнэ угъурлыхэмкІэ быдэу псыхъауэ, захуэмрэ пэжымрэ тету къэгъуэгурыкІуэу, щабагъэрэ гуапагъэкІэ къэзыухъуреиххэм яхуэупсэу, я псэ хьэлэлагъэкІэ уатхьэкъуу, я ІэщІагъэрэ къулыкъукІэ ехъэжыауэ щымытми, я цІыхугъэм тепщІыхьмэ, фІэрафІэ яхужыплэну къалэжъу зы персонажкъым икІи тІукъым Нало Заур и новеллэхэм узыпщрихьэлІэр. Амщыкъуи абыхэм ящыщ зыщ. Ауэ Амщыкъуэ адреи псоми къахэщу, «Жэщтеуэми» зы «ІункІыбзэ» гуэр хэгъээзэгъауэ сэ къыпщІысщыхъум и щхьэусыгъуэр мыращ.

Напэ къабзэ – аращ апхуэдэ цІыхум дежкІэ псом ящхьэр. Абы зы «бжыгъэ» тІэкІу къыкІэрыпщІамэ, ар хигъэсыкІын папщІэ къэгъазэ имыІэуи хыхьэну хьэзырщ езыр зыхисхьэпэну жыхьэнмэм. Нэхъ ІупщІу ар къэгъэлъэгъуа щыхъуар «Жэщтеуэ» новеллэжъейрщ.

* * *

Нало Заур и бзэр-щэ!

Адыгэхэм мэкъу екІуу зэрахьэфу щытащ. И уэшхкІи и хуабэкІи къызыхуэтыншэу игъуэ нэса мэкъу дыгъэлыр

и мардэр фІэмыкІу пыупщІа, тэмэму Іэнэ щта, и чэзуми зэщІэлъхъэжа хъуамэ, гухэхъуэщ апхуэдэ мэкъу пыпхъуэ къакъутэу урихъэлІэныр! ФІы дыдэу хъума дыщэплъ нэхъей, абы и теплъэ къудейр-щэ! Хъэмэрэ щхъэр гуапэу игъэуназэрэ псэм ІэфІ къыщыхъуу абы мэ гуакІуащэу къыхыхыр-щэ!

Абы ещхъщ Нало Заур Іурылъ адыгэбзэр.

* * *

Нало Заур и цІэмрэ и пщІэмрэ я мыхъэнэр абы и Іэ зыщІэдза тхыгъэхэм фІуэ ящхъэдох. Зыкъым икІи тІукъым и гулътэрэ и чэнджэщкІэ ар дэІэпыкъуэгъу зыхуэхъуар. Литературэм е щІэныгъэм гъуэгъу щыпхызышыну мурад зыщІа ныбжыщІэм Заур и чэнджэщкІэ къыхых хабзэр, нэхъ гугъуми, нэхъ захуэщ.

ЖаІэ, хадэм зы дэшхуей итмэ, абы адреј жыгхэм я пащхъэ санитар къалэн щигъэзащІэу: и сэбэп екІуу, хадэри зэрыщыту иузэщІу. Си гугъэщ Нало Заур ди деж апхуэдэ къалэн щигъэзащІэу.

НтІэ, ар насыпкъэ – апхуэдэ лІыр илъэс пщІей хъуауэ зыхуэпсэу, зыхуэлажъэ литературэм и дежкІи къэзылъхуа лъэпкъым и дежкІи?

КЫДАЛХУАМ ХҮЭДЭТ

(Сокъур Мусэрбий)

ТхакІуэ, щІэныгъэлІ Нало Заур теухуауэ Сокъур Мусэрбий мыпхуэдэу жиІэгъат: «ЦІыхум и нэсыпыр текІуауэ жыпІэ хъунущ акъылымрэ щІэныгъэмрэ зэ-техуэу ІэщІагъэр къыщалъхум деж. Заур и ІэщІагъэр апхуэдизкІэ и псэм, и гъащІэм хэшыпсыхъащи, «ярэби, мыр апхуэдэу къалъхуауэ плэрэ, жыпІэу укъегъэуІэбжъ».

Ар дыдэр хужыпІэ хъунут езы Сокъурми. Ар ди лъэпкъ литературэм къызыпчы гъуэгуанэр зыхуэдэр, абы къызэринэкІа лъэпощхъэпохэр зэкІэлъыкІуэу къзыыхутэж щІэныгъэлІ ахъырзэмант, ди тхакІуэхэм я лэжыгъэр узэщІа хъуным Іэ угъурлыкІэ хэлэбэф критик Іэзэт, езыр усэ тхыным хуэхейтэкъым. Абыхэм къыдэкІуэуи, егъэджакІуэ-гъэсакІуэт, университетым студентхэр щригъаджэу. ИкІи а ІэнатІэ псоми екІуу пэлъэщырт: дэтхэнэми, къзыыхуалъхуар ара нэхъей, дэгъуэу ехъулэу, хуэлэижърэ хуэлэзэу.

I

Зи Іэужь дахэр мыкІуэдыжыну лъэпкъ литературэм къыхэна Сокъур Мусэрбий Хысэ и къуэр 1929 гъэм Бoryкъуей (Арыкъ) къуажэм къыщалъхуащ. И сабиигъуэу абы и нэгү щІэкІащ Зауэшхуэм и гугъуехъри а гугъуехъыр ягъэву, текІуэныгъэм хуэкІуэн щхъэкІэ ди цІыхухэм лІыгъэрэ зэфІэкІыу ягъэлъэгъуари. Мыпхуэдэу жыпІэми ущыуэну къыщІэкІынкъым: Сокъур Мусэрбий сыт хуэдиз хузэфІэкІауэ щытми, абы лъабжъэ хуэхъуар и нэгү щІэкІа гъащІэ мытыншым къыхиха дерс узыншэрщ.

Зауэм и ужь илгъэсхэм Налшык щыІа курыт еджаплэхэм я нэхъыфІ дыдэу ябж интернатым, абы кыкІэлъыкІуэу Бытырбыху дэт университет гъуээзджэм щІэныгъэ куу щызэригъэгъуэтауэ, 1952 гъэм Мусэрбий къыщалъхуа къуажэм къегъээзж, курыт школым щригъаджэуи щІедзэ. Ауэ, зы илгъэс нэхъ дэмыкІыу,

пединститутым (1957 гъэм къыщыщІэдзауэ университетым) егъэджакІуэу яшэ. Сокъур Мусэрбий 1990 гъэм и щІышылэм нэсыху (дунейм ехыжыху) университетым щылэжъащ – урыс литературэ къулейм и фІыпІэр ІэкІуэлъакІуэу студентхэм къахузэІуихыу, щІалэгъуалэр дахагъэм къыхуигъэушу, и лекцэ телъыджэхэр зэ зэхэзыхам зэи щымыгъушщэжын хуэдизу гъэщІэгъуэну иухуэу.

А илъэс 35-м къриубыдэу Сокъур Мусэрбий иригъэджащ щІалэхуэ, хъыджэбзхуэ мин бжыгъэхэр. ИкІи а псоми абы къыдалгъэгъуащ къыхаха егъэджакІуэ ІэщІагъэм – мы дунейшхуэм ІэщІагъэу щызекІуэм я нэхъ гуакІуэ, я нэхъ гугъу, я нэхъ къабзэ дыдэхэм ящыщ зым – хуэфащэу зэрызыхуагъэпсын дерс щхъэпэ куэд. ЩыІи мыпхуэдэ зы усэ цІыкІу:

*МащІэр пщыгъушщэжым:
зыгуэрым щІыхуэ къеІыпхамэ,
ар зыхуэдизыр тэмэм дыдэу уошІэж.
Уэру къыпІэрыхъэрщ пщыгъушщэжыр:
хэт жиІэфын
и анэм къыхушщІар зыхуэдизыр?
КъыпхушщІар зыхуэдизыр
дыггэм
е псым?*

Пэж дыдэу, хэт жиІэфын? Ар пхужымыІэнщ, къыпхуэмылгытэнщ: апхуэдизу инщ, апхуэдизу гъунэншэщи.

Ещхьыркъабзэу гъунэншэщ икІи къэлгытэгъуейщ, гъукІэгъэсэныр и Іустаз Іумахуэм дэплъеиф закъуэмэ, абы фІыгъуэу къыпихынур зыхуэдизыр. НтІэ, апхуэдэ фІыгъуэр зэрыпшэчыфын тэрэзэ щыІэ?

II

Сэ ноби си нэгү щІэтщ Сокъур Мусэрбий япэ дыдэу щыслэгъуа махуэр. А бжыхьэ дыщафэр езыр гуимыхужтэкъэ! А гъэ дыдэм университетыр къызэІахауэ... Дэ, къуажэ еджапІэр дыгъуасэ къэзыуха щІалэгъуалэ гупыр, нобэ студент дыхъуауэ... Дызыщеджэ унэри псей щхъуантІэ гуэрэным екІупсу къыхэцІуукІырти, дымышІэххэу, дыкІуэрэ пэт, шыпсэ дахэ гуэрым дыхэбэкъуа хуэдэу къытщыхъужырт. Ди аудиториехэри нэхурэ хуигу... Езы хъэуа дыдэри щабэу къыдодэхащІэ, жыпІэнт...

А фЫгъуэ псом ящхъэжу дэ къытщыхъурт ди егъэджакъуэ Сокъур Мусэрбий. Иджыпсту хуэдэу сощIэж ар лекцэ къытхуеджэну япэ дыдэу аудиторием ныщыщIыхъар. Дакъикъэ зыплIытхум абы хузэфIэкIат пэшым щIэсу хъуар дыкъыдихъэхыну.

Ди пащхъэ къытыр иджыри цIыху щIалэт (илъэс 25–26 и ныбжьми арат), ауэ абы щIэныгъэ куу зэрыбгъэдэлъыр и дэтхэнэ псалъаухамкIи зыхэпщIэрт. И урысыбзэри къулейт, куут, мамыру щIэкIуэсыкI псы дахэшхуэм ещхъуи узыIэпишэрт. Езыри – сценэм къы-хуалъхуа нэхъей – зэкIужт: мылъагэ дыдэми, пкъыфIэт, лъагъугъуафIэт, набдзэшхуэрэ нэ пIащэу, и макъри, езым ещхъыжу, нэхъыбэрэ ущIэдэлIуху нэхъри узыIэпишэу гуакIуэт; усэ сатыр гуэрхэм къеджэн щыхъум дежи, тегушхуауэ, актер лъэрызехъэфIым къыкIэрымышурэ, жыпIэну, къеджэрт. Усэ дэнэ къэна, бжыгъэ гуэрхэр, цIэхэр, унэцIэхэр, къ. (лекцэ щыхъукIэ, апхуэдэ «цIыкIу-фэкIу» куэдыкIей Iэгъуэу уиIэн хуейкъэ, уIэбэмэ къызэрыпщтэным хуэдэу), а псори дертыншэу ищIэжырт, и гум щихъумэу, портфели, папки, ауэ зы тхылъымпIэ кIапи имыIыгъыу, зэрыжаIэщи, «и Iэр щIиупскIэу» аудиторием ныщIыхъэрти, апхуэдэуи къыщIэкIыжырт. Дэ къытхуэнэжыр арати, абы къыджиIэм дызыIэпишэу дыщIэдэлIурт, ди нэгү щIэкIыр дгъэщIагъуэу.

III

Урыс литературэм и тхыдэрт Сокъурым дигъэджри, лекцэр щекIуэкIым деж, зытепсалъыхъыр нэхъ гурыIуэгъуафIэ къытщищIын мурадкIэ е тIэкIу къыддэгүшыIэн и мыжагъуэу, адыгэ псалъэ закъуэтIакъуи къыщыхигъахуэ щыIэт. Ауэ укъуэдияуэ адыгэбзэкIэ псалъэу зэхэсхатэкъыми, абы сыщIэхъуэпсырт: урысыбзэм ирипсалъэфхъуа закъуэмэ, адыгэбзэр зэзымыпэсыжхэр абы щыгъуи щыIэт («адыгэбзэкIэ ятх лъэпкъ сыкъеджеркъым, ауэ, сыкъемыджэуи, жысIэфынуц щIагъуэ зэрамытхыр» зи псалъафэ щIэныгъэлI зыкъызых, Iыхъэ лейм икIауэ Iуц дыдэм хуэдэхэр къыщыунэхуар нэхъ иужьыIуэкIэми).

ЗэрыхуэзгъэфащэмкIэ, Сокъурыр адыгэбзэми IэкIуэлъакIуэу ирипсалъэфын хуейт. Ауэ Iуэхур зытетыр сызэригугъами къыщынэртэкъым. Ари мыгүвэу си нэгү щIэкIащ. Абы занщIэу сигу къигъэкIари ПщыхъэщIэ Мухъэжыр и пшынауэкIэрщ. Игъэбзэрэбзэфрэ Мухъэжыр и пшынэр? Апхуэдэт Мусэрбий и адыгэбзэри.

А зэманым университетым щеджэрт тхэным дихьэх щалэ гупыфI (Тхьэгъэзит Зубер, Гъубжокъуэ Лиуан, Къэгъырмэс Борис, Джэдгъэф Хъусен, Джэдгъэф Борис, Брай Адэлбий, Джэтокъуэ Юрэ, Къэрмокъуэ Хъэмид, н.). Абыхэм ящыщу бжыпэр нэхъ зылыгъхэм илтэс зыбжанэ и пэкIэ я цIэ Iуат, я усэхэри кIэщI-кIэщIурэ газетхэм кытехуэрт, радиокIи къатырт. Зи IэдакъэщIэкIыр иджыблагъэ утыку къизылъхъаи яхэтт. НобэкIэ зыри къызыкъуамыгъэщами, Пейтейуэ абы зыхуэзыгъэхъэзыр нэхъыщIэIуэхэри щыIэт.

Мис а щалэ гупыр зыхэт литобъединенэм и лэжыгъэр щекIуэкI пщыхъэщхэрщ Мусэрбий адыгэбзэкIэ псалъау сэ япэу щызэхэсхар.

Пщыхъэщхэр мыпхуэдэут зэрэкIуэкIыр. ЯпэщIыкIэ авторыр и Iэрытхым къеджэрт. Абы и ужькIэ иджыпсту зэдэIуам тепсэлъыхъын щIадзэрти, хэт ар сыт хуэдэу къыщыхъуами къиIуатэрт. Псоми жалэнур жаIа нэужь – Iустазыр Сокъур Мусэрбийти – псалъэр абы и дежкIэ екIуэкIыжырт.

Литобъединенэм и лэжъэкIэр зи ныбжь ирикъуа академикхэм я зэлущIэм ещъкътым (щIещхъынн щыIэкътым). Мыр куэдкIэ нэхъ «пщтырщ», икIи тIур щызэгурымыIуэ, зым адреир щигъэкъуаншэ, къинэмышI апхуэдэ къэхъукъащIэ цIыкIуфэкIухэр гъунэжщ. Ауэ, гъэщIэгъуэныракъэ, зыр зым щыIэпыуи къыхэкIыу, асыхъэтым зэрызехъа щалэ гупыр зэуэ щым хъужырти, Iэдэбу Мусэрбий едаIуэрт.

Абы иришажъэ псалъемакъым псори зэтес щыхъужырт, уппIэ псоми жэуап тэмэм щагъуэтырти, зэныкъуэкъухэри зэгурыIуэжауэ, къызэрыгъэплъа яхэтами, зэрыгъэдыхъэшхыжауэ Iуэхур иухырт.

Ауэ Мусэрбий абдежи къэувыIэжыртэкъым – Iэрытхым щышэщIа сюжетым и кIыхъагъкIэ ириплъэрти, абы къыпкърыкIыну псор къызэрыпкърыпх хъун IэмалыщIэ гуэрхэри авторым хуигъэлъэгъуэфырт, ар нэхъ жыжъэ игъаплъэрт, нэхъ куууэ зэрылъыхъуэным, нэхъ лъагэм зэрыщIэкъуным хуигъэпсырт. Мусэрбий жиIэрейт: сыт хуэдэбзэкIэ утхэми, абы емылътытауэ – иджырей художественнэ гупсысэр тхэ псоми я зэхуэдэ нэпкыжьыэщ; ар къыумылътытэу, абы жэуаплыныгъэу епхар зыхыумыщIэу утхэ хъунукъым, – мис а гупсысэм Мусэрбий емышыжу щIалэгъуалэр щигъэджыкIырт; адыгэбзэр дунейпсо литературэр «къызэрыщIауIуэI» (Мусэрбий мы псалъэр зыхилъхъэ щыIэтэкъым) бзэхэм я нэхъ мыгъуэу зэрыщымытыр, ар бгъэшэрыуэф закъуэмэ, куэд зэрыпхуэфIэкIыну автор ныбжьыщIэхэм хъэкъыгу япхигъэкIырт.

Сокъур Мусэрбий и адыгэбзэм бгъэщІэгъуэни узэгупсысыни хэлът. Дэ дыщыцІыкІум зэхэтхыу щыта адыгэбзэр зыхуэдар нобэрей ди щІалэхэмрэ хъыджэбзхэмрэ я нэгү къахушІэмыгъэхъэнкІэ зыри хуэІуакъым. И ІэлъэщІ кІапэмкІэ сабийм и напэр хурилъэщІэкІыурэ, нанэр и къуэрылътху цІыкІум йодэхашІэ. Фызыжбыр къэмыувыІэжу мэлущащэ, зы псалъэ дахэм адрейр хъэзырыпсу къыпигъэууэ. ЖиІэу хъуари фоупс хэлъэфа хуэдэщ. Дэни кърихрэ – гъуни нэзи зимыІэж ІэфІымрэ гуапэмрэ! Е лыжъ уэршэрхэр... ЩыІэнкІэ хъуну пІэрэт ахэр зи щхъэфэ имыІэбэ къэхъукъащІэ! ГъащІэм иІэу пІэрэт ахэр зыдэмыІэбэ пІанэпэрэ абыхэм сэтей къамыщІ къуэгъэнапІэрэ! ИтІани къэхъуртэкъым ахэр псалъэ щІыхуащтэ я гъунэгъу лъэпкъхэм я деж щекІуэкІ: я бзэр къулейт, лантІэт, ІурыщІэт – зыхуей псори кърагъэубыду, я псалъэр я гупсысэм хуэфІыпст. А псоми уригъэ-гупсысырт, а псори уи нэгү къыщІигъэхъэрт Сокъурым и адыгэбзэм. Ауэ...

Адыгэ фызыжъхэмрэ лыжъхэмрэ яІурылът бзэр куэд лъандэрэ лъэпкъым къыдекІуэкІ фІыгъуэти, ар зыхищІэрт, зэрыжалэщи, тхъэкІумэ зиІэ дэтхэнэми; фызыжбыр сабийм зэредэхашІэ е лыжъым хъыбар зэриІуатэ щІыкІэри адыгэм и щыпэлъагъутэкъым – арат зыщІапІыкІари. Сокъурым зыхуигъэувыжа къалэныр, ар зэувэлІа Іуэхур зэи къэмыхъуат. И гъукІэгъэсэнхэм зыгуэр щыхуиубзыхукІэ, Іустазыр жыжъэ дыдэ щыІэби щыІэт, Гомер, Аристотель сымэ я деж щынэси къыхэхуэрт. КІэщІу жыпІэмэ, дунейпсо литературэм щекІуэкІ Іуэхугъуэ куэдым я гугъу ищІын хуей хъурт. Мыри зыщыбгъэгъушщэ хъунукъым. Куэд щІауэ литературэ къызыдэгъуэгурыкІуэ лъэпкъхэм а литературэм теухуа тхыгъэ лІэужыгъуэ гуэрхэри яІэ хабзэщ. Дауи, апхуэдэ лъэпкъхэм я бзэр сытми нэхъ «хуэкъутащ», «термин» жыхуалэмкІи зэщІэуздащи, щІэныгъэм и дэтхэнэ лІэужыгъуэми хуэлэжъэну нэхъ хуэхъэзырщ. Адыгэбзэм и ІэфІыр фІэмыкІуэду, ар щІэныгъэм хуигъэлажъэу щІидзащ Сокъурым, «термин» къызэрыхуэтым «ихъыр» бзэм и лэнтІагъым «къригъэхъыжу». Абы и пащхъэ къис автор щІалэхэм шэч къытрахъэжыртэкъым: Сокъурым адыгэбзэкІэ къимыІуэтэфын гупсысэ щыІэу къыщІэкІынкъым.

И егъэджакІуэ къалэныр игъэзащІэу, Сокъур Мусэрбий студент аудиторием щригъэкІуэкІ лэжыгъэр зылІ и гуащІэдэкІы мащІэтэкъым.

Литобъединенэм хэт автор щІалэхэм зерадэлажьэри к'балэн цІыкІутэк'ным: абы зык'жомкІэ ел'ытат пщэдей л'эапк'ным к'ыщІауэну тхакІуэхэр зыхуэдэнури.

V

Сок'ур Мусэрбий псал'эмак' щх'эпэ щиук'уэдии-фыр студентхэр зыщеджэ аудиторием и зак'уэтэк'ным. А зэманым к'ыдэкІ газетхэми «Іуащх'эмахуэ» журнал-ми к'ытехуэ зэпытт Сок'урым и статья, рецензэ хуэдэ тхыг'эхэр. А тхыг'эхэм Мусэрбий автор щІалэхэм яд-риг'экІуэкІ лэжыг'эем, абыхэм я пащх'э к'ыщІІэт Іуэхуг'уэхэм пащэ к'удейтэк'ным – университет кІуэ-цІым *жабзэу* к'ыщынэр мыбдеж *тхыбзэ* щых'урт (а щІыкІэмкІи Мусэрбий и лэжыг'эем хэл' фІыг'уэр ады-гэбзэкІэ к'еджэ псоми я деж нэсырт).

Сок'урым и Іэдак'эщІэкІ дэтхэнэми хэпл'аг'уэрт абы нэщэнэ хуэх'уа х'элыр: япэкІэ пл'эныр, иджыри жамыІар, зыми гу зыл'ымытар к'эхутэныр.

КІыщок'уэ Алим зэрытхакІуэшхуэм нобэ зыми шэч к'ытрих'эжу си гуг'эк'ным. Ауэ ар – нобэщ. 50–60 г'эхэм (Сок'ур Мусэрбий к'ытриг'эзэжурэ КІыщок'уэм и творчествэм тетхых'у щыщІидзам щыг'уэ) Іуэхур зэрыщытар нэг'уэщІ зыгуэрущ. «Диссертацэ тебухуэн хуэдэу к'ылэж'рэ абы сытми?» – к'ызыпха-г'эІукІырт псори зэдәІуэу зыми емыдәІуэжхэм. Абыхэм ядеж'ууни яг'уэтынтэк'э!

Ауэ Сок'ур Мусэрбий ауэк'удеи х'ымпІар ищІа-к'ным – хэт сыт жиІэми, хэт абы деж'уужми. И дис-сертацэм и темэри (ар зытеухуар КІыщок'уэ Алим и усыг'эхэрт) их'уэжак'ным, КІыщок'уэм и творчествэм ех'эләуэ ириг'экІуэкІ к'эхутэныг'э лэжыг'ээри нэх' щІиг'эхуэбж'а, нэх' иг'эаткІия мых'умэ, зымащІэкІи нэх' иг'экІэщх'ак'ным.

Сок'ур Мусэрбийщ КІыщок'уэ Алим и талантым хуэфэщэн псал'э ди литературоведенэм, ди критикэм япәу щыжызыІар (а тхакІуэшхуэм и творчествэм гу зэры-л'ятэрэ, абы теухуа тхыг'эхэри дунейм к'ытех'уэу зэры-щІидзэрэ зык'жом дэкІами). Абы к'юкІ: КІыщок'уэ Алим зищІыс дыдэр псом япәу к'ызыгурыІуэу абы пэджэар Сок'ур Мусэрбийщ. Аращ к'эзыхутари ди л'эпк' ли-тературэм и кІуэцІкІэ поэзием и зы л'эужыг'уэу фи-лософиер зэбэкІ усыг'экІэ зэджэм и к'ех'эж'ьякІуэу КІыщок'уэ Алим зэрыщытыр; аращ зи Іэдак'эщІэкІыр КІыщок'уэ Алим и творчествэм теухуауэ иджыпстукІэ щыІэ к'эхутэныг'э лэжыг'эхэм я нэх' пІащэри («Ли-рика Алима Кешокова», Н., 1969).

Сокъур Мусэрбий и къэхутэныгъэ лэжыгъэхэм
Іуэхугъуэ щхьэпэу куэд къызэщІаубыдэ. Абы и гупсысэр
нэсырт блэкІа лэщІыгъуэм дэ къытхэкІауэ, адыгэхэм
тхыбзэ яІэным, щІэныгъэ зрагъэгъуэтыным, я литера-
турэр зэфІэувэным, я тхыдэр джа хъуным дихъэхауэ
хуэлэжъа, щІэныгъэм и нэхукІэ къэзылхъуа лъэпкъым
хуэупсэнуну зи мурада щІэныгъэлІ-узэщІакІуэ шыпкъэхэм
я дежи; къытригъээзэжурэ ПащІэ Бэчмырзэрэ Щоджэн-
цІыкІу Алийрэ я Іэужь махуэм тетхыхьырт; КІыщокъуэ
Алим и творчествэм зэрызиукъуэдий нэщэнэхэм набдзэ-
губдзаплъэу кІэлгыплъырт; жанр зэмылІэужыгъуэхэр
ди литературэм зэрыщызэфІэувэ хабзэхэр иджырт, абы
хэт дауэ ехъулІэми, хэт сыт хилхъэфми къыхутэу.

VI

ЩІэныгъэм и ІэмалкІэ ди лъэпкъ литературэр къап-
щытэу зэрыщІадзэрэ куэд дыдэ щІакъым. Абы щІэдзаплІэ
хуэхъуауэ къэлгытапхъэр 30 гъэхэм Нало Жансэхъу
итха статьяхэр ару къыщІэкІынущ. ІужыІуэкІэ, илхъэ
20 хуэдиз докІри, абы пызыщэр Теунэ Хъэчим и очерк-
хэрщ, Сокъур Мусэрбий, Нало Заур, Шэвлокъуэ Петр,
ХъэкІуащэ Андрей, КІурэшын БетІал сымэ, нэгъуэщІхэ-
ми я ІэдакъэщІэкІ тхыгъэхэрщ.

Ауэ ди лъэпкъ литературэр езыгъэфІэкІуэфын кри-
тикэ зэфІэувэн папщІэ Сокъур Мусэрбий илэжъар зыми
хуэдэжкъым. Абы теухуауэ Сокъурым и ныбжыгъу пэжу
къэкІуэкІа Шэвлокъуэ Петр жиІам арэзы узытемыхъуэ-
ну зыри хэлъкъым: «Іуащхъэмахуэр» къыдэкІын щы-
щІидза 1958 гъэм къыщегъэжъауэ Сокъур Мусэрбий
зэхъуэкІ имыІэу журналым и редколлегием хэтащ. Хэта
къудейкъым – журналым къахъ дэтхэнэ тхыгъэм и фІагъ-
ри и дагъуэри зылгагъу критыкыр емыджауэ, зыхуэ-
фащэр тэмэму дунейм къытехъэн папщІэ и Іэ угъурлыр
«хэмыІэбауэ» тхыгъэ щІагъуэ къытехуакъым «Іуащхъэ-
махуэм илхъэ 30-м щІигъум къриубыдэу! Езы Мусэрбий
и ІэдакъэщІэкІ тхыгъэ телгъыджэхэри псом япэу зытетар
адыгэ журналырщ. Абы кърикІуащ ІуэхугъуэфІ куэд:
илхъэ Іэджэм къриубыдэу «Іуащхъэмахуэм» и напэкІуэщІ-
хэм тета литературно-критическэ тхыгъэхэр, обзор, ре-
цензэхэр арщ а илхъэхэм къыщыщІэдзауэ зэпэща, зы-
зыужь литературнэ критикэм и купщІэу увар».

Пэжщ Шэвлокъуэм жиІар. ИкІи абы къокІ: Сокъур
Мусэрбий и Іэужыыр къыщылхыхъуапхъэр абы и Іэ зы-
щІэлъ тхыгъэхэм я закъуэкъым.

1977 гъэм къыдэкIауэ щытащ Сокъур Мусэрбий и тхылъ, «Литературэм и бэкъуэкIэ» зыфIищар. Абы ихуат къэбэрдей литературэм къыкIуа гъуэгуанэм щриплъэжым нэхъ къыхэгъэбелджылыкIыпхъэу критикым къилъыта Iуэхугъуэхэр екIуу щызэпкърыха тхыгъэ купщафIэхэр: «Гъуэгуанэм и нэцэнэхэр», «Къэбэрдей литературэм и зыужьыкIэм и IуэхукIэ», «Ди литературэм и къалэныщIэхэр», «ЩIалэгъуэ макъ», «Зи чэзу къалэнхэр», «ЛъагапIэм ухуезыджэ гупсысэхэр», «УсакIуэмрэ зэманымрэ», «ЛIыгъэм и макъамэхэр», «Лъэхъэнэ иным и нур», «ХъуэпсапIэ нэхухэр зи гъуазэ», н.

Абыхэм авторыр гупсэхуу щытепсэлтыхьырт лъэпкъ литературэ зэпцIагъащIэм и япэ лъэбакъуэхэм къыщыщIэдзауэ ди деж прозмэрэ поэзиэмрэ зэрыщызаужь хабзэхэм, жанр щхъэхуэхэм зыкъызэрызэкIуэцIах нэцэнэхэм, а жанрхэр къэзыгъэIурыщIа лIыфIхэм я гуащIэдэкIым зыдэплъеипхъэу хилъагъуэм, тхакIуэ пажэхэр лъэпощжэпоуэ зылущIам щхъэж зэрехъуллам. «Дэтхэнэ лъэпкъми и литературэр япэ езыгъажэ тхакIуэм и пщэ нэхъ къалэнышхуэ къыдохуэ, – щыжеIэ Сокъурым ЩоджэнцIыкIу Алий триухуа и тхыгъэм («УсакIуэмрэ зэманымрэ»), – гугъущ цIэныгъэм пэIэщIэу лIэщIыгъуэ IэджэкIэ къекIуэкIа цIыхубэм и псэр дахагъэм хуэгъэушыныр. НыбжыкIэ лъэпкъым зэригъэпэща бзэм налкъут къыхэзымыхыф тхакIуэм а лэжыгъэр хузэфIэкIынукъым, ауэ аркъудеймкIи Iуэхур зэфIэкIыркъым». «ЩоджэнцIыкIу Алий, тхыгъэ поэзиэм и классикхэр зыдигъэлэпыкъуурэ, адыгэ тхыгъэ усэр IуэрыIуатэнэ къыхигъэкъэбзыкIащ. Абы псынщIэ, еджэгъуафIэ ищIащ адыгэ усэ едзыгъуэр, усэ сатырыр игъэжанащ, ахэр зызыужьа поэзиэм и хабзэхэмкIэ быдэу ипсыхъащ, икIэм икIэжым иджырей адыгэ усэ тхэкIэм и хабзэхэр мыкъутэжыну иубзыхуащ» («ЛIыгъэм и макъамэхэр»).

Шэч хэлъкъым, ЩоджэнцIыкIу Алий и Iэужьыр КIыщокъуэ Алим гъуэгугъэлыагъуэ хуэхъуащ. Абы къыкIыркъым а усакIуэ инитIыр псомкIи зэщхъу, зэтэхуэу щытауэ. НтIэ, дэнэ и деж а тIум я «хъэсэ кIапэр щызэтэхъэр», я «гъуэгур щызэкIэщIэкIыр», дэтхэнэм сыт нэхъ и нэрыгъ? А ушщIэ мытыншхэм я жэуап тэмэмыр Сокъурым къызэрилтыхъуэ щIыкIэми хыболъагъуэ адыгэ псалтэм и цIэжыуэ пычахуэжьей нэгъунэ IупщIу зэхэзых критик тхэкIумафIэм и IэщIагъэ: «ЩоджэнцIыкIум и дэтхэнэ усэ сатырми гурыщIэр щолыд, Iуэхум зэрыхушчы-

тыр щотэмэм. КЫщокъуэм и тхыгъэхэр я теплъэкIэ нэхъ зыIэжьауэ щытщ, абы яхэлъ гупсысэр нэхъыбэм ткIийуэ шэщIауэ, ар къэзыIуатэ псалъэхэр нэхъ «пхъашэу» щытщ. Поэтикэм и Iэмал зэмылIэужьыгъуэхэр къыщигъэсэбэпкIэ, КЫщокъуэр ерыщу зыхушIэкъур усэм хэлъ гупсысэр нэхъ тэмэму къызэриIуэтэнырщ. Зыр поэтическэ гурышIэр зыгъэлыд псалъэ гъэщIэрэщIахэм хуэнэхъуеиншэщ, адреЙр и гупсысэхэр нэхъ тэмэм зыщI псалъэхэмкIэ ерышщ: зым и усэ Iэпкълъэпкъыр бзэм и фашэ эщIэцIууэхэмкIэ Iууу хуэпаш, адреЙр и псалъэкIэкIэ нэхъ мамырщ. ЩоджэщIыкIум и бзэр берычэту «иутIыпщ» щхъэкIэ, дэтхэнэ псалъэми игъэзэщIэн хуей къалэныр къыхуегъуэтыф; КЫщокъуэм бзэкIэ нэхъ «зыIыгъми», а поэтическэ къалэн дыдэр зыкI зыщигъэгъупщэркъым. Апхуэдэ тхэкIитIми литературэм и пащхъэм зэхуэдэ хуитыныгъэ щалэщ».

ЕлIалIэу, егугъупэу Сокъурым зэпиплъыхъырт тхыгъэ пыухыкIахэр (усэ, рассказ е роман ирехъуи). ИкIи абы я фIыпIэмрэ я тIасхъапIэмрэ, гъэбэгъуапхъэу къыфIэщI фIыгъуэхэмрэ икIэщIыпIэкIэ гъэкуэдыхпхъэу къылъытэ ныкысаныхъэхэмрэ, дерс къызыхэхыпхъэмрэ IэщIыбщIыпхъэмрэ белджылыгуэ зэпэщIигъэкIуэтырт. Зыгуэрхэм зэрахабзэу, мыр фIыщ, ауэ щыхъукIэ, сигу ирохъ; мыдрейр Iейщи – сигу ирихъынкIэ Iэмал иIэкъым. Абдеж щихуыркъым критик нэсым и лэжыгъэр. Сокъур Мусэрбий дежи ар икъукIэ щынэрылъагъущ. БгъуфIэу къриупщIэрэ куууэ къыщIигъалъэу и къалэн гугъум бгъэдэтт Сокъурыр. «Критикэм и борщ литературэр сыт хуэдизкIи тегушхуауэ зэман екIуэкIым къишэ Iуэху инхэм хуэунэтIыныр», – итхыгъащ Мусэрбий. А Iуэху бгъэдыхъэкIэм и щыхъэтщ абы езым и дэтхэнэ сатырри. Зэманым къигъэуэ Iуэхугъуэ мытыншхэм защимыдзейуэ, гъащIэр нэхъ куууэ къипщытэфу, цIыхухэм я хъэл-щэныр нэхъ гукъинэжу къигъэлъэгъуэфу, къэхъукъащIэ абрагъуэхэм къапкърыкI темэшхуэхэми хуэлэижъу ди лъэпкъ литературэр къыхушIэкIыным псэ къабзэрэ акъыл нэхукIэ хуэлэжьащ Сокъур Мусэрбий.

Сокъурым зэи щыгъупщэртэкъым лъэпкъ литературэр хъэблэ псалъэмакъымрэ къуажэ Iуэхумрэ къызэрыщызэтемыувыIэр (апхуэдэхэр къегъэжьапIэ щыхъум и дежи). Дунейпсо литературэшхуэм фIыуэ щыгъуазэ, щыгъуазэ къудей мыхъуу, абы дерс тэмэм къыхэзыхыф (тегъэщIапIэ ищIыпхъэри зызыпиIудзыпхъэри ищIэжу), иджырей дунейм щызекIуэ щIэныгъэм хуэмысэмэгу, хылмырэ хэлъэткIэ тхылъеджэм ефIэкI, а тхылъеджэр Iэмал щIэщыгъуэхэмкIэ, образ гуимыкIыжхэмкIэ куэ-

дым хуэзыгъэІущыфын, куэдым щІэзыгъэджыкІыфын тхакІуэрщ нобэ цІыхум гунэс ящыхъун художественнэ тхыгъэ къызыпкъркІынур, – ди тхакІуэхэр абы хуигъэІущ зэпытт Сокъурым.

VIII

Иужьрей зэманым ди деж щыкІуэдыжхэм ящыщ зы хабзи хыболъагъуэ Сокъурым и Іэужьым. Хэгъэзыхъауэ жыпІэмэ, Сокъурым дежкъым ар япэу къыщежьэр. Литературэ зэрыщыІэ лъандэрэ хабзэу къокІуэкІ: зы тхакІуэр (усакІуэр, драматургыр е критикыр) адрейм (и ІэщІагъэкІэ нэхъ и гъунэгъум, абы и лэжыгъэм нэхъыфІу зэрыхищІыкІым къыхэкІыу) и ІэдакъэщІэкІым дихъэхауэ кІэлъыплъу, абы къехъуллауэ къилъытэми къемыхъуллауэ къыфІэщІми наклэнащхъагъэ химылъхъэу тепсэлъыхъу. ИкІи апхуэдэм Іуэхур езыгъэфІэкІуэн мыхъумэ, ар зылъэхъэн е зыгуэр зытеунэхъуэн (ди жагъуэ зэрыхъуши, куэдым къазэрыфІэщІу) къыхэкІ хабзэкъым.

Сокъур Мусэрбий и ныбжьэгъушхуэт, гурэ псэкІи фІыуэ илъагъурт критик Іэзэ Шэвлокъуэ Петр, и лэжъэкІэми набдзэгубдзаплъэу кІэлъыплъырт. Ар хыболъагъуэ «ТкІийуэ икІи гуапэу» зыфІища рецензэм – Шэвлокъуэм и тхылъым («ТхакІуэмрэ гъащІэмрэ») теухуам. «Теорием къыхаха щІэныгъэр къагъэсэбэпурэ, тхыгъэ къащтэр цырыцу «зэпкърызыуд» критикхэр иджыпсту мащІэкъым, ауэ дэни щыгъуэтыгъуейщ теорием и нэщэнэхэр литературэм и Іэпкълъэпкъым къыпкързыыхыф критикхэр. Апхуэдэ гъуэтыгъуейхэм ящыщщ Шэвлокъуэр».

Зы псалъэуха закъуэкІэ Сокъурым къиІуэтэфашщ Шэвлокъуэр зыхуэдэ критикыр. КъыкІэлъыкІуэ псалъэухам абы щыхузэфІокІ а критикым и лэжъэкІэр белджылы къищІын: «Тхыгъэ гуэр щызэпкърхкІэ Шэвлокъуэм и хабзэщ щІэныгъэм и теорием и щэхухэм хуэмышэрыуэ цІыху и пащхэм къит хуэдэу зыфІигъэщІурэ псалъэмакъыр иухуэу: абы къешэ критикым и тхыгъэм щытекІуэ гуапагъымерэ ткІиягъымерэ къыдэкІуэу, тхылъеджэр хуэм-хуэмурэ литературэ ІэщІагъэм и щэхухэм щыгъуазэ хуэщІыныр».

Сокъур Мусэрбий фІыуэ илъагъурт Налэ Заури. Сэ зэкъым абы жиІэу зэрызэхэсхар: «Заур и нэгум къоц зэрыгупсысакІуэр, и теплъэ дыдэмкІи ар адыгэ гупсысакІуэжъхэм ящхъщ».

Нало Заур илхэс 60 щрикъум ирихьэлИэу, 1988 гъэм, «Иуашхьэмахуэ» журналым и 5-нэ къыдэкИыгъуэм тетауэ щытащ Сокъурым и тхыгъэ кІэщІ – «ІэщІагъэр зи псэм хэлъ» зыфІищар.

Абы Сокъурым мыпхуэдэу шыжеІә: «...лэпкъ культурэм и тхыдэр еплъыкІәщІәкІә узэдауэ иджырей щІәныгъәкІә къәлэтыжауэ бэм и пащхьэм ди зэманым къышэуэ къалэнхэм хуэлажэ зыщІхэм Нало Заур я пащэщ жыпІәмэ, шыуагъэ хъунукъым». «Си щхьәкІә къысфІоущІ, – адәкІә пещә Мусәрбий, – Заур зәІусэм псә хэзылхьә цІыху насыпфІәхэм ящыцу. Абы и псәм и дамыгъә гуәкІуэхэр щолыд усәхәми, расказхәми, къәхутакуэ щІәныгъэр шытепщә ләжыгъәхәми».

IX

Критикэм и жанру Сокъур Мусэрбий къимыгъэИурыщIа щыIэжу кыщIэкIынкъым: эссе, рецензэ кIэщIхэм кыыщыщIэдзауэ, зегъэукъуэдий закъуэмэ, тхылъ псо кызыкIуэщIыкIыну цыта, Iуэхугъуэбэ кыыщызэщIэIэ-та статьяхэм нэсу.

Ауэ, а псом нэмышЦыжкІэ, Сокъурыр куэдрэ телеви-
зоркІэ къэпсалгъэрт; ШоджэнЦыкІу Алий, КЫщокъуэ
Алим, Тхьэгъэзит Зубер сымэ, нэгъуэщІхэми я твор-
чествэм, щхьэпэу къилгъытэ Іуэхугъуэ гуэрэм е тхылъ
щхьэхуэ пухуыкІам абы ятриухуауэ щытар зы псалъэ-
макъбкым икІи ТІукъым (арат езыр зэреджэр – «псалъэ-
макъ» жиІэрт, «нэтыни», «передачи» жиІэртэкъым).

Сокъур Мусэрбий телевиденэм дригъэкӀуэкӀ лэжыгъэм мыпхуэдэ хабзэ кӀищтакӀэт: зытепсэлъы хыну Ӏуэхугъуэр щӀэуэ къыхихми, зы зызымыхъуэж дамыгъэу абы къыхуэнэрт и жъакӀуагъэр, литературэм щекӀуэкӀ къэхъукъащӀэ я нэхъ зэхэмыбзми телевизор еплъ дэтхэнэми къыгурыӀуэн бзэ гъэхуакӀэ зэрытепсэлъыхьыр.

Сыт я уасэт КЫшокъуэ Алимрэ Сокъур Мусэрбий-
рэ зэгъусэу ирагъэкIуэкI «псалъемакъхэр»! ТхакIуэ
шхуэмрэ критик ахъырзэманымрэ зытепсэлтыхъын я
мащIэт! Зыри жамылэххэу соцIри, мо лIы бжыфIитIым
уешлэу учыс хъунти! Ауэ... уи нэгу кыпхушIэгъэхъ-
ну пIэрэ – КЫшокъуэ Алим зыри жимыIэу телевизор-
ым исыну? ЖиIэрт, жиIэу хъуари щхъепэ зэфэзэщт,
узэдэлэун, акыл кызысхэпхын защIэт. КЫшокъуэр
телевизоркIэ кыщыпсалъэм дежи а дызэсэжа КЫ-
шокъуэрт: Iэдэбу, зэпIэзэрыту, игурэ и щхъэрэ зэтелу,
пIейтейм хуэхейуэ, и макъми зримыгъэлэтыщэу, мащIэ

кыышыгуфIыкIрэ, хужыпIэну... Сокъурым и упщIэхэр екIуэкI псалъэмакъым къезэгъыу хэувэ къудей мыхъуу, а псалъэмакъыр унэтIын, абы кIэрэ пэрэ иIэн, и купщIэ нэхъыщхьэр наIуэу кыыхэгъэбелджылыкIын къалэнхэр дэгъуэу ягъэзащIэрт а упщIэхэм. Ди жагъуэ зэрыхъун-щи, республикэм адыгэу исыр дихъэхауэ зыщIэдэIуа (зэплъа) а «псалъэмакъ» хьэлэмэтхэм я зы кIапи нобэ бгъуэтыжынукукъым: зэрыжаIэмкIэ, хъийм икIауэ фIуэу шы зылъагъу режиссер гуэрым мохэр тригъэкIыжурэ шыхэм ятеухуа телефильм мыбэлэрыгъыу а лентIхэм тритхэжащ...

X

ЖыггъэкI Iэзэ дыдэ щыIи – и хадэр екIуу зэрихъу: хъупхъэр игъуэу, тэмэму иунэтIу, зыщIыпIэ деж ежъужь кыызэщIэрыуэну зэрыхуежъэххэу, абыи хуэфашцэр лъыгъэсу. Шэч хэлъкъым: апхуэдэ жыггъэкIым и хадэр фIыщэу ецIыхуж. ИцIыхужми кыыщымынэу, дэтхэнэ жыгри, къудамэ цIыкIури, тхьэмпэ «шырри» и псэм хуехъ, ахэр уэгъум кыызэрыригъэлын щIэныгъи бгъэдэлъщ, щIыIэми зэрыщыхъумэн гу ин, гу щцтыри кIуэцIылыщ – аращ и Iуэхур кыыщIэхъулэри.

Абы ещхъу, а жыггъэкI Iэзэ дыдэм и хадэр екIуу зэры-зэрихъэм хуэдэу, зы тхакIуэм е тIум мыхъуу, ди тхакIуэ псоми и нэIэ ятету, ди лъэпкъ литературэр зэрыщыту и нэгум щIэтрэ ар зэрэфIэкIуэн, абы зэрызиуэщIыи Iэмал-хэми Сокъур Мусэрбий хуэдэу хуэлэзэу дэ диIар Сокъур Мусэрбий и закъуэщ.

XI

Сокъур Мусэрбий и тхыгъэхэр дунейм кыитехъуэу щыщIидзам щыгъуэ ди лъэпкъ литературэхутэ щIэ-ныгъэр (критикэри абы и гъусэу) зэпцI къудейт. Пэжщ, Нало Жансэхъу кыыщIэнат лэжыгъэ купщIафIэ зы-тIуц (ауэ ахэр зэрытхар урысыбзэт). ТхакIуэхэм (Теунэ Хьэчим, Шортэн Аскэрбий, н.) статья, рецензэ хуэдэ гуэрхэр къапкъырыкIмэ, ахэри зэхьэлIар ди литературэм и тхыдэм и зы кIапэ пыухыкIат. КIэщIу жыпIэмэ, лите-ратурэм и теориём, эстетикэм адыгэбзэр зэрехъулIэнур иджыри IупщIэкъым.

Мис ар наIуэ къэзыщIар, бгъэлэжъэф закъуэмэ, ады-гэбзэр щIэныгъэм зэрыхуэлэжъэфынур, абы зэфIэкI ин зэрихъумэр, Iэмал телъыджэхэри кыызэрыкъуэкIынур зыгъэбелджылар Сокъур Мусэрбийщ.

Сокъур Мусэрбий илэжъам (литературэ Іуэхухэми щхьэдэху) мыпхуэдэ мыхьэнэи илэщ: биологие, физикэ, химие е математикэ ирехъуи, щІэныгъэ лІэужьыгъуэ щыІэу кыщІэкІынкъым адыгэбзэм зэфІэкІышхуэ щимыгъэлъэгъуэфын, лІыр «хъу» закъуэмэ (ди таурыхъхэм куэдрэ ущрохьэлІэри: «уэ лІы ухъумэ, сэ шы сыпхуэхъунщ»).

XII

Сокъур Мусэрбий и къэхутэныгъэ лэжыгъэхэр, и критикэ статъяхэр кытехуащ «Краткая литературная энциклопедия» (М., 1962–1978, томибгъу хъууэ), «Литературный энциклопедический словарь» (М., 1987) жыхуиІэхэм я напэкІуэцІхэм, ди республикэм, Москва, Ростов, Мейкъуапэ къалэхэм кыщыдэкІ газетхэм, «Іуащхьэмахуэ» журналым, щІэныгъэхутэ институтырэ университетырэ я «Ученэ запискэхэм»; езыр псэу щІыкІэ тхылъ щхьэхуэуи тІу дунейм кытехъауэ щытац; 1995 гъэм Шэвлокъуэ Петр къыдигъэкІыжащ Сокъур Мусэрбий и тхыгъэхэр щызэхуэхьэса томышхуэ, ауэ мы тхылъми имыхуэу куэд къэнащ (ахэр къызэрыдэкІыпхъэм хуигъэхьэзырыну Шэвлокъуэр хунэсыжакъым).

XIII

Сокъур Мусэрбий и цІыхущІыкІэр къызыхэщыж зы теплэгъуэ цІыкІу закъуэ. Ноби куэдым ящІэжу кыщІэкІынкъ: колхоз, совхоз щыІэу, бжыыхъ хъуарэ гъавэ Іухыжыгъуэр къэсамэ, студентхэр губгъуэм яшэрэ зы мазэ хуэдэкІэ шагъэлажъэу щытац, мыІэрысэ, жызум кыппрагъэчыжу, бэдрэжан кыппрагъэчыжу, кІэртІоф кырагъэщыпыжу.

Мусэрбийрэ сэрэ студент гупышхуэм драгъусэу зы колхоз гуэрэм дыщыІэт. МыІэрысэ кыппызычыж щІалэгъуалэм дахэту махуэ псор кІуэрт. Пщыхьэщхьэшхэр зэфІэкІыу нэхъ щхьэхуит дыкъэхъуа нэужь, дэ губгъуэм ди хьэрти дешыху къэткиухьырт, губгъуи лъагъуи дыхэмыту, ди гъуэгур дэ езым кІуэцІрытшу, зэм зы лъэныкъуэмкІэ дыкІуамэ, зэм адрей лъэныкъуэмкІэ цІэтщыкІыу. Мис апхуэдэ зы жэщ зикІ сщыгъупщэжыркъым...

...Мазэр нурыбэт, и изыгъуэм нэблэгъэпауэ. Уафэр зэлъыІухати вагъуэхэр ІупщІ дыдэу плъагъу дэнэ къэна,

абы ящыщ дэтхэнэми к'ыпхуэгуапэу зык'ыпхуаший к'ыпфIэшIырт.

Мусэрбийрэ сэрэ дигу хэх'уэу к'этпл'ыхьырт ди л'ахэм абдежым дахаг'уэу к'ыщытхузэIуихыр. Дык'э-зымыцIыху гуэр, л'энык'уэкIэ к'ыщыту, к'ыткIэшIэдэIух'атэмэ, нобэ япэ дыдэу к'уршхэр зыл'аг'у саби-итIу дык'ыфIэшIынкIэ зыри хуэIуатэк'ым. Мазэ нурым екIупсу пэлыд к'уршыщх'э хужьыфэ-дыжьыныфэм к'ыщедг'ажьэрти, зыхуэдг'эщIэг'уэжу, кIыфI-фIы-цIафэм хэкIуэдэж к'уэ л'ящIэм нэсыху дрипл'эрт – абы я зэхуакум илэг'э л'эужьыг'уэу к'ыщытIэшIэл'аг'уэр зыхуэдэр, дэтхэнэм и пл'ыфэми нэх' тэмэму үзэреджэ-нур, а зэщх'эщыкIыныг'эхэр к'ызыхэкI щх'эусыг'уэр ди фIэщыпэу к'этл'ых'уэу.

– МобыкIэ пл'эт!

– Мор пл'аг'урэ!

– Мо щимэ хуэдэу к'ежьэу г'уэзым хэкIуэдэжу к'ыпфIэшIырт...

Сытми зэ (дешауэ к'ыщIэкIынт) дык'ызэтеувы-Iэжри, абы хэту Мусэрбий жиIащ:

– НакIуэт, мо фIыцIаг'э хуэдэр сыту пIэрэ?

Дынэсмэ, бэрэжьей гуэрэнт. Мусэрбий, Iэ дил'э нэ-х'ей, щабэу к'иубыдщ зы бэрэжьей к'удами:

– Мыбы сигу к'ыг'экIыжар пщIэрэ?

– Сыт?

– Си г'ящIэм к'риубыдэу зэзак'уэ курорт сыщыIат. Ари дэнэ жыпIэмэ, К'рымым, Максимилиан Волошиным и хэкум, и дахаг'кIэ дуней псом щыцIэрыIуэ Коктебе-лым. Псыми зыг'эпскIыпIэми пыпл'х'ээн щыIэтэк'ым, псори Тх'эм үзэрел'эIунт. Абы нэх'еи тенджыз Iуфэ дыдэу. ЖыпIэнур арама, дуней жэнэтт. Нэху ук'текIамэ, зытх'эщIи к'ыщIэкI, дак'ык'э зыщыпл'кIэ псым унэ-сынуш, зы унэ зак'уэ урих'элIэнущи, ари уи шапIэш. К'ыумых'эл'экIмэ, щIых'и уи пщэдджыжышхэр зэфIэг'экI. Абы ук'ызэрыщIэбэк'укIыу – псым ухобак'уэ; зыг'эпскI, тол'к'унхэм зыщIэг'эмбрыуэ; уешмэ, к'ыхэкIыжи дыг'э бзийм зыкIуэцIыбг'эджэ-раззурэ зыг'эг'ушчыж. НтIэ, сэ а жэнэтыр схуэмыш'эчу, пIал'эри схунэмыг'эсу унэм сык'экIуэжауэ ухуейк'э, зы тх'эмахуэ сиIэжу.

– Сыт апхуэдизу?

– Ди л'ахэр сигу к'ых'ат. Махуэм бэрэжьей цIынэ к'эсл'ых'уэу, жэщкIэ Борык'уей сепщIых'у... Щы-мыш'ужым, псори хыфIэздзэри сык'экIуэжащ.

...Абы л'яндэрэ ил'эс 30-м щиг'ужаами, нобэ хуэдэу си нэгү щIэтщ а мазэг'уэ жэщыр, Мусэрбий сэрэ а жэ-

щым дызэрызэгъусар, бэрэжьей гуэрэн сылуплэхукИ
сигу къокІыж Коктебель къикІыжу ар къызэрыкІуэ-
жауэ щытар. Апхуэдэ гурыщІэ пщтыр и лъахэм хуиІэу
щымытамэ, Сокъур Мусэрбий мы сатырхэри къыпкъры-
кІынтэкъым:

*И натІэр лъагэщ уафэм –
Сынэплъыскъым.
Абы набдзэхуу къурышыр теггэщхъащ...
Зэгур хэщтыкІ зимыІэ жейр къыслъысым,
Абы нэхъ шабэ
Сыхуэмей нІэщхъагъ.*

XIV

«Образнэ псэлъэкІэм къикІыр псалъэ куэдым къахуэ-
мыІуатэр зы псалъэм игъэшэрыуэнырщ», – итхыгъат
Сокъур Мусэрбий.

Абы и щыхъэтокъэ езым и усэ сатырхэр:

*...дыггэм и ІэмыркІэ
Кхъужь шырхэм я нэри къэпщІыныц,
Дэлъэн и жагъуэщ дыггэм жыркІэ –
Бзий жанкІэ бынжи пиупщІыныц.*

*Анэ бгъэ шабэм, зэрихабзэу,
Шэ гъуэжъкІэ кхъужьхэр иггэныцІыныц –
Яриггэфэныци фоупс къабзэ,
Насып хъурейхэу фхуигуэшынц.*

Налкъуту зэщІопщІыпщІэ мы сатырхэр. Усэ Іэмал
мыхъумэ, нэгъуэщІ зы Іэмал гуэркІэ къыпхуэІуэтэну
плэрэт мыбы ди нэгу къыщІагъэхъэ теплгэгъуэр! АфІэкІа
имытхами, гурыІуэгъуэт Мусэрбий усаКІуэу зэрыщытар.
Гу шабэрэ акъыл нэхурэ уиІэн хуейщ усэфІ къэбгъэщІын
щхъэкІэ, ауэ псэ къабзэм и лъащІэрщ усэм и лъынтхуэр
къыщежъэр. Псэм къиІуэщэщү щІидза макъамэр гум
еггэхуабэ, акъылым еггэнэхури – аращ усэм и «къаль-
хукІэ» хъужыр. Псэм къыщытэджа усэр уэ зыкъыпхуи-
гъазэу, уи цІэмкІэ къоджэм ещхъщ. Абы псэкІэ упэмы-
джэжуи пхуээфІэкІыркъым. Апхуэдэ усэкъэ мыр:

*Пшаггур уафэм къизэрыхъым,
ЩІым къетІэтІэхыу къытопыхъэ,*

*Зэманыр махуэ хьэмэ жэщ –
Нур лгэпкэ кIыфIыггэм къыхэмыщ.*

*ЦIыху бзаджэм я Iэр зэрыубыдым,
Дыггэр ялгокI яггэунокIыфIын.
Дэ мафIэ бзийуэ дымылыдым,
КIыфIыггэр сытым исыжын?*

Темэм я нэхъ иным усэ цIыкIукIэ зупщыт зэрыхъум и щыхъэту къэбгъэлгъагъуэми уциггъэуэнкъым мы тхыггэ кIэщIым.

Зи лгъахэм хуэмыгуса, абы хуиIэ лгъагъуныггэм темытхыхъа усакIуэ къэггъуэтыггъуейщ. Лгъахэм и теплгъэ уардэр я псэм щаггъафIэ. Абы екIун гупсысэрэ ар къызэраIуэтэн псалгэрэ къалтыххъуэ усакIуэ псоми. Сокгъур Мусэрбийи щалгъхуа хэкум усэ куэд триухуащ. Ауэ псом хуэмыдэжу уи гум нэхъ къыкIэрыпщIэу сэ къысфIощI мыхэр: «Хъэуэ, ущымысхъу, си бггэм из...», «ЯтIагъуэ лгъэгум тхыпхъэщIыпхъэ...», «Iуэху мыфэмыцым си гур зэщиггъауэм...».

УсакIуэм, и лгъахэм зыхуиггъазэу, жегIэ:

*...ущымысхъу, си бггэм из
Уэ къысхуэщI уипс пIэнкIхэм кгъахих сыхгэр.*

КъылгъыкIуэкIынкIэ хъуну насыпыншаггэ псоми ящхъэжу абы къилгъытэри мыращ:

*...уи псы кгъабзэм щыщ зы фалгэ
СыщыщIамэщ сыщыкIуэдынар.*

УсакIуэ псори я лгъахэм хуэусами, кгъаIуатэр зыми, я кгъэлгъэтэкIэр зэтехуэркъым. Темэр жьы хьэмэрэ щIэ, жьыпIэу уцIэупщIэныр щхьэггэпщIэжщ. УсакIуэр щIэщыггъуэмэ, темэри щIэрыпс щIохгъукI.

«Уафэм и натIэ лгъагэм кгъуршыр набдзэхуу теггъэщхъащ», жьыпIэн щхьэкIэ а кгъуршыр уи хэкукIи, уи хэкур фIыуэ плгъаггъукIи зэфIэкIыркъым. УсакIуэу ущытын хуейщ апхуэдэу жьыпIэфын щхьэкIэ. Сокгъур Мусэрбийи псэу щIыкIэ кгъыдэкIа и усэ тхылгъхэр («ЩIыщIэжъ», 1972; «Нэпкгъыжъ», 1979) гупсэхуу щIэзыджыкIыжыр мымащIэу апхуэдэ тхыггэхэм ирихьэлIэнщ.

Сокъур Мусэрбий 1989 гъэм и дыгъэгъазэм, илгъэс 60 щрикъу дыдэм ирихьэлгъу, сымаджэ хьэлгъэ хъури, 1990 гъэм и щышылэм, илгъэс 61-м махуэ бжыгъэкIэ фIэкIа хэмылбэу, дунейм ехыжащ; ар зыцIыхуу, фIыуэ зылгъагъуу, пщIэ хуэзыщIу щыта псоми ди гум къыщитхъыу – абы и лIэныгъэр тфIэпасэт, иджыри куэдкIэ дыщыгугъырти.

ЗэрыжаIэщи, илгъэс минкIэ псэу щыIэкъым: псэ зиIэм уахътыи иIэщ. Ауэ цIыхум ягу уилгъыхукIэ, уи цIэ фIыкIэ жаIэхукIэ – упсэу пэлъытэщ. Пэжщ, Сокъур Мусэрбий и ныбжьэгъухэмрэ и лэжьэгъухэмрэ зыми хамылгъхъуу фIыуэ ялгъагъурт. Ауэ, абыхэм я мызакъуэу, ди лъэпкъ литературэм зыгуэркIэ зи Iуэху хэлгъэми къыщымынэу – Сокъур Мусэрбий и талантрэ и гуащIэкIэ къилэжъауэ си гугъэщ дэтхэнэ адыгэми абы и цIэ фIыкIэ жиIэу, игу хуабагъэ хуилгъу кудрэ екIуэкIыну.

Мыбдеж къыщысхъыну сыхуейт Сокъур Мусэрбий и фIэплгъу 1991 гъэм стхауэ щыта сатырхэр:

1

*ГъащIэ мытыншым зэзэмызэ
мыпхуэдэ цIыху уцрохьэлIэ:
псом я гукъеуэр, псом я узыр
а зым хэхауэ кърахьэлIэу.*

*Езыми, хабзэ ар хуэгъуауэ,
псом я хуцхъуэри къигъуэту,
зыIут IэнатIэм есэжарэ
зэи, гугъути жиIэу, къимыкIуэту.*

*Мобы хуэщIэн, мыдрейм хуэщIэн, –
хуэщIэным къыдэмыхуэ;
езым зыгуэрэм къыхуищIэн –
зым и пщIыхъэпIи къыхэмыхуэу.*

*Лей къащылгъысым къагъуэтыжу,
уанэгу цагъуэт ящыгъупицэжу,
дэгъэзеигъуэм деж къащIэгъу,
я Iуэху дэкIмэ – ягу къэмыкIыжу.*

*Апхуэдэ цIыхур ещхьы нэхум,
хэт нэхум гу лгъызытэр махуэу?*

*Апхуэдэ цГыхур
къыццацГыхур
кГыфГ хъуа нэужькГэщ...*

2

*Уэриц си псалъитГым языр,
дэнэ ущыГэ уэ?
Илгэс, уэ узмылгэгъуу,
сэ дауэ сыпсэуа?*

*Нобэ дызэхуэзэну
зэдухылГа нэхгей,
зызочыр сынэкГуэну,
къызоггээж нэцхгейу...*

*ИтГани, схуэмышэчу,
сыносыр уи уэрамым;
къысхуэкГуэ лГы мыцГыхур
сэ къысфГэцГат уэрауэ...*

*Уи унэм сыщыблэкГкГэ,
сэ мацГэу хуэм зызоцГ,
си нэр сфГытонэ уи бжэм,
укъыщГэкГын къысфГоцГ.*

*Ауэ а уздэщыГэм
щымыГэ зэи кГикГыж.
Си нэпсыр къысфГекГуэну,
сытми, зызоубыдыж.*

*Нэхутуэ ваггъуэ закгъуэ
пшэ фГыцГэм къысхухоплэ.
А ваггъуэ-ггъуэгггэлгэгъуэм
уэ уи фэ сэ изоплэ.*

*Нэхутуэ ваггъуэ закгъуэр
пшэ фГыцГэм цГяхгъумэж,
и тыггэр ггъуазэ схуохгъури,
си унэ сыкгокГуэж.*

И ГЬАЦЦЭ ПСОР ЗЫТРИУХУАР

(ХьэкIуащэ Андрей)

Налшык кьалэ и уэрам нэхъ дахэ дьдэм, цIыхуми нэхъыфIу ялгъагъум нобэ зэрехъэ ЩоджэнцIыкIу Алий и цIэр. Ауэ куэд дьдэ щIакъым а зэхуэфащитIыр (уэрамырэ цIэмрэ) зэрызэрыубыдрэ.

ИджыпстукIэ а уэрамым «Мерседес» щызыгъэлтзей адыгэ щIалэ зыкызыххэм я адэхэм я щIалэгъуэу, адрей псоми щачыгъупщэжым дежи, зы закъуэм зэи щыгъупщэртэкъым ЩоджэнцIыкIу Алий и цIэм хуэфащэ пщIэ зэрылгымысар. Абы щIэмычэу жиIэрт, итхырт Налшык и уэрамхэм ящыц зым ди усакIуэшхуэм и цIэр зэрыфIэщыпхтэр. Iуэхум зымыхъуэжурэ зэманыр кIуэрт. Зы Iэтащхэр текIырт. Абы и пIэ нэгъуэщI къиувэрт. Аргуэрыжыти...

Мис а емытIысэхыу Iуэхум и ужь итар, адрейхэм щачыгъупщэжым дежи ЩоджэнцIыкIу Алий зищIысымрэ абы и цIэм хуэфащэ пщIэмрэ зэи зыщымыгъупщэу къэкIуэкIар ХьэкIуащэ Андрейщ. Апхуэдэу илгъэс куэд лгъандэрэ лгъапкъ щэнгъуазэм хьэлэлү хуолажыэ ХьэкIуащэр, щхъэж къилэжыа пщIэр игъуэтыжын папщIэ лгъэкI кымыгъанэу, и щхъэ Iуэхум япэ лгъапкъ Iуэхур иригъэщү.

ХьэкIуащэ Андрей 1929 гъэм Борыкъуей (Арыкъ) къуажэм кыыщалгъуащ. Зэман хьэлгъэм ирихьэлIат абы и сабиигъуэр. Андрей ещанэ классыр кыыщиух дьдэм Хэку зауэшхуэр къэхъеящ.

Зи нэгү щIэкIам и гүм зэи хэмыгъуэщэжын дыркъуэу кыытенащ а лгъэхъэнэ дьджыр. ПыIэ зыщхъэрыгъым Iэщэ зыIыгъыфыну яхэтар фронтым Iуту. Лэжыыгъэм и IэнатIэ нэхъ гугъухэри лIыжъ-фызыжъхэмрэ зи Iэпкългъапкъ зэрымыубыда сабийхэмрэ зэпагуэшауэ – пэкIэ щIисэми, къэтэдджыжурэ – я ныбжыым кымытIасэ Iуэхум лIыгъэкIэ пэщIэту...

А зэман хьэлгъэм и курыкупсэм хиубыдат Андрей. Чын ягъэвууэ мылым щытет ныбжыым ар итт цIыхухъу нэхъыжыым унагъуэшхуэм кыыщылгыс къалэн мытыншыр и пщэ кыыщыдэхуам: и адэр зауэм щыIэу, къуэ-

шитІрэ шыпхъуищрэ иІэти, ахэр езым нэхърэ нэхъыщІэу...

Къыгъээжакъым Хъэнащхъуэ, Андрей и адэм. Нацист зэрыпхъуакІуэхэм ткІийуэ япэува, зи гуащІэрэ зи лыгъэкІэ ТекІуэныгъэ Иныр къэзыгъэблэгъа, Зауэшхуэм и губгъуэхэм щыгъуэлъа совет цІыху мелуанхэм ящыщ зыуэ, Хэкум и цхъэхуитыныгъэм и псэр щІи-тащ.

Щхъэгъусэм къымыгъэээжами, Къарэ зэи игу ихуакъым абы и уэсатыр: «Сабийхэр уи анэмэтщ... Андрей фІыуэ йоджэри, Іэмал бгъуэтыххэмэ, егъаджэ...»

Хэт жиІэфын: цІыхухъу зыщхъэщымытыж, сабий быным къахэна цІыхубзым зы махуэм, зы сыхъэтым сыт хуэдиз зэпилъытрэ? Дауэ абы и жэщыр зэрыкІуэр? Сабий дапщэ ирехъуи, абы языхэзи имыгъэмэжэлІэну, имыгъэпІыщІэну, имыхуапэу къымыгъэнэну... Езырщэ? МымэжалІэу пІэрэ? МыпІыщІэу пІэрэ? Дауэ зэрыхуэпар? Щышхэ щыІэ? Щыжей къэхъурэ? Хъэмэрэ, сабийхэр игъэжеижрэ езым игукІэ зыгуэрхэр зэхуигъэхъуу, зэпилъыту, гупсысэ миным яІыгъыу нэху игъэшрэ?.. Тхъэм ещІэ. Езым ещІэж.

Зауэр иуха пэтми, апхуэдэ ІэнатІэ гугъусыгъум Іутт Къарэ. ИкІи, хэт ищІэрэ, сабий быныр псэууэ къыхузэтегъэнэну къыщІэкІынтэкъым и пажэр, и ныбжъым хуумыгъэфэщэн лыгъэ къызэкъуихыу, анэм и Іэ лъэныкъуэу къыхуцІэмыкІатэмэ. Къытралъхуахэм адэ палъэ яхуэхъуа щІалэ цІыкІур дэни нэсырт, сытми хэзагъэрт. Махуэр зи кІыхагъым етІысэхыртэкъым. ЖэщкІи ищІэн игъуэтырт...

Е мыхъу фІы хъужыркъым, жаІэ адыгэм. Апхуэдиз гугъуехъым щІалэщІэм зы фІыуэ къыхихаш: щІалэ дыдэу Андрей есаш гугъум къыпимыкІуэту, нэгъуэщІым къехьэлъэкІыnum тегушхуэрэ, лІы хуэдэу, Іуэхур и кІэм нимыгъэсауэ къэмыувуІэжу.

ИкІи, интернатыр къиуха нэужь, 1947 гъэм, Бытырбыху дэт университетым щеджэну щІэхъуэпс щІалэр къызэтригъэувуІэжакъым ар зэрыщыгъыныджэм, уаер щытепщэ щІыпІэм щыпсэуфын хуэдэу зэрыхуэмыщІам. Щхъэхым къыхэкІыу зи дерсыр зымыгъэээщІа, пцІытелъхъэпІэу цхъэусыгъуэ нэпцІ гуэрхэр къэзылъыхъуэ студентхэм сэ иджы яжызоІэ: «Фэ зи гугъу фцІыхэр сытым щыщ – академик ХъэкІуащэ Андрей зэпичам елбытауэ: унэ кІуэцІым зэрыщІэт вакъэ щабэ цІыкІу фІэкІа лъатІагъэ имыІэу ар Бытырбыху кІуауэ щытащ, университетым щІэтІысхъэну!» Псалъэм къыдэкІуэуи къэггъэлъэгъуапхъэщ: абы щыгъуэ Андрей гъусэ

къыхуэхъуат еджэным гу хуэзыщІа и хэкуэгъу щІалэ ахъырзэман гуп (Сокъур Мусэрбий, Дыкъынэ Хъэмид, Балъкъэр Къылышбий сымэ, н.).

Андрей зыхуеджэну ІэщІагъэр къызэрыхихрэ куэд щІат. Ар къыхихын щІэхъуами езым и хъыбар иІэжт...

...Андрей етІуанэ классым хэсу арат ЩоджэнцІыкІу Алий и цІэр абы япэу щызэхихам. ИужькІэ, нэхъ къыдэ-кІуэтеихукІэ нэхъыбэрэ зэхихырт усакІуэшхуэм и цІэр; и тхыгъэ гуэрхэми мащІэ-мащІэурэ щыгъуазэ хъурт. АдыгэбзэкІэ езыгъаджэ цІыхубзым щІэмычэу ищІырт Алий и гугъу, и усэм ящыщ гуэрхэми («Хъэсанш цІыкІу и гущІэгъу», «ЕджапІэщІэ», «Линэ трактористкэщ», н.) ар классым щытепсэлъыхъырт.

Ауэ – пэжыр дэнэ пхын! – ЩоджэнцІыкІу Алий зыхуэдэ усакІуэр Андрей щызыхищІар нэхъ кІасэущ, класс нэхъыжъхэм щыхэса илгъэсхэрщ, езыр-езыру усакІуэм и тхыгъэхэм щІэупщІэу, и тхылгъхэр къилгъыхъуэу щІидза нэужьщ.

УсакІуэм итхъэкъупат щІалэщІэр. Алий дежт абы нэсу щызыхищІар адыгэбзэм и ІэфІыр. Алий и тхыгъэхэр махуэми жэщми и Іепэгъут, щхъехуэпсалгэ ирихъупэ-ным нэсауэ, здэкІуэм къиІушэщырт:

*Нобэ хуэдэу адыгэкъуэр
Пшэм пхылгъэту щытыгъакъым,
Къымыгъазэу щІыри хыри
ЗэпиупщІу ар къэсакъым...*

Е:

*Жыгхэр гъэгъати, епэрхэр
Пщэдджыжь уэмым зэрихъэрт...*

ЩоджэнцІыкІум и лІыхъужьхэр и пащхъэм къыту, ахэр уэршэрэгъу къыхуэхъуу, я цІэ къудейкІэ мыхъуу, я макъкІэ, къапсэлгъыр зыхуэдэмкІэ зыр адрейм тыншу къыщхъэщигъэкІыфын хуэдэу къыфІэщІырт Андрей. Алий и лІыхъужьхэм я цІэхэр, а цІэхэм я ІукІэр макъамэ телгъыджэу и тхъэкІумэм къиІуэрт: Къамбот, Хъэсанш, Линэ, Лалинэ, Мадинэ, Дэнэху...

АрщхъэкІэ пщІыхъэлэ ІэфІым куэд дэмыкІыу на-хуапІэ дыджу зыкъызэредзэкІ... Лгъабжъэ ямыІэ пэтми, усакІуэшхуэм и цІэмрэ и пщІэмрэ, нэмыщІуэм щита зэ-маным абы игъэлгъэгъуа лІыгъэм хуэмыфащэ псалгъэмакъ мышыухэр къожъэ. ТІэкІу-тІэкІуурэ а псалгъэмакъхэр ІуэхущІафэ фейцейхэм хуокІуэ, «хэку епцІыжакІуэ»

дзы гъуамэр усакІуэшхуэм и цІэ лыдым, пымызагъэу, пагъапщІэ... И тхылъхэр илъэс бжыгъэкІэ къыдагъэкІыжыркъым; къыдэкІауэ щыІэхэр тхылъ хъумапІэхэм, еджапІэхэм къыщІах...

А псор зи нэгү щІэкІ Андрей, курыт еджапІэр иджыри къэзымыхуа щІалэщІэм, сытыт абы щыгъуэ лъэкІы-нур? Абы жиІэми хэтыт къедэІуэнур? И псэм бэлыхищэ телъми, и ІэштІымыр икъуэми, абы къыхуэнэжыр зы закъуэт: зишыІэну. ИкІи Андрей зешыІэ. Ауэ быдэу игу ирелъхъэ: седжэнщ, щІэныгъэ куу зэзгъэгъуэтынщ, зэ мыхъуми зэ ЩІоджэнцІыкІу Алий хуэфэщэн тхылъ стхыфын хуэдэу!..

Ди къэралышхуэм и ВУЗ нэхъыфІ дыдэхэм ящыщ зым щеджэ щІалэм и пщІыхъэпІэхэми къыхэмыхуа дуней телъыджэ гуэрым къыщыхутауэ зыкъыщыхъужырт. ЗэрыжаІэщи, «стипендием къуэс» студентыр зыхуэмыныкъуэ щыІэт! ИтІани ар ерыщү гугъуехъхэм пэщІэтт. Абы дэрэжэгъуэ къезыти щыІэт: зыщеджэ аудиторэхэр инрэ нэхуу, тхылъ хъумапІэхэр ауэ къызэрымыкІуэу къуелйуэ, егъэджакІуэхэм, къэралми дуней псоми къыщяцІыхуу еджагъэшхуэхэм (Жирмунскэ В. М., Томашевскэ Б. В., Берковскэ Н. Я. сымэ, н.) я лекцэхэм, семинархэм плъэмыкІыу удахъэхуу.

Сабий шыпсэ дахащэм зэрыдихъэхым хуэдэу, Андрей дахъэхырт Жирмунскэ В. М. и лекцэхэм, семинархэм. Пэж дыдэу, Виктор Максимович имыщІэ щыІэтэкъым – нэмыцэбзэм и диалектхэм къыщыщІэдзауэ къуэкІыпІэ щэнхабзэм и щэхухэм нэсу – лъэпкъхэр сюжеткІэ зэрызэхъуажэ хабзэхэр, литературэ пажэхэмрэ нэхъ къыкІэрыхуахэмрэ яку къыдэхъуэ зэхушытыкІэр, япэ псэуа тхакІуэшхуэмрэ ар Іустаз зыхуэхъу авторымрэ (псалъэм папщІэ, Гётерэ Пушкинрэ, Байронрэ Пушкинрэ) зэрызэтэхуэ икІи зэрызэщхъэщыкІ нэцэнэхэр. КІэщІу жыпІэмэ, литературэм и теорием щынэхъ гугъуу икІи нэхъ тегушхуэгъуейуэ щызэпкърахыу къекІуэкІ Іуэхугъуэ псоми ар икъукІэ хуэлэижът (илъэс куэд и пэжкІэ дунейм къытехъа и къэхутэныгъэ лэжыгъэхэми ар къыбжаІэрт). ИтІанэ: и макъ щабэ гуакІуэм ущыщІэдэІукІэ, а лектор гъуээзджэм жиІэр хъэкъыу ппхыкІырти – моуэ зытІэкІу дэкІмэ, ар зытепсэлъыхъ езы классикишхуэр (Гёте, Байрон е Пушкин) абы къыбгъурыуывэнурэ иджыпсту кыхужаІэм езыр щыхъэту къытеувэжынущ, жыпІэнт.

ЕгъэджакІуэ фІэрафІэт Томашевскэ Б. В., дунейпсо литературэм и тхыдэми теориими фІыщэу хэзыщІыкІ еджагъэшхуэр. Ауэ Борис Викторович зыми химылъхъэу,

фЫщэу илѡагъур Пушкинти, къэхутэныгъэ лъэжыгыгъэ итхми, студентхэм лекцэ къахуеджэми, тегъэщІапІэ нэхъыщхьэу къыхихыр урыс усакІуэшхуэм и творчествэрт. Псом хуэмыдэжу, текстологиие (мы терминри зейр Томашевскэрщ) илѡэныкъуэкІэ куэдым гу ялѡригъатэрт студентхэм абы. ХъэкІуащэ Андрей текстым хуиІэ Іулыджым ноби хыболѡагъуэ Томашевскэм и дерсхэр.

ИлѡэситхукІэ егугъуу еджа щІалэм ЛГУ-р фЫ дыдэу къеух. Абы и диплом лэжыгъэри зытрихуар фЫуэ илѡагъу усакІуэм – ЩоджэнцЫкІу Алий – и творчествэрт. А лэжыгъэм рецензэ къыхуэзытха Джусойты Нафи автор ныбжыщІэр трегъэгущхуэ дяпэкІи темэм елэжъу, и кандидат диссертацири абы теухуауэ итхыну. Джусойты зэрыжиІа дыдэм хуэдэуи мэхъу. 1952 гъэм Андрей и лѡахэ къегъэзэж икІи а илѡэсыр имыкІыу щІотІысхьэ пединститутым (1957 гъэ лъандэрэ университетым) адыгэбзэмрэ литературэмкІэ щыІэ кафедрэм и аспирантурэм, абы и хъэзырыххэт и кандидат диссертацири зытрихуэну темэр: ЩоджэнцЫкІу Алий и гъащІэмрэ и творчествэмрэ.

1954 гъэм къыщыщІэдзауэ ХъэкІуащэр а кафедрэм егъэджакІуэу щолажъэ, адыгэ отделенэм къыщІэтІысхьэ щІалэгъуалэр тэмэму гъэса хъуным, лъэпкъ ІуэрыІуатэмрэ литературэмрэ фЫуэ ялѡагъуу, щІэныгъэ куу ябгъэдэлъу студентхэм вузыр къаухын папщІэ и къалэным хьэлэлъу, гурэ псэкІэ бгъэдэту.

ХъэкІуащэ Андрей филологиие щІэныгъэхэмкІэ докторщ, профессорщ, АМАН-м и академикщ, КъБР-м щІэныгъэмкІэ щІыхь щызиІэ лэжыакІуэщ, «Адыгские просветители» (1978) зыфІища и тхылъым СКНЦ-м и дипломыр къратащ.

Япэ дыдэу сэ ХъэкІуащэ Андрей сыщыхуэзар 1957 гъэрщ, университетым сыщыщІэтІысхьам щыгъуэ. Абы лъандэрэ зыхызощІэ а цІыху емышыжым и гукъыдэж мыкІуэщІыр къызыхэкІа къарур – адыгэ художественнэ псалъэм хуиІэ лѡагъуныгъэрщ. УмыгъэщІэгъуэну плъэкІыркъым абы и жыджэрагъыр. ИкІи уогупсыс: «Мыпхуэдиз гукъэкІ зыщІыр, мы тхылъ къомыр зытхыр дапщэщу пІэрэ щыжейр? Мыжейр, зымыгъэпсэхур пэжу щытмэ, дэ, абы иригъаджэхэм, къыдэфІэкІыу щІалафэу, фафІэу, ноби лэжыгъэм и псэр хузэлухауэ дауэ къызэрынэр?»

СщІэркъым сыщыуэми, ауэ ХъэкІуащэ Андрей – университетым зэрыщригъаджэм къыдэкІуэу (ар езыр ІэнатІэ тыншхэм ящыцкъым) – ихь лэжыгъэшхуэр сэ мыпхуэдэ лІэужыгъуиупІу эщхьэщызгъэкІынт:

а) и щІалэгъуэу къэхутэныгъэ лэжыгъэм щыдихъэха дыдэм къыщыщІэдзауэ нобэр къыздэсым имыгъэкІащхъэу ар зыпэщІэт Іуэхугъуэшхуэр – ЩоджэнцІыкІу Алий и гъащІэмрэ и творчествэмрэ джыныр;

б) ХІХ лІэщІыгъуэм адыгэхэм къытхэкІа щІэныгъэлІ, тхыдэтх, тхакІуэ ахъырзэманхэу «узэщІакІуэ» цІэ лъапІэр зыхуагъэфащэ гупым (Нэгумэ Шорэ, СултІан Къаз-Джэрий, СултІан Адыл-Джэрий сымэ, н.) я ІэдакъэщІэкІыр джауэ абы лъэпкъ тхыдэмрэ цэнгъуазэ-мрэ щалэ мыхъэнэр убзыхуныр;

в) учебникыу, хрестоматиеу, программэу, проспекту – адыгэ ІуэрыІуатэмрэ литературэмкІэ класс е курс щхъэхуэхэр зэреджэну игъэхъэзыра тхылъ къомыр;

г) прессэм дригъэкІуэкІ лэжыгъэр (статья, рецензэ, эссе, критикэм е публицистикэм я жанр зэмылІэужыгъуэхэм я хабзэм итІасэу абы зэфІигъэкІыр).

Пэжым и хъэтыркІэ жыІэпхъэщ: а плІым ящыщ дэтхэнэри лІы къызэрымыкІуэ и гуащІэ зыубыдынщ; итІани ХъэкІуащэ Андрей и закъуэ зэдехъ а псори.

Янэу. Илгъэс щэ ныкъуэ нэблагъэ и пэкІэ, 1957 гъэм, Налшык къыщыдэкІауэ щытащ «Сборник статей о кабардинской литературе» тхылъыр. Абы ихуат ЩоджэнцІыкІу Алий теухуауэ лэжыгъиплІи, щыр зи ІэдакъэщІэкІыр къэхутакІуэ щІалэ ХъэкІуащэ Андрейт. Абы и пэжкІи, «Къэбэрдей» альманахым къытехуэрт Андрей и тхыгъэхэр, ЩоджэнцІыкІум и биографием е и творчествэм ехъэлІа Іуэхугъуэ гуэрхэр зыубзыхухэр.

Абы лъандэрэ щІэныгъэлІым и нэлэ тет зэпытщ адыгэхэр зэрыгушхуэ ди усакІуэ иным и гъащІэмрэ и творчествэмрэ. И кандидат диссертациер ехъулІэныгъэкІэ пхигъэкІа нэужьи, ХъэкІуащэр а темэм епщІыжакъым: Іуэхугъуэ пыухыкІахэр щызэпкърыха статья, очеркхэмкІи къэмыувылэжу, усакІуэм и творчествэр зэрыщыту узэыгъэлъагъу тхылъ щхъэхуэхэри къыдигъэкІащ.

Дауи, лъабжъэгъэтІылъ хъуну зи натІэ къритха дэтхэнэми и пщэ къалэн гугъу дыдэхэр къыдэхуэ хабзэщ. КъыдэмыхуэнкІи Іэмал иІэкъым. ЩІэ щІэткъым упщІэу абы и пащхъэм къиувэм. Дэтхэнэми жэуап етын хуейуэ. А жэуапхэр зыхуэдэм, абдеж уэ щыбгъэлъагъуэф хэлъэ-тымрэ зэфІэкІымрэ узыхуэлажъэ литературэм и нобэми и мызакъуэу, и пщэдейри куэдкІэ елытауэ!

ЩоджэнцІыкІу Алий а Іуэхум къызэрыхушІэкІар, лъэпкъ поэтиер, прозэр, драматургиер зэфІэувэн папщІэ абы илэжъар зыхуэдизыр нэІурыту тхылъеджэм и пащхъэ иригъэувэн мурадкІэ къэхутакІуэм гупсэхуу ешэщІ тхакІуэ щыпкъэм и творчествэм зэрызиужъа нэщэнэхэм ятеухуа псалъэмакъыр.

УсакІуэр кѣпщІыхуну ухуеймэ, абы и лѣахэр зэгѣ-
лѣагѣу, жиІэгѣаш зыгуэрым. Абы пщІы хэмылѣми, пэж
дыдэри кѣызэщІиубыдэркѣым, псалѣм папщІэ, сабий
пэлѣытэу хеищэ бжьо лѣагѣугѣуафІэ цІыкІури чыцэм
зыхэзыудыгѣуауэ абы кѣещэ дыгѣужь кѣуацэжъри зэ-
пэмыжыжѣэ дыдэу зы мэзым щыпсэункІи мэхѣу.

УкѣзымыгѣэпщІэжынур мырауэ кѣыщІэкІынуш:
тхакІуэм и творчествэр нэхѣ куууэ зыхэпщІэну, и
тхыгѣэхэр нэсу кѣыбгурыІуэну ухуеймэ, ар езыр зыхуэ-
дэр, абы и цІыхущІыкІэр, и дуней тетыкІэр, фІыуэ илѣа-
гѣумрэ илѣагѣу мыхѣумрэ зэбгѣэщІапхѣэщ. ИтІанэщ
абы и гуращэр зыхуэгѣэзар, и творчествэр зыхуэунэтІар
тэмэму кѣыщыпхутэнур.

Абы кѣыхэкІкІэ – сэсфІэкѣабылщ ХѣкІуащэм и Іуэху
бгѣэдыхѣэкІэр: ЩоджэнцІыкІу Алий и биографием
хуэфащэ гулѣытэ зэрылѣигѣэсыр. Ар икІи гурыІуэгѣуэщ:
биографиер пкѣымэ, творчествэр абы и дамэщ.

ЩоджэнцІыкІум и тхыгѣэхэр зыр адреим кІэлѣы-
кІуэу зэпкѣрех ХѣкІуащэм, пасэ дыдэхэм кѣыщы-
щІэдзауэ ныкѣуэтхыу кѣэнахэм нэсыху, дэтхэнэри
набдзэгубдзаплѣуэ кѣызэпиплѣыхѣм нэхѣ фІэзахуэу
(тхыгѣэм темэ хуэхѣуари, абы и купщІэмрэ и фащэмрэ
зэрызэхушчытри, и бзэри, ІуэрыІуатэм кѣыпкѣрыкІа е
нэгѣуэщІ щІыплэкІэ кѣикІа макѣам гуэр хухэтми, н.).
А псори щызэрипхыж и гупсысэ нэхѣыщхѣэр кѣэху-
такІуэм наІуэу егѣэбелджылы: «Литературэ пыухыкІам
и кѣызэгѣэпэщакІуэ дэтхэнэми и пщІэр, и мыхѣэнэр
нэхѣыщхѣэу кѣызэралѣытэр абы литературэм хуиІэ
хэлѣхѣэныгѣэрщ, зыужыныгѣэу абы иритырщ. Адыгэ
литературэм ЩоджэнцІыкІу Алий хуищІа псори зэхэб-
гѣэкІыныр тыншкѣым, ахэр апхуэдизкІэ куэд мэхѣу,
зэхуэмыдэхэщи. Ахэр щызэхэбгѣэкІкІэ, кѣыщупщы-
тэкІэ япэ игѣэщыпхѣэр, нэхѣыбэуи зи гугѣу щІын хуейр
абы и тхыгѣэхэм гѣащІэр пэжагѣ нэсрэ художественнэ
гѣэпсыкІэ кѣекІурэ яІэу кѣызэрыщыгѣэлѣэгѣуарщ,
абыхэм яхэлѣ гупсысэхэм, я щІагѣыбзэм я пэжагѣырщ,
лѣэхѣэнэ зэкІэлѣыкІуэхэм хуагѣэзащІэ кѣалэнырщ,
зытепсэлѣыхѣ темэхэм, Іуэхугѣуэхэм я мыхѣэнэрщ, я
гѣэщІэгѣуэнагѣырщ».

ТхакІуэу, критыку, литературэхутэу, публицисту
куэд тетхыхаш ЩоджэнцІыкІу Алий. Статья, эссе хуэ-
дэхэр мыхѣуу, тхылѣ щхѣэхуэхэри щыІэщ. Ауэ, пэжым
и хѣэтыркІэ, жыІэпхѣэщ: усакІуэшхуэм теухуауэ ятхам
ХѣкІуащэ Андрей и ІэдакѣэщІэкІыр кѣахош. НобэкІи
абы нэхѣыбэ зыхуээфІэкІа яхэткѣым Алий и творчест-
вэр зыдж щІэныгѣэлІхэм. ХѣкІуащэм и лѣжыгѣэхэм

ЩоджэнцЫкІу Алий и творчествэр щыболъагъу псэууэ, бауэу, зызыхъуэж гъащІэм дэхъуу, къэунэхуа махуэщІэм екІуу: «ЩоджэнцЫкІу Алий и тхыгъэ налкъутхэр дунейм къызыртехьэрэ зэманьфІ дэкІами, лъэпкъ тхылъеджэм абы хуиІэ лъагъуныгъэр нэхъ лъагэ мыхъуамэ, зыкІи нэхъ къэлгъэхъшакъым. Абыхэм я жьы къабзэм, я бзий нэхум ноби добжьыфІэ, догъагъэ къэбэрдей литературэр, абы и дэтхэнэ ехъулІэныгъэми наІуэу хыболъагъуэ а усакІуэ псэемыблэжым и Іэужь. Езы зэман дыдэр зыпэмылгъэщ усакІуэм и тхыгъэ хьэлэмэтхэр псэунщ и анэдэлъхубзэкІэ псалгъэу зы адыгэ дунейм тетыху».

ЕтІуанэу. 1954 гъэм «Къэбэрдей» альманахым и ебланэ къыдэкІыгъуэм ихуауэ щытащ ХьэкІуащэ Андрей и статья, «ЩоджэнцЫкІу Алий и тхыгъэхэр» зи псалгъащхэр. Абы лъандэрэ диссертацэ, тхылъ щхъэхуэу тІу («Али Шогенцуков», Н., 1958; «ЩоджэнцЫкІу Алий. Литературнэ очеркхэр», Н., 1992), адыгэбзэкІи урысыбзэкІи газетхэм, журналхэм къытехуа статья пщІы бжыгъэхэр, – а псор къэхутакІуэм триухуащ илгъэс щэ ныкъуэм щІыгъуауэ зыхуэпэж и темэ нэхъыщхэм. Ауэ абы къыдэкІуэу ХьэкІуащэр нэгъуэщІ зы темэшхуэми дехъэх. Ар ХІХ лІэщІыгъуэм псэуа адыгэ узэщІакІуэхэм я щІэинырщ.

Тхыдэм дриплэжмэ, гу лъыдмытэу къанэркъым: адыгэхэм – Іэмал ягъуэт закъуэмэ – лІыгъэ мыкІуэщІым и гъусэу хьылмы нэхуи къагъэлъагъуэрт. Къагъэлъагъуэрт – къадэгъуэгурыкІуэрти.

Аращ сэ къызырызгурыІуэр ХІХ лІэщІыгъуэм адыгэхэм къытхэкІауэ щыта узэщІакІуэ гупым я Іуэхур.

Абыхэм псоми щІэныгъэфІ яІэт (щхъэж езыр къызыхэкІамрэ игъуэта гъэсэныгъэмрэ тещІыхъауэ). Абыхэм яхэтт КъуэкІыпІэмрэ КъухъэпІэмрэ зэпызыщІэфи, а тІум я зыр зи тегъэщІапІи, и бзэм иримыпсэлгъэфи, и бзэм и грамматикэ зи ІэдакъэщІэкІи. Ауэ ахэр зыкІэ – нэхъыщхъэ дыдэмкІэ – зэщхът: дэтхэнэри гурэ псэкІэ щІэкъурт къызыхэкІа лъэпкъым фІы хуилэжъыну, ар зэрыхуилэжъыфын Іэмалу къылгъытэр щІэныгъэрти, а тІур – и лъэпкъымырэ щІэныгъэмрэ – зэрызэришэлІэным и ужь итт.

Пэжу, абы зыми шэч къытрихъэжыртэкъым. АрщхэкІэ... лІы ахъырзэманхэм я ІэдакъэщІэкІыр зыджа, абы епха Іуэхугъуэ пыухыкІахэр зыубзыхуну хэта къэхутакІуэ-щІэныгъэлІ гупышхуэм (Турчанинов Г. Ф., Тресков И. В., Къумыкъу Тыгъуэн, Голубевэ Л. Г., Хьэщхъуэжъ Райсэ, Хъупсырокъуэ Хъызыр сымэ, н.) жаІэм зэтемыхуэ, зэблэдза, зэгурымыІуэ, зэ-

пэшІәуә куәдыщә ущрихьәлІәрт. Илӕс кӕс жыхуәІәм хуәдәу лӕжыгӕхәм я бжыгӕм хэхъуәрт; статья закӕуәтІакӕуә мыхъуу, тхылъ щхьәхуэхәри кӕыдәкІырт. Ауә авторхәр иджыри Іуәхугъуә куәдыщәкІә зәныкӕуәкӕурт: зым узәщІакІуәхәм яхибжәр адрейм кӕридзәртәктым; зым лӕххәнәр зәрызәпиуд Іыхьәхәм, абыхәм я гъунапкӕр зәригӕәбелджылы щІыкІәм етІуанәр арэзы техъуәртәктым; я дуней лӕагъукІәм тещІыхьәуә узәщІакІуәхәр гуп-гупу гуәшыным щынәскІә, псори зәныкӕуәкӕжырт.

Хәгъэзыхьәуә жыпІәмә, щІәныгӕм дежкІә зәранктым еплъыкІә зәтемыхуә зыбжанә щыІәнри. ИкІәм икІәжым нэхъ захуәр зә ищІыІу кӕэхъунщ. Ауә кӕыщыхъу щыІәщ: утыку кӕихьә Іуәху еплъыкІәхәр тәмәму зәпәпшәчу, гупсысә зәмыгуәгъухәр быдәу зәпуплӕыхъу, а псор зыгуәрурә зәщхьәщумыгӕкІәмә, адәкІә узәрыкІуәтәнү гъуәгур щызәхуәщІа. Мыбдежми арат кӕыщыхъуар. ИкІи ХьәкІуәщә Андрей, абы хуәхьзыру кӕыщІәкІри, зи зәфІәкІыр игъуә хъуә еджагӕшхуәм кӕытехуәр илӕжъащ: езым и япә тәмәм хәІәба кӕәхутақІуәхәм я пщІәр имыгӕкІуәду, я лӕжыгӕр гупсәхуу щІиджыкІри, фІәщхьәпәр кӕищтащ, щыуагъуә кӕыщыхъуми гурыІуәгъуәу тепсәлӕыхъщ, лӕаныкӕуәкІә иригӕкІуәтәкІри, зыхущыщІәу кӕилъытәри езым щІигъужащ. Апхуәдәу адыгәхәм ди лӕәпкӕ тхыдәм, литературәм, бзәщІәныгӕм, щәнхабзәм заужьын папщІә зи кӕарурә зи зәфІәкІрә емыбләжә узәщІакІуә телъыджәхәм я ІәдакӕәщІәкІхәм иІа мыхьәнәр, апхуәдә фІыгъуәм ноби лӕысыпхьә пщІәр нэхъ тәмәму зәзыгӕәщІәну хуей дәтхәнәри зыбләкІ мыхъун лӕжыгӕә ди пащхьә кӕрилъхьащ (филологие щІәныгӕхәм я доктор цІәри абы щхьәкІә кӕыфІащаш).

Ещанәу. «Литературәм и теорием и гугъу щашІкІә, зы Іуәху зәхәмыбзи кӕытеувыІән хуей мэхъу. Куәд щІәуә яубзыхун хуеями, нобәр кӕыздәсым зыри тепсәлӕыхьактым, Іуәху ищІу елӕжъактым литературәм и теориемкІә еджапІәхәм кӕыщагӕсәбәп фІәщыгӕәцІәхәм, н. ж. литературәм и терминхәм. Нобәр кӕыздәсми республикәм и курыт еджапІәхәм яІәктым литературәм и терминхәм я псалъалӕ... Абы и зәхәлӕхьнәр лӕәпкӕ щІәныгӕәлІ гупым я пщә далӕхьәмә нэхъ кӕезәгът...», – етх ХьәкІуәщәм, Іуәхум иригузавәу. Иригузавәуи кӕәувыІәжырктым. МәтІысри етх еджапІәхәм ямыІәу мыхъуну учебникхәр, хрестоматиехәр, илӕәситІым тхылъищ кӕыщыдигӕкІ кӕыхәхуәу (псалъәм папщІә: «Адыгә литературә. 11 классыр зәджән тхылъ», Н., 1997; «Адыгә

литературэ. 11 классым папщІэ хрестоматие», Н., 1998; «Адыгэ усэ гъэпсыкІэ», Н., 1998).

Дауи, учебникыу, хрестоматиеу ХъэкІуащэ Андрей къыдигъэкІахэр дагъуэншэкъым. Мыдагъуэншэми къыщымынэу, хэгъэзыхъауэ жыпІэмэ, иджыпстукІэ диІэ апхуэдэ тхылъхэр фІыуэ къыкІэроху нобэрей ди лъэпкъ литературэр здынэса гъунапкъэми, иджырей ди литературэхутэ щІэныгъэм и зэфІэкІыр зыхуэдэми. Ар пэжщ. Ауэ, пэжыр фІыуэ цытлгъагъукІэ, иджыри зы пэж: адыгэ ІуэрыІуатэмкІэ курыт еджапІэхэм къыщагъэсэбэп учебникыу е хрестоматиеу диІэр, нэхъ тэмэмыжу жыпІэмэ, диІэм и нэхъыфІыІуэр зи ІэдакъэщІэкІыр ХъэкІуащэ Андрейщ; дяпэкІи ахэрщ егъэджакІуэри еджакІуэри «зыкъуэсынур» – абыхэм ефІэкІ дунейм къытехъэху.

ЕплІанэу. АдыгэбзэкІэ журнал, газет къеджэ е ди радиом едаІуэ, телевизор еплъ дэтхэнэри щыгъуазэщ ХъэкІуащэ Андрей прессэм дригъэкІуэкІ лэжыгъэм. Ди литературэ гъащІэм зы Іуэхугъуэ гуэри щекІуэкІыу къыщІэкІынкъым ар хэмыту. ПцІыупси урихъуну къыщІэкІынкъым, мыпхуэдэу жыпІэмэ: ХъэкІуащэ-критикым куэд-мащІэми зыгуэр зыхужимыІа ди тхакІуэхэм яхэткъым.

Ди жагъуэ зэрыхъуши, мы лэжыгъэ мытыншыр Андрей нэхъри къытезыгъэхъэлъэ щыІэщ. Сокъур Мусэрбий, Шэвлокъуэ Петр, Нало Заур, ХъэкІуащэ Андрей, КІурэшын БетІал – абыхэм илгъэс куэдкІэ зэдахыу екІуэкІа Іуэхум иужьрей зэманым хэщІыныгъэшхуэ игъуэтащ: Сокъур Мусэрбий, Шэвлокъуэ Петр, КІурэшын БетІал сымэ тІэщІэкІащ; зыми шэч къытрихъэу си гугъэкъым Нало Заур ноби зэрыгуащІафІэм, ауэ ар иужьрей илгъэс 25 – 30-м къэхутэныгъэ лэжыгъэм иІыгъщ. КІэщІу жыпІэмэ, пщІэрэ Іулыджрэ зиІэу, ди критикэм и къуэпсыр зымыгъэгъужу къекІуэкІа гуп дыгъэлым – критик нэхъыжъхэм – ящыщу къытхуэнэ-жар ХъэкІуащэ Андрей и закъуэщ.

Дауи, а щытыкІэм нэхъри гугъу ещІ нобэкІэ ХъэкІуащэ Андрей и пщэ къыдэхуэ къалэн мытыншыр, абы ихъ жауаплыныгъэри нэхъ ин мэхъу.

Р. С. «Налкъутыр налкъуту къонэж».

Мы иужьрей илгъэси 10 – 15-м, япэм щымыІауэ, зы «гъэщІэгъуэн» гуэрхэр ди гъащІэм къыщохъу. Ди жагъуэ зэрыхъуши, абыхэм я нэхъыбапІэр гурымыхъщ.

Ар дыдэр щыболгъагъу литературэм ехъэлІа Іуэхугъуэхэми. Классикышхуэу къалгытэу къекІуэкІахэми те-

гушхуауэ, лыхулыпцІэ ямыІау шытефыщІых куэдрэ к'оох'у. Езы Шолохов М. А. дыдэми хужамыІа к'ээнэ-жак'ым...

Псыпэр зэрыкІуэм псыкІэр ирожэ: Москва к'ы-щеж'ар ди деж к'эмысу к'ээнэнт! ИтІанэ, адыгэхэм ди х'эал мыг'уэж'к'ээ – модэм зымащІэкІи зык'ыкІэрыд-мыг'эхуну дыхэту!

Щи, хэт ЩоджэнцІыкІу Алий, хэти КІыщок'уэ Алим зыкІэрешІэ...

Апхуэдэ гупыж зыщІхэм яхэтщ литературэм зи Іуэху хэл'и, хэмыл'ыххи, зи щІэныг'ээр к'ыизэмэщІэкІи, филологие щІэныг'эхэм я доктори... Ауэ, г'эщІэг'уэ-нырак'э, я щІэныг'ээрэ я хылмыкІэ фІыуэ зэщх'эщыкІ-ми, ахэр псори, зы анэм к'ил'хуа нэх'тей, зыгуэркІэ зэщх'ырк'эабзэщ: классикхэр критикэ ящІ хуэдэу жэхыл'хэм зык'ыфІаг'эщІурэ, езыхэм заг'эпІий. Ауэ щых'укІэ, абыхэм яІуатэмрэ критикэмрэ я Іуэху зыкІи зэхэл'к'ым.

«Критикхэр» гупитІу зэщх'эщокІ: к'эеджэхэмрэ к'эемыджэхэмрэ.

К'эемыджэхэр. Мы гупым хых'э «критикхэм» я щх'э трал'х'эрк'ым адыгэбзэкІэ ятхам к'эеджэну, апхуэдэ зэмани ялэк'ым; ауэ щых'укІи, хущІых'эг'уи к'эаг'уэт, гук'ыдэжи ялэщ а к'ыизэмыджам, зыщымыг'уазэм тефыщІых'ыну, ар ауан ящІыну (арауэ к'ыщІэкІынщ абыхэм критикэр к'эазэрыгурыІуэр). «Сэ сык'эеджэр-к'ым, – жиІащ а гупым я Іэтащх'эу к'эпл'ытэ х'уну дохутырышхуэм, езым хуэфэщэн утыкушхуэ к'иувэри, – сэ сык'эеджэрк'ым адыгэбзэкІэ ятххэм, ауэ щІа-г'уэ зэрахэмытыр сощІэ».

Апхуэдэ «критикхэм» уатепсэл'ых'кІэ, сыт к'эа-пыпх'ыну? Нэрыл'аг'уэщ абыхэм я щІэныг'ээмрэ я Іулыджымрэ зэтемыхуэу, я ІэщІаг'ээмрэ я хылмымрэ зэмыгуэг'уу зэрыщытыр.

«К'эеджэхэр». Мы гупым хых'э «критикхэм» я мыг'уа-г'эр нэг'уэщІщ. Мыбыхэм к'эемыджэ яфІэпщынк'ым. К'эоджэ. Ауэ, яІуатэм тепщІых'эмэ, а к'ыизэджэр к'эагу-рыІуащи хуэдэк'ым. ИтІани жаІэн к'эаг'уэт. Абыи к'ы-щызэтеувыІэрк'ым: классикэр «к'эратхыкІыжыну», абы хэпщэфІых'ыну, ар «ираг'эфІэкІуэну» хуожэ... «Що-джэнцІыкІу Алий к'ыщІэна художественнэ тхыг'эхэр дыхуэсак'ыу тх'умапх'эщ», – жеІэ а гупым ящыщ зым. Мыри дыщІег'уж: «...едг'эфІакІуэ зэпытурэ».

К'ыизэрыщІэкІымкІэ, а «зэрыриг'эфІэкІуэну» Іэмал-хэри «критикым» к'ыигупсысакІэщ. Мис абыхэм ящыщ зы – ЩоджэнцІыкІум и текстым узыщрих'элІуэ «тэлай»

ЛЪЭПКЪЫМ ХУЭЛАЖЪЭУ

(КІурашын БетІал)

1957 гъэм КъБКъУ-м тхыдэмрэ филологиемкІэ шыІэ факультетым лъэпкъ литературэм теухуауэ зІушІэшхуэ гуэр щекІуэкІырт, студентхэмрэ егъэджакІуэхэмрэ я деж щІэныгъэ-къэхутакІуэ институтым и лэжыакІуэхэри ди республикэм ис тхакІуэхэри къахуэкІуауэ. Псоми фІыуэ яцІыху тхакІуэ Теунэ Хъэчим абы шыжиІэгъат мышхуэдэу: «Нобэ ди литературэм иІэ зэфІэкІыр фІыуэ зыхэзымышІІэ, ар утыкушхуэ зэрихъам щымыгъуазэ мыбы кърихъэллакъым. Ауэ ар тынш цІыкІуу зэфІэкІа Іуэхукъым. Абы лІыфІ куэд псэемыблэжу елэжъащ. Зыри дымыгъэхутыкъуэу, зыри тІэщІэмыгъупщыкІыу, псом я цІэри къыдэтхыжын, къытщІэхъуэ щІэблэми ядгъэщІэн хуейщ. Абы илъэныкъуэкІэ щхъепэщ къэхутакІуэ ныбжыщІэ КІурашын БетІал и тхыгъэу иджыблагъэ газетым тетар».

...КІурашын БетІал Мухъэмэд и къуэр Дзэлыкъуэ куйем хыхъэ Дзэлыкъуэкъуажэ 1932 гъэм къыщаль-хуащ.

И ныбжыыр илъэсибл щрикъум, къуажэ еджапІэм щІэтІысхъащ. 1949 гъэм, курыт еджапІэр фІыуэ къеухри, связым и конторэм щылажъэу щІедзэ. Ауэ щІалэщІэм и мурадтэкъым абдеж къыщыувыІэжыну. Ар куэд щІауэ тхылъым дихъэхырт. Псом хуэмыдэжу ар зыхуэнэхъуе-иншэр художественнэ тхыгъэхэрт. БетІал, адыгэбзэм къыдэкІуэу, урысыбзэми хуэшэрыуэти, щІэмычэу а бзитІымкІи тхылъ щІиджыкІыу щысыну хъэзырт, дэ-зыхъэхын къыІэрыхъэ закъуэмэ. ИкІи, куэдрэ мыгуп-сысэу, БетІал, Налшык макІуэри, Къэбэрдей институ-тым и филологии факультетым 1950 гъэм щІотІысхъэ.

Институтыр БетІал къиухащ (1954) урыс икІи дунейпсо классикэм фІыуэ шыгъуазэу, адыгэ ІуэрыІуа-тэм, литературэм нэхъри дахъэхауэ, сыт хуэдэ утыку-ми укъыщымыгъэукІытэнэу адыгэбзэкІи урысыбзэкІи псалъэу икІи тхэуэ.

ИкІи, а псори къалгъытэри, и ныбжыкІэ щІалэми,

1954 гъэ дьдэм ар Москва ягъакІуэ – Луначарскэм и цІэкІэ шыІэ Театральнэ институтым шІэс къэбэрдей студийер адыгэбзэмкІэ иригъэджэну. А щІалэгъуалэ гупыр икЪукІэ дыгъэлт. А гупым иужькІэ къахэкІаш актерышхуи, режиссер цІэрыІуи, тхакІуи, журналисти... Ар Къаздэхъу СулътІан, Сэчрэч Мухъэдин, Къуэдзокъуэ Хъэсэн, Болэ Лилэ, Щоджэн Хъэбас, Срыкъуэ ХъэмцІасэ, Урыс Мухъэзир, Къущхъэ Къанщобий сымэ зыхэс гупырт.

Москва щылэжъа илъэсхэм (1954 – 1957) БетІал Іэмал игъуэтащ урыс икІи дунейпсо драматургием фІыуэ щыгъуазэ зыхуищІыну, щыхъэрышхуэм дэт театр нэхъыфІхэм кІуэурэ артист Іэзэхэм я джэгукІэм гупсэхуу кІэлтыплъыну, сценэм и «щэхухэр» зригъэщІэну. Налшык къигъээжа нэужь, ар икЪукІэ сэбэп къыхуэхъужащ КІурашыным: ди лъэпкъ драматургием, театрым, актерхэм я лэжыгъэм теухуауэ республикэм къыщыдэкІ журналхэмрэ газетхэмрэ тетауэ хъуам и зэхуэдитІыр зи ІэдакъэщІэкІыр КІурашын БетІалу къыщІэкІынщ.

1958 гъэм къыдэкІыу щІедзэ «Іуащхэмахуэ» журналым. Драматургиемрэ критикэмрэ редактор абы илъэсищкІэ щылэжъауэ, БетІал телевиденэм яшэ, литературно-драматическэ редакцэм и унафэщІу икІи пенсэм кІуэху (1997 гъэ пщІондэ) абы щолажъэ.

И гъащІэм щыщү илъэс 40-м нэблагъэ ди телевиденэр зэфІэувэным иритащ а цІыху емышыжым. Псоми фІыуэ дощІэж БетІал сакъыу и ІэнатІэ мытыншым зэрыбгъэдэтар. Ар сыт щыгъуи хуцІэкъурт адыгэ литературэм и нэхъыфІыпІэр телевиденэм и ІэмалхэмкІэ цІыхум я деж ныхъэсыну, ди тхакІуэ пажэхэр щІэх-щІэхыурэ иригъэблагъэрт, щІэуэ литературэм сыт къыхыхъэми, хуэфашэ гулъытэ зэригъуэтыным елІалІэрт, автор ныбжьыщІэхэми теплэкъукІыртэкъым.

КІурашыным и нэлэ зытетыр литературэм и закъуэтэкъым. Абы и гулъытэр нэсырт цэнхабзэми, гъуазджэм и дэтхэнэ Іыхъэми, адыгэ хабзэми, нэмыси, лъэпкъым и ІуэрыІуатэми. Аращ къызыыхэкІар «ХъэщІэщ» зыфІища фольклорно-этнографическэ тележурналыр БетІал къызэригъэпэщын хуей щІэхъуари. ЩІэныгъэлІу, тхакІуэу, адыгэ гъуазджэм и лІыкІуэу, къэхутакІуэу, критикыу е журналисту цІэрэ щхъэрэ зиІэ псори а журналым къришалІэу, абы и лэжыгъэми щхъэж хилхъэфынур къыпихыу, – апхуэдэут БетІал а Іуэхум зэрыбгъэдэтыр. ИкІи абы мащІэ хузэфІэкІауэ жьпІэ хъунукъым: и пІалтэр къэсыхункІэ цІыхур зыпэплъэ, и пІалтэр къыщысым и деж зэплъ журнал «ХъэщІэщыр» ищІат БетІал (нэ-

гъуэщI каналхэм «удэзыхьэх» кино цагъэлъагъуэ щхьэ-кIи къэмынэу!).

Ауэ КIурашын БетIал и лъэпкъым хуиIуэтэнур куэд хьурт. А псор, зэрыжаIэщи, «кадрым итIасэртэкъым». Къэхутэныгъэ лэжыгъэр, литературэ портрет, очерк жыхуаIэм хуэдэхэр нэхъ къыщцезэгъынур мащIэтэкъым. ИкIи телевиденэм щилэжъым къыдэкIуэу, а лэжыгъэри БетIал егъзащIэ: республикэм къыщцэдэкI газетхэм, «Iуащхьэмахуэ» журналым щIэмычэу къытехуэрт абы и тхыгъэхэр, зым и ужь зыр кIэщIу иту и тхылъхэри (адыгэбзэкIи урысыбзэкIи) къыдэкIырт («Хасэ», 1969; «Упсэу», 1979; «ФIэхъус апщий», 1991; «Гъуазэ», 1996; «Лъэпкъ гъуазэ», 2000; «В кругу друзей», 1973; «Али Шогенцуков. Этюды о человеке и поэте», 1975; «Добро души народного поэта», 1978; «Содружество муз», 1982; н.).

КIурашын БетIал и тхыгъэхэм, и тхылъхэм Iуэхугъуэ куэд къызэщIаубыдэ. Ар дихьэхауэ ятетыхьхьырт ХIХ лIэщIыгъуэм адыгэхэм къахэкIа тхакIуэ-усакIуэ ахьырзэманхэм (Нэгумэ Шорэ, Ахъмэтыкъуэ Къазибэч, н.), зэман нэхъ жыжыэхэм и щыхэлэбэ щыIэт (Вольтер и цIыхугъуэ щыта адыгэ цIыхубз-автор Шарлоттэ-Хьэишэт), ПащIэ Бэчмырзэрэ ЩоджэнцIыкIу Алийрэ я творчествэм тригъэзэж зэпытт. Иджырей литературэм Iуэхур щыхуэкIуэм и деж, лъэпкъ драматургием, театрым и лэжыакIуэхэм гулъытэ хэха яхуищIырт. Зэи игу хуэмызагъуэ КIурашыным щIэмычэу зытригъэзэжу щыта Iуэхугъуэр сыт жыпIэмэ, ар – лъэпкъхэм, литературэм я зэпыщIэныгъэрщ, абыхэм я лIыкIуэ нэххэм я зэныбжыэгъугъэрщ.

Нэгумэ Шорэ и гъащIэмрэ илэжъамрэ, абы и щIэиныр зыхуэдэм тетыхьу щыщIадзар нобэкъым. Адыгэ щIэныгъэлI фIэрафIэм, узэщIакIуэ телъыджэм теухуауэ къэхутэныгъэ лэжыгъэ куэд щыIэщ. Ауэ «Нэгумэ Шорэ и творческэ щIэиныр щаджыжкIэ, нэхъыбэу тегъэщIапIэ ящIыр ди къэралым и архив зэмылIэужыгъуэхэм къыщагъуэтыжа е урысыбзэкIэ япэм къыдэкIа газетхэм, тхылъхэм, журналхэм къытрадза материалхэрщ. Ари иджыри къэсыхукIэ нэгъэсауэ зэхуэхьэса, джа хъуакъым», – щыжеIэ КIурашыным «ЩIэныгъэлI щэджащэ» зыфIища и тхыгъэм. ИкIи авторым пыхыкIауэ къегъэлъагъуэ и нэлэ нэхъ зытригъэтыр: езым и япэ а темэм елэжъа щIэныгъэлIхэм, тхакIуэхэм гу нэхъ зыламытауэ, абы къыхэкIкIи нобэр къыздэсым нэхъ зэхэмыбзу къанэ Iуэхугъуэ гуэрхэр езым зэрыхузэфIэкIкIэ сэтэй къызэрищIынырщ.

Апхуэдэу КІурашыным япэу ди тхылъеджэр нэІуасэ хуешІ кыызэрагъуэтыжрэ куэд мышІа тхыгъэм – 1819 гъэм Горячеводск къалэм щыхъэшІауэ шыта урыс цІы-хубзым, Стрелковэ Аннэ, и гукъэкІыжхэр кышыІуэ-тэжа Іэрытх «Си гъашІэм и къекІуэкІыкІар» жыхуиІэм Нэгумэ Шорэ кыызэрыхэшчыжым.

Нэгумэм теухуауэ Стрелковэ А. итххэм яхэтщ мы-пхуэди: «Шорэ псоми фІуэу яцІыху адыгэ щІалэш, дахэш, уэркъщ, лІыщІэ 25-рэ и жылэм щіІэш, нэхт иужыІуэкІэ кыызэрытщІамкІэ, мы псыхэм щыІэ ди императорскэ российскэ пщІантІэм, придворнэ дохутыр Орлай ирагъэшІылІауэ шытащ».

Абы набдзэгубдзаплъэу къеджа КІурашыным етх: «Мы сатырхэм наІуэ къашІ Нэгумэ Шорэ и гъашІэм шыцу иджыри къэс дызыщымыгъуазэ зы напэкІуэцІ. Нэгумэм теухуа нэгъуэщІ зы документ гуэри дыщрихъэ-лІакъым адыгэ щІэныгъэлІымрэ придворнэ дохутыр цІэрыІуэмрэ я зэпыщІэныгъэм тепсэлъыхъу. Орлайрэ Шорэ абы цІыхугъэ зэрыхуэхъуам иІа мыхъэнэмрэ къап-щтэмэ, а Іуэхугъуэр, дэ дызэреплъымкІэ, гупсэхуу джын хуейщ».

Іуэхур и пэкІэ кІуэтэн папщІэ лэжыпхъэу къилъы-тэми, нэгъуэщІ мыхъуми, и цІэ къриІуэрт КІурашыным. «Адыгэ культурэм зи цІэр кыыхэлыдыкІ Нэгумэ Шорэ и гъашІэмрэ илэжъамрэ хуэфашэ пщІэ ягъуэтын, сыт илгъэ-ныкъуэкІи тэмэму убзыхун папщІэ ди щІэныгъэлІхэм яджын, къахутэн хуейщ Нэгумэм ехъэлІауэ нэгъуэщІ къэралыбзэкІэ кыдыэкІахэр, архив материалхэр».

Абы пцІы хэлъу кыщІэкІынкъым. Нэгумэ Шорэ и щІэиным епха Іуэхугъуэхэм дяпэкІэ тетыхъыну, ахэр нэхт куууэ яджыну къалэн зыхуэзыгъэувыж щІэныгъэ-лІхэм апхуэди къапэшчылщ.

УрысыбзэкІэ тхэуэ зи тхыгъэхэм Юрий Казибек псев-донимыр щІэзыдзу шыта адыгэ тхакІуэ Ахъмэтыкъуэ Къазибэч и гъашІэмрэ и ІэдакъэшІэкІымерэ ди тхылъе-джэр япэ дыдэ щыгъуазэ зыщІари КІурашын ВетІалщ.

Абы кыызэрихутамкІэ, XIX лІэшІыгъуэм и 90 гъэхэм Ахъмэтыкъуэр япэшІыкІэ «Нива», итІанэ «Унагъуэ библиотекэ», «Вокруг света», «Природэмрэ цІыхумрэ» урыс журнал цІэрыІуэхэм щылажъэу шытащ.

1884 гъэ закъуэм къриубыдэу «Нива» журналым кытэхуат Ахъмэтыкъуэм и тхыгъищ: «Жэш шына-гъуэ», «Шыпхъум и пІэкІэ гъашІэр зыта», «ШейтІаным и лъэбжъанэм фІэлъ». КыыкІэлъыкІуэ гъэм «Унагъуэ библиотекэ» журналым тетащ абы и тхыгъитІ («Азэн джапІэм и щэху», «Щамил илгъ зэрищІэжар»). Апхуэдэу,

1896 гъэм «Вокруг света» журналым кыытрадзауэ мыгу-
взуи тхылъ щхьэхуэу кыдэкІыжауэ ытащ «Шэрджэс
рассказхэр». «Иджырей Турциер» тхылъри, щхьэхуэу
кыдэкІын и пэ кыхуэу, «Природэмрэ цІыхумрэ» жур-
налым кыытрадзат.

«Вагъуэ нур» зыфІища и тхыгъэм КІурашын Бе-
тІал гупсэхуу ытопсэлъыхъ Ахъмэтыкъуэм и Іэда-
къэщІэкІхэм. Абы кыдэкІуэуи къэхутаКІуэм ыцгъуазэ
дещІ Ахъмэтыкъуэм и творчествэм теухуауэ а зэманым
кыдэкІыу ыта урыс журналхэм, газетхэм кыытрадза
статья, рецензэ хуэдэхэм. ИкІэм икІэжым КІурашыным
егъабелджылы адыгэхэм къахэкІа узэщІакІуэ хьэлэмэт-
хэу урысыбзэкІэ тхэу ыцтахэм Ахъмэтыкъуэ Къазибэч
зэрахэувэ щІыкІэр.

ПащІэ Бэчмырзэ и творчествэм тригъээжурэ тетхы-
хьырт БетІал. Абы сакъышэу зэхуихъэсыжырт Бэчмырзэ
и ІэдакъэщІэкІыу зызэман газетым кыитехуауэ ыта-
ри, щІэуэ ятхыжари, зи авторыр зэхэмыбзу къекІуэкІ,
«ІуэрыІуатэм ыцщІ» жыхуиІэ текст куэди набдзэгуб-
дзаплъэу зэипллъыхьырт – Бэчмырзэ и нэпкъыжъэ кы-
хилъэгъуэну.

ЩоджэнцІыкІу Алий гулътэ хэха хуищІырт БетІал.
УсакІуэшхуэм и гъащІэм, и творчествэм епхауэ зы
зэхэмыбз гуэри кызырэымынэным елІалІэрт. Алий и
тхыгъэхэм я вариантхэр кыитригъээжурэ зэригъа-
щІэрт, кыдэкІа тхылъхэм имыхуэу къэна пычыгъуэ
щхьэпэхэр, сатырхэр кыилъыхъуэу (икІи кыигъуэ-
ту). ЩоджэнцІыкІум икІуа гъуэгуанэм щІэрыщІэу
ириплъэжырт, абы и биографием зы «фІыцІагъэ» Іэ-
пэщІэзи кыыхэмынэу, атІэ псори гъэнэхуа зэрыхъунум
егугъуу. И лэжыгъэ нэхъ пасэхэм ящыщ зым, «Тхыгъэ
налкъутхэр» зыфІищам, мыпхуэдэу ыцжиІэрт КІура-
шыным: «ЩоджэнцІыкІум теухуауэ Теунэ Хъэчим
итхыжахэми ХъэкІуащэ Андрей итхыжахэми зыщІы-
пІи кыыхэщыркъым ар Союзпсэ лермонтовскэ комите-
тым и члену зэрыщытар. 1940 гъэм март мазэм Мэзкуу
щекІуэкІа абы и япэ заседанэм зэрыхэтэр. Налшык
къалэ Советым депутатэу 1939 гъэм усакІуэр ыцах-
хым, хэхаКІуэхэм я пащхьэм Алий кыыщипсэлъар.
Къэбэрдей-Балъкъэр тхаКІуэхэм я тхыгъэхэм ытеп-
сэлъыхьым жиІар, литературнэ пщыхъэщхьэхэм кы-
ыщипсэлъахэр, н. Къэбэрдей-Балъкъэрым и тхаКІуэхэм
я Союзым и лэжыгъэм теухуауэ Давыдов И. итха ин-
формацэ цІыкІум ЩоджэнцІыкІу Алий и псалъэ кы-
ыщыхахэр икъукІэ гъэщІэ-гъуэнщ: «Сэ тхылъеджэхэм
сечэнджэщым нэхъ кызощтэ, тхаКІуэхэм сечэнджэщ

нэхгэрэ, – жеІэ ШоджэнцІыкІум. – Тхылъеджэхэм нэхъ гупсысэ тэмэм кыыпхуаІуатэ, нэхъ к’балэнышхуи уи пащхъэ к’ралъхъэ».

К’уылък’ужын щыщ егъэджакІуэ Ныр Хъэбыж ШоджэнцІыкІу Алий ицІыхуу зэрыщытар кыызэрищІау, БетІал абы и деж макІуэри гупсэхуу пк’роупщІыхъ. Хъэбыж и гукъэкІыжхэм я г’усэу, Алий экспромту итха, нэгъуэщІ зыри зыщымыгъуазэ мы сатыриплІри кыыздехъ:

*К’уылък’ужын нэшэк’ашэ,
Шу лІыхъужьхэм я псы ефанІэ,
УокІуэ, уокІуэ, уокІуэтэх,
Хейм я лІыгъэм сурэт тох.*

Ди литературэм БетІал жыджэру зэрыхэтам и шапхъэкъэ мыри. Зэкъым икІи тІаукъым мыпхуэдэ кыызэрыхъуар: ди литературэм кыыхэхъуэ тхыгъэщІэхэм, кыыхыхъэ авторхэм псом япэу БетІал гу ялгытэу, яхуэфащэ псалгыи яхужиІу.

КІыщокъуэ Алим и «Хъуэпсэгъуэ нур» романыр дунейм кыызэрытехъуэ, КІурашыным етх «УсакІуэм и япэ прозэр» жыхуиІэ рецензэр. НапэкІуэщІиплІ фІэкІ мыхъу мы тхыгъэ кІэщІым хэлъц ноби тебгъээжущІэрыщІау укыщІеджэжын: КІыщокъуэм и романым «фІы илъэнык’уэкІэ» дилъагъум кыыдэкІуэу, БетІал, нехъэкІ-к’ехъэкІ хэмыту, тегушхуауэ кыигъэбелджылырт усакІуэм и япэ прозэ тхыгъэшхуэр нэхъ зылъахъуэ кыилгытэ нык’усаныгъэхэри.

Апхуэдэу Нало Ахъмэдхъан и рассказхэр шызэхуэхъэса и япэ тхылгыр («Урыху ак’ужь») дунейм кыызэрытехъуэ, БетІал абы пэджэжащ «Ди прозэм и ак’ужыщІэ» статьямыкІэ. «Нало Ахъмэдхъан и цІэр тхакІуэу хэлущІыІу зэрыхъурэ зэман куэд мышІами, – жиІэрт статьям и авторым, – иджыри къэскІэ ди литературэм имыІа гъуэгущІэ ди прозэм щыпхишащ. И тхыкІэ хъэтІ-кІи, и образ гъэпсыкІэкІи, зытетыхыхъ ІуэхугъуэкІи, кыигъэсэбэп художественно-изобразительнэ Іэмалхэм-кІи ар зытехуэ, зэщхъ къэбэрдей тхакІуэхэм хэткыым... Зы тхакІуэ гуащІэмащІэ гуэр нэгъуэщІ тхакІуэ пажэм и жъауэм щІаувэрэ нэфІыцІхъэрыуэу абы и лъэужыым ирикІуэмэ, апхуэдэм езым и мак’кІэ зыри хужыІэ-нукъым, и гусысэм и дамэр пыуппІауэ, зэщІаІулІауэ к’эанэнущ. Налом и япэ рассказхэр журналым кыыщытехуам, гъуджэ нахуэм кыищым хуэдэу, ІупщІ хъуат ар и шы-уанэкІи и Іэщэ-фащэкІи хуэщІауэ ди литературэм и гъуэгуанэщІэ, гъуэгуанэ захуэ зэрытеувар».

Мыбдеж БетІал шыжиІэм пцІыуэ зыри хэлъкъым, ауэ бгъэщІагъуэ хъун хэлъщ: зы тхылъ фІэкІа иджыри къызыпкърымыкІа тхакІуэр апхуэдизу фІыуэ дауэ къицІыхуфат абы? Пэжым и хьэтыркІи жыІэпхъэщ: Нало Ахъмэдхъан и закъуэтэкъым КІурашыным пасэу къицІыхуар. А щичэзу дыдэм абы псалтэ гуапэ зыхужийауэ шыта автор ныбжьыщІэхэм ящыщт Тхьэгъэзит Зубери, Мэзыхъэ Бориси, н.

Ауэ – пцІыр сыткІэ цхъэпэ! – КІурашын БетІал сыт шыгъуи игу нэхъ зыхуэмыгъуэу къекІуэкІар лъэпкъ драматургиерщ, театрырщ, театрым и лэжьакІуэхэрщ («Къэбэрдей драматургиер», «Шортэн Аскэрбий и драматургиермрэ ди театрымрэ», «УсакІуэм и театр пшыналъэхэр», «Гоголь адыгэ сценэм», «Спектакль гъуэзджэ», «Пьесэмрэ спектаклымрэ», «Артист Іэзэ», «Артист Атэлыкъ Тэзрэт», н.).

Зыми шэч къытрихъэжу си гугъэкъым драмэр литературэм и жанр нэхъ гугъу дыдэу зэрыщытым. Ещхьыркъабзэу, драматургием, пьесэм, спектаклым утетхьыхьынуи тыншкъым. Мыбы и Іуэхур литературэкІэ зэфІэкІыркъым. Сценэм и хабзэхэри театр гъуазджэм и «щэхухэри» пцІэн хуейщ.

КІурашын БетІал а псоми фІыуэ шыгъуазэти, ди лъэпкъ театрым щагъэуэв спектаклхэм ятриухуэ тхыгъэхэм псалтэмакъ цхъэпэ, дерс къызыыхэпхын псалтэмакъ щиукъуэдиифырт.

«Шортэн Аскэрбий и драматургиермрэ ди театрымрэ» жыхуиІэ лэжьыгъэр дэнэ къэна, тхылъым иту къызыредэкІрэ Христос къигъэщІам (илъэс 33-рэ) хуэдиз зэман кІуащ. ИтІани абы ущрохьэлІэ ноби тебгъэзэжу щІэбджыкІыж хъун напэкІуэцІхэм. Апхуэдэщ КІурашыным пьесэм и текстымрэ спектаклымрэ щызырегъаппцэ, актерхэм яхузэфІэкІамрэ яхузэфІэкІыну шытамрэ я гугъу щицІ меданхэр.

Псалтэм и хьэтыркІэ, Шортэн Аскэрбий и пьесэ «Зы унагъуэ гуэрым» жыхуиІэм къытращІыкІа спектаклу «ХъэкІуэкІунэ» фІэщыгъэцІэ зыхуэхъуам теухуауэ БетІал етх мыпхуэдэу: «...пьесэм хэтщ унагъуэм цымыщу къыхаша нэрыбгэ Наталье Николаевнэ, Мурадин и цхьэгъусэр. Наталье Николаевнэу джэгур Сыбэч Быхуэщ. Пьесэми спектаклми абы увыпІэшхуэ дыдэ щиубыдыркъым. Щынэ ІэрыпІым хуэдэу Іэсэщ жыпІэну Наталье унагъуэм исщ. Япэ теплъэгъуэм Наталье апхуэдэу зэрыщытымкІэ режиссерми артисткэ Сыбэчми акъылэгъу дадэхъуми, еплІанэ теплъэгъуэм акъылэгъу дадэхъункІэ Іэмал иІэкъым. Сыту жыпІэмэ, Наталье фІыуэ илгъагъу

и щхьэгъусэ Мурадин унагъуэри хыфИдзэу щежъэжым, апхуэдэу сабыр цыкIуу Iуэхур зэфIэкIын хуейктым. Псори хыфИдзэу ежъэжыным и пэ къихуэу Наталье бэнэныгъэу иригъэкIуэкIын хуейм и Iыхъэ щани сценэм щекIуэкIыу щыплъагъурктым, ар щежъэжыпэм: «Хэт уэ хуитыныгъэ къозытар, фызрэ пхъурэ уиIэу, фызаплъэ укIуэну?», жиIэу Мурадин зыщыхуигъазэм деж, абы и гум къыщызэрыIэтын хуей губжъыр, и гум щыщIэ псор артисткэм къызэкIуэцIихыфырктым. «Уи нэ къеIэм и псэм еIэж» жыхуиIэм хуэдэу иригъэкIуэкIын хуейт Сыбчымы иужьрей дыдэ сценэр».

KIурашын БетIал и къалэмыр зыхуимыгъэлэжъа ди драматург, гу зылъымыта адыгэ пьесэ, ди театрым игъэува спектаклу абы рецензэ зыхуимытха щыIауэ къыщIэкIынктым. БетIал и иужьрей тхылъми («Лъэпкъ гъуазэ», 2000) театрым теухуа тхыгъэхэм увыпIэшхуэ щаубыд.

Къыщыхъу щыIи: хъэпIацIэуэшхкIэ Iуэхур зэфIэмыкIыну, щIы гъущIар уэшхышхуэ, уэлбанэ кIыхъ хуэныкхуэу. Апхуэдэ уэшхыу икIи уэлбанэу ди лъэпкъ театрым къыхушIэкIат IутIыж Борис и творчествэр.

Нэхъ пасэу, «Тыргъэтауэм» дыщеплтым, дэ, театреплъхэм, къытфIэщIат Iутыжым и Iэзагъэр щигъэбелджылыфынур адыгэхэм я блэкIа жыжъэр ди нэгъу къыщIэзыгъэуэвж трагедие хъэлъэр арауэ.

Мыгуващэу «Тыргъэтауэм» къыкIэлъыкIуащ «Гуащэмыдэ хъэблэр». ИкIи абы ди фIэщ ищIащ Борис, трагедием и мызакъуэу, комедием и Iэмалхэри фIуэу зэрищIэр. ГушыIэ жанми, ауанми, дыхъэгъми, – сыт хуэдэ лIэужыбгъуэми хуэлэижыщ IутIыжыр. Иужьрей зэманым абы зыкхыгъэлъэгъуащ щIагъыбзэм хуэлэкIуэлъакуэ, илгъэс мин бжыгъэ зи ныбжь сюжетри нобэрей гупсысэкIэ къэзыгъэпсэужыф тхакIуэу.

АрщхъэкIэ а лIы гуащIафIэм къилэжъам и Iыхъэ пщIани нобэр къыздэсым жыIаи тхай хъуактым. Абы къыхэкIыу гуапэщ IутIыж Борис и творчествэм KIурашын БетIал ирищIэкI псалъэмакъыр.

«Тыргъэтауэм» къыщыщIедзэри, IутIыжым и пьесэу дунейм къытехъа псори щIепщытыкI KIурашыным, абы ящыщ дэтхэнэми нэхъ гу зылъытапхъэу хилъагъуэм къытеувылэурэ. А псори къызэщIыкхуэжу, БетIал мыпхуэдэу етх: «...литературэм псалъэщIэ щыжызыIауэ къалъытэр игъащIэ лъандэрэ къадэгъуэгурыкIуэу къадекIуэкI образхэм, абыхэм япкърылъ гупсысэм темыхуэу, щIэуэ, нэгъуэщIу, гъэщIэгъуэну, IупщIу, лъэщу зыгуэр жызыIэфырщ. Апхуэдэу жызыIэфахэм сэ IутIыж

Борис яхызобжэ. Абы ищІар зыхузэфІэкІыфынур хэту щытми лІыгъэ ин зыхэлъ шу щхъэмыгъазэщ, зигурэ зи щхъэрэ зэтелъу, фІэщхъуныгъэшхуэ зыбгъэдэлъ цІыху къэмылэнджэжщ, лъэпкъыр фІыуэ зылъагъуу зи щІэ-ныгъэмрэ зи талантымрэ къызыхэкІа лъэпкъыр фІым хуэшэным хуэзыгъэлажъэрщ».

ІутІыж Борис куэд хузэфІэкІар пэжщ, абы и творчествэм теухуа псалъэмакъ апхуэдэу ткІийуэ япэу зы-къуэдияр КІурашын БетІалщ. Дауи, ІутІыжым и Іэ-дакъэщІэкІыр ди литературоведенэм нэсу щиджынур дяпэкІэщ. Си гугъэщ абы и ІуэхукІэ БетІал и псалъэр щхъэпэ хъуну.

Лъэпкъ театрыр нэкурэ напІэу зылъагъу КІурашын БетІал, драматургхэм къафІэкІырти, актерхэм захуи-гъазэрт. Ауэ сытми актерт ахэр езыр! Сонэ Мухъэрбий, Тубай Мухъэмэд, Тыхъужь Алий, Болэ Мурат, Токъуий Хъусен, Сыбэч Быхуэ, Балъкъэр Калисэ, ДыщэкІ КІунэ... Зыр зым емышхъу. Зым нэхърэ адреир нэхъыфІыжу. Ауэ уахэплъэн къудейр гухэхъуэт. ЦІыху бжъыфІэ, актер Іээз гуп – мор-мыр жыхуалэ къэралыгъуэм и театр уты-кур гугъэзджыффыну, ягъэдэхэфыну зэфІэкІ Тхъэм къаритауэ. ЛэжыгъэкІи пщІэ къатемынэу. Гугъуехъми кыпамыкІухъу... ИтІани... яхуэфащэм и Іыхъэ ныкъуи гулътэ ялтымысауэ...

КІурашыным хузэфІэкІыр арати, абыхэм я лэжыгъэ мытыншыр зэрылъэкІлэ ядиІыгъащ. Псалъэ гуапэ яхужилэщ. Тригъээзжурэ БетІал зытемытхыхъа яхэ-тауэ къыщІэкІынкъым а артист гуп дыгъэлым. Псалъэ гъуцэ яхужилауэ аракътым. НэуфІыцІщхъэрыуэу мыхъуу, Іуэхум хищІыкІыу, актерхэр фІыуэ ицІыхуу, хэт сыт хузэфІэкІыным ищІэу. Дэтхэнэм сыт хуэдэ роль дапщэщ игъээщІами гукІэ ихъумэ къудейм къыщы-мынэу, щхъэж къехъулІа (е къемыхъулІа) теплъэгъуэ-хэр, меданхэр Іэрыхуэу къихутэрэ актерым и пащхъэм зэхэщІыкІыгъуэу щигъэбелджылыжу. КІэщІу жыпІэ-мэ, ди лъэпкъ театрым и лэжыгъэм ехъэллауэ БетІал игъээщІа къалэныр, зы лъэныкъуэкІэ, драматургхэри, режиссерхэри, актерхэри зыхуэныкъуэт, етІуанэ лъэны-къуэкІэ – театреплъым и сэбэп зыхэлът, ар спектакль еплъыфу, зэплъри кыгурыІуэу зыгъасэт. КІурашын БетІал щыпсэум щыгъуэ ар кыдгурымыІуами, БетІал зэрытхэмытыжрэ наІуэ хъуауэ си гугъэщ абы хуэдэу емышыжу лъэпкъ татрым хуэлажъэ ди литературоведхэ-ми, критикхэми, журналистхэми нобэ зэрахэмытыр.

Адыгэ ІуэрыІуатэр зэхуэхъэсыжыным мыхъэнэу иІэр пасэу кыгурыІуауэ КІурашыным итхыжырт иджыри

тхылгым имыхуауэ зрихьэлэ хыбар, хъуэхъу, к'ебжэкI хуэдэхэр. Псом хуэмыдэжу, «Гуэрыгуатэ – дыщэ пхъуантэ» и фIэщыгъэцIэу телевиденэм журнал кыщызэлуга нэужь, БетIал уэру кыIлэрыхьэрт телевизореплхэм я письмохэр. Абыхэм я нэхтыбэр кыызди-кIыр къуажэрати, БетIал кыыхурагъэхь псалгъэжхэм, хъуэхъухэм, къуажэххэм, к'ебжэкIхэм щIэмычэу зы щIэщыгъуэ гуэр к'ахэкIырт. Езыми пщIэ кыытенэртэкъым: елIалIэу ахэр зэхуихьэсырт, щIиджыкIырт, зэхуеплгырт, нэхъ гъэщIэгъуэну кыилгытэ вариантхэр и тхылгым хигъэхьэрт.

Адыгэ Гуэрыгуатэр зэхуэхьэсын, джын илгъэныкъуэкIэ езым и пэ кыихуэу куэд зэфIэзыгъэкIа лIы щыпк'эхэм (КъардэнгъущI Зырамыку, Мыжей Михаил, Нало Заур сымэ, н.) БетIал Гулыджышхуэ яхуиIэрт. Абы яхуэфэщэн псалгъэ кыилгытхъуэрт, ялэжъари игъэбелджылырт, дяпэкIэ щIапхъэу кыилгытэри ибзыщIыртэкъым.

Иджыри зы темэшхуэ – КIурашын БетIал и мыхамэ дэнэ к'эна, и благъэ дыдэу, и гупсэу илгъэс куэдкIэ кыидекIуэкIауэ. Ар – Лгъэпк'эхэм, а лгъэпк'эхэм я лIыкIуэ нэххэм я зэныбжыгъугъэрщ.

Сэ сщIэркъым иджы щыIэ политикхэм дуней ухуэкIэ ящIэми (си щхьэкIэ, апхуэдэ щIэныгъэ сэ абыхэм иджыри ядэслгъэгуакъым). Ауэ, пцIы зыхэмылгыжыраши, СССР-кIэ зэджэу щыта к'эралыгъуэр щаухуэм щыгъуэ лгъэпк'эхэр зэрылгытэу, зэрыIыгъуу, зыр адрейм дэлэпыкъуу зэрызэхущытам фIы куэд кыидэкIуат. Лгъэпк'эхэм яку дэлъ зэпыщIэныгъэ быдэр, наклэнахьагъкIэ мыхъуу, пэжкIэ ахэр зэрызэбгъэдэтыр дэтхэнэ лгъэпк'эми и литературэм зиужынымкIэ сзбэпышхуэт.

Ар ГушщIу кыыхощ КIурашыным и лэжыгъэ зэмылIэужыгъуэхэм (Толстой А., Шолохов М., Тихонов Н., Андронников И., Киреев М., нэгъуэщIхэми ятеухуа стэтыхэм, эссехэм, очеркхэм).

... Университетым щекIуэкIа зэлущIэм кыщыпсалгъэу Теунэ Хьэчим зи гугъу ищIа тхыгъэр – КIурашын БетIал и статья «О неизвестных и забытых именах» зи фIэщыгъэцIэр – 1956 гъэм «Кабардинская правда» газетым кыитехуауэ щытащ. Абы кыщыщIэдзауэ 2001 гъэ пщIондэ – илгъэс 45-кIэ – КIурашын БетIал гурэ псэкIэ и лгъэпк'эым хуэлэжыащ адыгэ щэнхабзэм, адыгэ гъуазджэм зэрызиужыын хэту, езыми хузэфIэкI псори абы хилгъхэу.

Р. С. КIурашын БетIал цIыху гуапэшхуэу дунейм тэтащ. Дэтхэнэми фIыуэ хущыту. Псом хуэмыдэжу ар

хуэгупцІанэт и лъэпкъ къыхэкІам. Адыгэмэ, и къуэшт. Ар, псалъэкІэ мыхъуу, и ІуэхуцІафэкІэ дэплъагъурт.

«Упсэу» – апхуэдэ фІэшчыгъэцІэ хуицІащ БетІал и тхылъхэм ящыщ зым. А псалъэри тхылъым ауэ Іуплгъэ дэтхэнэми хуэгъэзат. «Упсэу! – щыжиІэрт авторым и пэублэ псалъэм, – адыгэ псалъэ гуапэкІэ зыхудогъазэри и Іэр быдэу доубыд седжэнц жиІэу тхылъ къэзыщтэм. Ар нэхъыжьмэ – жьыщхъэ махуэ, нэхъыщІэмэ – насыпыфІэ, гъащІэ кІыхъ ирехъу».

«Псалъэм япэр фІэхъус сэламу щыІэм я нэхъ гуапэр си гумрэ си псэмрэ къыбгъэдэкІуу узох, Тхылъеджэ! – щыжеІэ БетІал нэгъуэщІ и зы тхылъым («ФІэхъус апций»). – Уэращ си Дыгъэр, уэращ си Мазэр, уэращ си Гъуазэр! Си гуапэщ куэдрэ-куэдрэ уузыншэну. НасыпыфІэ, гъащІэ кІыхъ, жьыщхъэ махуэ ухъу!» А тхылъ дыдэр мыпхуэдэ псалъэхэмкІэ къызыІуех: «Си гуащІэр зи быдзышэ сІулъ си лъэпкъым тыгъэ хузоцІ».

БетІал цІыху гуапэу зэрыщытар кърибгъэлгъэгъуэну мы зыр пхурикъуни. Абы и тхылъыщІэ къыдэкІар и ныбжьэгъухэм, и цІыхугъэхэм езым яхуихьырти и ІэкІэ яритырт, гуапэ ящыхъун гуэри яхутритхауэ. Мис, псалъэм и хъэтыркІэ, сэ абы «Упсэум» къысхутритхар: «Уи мурадым уи Іэр техуэу!» «ФІэхъус апцийм» мыпхуэдэу къысхутретхэ: «Хъуар зыщІэр ди Тхьэрщ, жаІэ, ауэ, хэт ищІэрэ, ар къызэращІэ мывэуцІэ ущиІэкІэ, умышхъэхуу, къеджи, пэжым нэр ирищІу схуэІуэтэж. Ари щыщц ныбжьэгъугъэм». Иужь дыдэу къыдигъэкІыжа тхылъым – «Лъэпкъ гъуазэм» - мыпхуэдэу къысхутритхащ БетІал: «Сэ узэрыслъагъум Хуэдэу Ди Тхьэми цІыхуми укъаулъагъу!»

Мыпхуэдэу жаІэ: цІыхур дунейм ехыжамэ, ар щыщІалгъхъэ махуэм и сыныр хуагъэуvmэ, а сыныр лІам и псапэм хашачэу.

КІурашын БетІал псэу щІыкІэ езым зыхуигъэувыжащ и сыныр. А сыныр – адыгэ лъэпкъым, а лъэпкъым къыхэкІа лІы щэджащэхэм КІурашын БетІал яхуиІа лъагъуныгъэр къыщиІуэта и тхылъхэрщ.

ЛЫ ЗАКЪУЭМ ХҮЗЭФІЭКІНУР

(Елмэс Іәулдин)

ЗекІуэ гъуэгуанэ къызыпэщылъ шухэр гупыфІу зэрыІыгъыу ежъэрт. Гъуэгуанэр хьэлъэт, псэзэпылъхьэпІэти, гупыр зэрыгъэпэжу зэбгъэдэт лІы зыбжанэ хъун хуейт.

Ауэ зэзэмызи къышыхъу щыІэт: зекІуэлІым и закъуэу гъуэгу теувэу (аращ «шу закъуэ» жыхуаІэжри). Ар зыхуэфІэкІыр зырызт. АпхуэдэлІт Елмэс Іәулдин.

Елмэс Іәулдин вузым щызэригъэгъуэта и ІәщІагъэкІэ физикт. А ІәщІагъэри куууэ иджат. Абы и щыхъэтщ Алжир университетым экспериментальнэ физикэмкІэ зэрыщригъэджар (французыбзэкІэ), и тхылъ Москва кызызэрыщыдигъэкІыфар.

Курыт еджапІэм щыщІэса зэманым къышыхъу Іәдзауэ Іәулдин усэхэр, рассказ кІәщІхэр итхырт, зыщалъхуа лъахэм и блэкІар къызыхэщыж хъыбархэм нэхъуеинщәу щІәдәІурт, абы илъэныкъуэкІэ нэхъыбэ къызыерищІэнми пылът.

Елмэс Іәулдин балигъыпІэ иува нәужь, нэрылъагъу хъуащ абы лІищ я къалэн, номейуэ мыхъуу, екІурэ ещхъу зэрызэдихъыр: Іәулдин и ІәщІагъэм фІыуэ хэзыщІыкІ, езым и щІэныгъэмкІи щІәблэм жумарту ядәгуэщәф егъәджакІуә-физикт; етІуанәу: тхыдәтх-еджәгъәшхуэхэм къакІэрымышхуу тхыдәр зэриджар (тхыдәм теухуауэ) абы кыыдигъэкІа и тхылъхэм къышыхуаІуэрт; ещанәуи – творчествә илъэныкъуэкІэ зәфІәкІышхуэ зыбгъэдәлъ, езым и гуащІәкІэ ди лъәпкъ литературәм и тхыдәм пщІә зыхуәфащә увыпІә къышыхуаІәжъа тхакІуэрт.

ИтІани, гъэщІагъуэныракъэ, ди критикхэмрә литературәведхэмрә Елмэс Іәулдин гу лъамытәххами ярейщ. Нобэр кыыздәсым абы теухуауэ ятхар зы рецензә кІәщІ цІыкІу закъуэщ, «Бгъэхэм къуршым къагъзәзәж» романыр къышыхуаІәм щыгъуэ Шәвләкъуэ Петр итхуауэ.

Елмэс Іәулдин МатІу и кѳуэр 1932 гѳэм, дыгѳэгѳа-зэм и 21-м, Бахѳсэн кѳеим хыхѳэ Ислѳэмей кѳуажэм кѳыщалѳхуащ.

1940 гѳэм кѳуажэм дѳт курыт еджапІэм щІѳтІысхѳэри, 1950 гѳэм, илѳэс епщыкІуянэм иту, а еджапІѳр кѳиухащ, а гѳэ дыдѳэми Налшык кІуѳэри пединститутым и физико-математическѳэ факультетым щІѳтІысхѳащ.

1954 гѳэм институтыр диплом плѳыжѳкІѳ кѳэзыуха щІѳлѳ лѳѳрызехѳэ гупым ящыщ зыт Іәулдин. ЩІѳныгѳэм и гѳуѳгу мытыншыр кѳапѳплѳѳрт абыхѳм. ИкІи, пѳж дыдѳу, а зѳныбжѳхѳм ящыщ зыбжанѳр физикѳм е математикѳм щѳлѳ ехѳулІѳныгѳѳхѳмкІѳ доктор, профессор цІѳрыІуѳ хѳуащ (ХѳуѳкІуѳн Хѳѳзрѳтѳлий, Щѳкѳуий Владимир, н.).

Ауѳ мы зи цІѳ кѳисІуѳ щІѳныгѳѳлІ ахѳырзѳманхѳми, нѳгѳуѳщІхѳми я Іуѳхур нѳхѳ тыншт ахѳр аспирант ныбжѳым читам: абыхѳм я Іуѳхур зыт зытеухуѳр – я ІѳщІѳгѳѳрт.

Тхѳѳр нѳхѳыбѳкІѳ кѳѳтѳхукІѳ жѳуѳплыныгѳѳу уи пщѳ кѳыдѳѳхуѳри нѳхѳыбѳщ. НитІым лей зѳрахѳмытым, нитІми узѳрыхуѳйм ещхѳу, уи гущІѳм щыбѳѳѳлѳ ІѳщІѳгѳѳхѳм, щІѳныгѳѳхѳм ящыщ зыри ІѳщІыб пхуѳщІыркѳым. Ауѳ ар зы лѳѳныкѳуѳкІѳ фІы щхѳѳкІѳ, нѳгѳуѳщІ зы лѳѳныкѳуѳкІѳ уѳлѳахѳѳ: адѳ-мыдѳкІѳ зыбдзыху, «хѳарбызитІыр» зы ІѳкІѳ зѳрыпІыгѳыным уѳлІѳлІѳху, зы «хѳарбыз» закѳуѳр нѳхѳ пІѳщѳу кѳыхѳх икІи ар нѳхѳ жыжѳи нехѳѳсыф зи зѳфІѳкІѳкІѳ уѳ нѳхѳѳр нѳхѳ Іѳслѳѳсу ныбдежѳа уи ныбжѳѳгѳум. ЛѳѳныкѳуѳкІѳ кѳыщыту кѳаплѳѳхѳми я нѳм нѳхѳ кѳыІуидзѳ хабзѳр а уи ныбжѳѳгѳур здынѳмысамрѳ абы хузѳфІѳкІѳамрѳщ: ар докторщ, уѳ укандидат кѳудейщ, ар профессорщ, уѳ удоценту аращ...

Хѳт сыт кѳыхужиІѳми емылІѳлІѳу, Елмѳс Іәулдин и гѳуѳгу мытыншыр езым икІужырт, и хѳѳлѳѳ мымащІѳр и плІѳ илѳыжу.

Іәулдин и гур дахагѳѳм хузѳІухат: зыми хуѳмыдѳжу и лѳахѳ уѳрдѳр адрей щІыпІѳхѳм кѳазѳрыщхѳѳщыкІѳ, абы нѳѳѳнѳ, символ хуѳхѳѳа теплѳѳгѳуѳхѳр, щытыкІѳхѳр ІупщІу и нѳгу кѳыщІѳѳѳм и мызакѳуѳу, псѳкІѳ япѳдѳжѳу. ИкІи, а Дахагѳѳр иджырей щІѳныгѳѳм кѳыщІуІуІѳкІѳ ІѳмалхѳмкІѳ ихѳумѳн папщІѳ, физикѳр иутІыпщыртѳкѳым.

ІѳрыщІ Іуѳщхѳѳжѳхѳм здеплѳым, Іәулдин и нѳгу кѳыщІыхѳѳжырт хѳкум и блѳкІѳр, лѳѳпкѳым лІѳщІыгѳуѳкІѳ-

рэ ээпичар, абы игъэвар. Дауэ? Дапщэщ? Хэт? Сыт хуэдэ щхьэусыгъуэкIэ? ИкIи, а упщIэхэм я жэуап тэмэмыр къилтыхъуэу, Елмэсым еш имыIэу иджырт адыгэхэм я дыгъуасэм ехьэлIауэ дэнэ зы тхылъымпIэ кIапэ щыIэ-ми – тхылъыр тхылъу, иджыри дунейм къытемыхъа документмэ, архиву.

Iуэху ищIу тхыдэтх IэщIагъэм хуемыджамы, абы и щэхухэр езыр-езыру къигъэнахуэурэ, ди лъэпкъым и блэкIар зыджыж, ар гъэхуауэ наукэм и хабзэмкIэ къэ-зыIуэтэжыф еджагъэшхуэ тIэкIу-тIэкIуурэ къищIыкIат Елмэсым.

Ауэ абыкIи игу загъэртэкъым, псэхугъуэ къезымыт щыIэти. Iэулдин илъагъурт псыхэр лъыкIэ изыIэ зэхуэу гуащIэхэр, и пащхьэм къитым ярейуэ, абы я даущ дыджри и тхьэкIумэIупсыр иричу зэхихырт; фызабэу къэнахэм я гъыбзэмрэ сабий зеиншэхэм щIагъэкI лъы-нэпсымрэ ягъэжейртэкъым.

Абы къызэрелыну щыIэри зы Iэмал закъуэт – тхылъымпIэмрэ къалэмымрэ зэригъэгъуэту, а и нэгущIэкIыр псалъэм и къарукIэ къиIуэтэжын хуейт, арыншамэ псэууэ къыIэщIэкIынутэкъым. Абы къикIыр мырат: зэрыфизикым, зэрытхыдэтхым къыдэкIуэу, Елмэс Iэулдин тхакIуэу щымытуи хъунутэкъым.

Дауи, езыр хэбгъэзыхьыпэми, и Iуэхур зыIут дыдэр апхуэдэу убзыхуауэ къыбжымыIэфынкIи хъунт 1954 гъэм институтыр къэзыгъуха щIалэщIэм. Ауэ ар хыболъа-гъуэ Елмэс Iэулдин къызэринэкIа гъуэгуанэмрэ абы и Iэужьымрэ:

1954 – 56 гъэхэм аспирантщ;

1956 – 57 гъэхэм Шэрджэсым хыхъэ Псыжъ къуажэм и курыт школым щыегъэджакIуэщ;

1957 – 58 гъэхэм Къэбэрдей-Балъкъэр совнархозым и инженер-методистщ;

1958 – 70 гъэхэм ВГИ-м и научнэ лэжыакIуэщ;

1970 гъэм щыщIэдзауэ КъБКъУ-м, иужькIэ КъБЕА-м щыегъэджакIуэщ;

70 гъэхэм Алжир университетым профессорым и къалэныр щегъэзащIэ (илъэсиплIкIэ).

Хамэ къэрал зэрыщыIар икъукIэ сэбэп къыхуэхъуащ Елмэсым. «Бгъэхэм къуршым къагъэзэж» романыр, публицистическэ икIи къинэмышI лэжыгъэхэр итхын папщIэ, нэIуаси зыхуищIащ адыгэхэм я къекIуэкIыкIам теухуа, ди къэралым щумыгъуэтыну архив документ куэдым, хьэрыпыбзэкIэ е французыбзэкIэ тхауэ.

Елмэс Iэулдин усэщ къызэрыщIидзар. Природэм и къэхъукъащIэ зэмылIэужьыгъуэхэр, бгыхэм, къуршхэм

ядилъагъу дахагъэр, псым, мэзым кърат гукъыджыр, – а псори темэ хуэхъурт тхэным гу хуэзыщІа, ауэ, зэрыжаІэщи, иджыри «зыкъэзымыгъуэтыжа» автор ныбжьыщІэм.

Хэку зауэшхуэм и зэманым ди цІыхухэм ягъэлъэгъуа лІыгъэр, щІалэгъуэм и Іапэгъу лъагъуныгъэр, ауан къэзылэжъ щхъэхуещэхэр, щІэнэкІалгъэ щІыпхгъэ, къулыкъум щигъэкІа бюрократхэр, – мы Іуэхугъуэхэми гулътэ щагъуэтырт Іаулдин пасэу итха усэхэм.

Нэхъыжхэм къаІуэтэжу зэхиха таурыхъхэр сабийхэм папщІэ усэбзэкІэ къаІуэтэжыну щыпыхъэри мащІэтэкъым. Абыхэм ящыщ гуэрхэри иужькІэ дунейм къытехъэгъащ («Къэрэбан и къуэ Лъостэншы», н.).

Ауэ пцІы зыхэмылътыжу сэ къысщыхъур мыращ: автор щІалэм талант ІупщІ зэрыбгъэдэлъри абы и зэфІэкІым нэхъ зыкъыщитІэтэнур прозэр арауэ зэрыщытри «Чылар» рассказым къыигъэлъэгъуат.

* * *

НэгъуэщІи сэтей къыщІат «Чыларым».

ТхакІуэу щыІэр (ахэр сытыбзэкІэ тхэми) гупышхуитІу зэщхъэщыбгъэкІ хъуну къыщІэкІынщ: Вальтер Скотт и «мэсхъэбым» итхэмрэ Балъзак и «мэсхъэбым» итхэмрэ. Япэ гупым хыхъэ тхакІуэхэм я гупэр нэхъ зыхуэгъэзари, я нэм нэхъ ІупщІу къыІуидзэри, я тхэкІумэм зи даущ нэхъ имыкІри гъащІэ блэкІарщ, илгъэщэ ныкъуэ, илгъэсищэ, илгъэсищэ куэд ипэжкІэ псэуа цІыхухэрщ; етІуанэм хыхъэ тхакІуэхэм я творчествэр къызыхэкІыкІыр ахэр къэзыухъуреихъ гъащІэрщ, кабинетым къыщІэкІрэ уэрамым къытехъамэ, абы щызрихъэлІэ цІыхухэм я гупсысэмрэ я гугъапІэмрэщ, я гурыгъу-гурыщІэмрэ я гуныкъуэгъуэмрэщ.

Елмэс Іаулдин япэ гупым, Вальтер Скотт и «мэсхъэбым» итхэм, ящыщт. БлэкІарщ зытеухуар абы и тхыгъэ нэхъ пащитІри, «Бгъэхэм къуршым къагъэзэж» романырэ «Лыжымырэ шыжымырэ» повестымырэ.

* * *

ЛыфІыгъуэ зэрымгыахуэу, зэрыукІыж пщыхэм и щхъэр яхехри, кІэмыргуей лъахэр жаплэ ещІ Къэбэрдейм и пщы-уэлийуэ къекІуэкІа ХьэтІохъущокъуэ Бомэт и зы щІалэ, Анфокъуэ. Хэхэсыр мэлпсэу, зыхэхуа жылэм ящыщ хъужауэ, бынунэу. Жыгъэр къыщыкІэлътысым, и щхъэгъусэри дунейм щехыжым, езым и нэр зэтриплэн

зэтрипІэн и пэ и щІалитІым – Жансэхъурэ Жанхъуэтрэ – Анфокъуэ яхуеІуатэ и Іуэхум и пэжыпІэр: къызыхэкІари КІэмыргуейр псэупІэ щІыхуэхъуа щхъэусыгъуэри.

ЗэшитІым, Къэбэрдейм ягъэзэжу, я уанэгу итІысхъэжын папщІэ пщы хасэм Іуэху къыщалэт хъунут. Ауэ... Жансэхъурэ Жанхъуэтрэ зыщыщ лІакъуэм хуэщыхъэтыну дамыгъэ нэхъыщхъэр, афэ джанэр, Тыркум щыІэт: ар щхъэщитыкІри, Анфокъуэ зэрыпхъуакІуэхэм къаІэщІихыжат тыркудзэм гъэру ирашхэм яхэхуа Дыщэху, Талъостэнхэ я пхъур (зэшитІым анэ яхуэхъунур).

ЗэшитІыр къикІуэтхэм ящыщтэкъыми, пІалтэ къыхамыгъэкІыу гъуэгу теувэну хъэзырт. ИкІи, хъэж ящІыну ежъэ хуэдэу трагъэІукІри, афэ джанэм и лъэужьыр яху.

А щІыкІэм тетуи Елмэсым къегъуэт и лІыхъуж нэхъыщхъитІыр гъуэгущхуэ, гъуэгу кІыхъ зэрытригъуэвэн щхъэусыгъуэ.

Адыгэ лъэпкъыр зыуэ зэрыбыдауэ къекІуэкІакъым. ЛІакъуэхэр зэбгрыдзарэ зэбгрыпхъауэ псэурт. ЛІыфІыгъуэ зэрымгыбахуэ пщыхэм я зныкъуэкъур абы къыхыхъэжырти... ИкІэм икІэжым абыи зыгуэркІэ къелынт адыгэхэр (апхуэдэ здэщымыІэ къэралыгъуэ къэгъуэтыгъуейт). Нэхъ Іуэхур адыгэ лъахэм къыхузэпещэ къару фІыцІэхэрт. КърымымкІэ, тыркумкІэ кыкІа дзэшхуэхэр щІэх-щІэхыурэ ди щІым къиужыгъэрти, адыгэхэм къаугъуея мылкъур ІэщІахырт, хъыджэбзым и дахэмрэ щІалэм и къабзэмрэ лъэпкъым къыщІа-мыгбахъуэу, нэплъыснэІусу иралъэсыкІырт.

Абы илъэныкъуэкІэ гущыкІыгъуэ дыдэр Портэрт. Тырку султІанхэмрэ пащэхэмрэ мусльымэн диным тегъэщІэпщІу ирисондэдэжэру ар къудейт, нэкууи напІэуи абыхэм яІэр мылкъурэ цІыхубзэрт.

А псор нэІурыту, гуимыхужу дегъэлтъагъуж Елмэсым.

Романым къыхощыж гузэвэгъуэм и деж балкъэрхэмрэ къэрэшейхэмрэ адыгэхэм къакъуэуэвэу зэрыщытари.

Адыгэхэмрэ урысымрэ я зэхущытыкІэу романым къыхэщыжми узыгъэгупсысэНРэ дерс къызыхэпхыНРэ и мащІэкъым: абы щыгъуэ пэжыгъэкІэ зэбгъэдэту, тІуми яфІа зэхущытыкІэм къыхэкІыу лъэпкъитІыр зэрыІыгът...

Романым къыщыхъу-къыщыщІэхэм сыт хуэдэ лъэныкъуэкІэ укъыщеплми, уемыгупсысу къанэркъым: Елмэсым фІыщэу ещІэ къигъэлъэгъуэж лъэхъэнэм и пэжыр. Аращ абы Іэмал къезытри лъэхъэнэм щыІа ду-

нейм и шыфэлIыфэ гуимыхуж ди пащхъэ къригъэуэну. Тхылътым укъыщеджэкIэ, моуэ нэIурыту плъагъу хуэдэщ Ахын и Iуфэм екIуалIэу Кавказым щызэбгрыпхъа адыгэ жылагъуэхэри, Тыркури, абы и блыгущIэту езы-хъэкI къэралыгъуэхэри.

Ар авторым щIыхузэфIэкIри гурыIуэгъуэщ: абы Iуп-щIу къегъэлъэгъуэф а лъэпкъ зэмылIэужьыгъуэхэм, а къэрал зыбжанэм я лыкIуэхэр, дауи, я теплътэм и мы-закъуэу, я гупсысэкIэ, я гум щыщIэ, я гурыгъу-гурыщIэ илътэныкъуэкIэ.

Жансэхъурэ Жанхъуэтрэ – зэтIолъхуэныкъуэ зэ-шитIыр – нарт гущэ ирапIыкIами ярейщ: языхэзри шу гуп и уасэ зекIуэлI ирокъу. «Фэ зытетым гу кIуэцIылыщ» жыхуалэм ещхъу, я фэми къеIуатэ а тIур зэрыаслътэныгур, Iэчлътэчу, хэлътэфауэ пкъыфIэу.

Лъэпкътым къыдекIуэкI Дахэмрэ ФIымрэ я псэм щагъафIэу, я хабзэрэ я нэмыскIэ щыпкъэу, я теплътэ уардэмрэ я хылмымрэ зэшхуээзесу щыт зэшитIыр сыт илътэныкъуэкIи щапхъэу ягъэлъагъуэм хуэдэщ. Арауи къыщIэкIыныщ а тIум дэнэ хэгъуэгуи Iулыдж нэрылътэгъу къыщIыхуащIыр.

Жансэхъурэ Жанхъуэтрэ куэдкIэ зэщхъми, дэтхэнэ-ми езым и хъэл иIэжщ: Жанхъуэт Iэпщэ къарум нэхъ трикъуэзэнуmé, Жансэхъу зэпэлътэр нэхъ и Iэпэгъущ; Жанхъуэт гукъанэрэ гурыщхъуэрэ къыкъуигъэплъты-ну зыри хуэлукъым, Жансэхъу, абыхэм хуэхейуэ, тэ-макъкIыхъщ, сытми хуэлущщ.

Пэжщ, хэгъэзыхъыпауэ зэшитIым я образхэм уа-бгъэдыхъэмэ, а тIур зэрызэщхъэщыкIыр нэхъыбэлIуэу щытамэ, зыкIи зэрантэкътым жыпIэми ущыуэну къы-щIэкIынкъым.

Тхылъеджэм гурыхъ шохъу къуажэ тхъэмадэ Къам-бот, зэман гугъусыгъум адыгэ жылагъуэхэр зыхэхуэ лъэ-пощхъэпохэм цIыхухэр пэщIэтыфын папщIэ зи гъащIэр уанэгум щызыхъ адыгэлI Iэпсолътэпсор.

Нарт эпосым къыхэбэкъукIыу, уи пащхъэм къиува-ми ярейщ гъукIэ Мэретыкъуи. Пэж дыдэу, «езы Лъэпщи къыкIэрыхуркътым» жыпIэным хуэдизщ, гъущIым и псэр зыхуээр тэмэму ищIэу гъукIэ Iээщи. Ауэ Мэретыкъуэ гъущIэ ентIырым джатэ IэкIуэ къыхищIыкIыф къудей-кътым. Шылэшхуэ хэлъщи, хуэмыпIащIэу, и Iэщэр тIу-пхым щехъумэ, къэлэтыгъуафIэуи къиIэтыркътым. Ауэ ар къиIэтын хъуми, наргыж хабзэу, зэ уэгъуэкIэ бийр хегъащIэ. Апхуэдиз лIыгъэ зыхэлъ гъукIэр ауэ къызэ-рымыкIуэу хъэлэлщ, щабэщ, уIэгъэхэмкIи Iээу кIэщI-ущыгъэ гуэрхэри абы къыбгъэдокI.

Хахуэщ, зэчийщ, Жансэхъурэ Жанхъуэтрэ я гъукІэ-гъэсэныр, ахъырзэманщ Айтэч ныбжыщІэр, лІыгъэм и гъусэу шабагъэр, захагъэр зи щІасэр.

Ауэ а гуп дыгъэлми къахоладыкІ Джатэщауэ. Ар щауэ Іапшагъуэми къыщымынэжу, дзэпщ фІэрафІэщ, Портэм и дзэзешэ нэхъ ІэкІуэлъакІуэ дыдэхэм ящыщ. Адыгэхэм къахэкІ хабзэт хамэ хэгъуэгухэм къэралыгъуэ щызыухуэф, дзэ къыщызэзыгъэпэщыф, къэралыгъуэ зехъэн и ІуэхукІэ зэфІэкІ зиІэ лІы гуащІафІэхэр. Ар щхьэкІэ, абыхэм сыт ягъахъэми, я цІэр «хэхэст». Я псэ емыблэжми, дзыхъ къыхуамыщІу, къахущІэджэу, къахущІэплъу, икІэм икІэжым къаукІыжыпэу, – арат къызэрэкІуэкІыр. Насыпыр лІыгъэрэ хылмыкІэ къахъу щытамэ, насыпыфІэ дыдэ хъун хуея Джатэщауэ арат къыпэплъэр...

Джатэщауэ ещхъу хэхэсщ кхъухъзехуэ Ушакъ Пщымафи, сабийуэ и насыпыншагъэкІэ Тыркур псэупІэ зыхуэхъуа адыгэлІыр. И псэр дзэпэкІэ иІыгъыу, и нэгущІэкІ гъащІэ дыджым, къэзыухъуреихъ хъэ зэрышхым и бын тІэкІур зэрацихъумэн Іэмал къахуилъыхъуэу, абыхэм адыгагъэр, адыгэбзэр яІэныхункІэ шынагъэ къищтауэ, – аращ Пщымафи зэрыпсэур.

ГъэщІэгъуэнщ Пщымаф и щІалэ Чэруан и хъыбару авторым къиІуэтэжри, урыс воеводэ Репнинрэ абырэ зэрызэрыцІыху щІыкІэри. Репнин Урысейм ешэ натхъуэдж лІакъуэм щыщ адыгэ щІалэщІэр... иужькІэ адмирал Ф. Ф. Ушакову, урысей хыфІыцІэ флотым и къызэгъэпэщакІуэу цІэрыІуэ хъунур...

Елмэсыр зэрытхакІуэ нэсым и щыхъэтщ романым узыщрихъэлІэ цІыхубз образ хъэлэмэтхэри: Мелыч, Махъэ, Зулий-дахэкІей, Самия, Рабия сымэ. Зэмышхъэрэ зэхуэмыдэу. Щхъэж и теплърэ и гупсысэрэ иІэжу.

ИтІанэ шапхъэу гъэлъэгъуапхъэр сыт жыпІэмэ, Елмэс Іэулдин и бзэ щІэгъэщхъуэжарщ. Адыгэбзэ къекІу дыдэ Іурылщ Елмэсым, псалъэр мащІэрэ купщІафІэу.

Мис Анфокъуэ и щІалитІым къахуищІ уэсытыр: «...деуркІи хъэдэлускІи евмыгъэлей: хуэщІахэр къыфщІэмынэкІэну, тхъэмыщІэхэр къызэмыхъуэпсэну, абы щІевмыгъэгъу... азыхэзыр пщІыхъэпІэу дыкыфхуэкІуэ хъумэ, зейншэхэм гу ялыфтэ, фызабэ быныфІэхэм фахуеплгъэкІ, жьыщхъэ закъуэхэм фи гущІэгъу ялъывгъэс...»

Мы сатыр зыщыплІым зэманьфІрэ Іуэхугъуэшхуэрэ къызэщІэзыубыдэ программэ псо якІуэцІылыщ: я адэр лІа нэужь, абы и дауэдапщэр, щІалитІым сыт хуэдэ щІы-

кІэм тету дахыным, нэхъ иужьыІуэкІи адэмрэ анэмрэ я псэм хуащІыпхъэ гулътэри. Абыи къыщынэркъым: уэсэтым къегъэнахуэ дунейм ехыж лЫр зыхуэдэр, абы и цІыхущІыкІэр, гупсысэрэ шыІэрэ и бэу, зигъэпІиин и мыхъэлү ар къызэрэкІуэкІар...

Адыгэбзэм лъэмыкІын шыІэ, ар Іэрыхуэу шыбгъэлажъэм и деж! Елмэсым ар хузэфІокІ. Адыгэшым теухуауэ персонаж гуэрым, Къасболэт, моуэ жеІэ: «Нэуэд, лъэдий псыгъуэ... И гъуэбзиикІэр Іэгум ижыным хуэдэу, и сокур пщащэ ишэгъуэм и щхъэц къежыыхауэ, и бгъэгур уардэу, и фІалтхэхэр джатэу...» Мыр усэ хъэзырщ, Къасболэт мыгусакІуэми. Апхуэдэщ Елмэс Іэулдин и адыгэбзэр – фоупсым нэхърэ нэхъ гуакІуэу, уи псэм дыхъэрэ уи Іэпкълъэпкъым зригуашэу.

Критик щыпкъэт, нэ жан зиІэ критикт Шэвлокъуэ Петр. Мы романым щытепсэлътыхъым абы зэригъэбелджылаци, «...гу лъумытэнкІэ Іэмал иІэкъым тхакІуэр сабийм (абы хуэдэу балигъми) я психологиим, я гум, я псэм шыщІэм, гурыгъу-гурыщІэхэм фІууэ щыгъуазэ къудейм къыщымынэу, а псори шэрыуэу, ІэкІуэлтъакІуэу сэтэй къызэрищІым, абыхэм я шыфэлІыфэмрэ я хъэлщэнымрэ тэмэм дыдэу зэрызэкІур, зыр зым къытепщІыкІуу зэрыщытыр нэрылъагъу зэрищІым. Ар, шэч хэмылзу, тхакІуэм бгъэдэлъ Іэзагъэм и щыхъэтщ».

* * *

Нэхъ Іээжу Елмэсым итхащ «ЛЫжымырэ шыжбым-рэ» повестыр.

Мы тхыгъэм къиІуатэр ди лъэпкъ прозэм нобэр кыздэсым къыщамыІэта Іуэхугъуэщ: ГУЛАГ-р зи нэгү щІэкІа цІыхум и хъыбарщ.

ТезэкІуэж Зракъуш лэжыыгъэ и пІалтэ зыщІэ, зи гуащІэрэ зи пщІэнтІэпскІэ псэуж цІыху къабзэщ. Абы мылтъку лей бгъэдэлътэкъым, ауэ зыхуей игъуэтырт, ар къраудэкІри «кулак» цІэ жагъуэр къыфІащ; къуажэм дэсхэр колхозу щызэхыхуэ пыІэзэфІэхъ зэмант, псэжьхэри Іуэхум «холІыфІыхъри», лажэ зимыІэр ягъэтыс, арыххэуи къимылэжъа жыхъэнмэ мафІэм лІы хейр кІуэрэ пэт лъакъуитІкІэ хоувэ...

Илгъэс тІощІкІэ къэтауэ, къытралътхъар игъэври къаутІыпщыжауэ, и къуажэжъ къегъээж Зракъуш, фІууэ хуэтІорысэ хъуауэ, и къарури кІуэщІауэ. АрщхъэкІэ къызыыхыжэж и хъэблэр къыхуэцІыхужыркъым: хэт унэщІэ игъэуващ, хэти иІэпхъукІащ; езым и лъапсэ ды-

дэми унэщІа иращІыхъат, кызыэринэкІа и унэжыыр итыжтэкъым... Апхуэдэущ повестым кызыэрыщІидзэр.

Абы щыгъуэ Зракъуш насыпыншэм кыыхуэнэжар тхэмахуэ бжыгъэт. Повестым и сюжетыр ІэкІуэлъакІуэу егъэпсри, авторым мыр хуэфІокІ: а зэманым къриубыдэу Зракъуш зыхэхуэ къэхъукъащІэхэмрэ абы и гукъэкІыжхэмрэ екІуу зэхэхуэнауэ, ахэр зэзэгърэ зым адреир кызыэщІигъэнахуэу, ди пащхъэ кърелъхъэф.

Лъэхъуэщым и нэгу щыщІэкІар игъэдаущыжи хъунутэкъым сытми зи псэ къэзыыхыжа тхэмыщІкІэм. Абы къытекІухъат апхуэдэ къалэн зи пщэ илъхэр, унафэ гуащІи кыыхуащІат («...лъэхъуэщым щесхъэкІа гъащІэм и ІуэхукІэ си жьэр зэрызэтедар – ари щхъэфэд мыхъуу, хуэзэжущ»).

ИкІи тхакІуэм мыпхуэдэ Іэмал къегъуэт: Зракъуш и щхъэ хуэпсалъэж щІыкІэу егъэпсалъэри, абы тхылъеджэр щІегъэдэІу.

XX-нэ лІэщІыгъуэм псэуа американ тхакІуэшхуэ, романист Э. Хемингуэй а Іэмалым икъукІэ хуэІаижът: персонажыр джэдум е хъэм епсалъэ хуэдэу ищІырти, а щІыкІэм тету абы и гупсысэхэм, и гурыгъу-гурыщІэхэм тхылъеджэр щыгъуазэ ищІырт. Хемингуэй и тхыгъэ нэхъ цІэрыІуэ дыдэми («Лыжымырэ тенджызымырэ» – Нобель и саугъэтыр кызыэрихъам) ар щыболъагъу – Сантьяго лІыжыыр щІэмычэу «йоуэршэрылІэ» къиубыдыну зэщэ бдзэжьейжыым.

Ещхыркъабзэу – Зракъуш шыжъым «йоуэршэрылІэ». Ари шыжъ кызыэрымыкІуэ зыгуэрти («нэгъабэ лъандэрэ губгъуэм итщ, цІыху дэнэ къэна, хъэ къудей кыыхуемыплъэкІыжу»). Ауэ а шыжъми езым и хъыбар иІэжт: ар Зракъуш бжыэфкІэ ипІауэ щытат, быдзафэ цІыкІуу къищэхури...

ЦІыхум и психологиер кІуэ пэтми нэхъ куууэ, нэхъ ІупщІу къэзыгъэлъэгъуэну хущІэкъу ди лъэпкъ прозэм и гъуазэ укъэзымыгъэпцІэжынхэм ящыщ зыщ «Лыжымырэ шыжымырэ» повестыр.

...Мы тхыгъэ кІэщІым мыпхуэдэ кІэ игъуэтмэ сфІэзахуэщ: Елмэс Іаулдин хуэфашэ пщІэмрэ увыпІэмрэ ди лъэпкъ литературэм и тхыдэм щиубыдыжыну и чэзу хъуаш.

ЦЫР ЗЭТЭЗЫНГЭЭР

(Тхьэггээзит Зубер)

Тхьэггээзит Зубер адыгэ поэзиер зыггэбжыфIэ ди усагIуэ нэхъ пажэхэм ящыщ. Куэд щIащ абы и творчествэр ди лъэпкъ литературэм и тхыдэм едзыгъуэ екIуу зэрыхэувэрэ.

Тхьэггээзитым тхэн зэрыщIидзэрэ илгъэс хыщIым нэблэгъащ. 40–50 гъэхэм я зэпылгыщIэм ирихьэлIэу курыт еджапIэм щIэс щIалэгъIэм и IэдакгъэщIэкI тхыггэхэр республикэм адыггэбзэкIэ кытхыдэкI газетхэм, «Кгъэбэрдей» альманахым япэ дыдэу кытхыгъуэ щIедзэ. Зубер и япэ тхылгыр – «Бгым сыдокI» зыфIищар – 1960 гъэм дунейм кытохъэ. Абы мыгъуэу кытхыгъэбзэкIуэ «Тэрч макгъамэхэр», «Джэргъэджэжыр», «ЩIымрэ уафэмрэ», «Гугъэр», «Кгъеблагъэр», «Гуапагъэр», «Усыггэхэр», «Усэхэр», н. (адыггэбзэкIи урысыбзэкIи кытхыдэкIар зэхэту тхылы тIогъIым щIегъу).

А зманым кгъиубыдэу Тхьэггээзит Зубер ди кгъэралым щыщIэрыIуэ усагIуэ хъуащ. Россиемы щызекIуэ литературэ сауггъэт лгъапIэхэри кытхыгъаггъэфгъащ. А пщIэ лгъагэр Тхьэггээзит Зубер кгъилэгъащ и гуащIэдэкI хгъэлэлкIэ. Зэрысабий лгъандэрэ ар псэкIэ хуолагъэ поэзием и лгъагапIэ узыIэпызышэм хуэкIуэ лгъагъуэ гугъусыггъур ерыщу кгъэхутэным.

*Си натIэ дыдэм кгъеггъэпщыуэ
Хгъум бгым зы мывэ кытхыгъуэхун,
ЖысIэу сэ си пIэ сижыгъауэ
Ггъуэгъуанэр сигу измыггэхун!*

Апхуэдиз ерыщаггъэрэ лгъыггъэрэ хэмылгъу усагIуэм лгъэбакгъуэ ича – щыхупIэ лгъэныкгъуэмкIэ иггъэзауэ бжы. ЛгъагапIэм хуэкIуэ лгъагъуэр зымыутIыппщыным и нэрыггъуэ кгъэплгытэ хгъуни мыр:

*Зы бгыщхгъэ си лгъэр зэ нэгъхгъэсым,
Гур бггъэм кытхыгъофэ ислгъэмей.*

*Гэдакгэжъяуэ ещГри –
Си псэм
Лгыхгуэу щГедзэж нэхг бгы кгуейщГей.*

Апхуэдэщ усакГуэм и Гуэхур. «Дахаггэм и псэр кьи-уГа» закгуэмэ – кгэггээзж ищГэрктым. Гухэлъ пасэм пэлгытащи, махуэ кгэс дэнэ кгэна, сыххэт кгэс нэхгри узэщГеубыдэ.

Гухэлъ пасэ. Гу. Псэ.

Поэзие.

Мыхэр зэггунэггу кгудейктым – зэГыхлы дыдэщ. Дауэ щрети, Зубер и лирическэ лГыхгужтым кГэрызэ-ггэнущ хуэшыпсэ мащГуэ кгэГуэта мыпхуэдэ хгыбарыр (ар езы шыпсэ дыдэри поэзием и хамэктым). Ар щГалэ цГынэу гухэлъ пасэр кгыхуепсыхщ, кгыхуеблаггэри – и нэкли и пэкли и ныбжгэггухэм кгахэмышц зы хгыджэбз цГыкГу гуэр нащхэкГэ кгыггэлгэггуащ. Абдеж дыдэм щыщГэдзауи а хгыджэбз цГыкГур тхэгГухуду кгызэредзэкГ. И теплгэми даггуэ имыГуэ. И щГыкГэри псэм дыххэу. И псэлгэкГэри жэнэтбзу макгыу.

ЩГалэщГэм кгыхуэнэжыр зыт – псоми кгахэлыдыкГ а тхэгГухуд закгуэм хуэусэн. И псэм фГыуэ илгэггуа пщащэ цГыкГур еггэлегуэ зэрыдахэм куэдрэ тепсэлгы-хгэ, абы и хгуэреггэри мымащГуэрэ кгэзыфыхгэ щГалэм зы зэман гу лгэтэ а и мыггуэ закгуэр щГым зэрытетым (щГыми нэ лейкГэ еплгу, абыи япэм гу зылгымыта да-хаггэ кГэрилгэггуэу щГедзэ). Мыжыжгэу бгыжхгэри кгыщытщ. Бгыжхгэри – аращ. Уафэри – аращ. Махуэ-кГэ дымылгэггу, пшапэр зэрызэххэуэ зэщГэпщГыпщГуэ кгытГысхгэ ваггуэ цГыкГухэри – аращ. Псори, псори телгыджэу дахащэ – пщГыхгэпГэ узэГэпызышэм кгыххэтэджыкГа нэхгей. Ауэ...

Икли а псоми, а «ауэми» теухуа усэ куэд дунейм кгы-тохгэ. Усэхэм поэми кгакГэлгьокГуэ.

А псори Лгэггуныггэм, Гуапаггэм, ЦГыхуггэм кгыпкгырыкГаш. УсакГуэм дахаггэр зэрызыхищГэм кгыхэкГаш.

Поэзием кгежгэпГэ хуэхгу хабзэр дахаггэрщ. ЩГэи ггуни илэжктым цГыхур кгэзыухгуреихг дунейм даха-ггэу хэлтым. Кгэнэжыр зыщ – ар кгэлгэггун хуейуэ аращ. Зи псэр Гиблис езымышцэжа дэтхэнэми хузэфГэкГы-нущ а дахаггэр кгылгэггуну, абыи гукгыдэжрэ дэрэжэ-ггуэрэ кгыритынущ. Ауэ... Кгылгэггу кгудей мыхгуу, а дахаггэр гурэ псэкГэ зыхищГуэ, езым илгэггумрэ зыхи-щГэмкГэ нэггуэщГым дэггуэшэфыр усакГуэщ:

*Дыггэм, иджыри къыщІэмыкІу,
КъуэкІыпІэр плгъжъу къриІат,
Сыздеплтым, си гур къигуфІыкІу
Дахаггэм си псэр къиуІат.*

«Зыкъэтплгъыхынщи – хэку дахаггэр шабзэшэу ди гум пхыкІынщ», – шыжеІэ Зубер нэгъуэщІ и зы усэм. Дахаггэм зи гур къиуІа, ар зи гум шабзэшэу пхрыкІ усакІуэм и нэр зытеплгъэ псом я щэхури къыхузэІуахыну сыт хуэІуа? Ар къабыл пщыхъумэ, сыт хэлъыж – тхылъ зэІухам къриджыкІым хуэдэу Зубер къызэрыбжиІэфынур уи фІэщ пщІыну: къуршхэм и гукъеуэри, мэххэм я псысэри, псыр зыгъэгъуазэри, щІыр хэзыгъаплгъэри, вагъуэхэр зыгъэкІэзыри...

Удэзыхъэху гурыхъщ Тхъэггэзит Зубер ди нэгу къыщІигъэуэ дунейр. Абы дыггэр щабэу къыщопс, псыхэр Іэдэбу щокІуэсэх, жбыбгъэми гуапэу ІэплІэ къыщыпхуэщІ. Пэжщ, дыггэр пшэм щыщІилгъафи, псыхэр къэукъубийуэ хъийм щикІи къохъу, ауэ псори зэрызыгъэубыдыж, псори зэзышэлІэжу зэгурзыгъаІуэ къаруи щыІэщ абы... Ар – щабаггэ, гуапаггэщ, лгъагъуныггэщ.

*Гуапаггэр ару сфІоуІыр
Мы щІыр зэтезыІыггэр.*

Зубер ІупщІу зэхех щихуитІ зэбггэдэтым гухэлъ зэрызэхуаІуатэр, тхъэмпэ цІыкІуитІыр зэрызэпсалгъэр...

Дауи, ар хэт и дежкІи сыт щыгъуи нэрылгъагъукъым. Хэбггэзыхъмэ, ар пщІышыпсэу къэзылгъытэхэри гъунэжщ. Ауэ, тщІэ-дымышщІэми, гуапаггэрэ лгъагъуныггэкІэ быдэу псыхъауэ щымытамэ, мыпхуэдиз фэсэдыггэ зытращІыхъ щІыр «факъырэ кхъуейуэ» зэгъуэщэу зэрыхэкІуэдэжрэ куэд щІати...

УсакІуэ Тхъэггэзит Зубер ар псэкІэ зыхешІэ. Къэхъуггэм зэи щигъущыкІ хъунукъым псэущхъэхэм, къэкІыггэхэм яку зэхуилъ зэрылгъытэныггэр.

*И Іэгу фІыцІэмкІэ щІиІэтэу
ИІыггщ жыгыжбъым абгъуэ нэщІ.*

Дей жыгыр бжэндэхъум, «гур къилгъэу», поплгъэр щыкъуртыну зэманым, абгъуэри хъэзыру хуеггэпІий абы къришыну шыр цІыкІухэм яхуиусыну уэрэдым езыри дэгъэггэнущ. Апхуэдэу, зэрылгъытэрэ зэхуэггэкІуатэрэ, гуапаггэрэ лгъагъуныггэрэ яку имылъу, зэдэкІуэкІыфынутэкъым щІы щІыІум цІыхум тралгъагъуэ псор.

*Мы дунеижьыр зэрыщыту
Анэ быдзышэм ханГыкГаш.
...Сабийр анэбггэм хуумыггэти, –
ЩГыр дыггэм,
Дыггэр – щГым пыкГаш.*

Ахэр псори – щГыри, дыггэри, к'ээкГыггэхэри, псэушхьэхэри, цГыхухэри (ящГэж-ямыщГэжми), – зэпыщГаш, зэрыГыггэщ, я Гүэху куэдкГэ зэхэлъщи – зы бынунагг'уэм хуэдэщ. ЦГыхуми л'юс хуэфэщэж гулбытэ (езым абы пщГэ хуимыщГми!): щГыр зы дак'ыкг'э псэхуг'уи имыГэу мэджэрэз – и г'уэагуанэр зэ зэпигг'эумэ, псэ зыГут дунейм к'ытенэжынук'ыми. Ауэ щыхг'укГэ абы, а щГым, зы хьэтыр гуэр л'ысыпх'этэкг'э? Зубер и «ПщГыхьэпГэ» поэмэм щотхьэусыхапэ ар:

*«...зы хьэдзэ – лг'хуэн и нетым –
Щхьэмыж сымыщГу фэ флг'эгг'уа?!
Си гущГэм машГэрэ к'эивдзакг'ым –
Сывгг'эсыжыну – шэ к'ээллг'а.
Ауэ зы к'гуэпс к'ыдэзгг'экГауэ
Зы ажалышэ фэ флг'эгг'уа?!»*

УсакГуэр зэреплг'ымкГэ, дунейр нэгг'уэщГ зыгуэр хг'ужынут, цГыхуитГым псалг'эрэ акг'ылрэ зэщагг'уэгту есатэмэ.

*ЦГыхум япэу и лг'эбакг'уэр
Зэрыщичрэ мы дунейм,
Ар псэуфыркг'ым и закг'уэ,
Ныщогугг'ыр зыр адреим.*

ЦГыху псор зэхуэдэкг'ым. ГуащГэмащГэ г'унэжщ. Абыхэм ядэГэпыкг'упх'эщ.

*Дамэ ятету к'галг'хуакг'ым псори.
Уэ зы дамэнишэ зыдэГэти
ЩГыф ар нэгг'уэщГым емыхг'уапсэ...*

А ГэнатГэм зыпыГубдзмэ, уи цГыху к'галэныр умыгг'эзэщГэжу аращ:

*Дунейр уэрынишэу зэтес хг'уну
Зы махуэ закг'уи уигу к'ыумыгг'экГ.*

Цыхугъэм ухуэлажьэурэщ, нэгъуэщым узэрыгу-
рыуэн Iэмал къэплъыхъуэрэщ – уэ езым цыху кы-
зэрыпхэщыкIыну:

Къуэшыгъэрщ къозытыну уэгур!

Апхуэдэу, – «цыхуитым я кум дэлъ лъагъуэр ищIын
нэрылъагъу», – а Iуэхугъуэ мытыншыр зэи IэщIыб
ищIыркIым усакIуэм. КъызэрысфIэщIымкIэ, аращ темэ
нэхъыщхъэу Тхьэгъэзит Зубер и лирикэм пхрыкIри.

А темэр къыгуэхыплэ имыIэу епхэщ усакIуэм фIы-
щэу илъагъу и лъахэм, абы и теплгъ уардэм. «ЩIылтэ
къэушыр, псыхэр, мэзыр. Къуршыщхъэр усэм щыз-
гъэфIэн» – а и IэщIагъэ дахэм Зубер сыт щыгъуи хуэ-
жыджэрщ.

Тхьэгъэзит Зубер псалгъэ хэщыпыхъакIэ зыхуегъазэ
къэзылтхуа хэкум, зэфэ псым, зытет щIым, зыплэ къэ-
ралым. Темэ къищтэм и ныбжькIэ усакIуэр ягъэунэхур-
кIым. Мыпхуэдэ темэхэри, дауи, ЗуберкIым япэу къе-
зыхъэжъар. Ар наIуэу щыболъагъу Зубер «Сыщалъхуа
щIым» зыфIища и усэ кIэщIым:

*ПхуэщI лъагъуныгъэр бжъэ гуащIэщ,
Нэхъ гуащIэ хэт еIуба!
Уихуам уислгъээнти си IэплIэм
ПхуэщIынт семышу ба.*

*Цыху пэжхэм си гур хуэпэжу
Уэращи сэ сызыпIар,
Си гум уихункIым щIы фIыцIэу
Быдзышэ хужь сыщэфар!*

«ЩIы фIыцIэу быдзышэ хужь сыщэфар» – си фIэщ
хъункIым мыбы зэ къеджауэ зыщыгъуипщэжын цыху
дунейм къытекIыну! Мы сатырийм фIэкIа имытхатэми
усакIуэ щыпкIэ хужыплэ хъунути Зубер: кIэщIу икIи
екIуу («фIыцIэм» сыт хуэдэу IупщIу хэплъагъукIрэ
«хужьыр!») усакIуэм къиIуэтэфаш куэдым я гум кы-
щыплэжъэжъами, я Iупэм къэсыпами, иджыри къэс
зыми къыжхэдэмыкIа.

Усэм, усакIуэм, поэзием, искусствэм, абы и лэжьакIуэ-
хэм ятеухуа тхыгъэ куэд иIэщ Тхьэгъэзитым. Жыплэ
хъунуц мыр Зубер тхэн зэрыщIидзэ лъандэрэ дэзыхъэх
темэшхуэхэм ящыщ зыуэ. Щитха зэманрэ я къэIуэтэкIэ-
къэгъэлъэгъуэкIэ IэмалхэмкIэ зэтемыхуэми, а тхыгъэ
псори зыкIэ зэщхыц: усакIуэм къызэрилъытэмкIэ, ис-

кусствэм и пщэм ди гъащІэм, дызытет дунейм къыщыдо-
хуэ нэгъуэщІ зыгуэрым хуэмыгъээщІэн къалэн лъагэ – абы
кхъахэри щІалэ гуащІэмащІэри бланэ къещІыжыф,
цІыхухэр гъунэгъуу зэрешалІэ, цІыхупсэхэр нэхъ нэху
зэхуещІ, псори зыгъэгулэз Іейми – цІыхумрэ цІыхугъэм-
рэ къыщыжу – ткІийуэ пэщІоувэф, и пкъыр зэрылан-
тІэми аукъудеи къимыгъэувыІау...

УсакІуэ ІэщІагъэм куэд щІауэ егъэгупсысэ Зубер.
Сыт ар жэщыбгми щІэмыжейр? «Хэт елъэІуар?» «Сыт
ар зыхуейр?» Фызабэ нэпсми щхъэ гугъу иригъэхьрэ?
Вагъуэми вагъуэижми щхъэ нэсрэ? Залымыгъэм йоны-
къуэкъу: «захуагъэр дыгъэу цІыху псом ягу ипсэу»
щыхъуну зэманым щІохъуэпс ар. ИкІи, «къигъэувыІа-
уэ усэм фочышэ Абы игъащІэм имылъэгъуами», «къы-
фІоуцІ – нэху щыхукІэ и гур мыусэм Пщэдджыжьым
дыгъэр къыщІэмыкІын!»

Художественнэ псалъэм и къарур инщ. Ауэ щыхъу-
кІэ, сыт ягъэ кІын – ди лъэхъэнэм и пащхъэ къит Іуэху-
гъуэ нэхъ пІащэ дыдэр абы, а псалъэм, и пщэ далъхъа-
мэ?

*Къэзмыгъуэту хъунукъым зэгур
Шэ къигъэувыІану псалъэ гуэр.*

Мы зы жыІэгъуэри пхурикъунц къалэн мытыншхэм
Зубер зэрызэрипщытыр кърибгъэлъэгъуэну.

Тхъэгъэзит Зубер ди щІалэгъуалэм нэхъыфІу яцІыху
икІи ялъагъу усакІуэхэм ящыщ. Ар къызыхэкІри
гурыІуэгъуэщ: литературэм къызэрыхыхъэ лъандэрэ
Зубер тоусыхъ щІалэгъуалэм, лъагъуныгъэм, насыпым.
Зи насып къэкІуэгъуэ щІалэхэмрэ хъыджэбзхэмрэ я
гум щыщІэр, я гухэлъ куухэр гъуээзджэу къыщыІуэта
усэхэр и куэдщ абы. Зубер и лирикэр нэхущ, гуапэщ,
псэм йохуэбылІэ, и лирическэ лІыхъужьыр щыпсэу ду-
нейми удимыхъыху къанэркъым. Арагъэнуц ди макъа-
мэтххэми Тхъэгъэзитым и усэхэм мардэ имыІау зыщІы-
хуагъазэр. Балэ Мухъэдин, Къардэн Хъэсэн, Темыркъан
Борис, ХъэІупэ ДжэбрэІил, нэгъуэщІхэми макъамэ хуат-
хащ Зубер и усэу мымащІэм. ХъэІупэ ДжэбрэІил и за-
къуэ къылгысу уэрэд 30-м щІигъу итхащ.

Зубер и усэхэм яхэбгъуэтэнущ ауан ткІыбжькІэ
шыуаи, гушыІэ жанкІэ псыхъаи.

Тхъэгъэзитыр сабийхэми ІэкІуэлъакІуэу яхуотхэ.
Абы къыдигъэкІа тхылъхэм яхэтщ еджакІуэ ныбжьы-
щІэ дыдэхэм яхуэгъэзауэ зыщыплІ.

Литературэм зэрызрагъэужь Іэмалу зыбжанэ щІауэ

к'юг'уэгурык'уэ зы бзэк'э шы'э тхыг'э купш'аф'э
нэг'уэщ'ыбзэк'э зэрадзэк'ыныри. Зубер мы 'уэхуми
хуэ'эижу зык'ыг'эал'эг'уаш. Абы адыгэбзэк'э ек'уу
зэридзэк'ащ Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Блок, Шев-
ченкэ сымэ, нэг'уэщ'э классикхэми я тхыг'э зыбжанэ.
Зубер адыгэбзэк'э к'ыг'эапсэл'гаш бал'к'эр усак'уэ
гупышхуэ, Кулиев К'айсыни абыхэм яхэтыжу. Ауэ
нэх' лэжыг'гэшхуэу Тхьэг'гэзитыр зыпэщ'этар грузин
усак'уэ ах'ырзэман Шота Руставели и «К'эпл'эныфэ
зыщыг'э зек'уэл'э» поэмэ уах'тыншэрщ. Поэмэр адыгэб-
зэк'э зэридзэк'ыным Зубер триг'эк'уэдащ ил'эсипш'э.

Тхьэг'гэзит Зубер теухуа псал'эмак'э тхак'уэ нэ-
х'ыж'хэм мызэ-мыт'эу к'я'этащ. Газет, журнал напэ-
к'уэщ'хэм зэк'ым зэрытетар усак'уэшхуэхуэ Тихо-
нов Николай, К'ыщок'уэ Алим, Кулиев К'айсын,
нэг'уэщ'эхэми Тхьэг'гэзитым к'ыхуаг'гэфэща щытх'у
псал'э гуапэхэр.

Тхьэг'гэзит Зубер и творчествэр ди л'эпк'э литера-
турэм и тхыдэм зэрыхых'эрэ куэд щ'ащ. Абы и тхыг'э
нэх'ыф'эхэр хрестоматием ихуаш, курыт еджап'эми
университетми щадж, критическэ, к'эхутэныг'э, дип-
ломнэ лэжыг'гэхэр траухуэ. Тхьэг'гэзитым и творчес-
твэр л'абж'э яхуэх'уу я к'эхутэныг'э лэжыг'гэхэр
ятхаш Нало Заур, Х'эк'уашэ Андрей, Шэвлок'уэ Петр,
К'урэшын Бет'ал, К'х'уэ'уфэ Х'эчим, нэг'уэщ'э куэдми.
Ауэ псом нэх'рэ нэх' 'эзэу абы тетхых'эр иг'уэ нэмысу
дунейм ехыжа Сок'ур Мусэрбийщ.

Тхьэг'гэзит Зубер и творчествэр ди Хэкум щызэ-
л'гаш'ысам, ди к'эралым щыпсэу л'эпк'хэм я бзэк'э
к'ызырэйдэк'ым к'ыщымынэу, к'эрал г'унапк'эми
щх'эдэхаш. Абы и усэхэр зэрадзэк'ащ х'эрыпыбзэк'э,
венгрыбзэк'э, болгарыбзэк'э.

Тхьэг'гэзит Зубер и зэманыг'уэщ, и к'яру ил'гы-
г'уэщ. Япэми хуэдэу, Зубер иджыри хуэх'эзырщ Да-
хаг'эм, К'ябзаг'эм, Гуапаг'эм хуэусэну.

Тх'эм ухуш'иг'гэх'э, си ныбж'эг'уж'!

КЫЗЫХЭКИ ЛЭПКЫМ ХУЭФАЦЭУ

(ЩоджэнцЫкІу Нинэ)

Москва к'балэм, дунейпсо литературэм и институтым (ИМЛИ), а махуэм щекІуэкІырт иджырей хамэ к'эрал романым теухуа зэІуцІэ. Щыхьэрышхуэм дэт вузхэм, институтхэм я лэжыакІуэхэм нэмыщІкІэ, абы к'ыныщы-зэхуэсат Урысейм и г'уонапк'эхэм щызэбгрыдза еджапІэ нэхыщхьэхэм я лЫкІуэхэри. Хамэ к'эрал к'ыикІа еджаг'эшхуэу зэІуцІэм к'рихьэлІахэм я бжыг'эри мащІэтэк'ым.

Иджырей дунейм щекІуэкІ к'эхъук'ящІэ ткІыбж'хэм дауэ ех'уэлІэрэ нобэрей романыр? Сыт ар нэхъ зыхуэлэижыр? Сыт зыпэмыл'эщу к'анэр? Езы жанрми сыт хуэдэ зэхъуэкІыныг'эхэр иг'уэтрэ?

Мы ушцІэ мытыншхэм жэуап к'ыхуаг'уэатыну я мурадт ИМЛИ-м и зал Іэхуитл'эхуитыр нобэ хэщІапІэ зыхуэхъуа еджаг'эшхуэхэм. Абы яхэтт зы адыгэ цІыхубз.

«Псалгэ изот, – жеІэ тхьэмадэм, – К'эбэрдей-Балт'к'эр к'эрал университетым щезыг'аджэ, филологии щІэныг'эхэм я доктор, профессор, урысей вузхэм шылажэ американистхэм я ассоциацэми Америкэм и искусствэр зыджхэм я Обществэми хэт, Джордж Сорос и цІэкІэ щыІэ сауг'этым и лауреат ЩоджэнцЫкІу Нинэ».

ЦІыхубз л'аг'г'уафІэ, жьы щІэту к'отэджри, псалг'апІэм к'оохъэ. ИкІи, и нэ к'уэлэн дахэшхуитІым-кІэ гуапэу яхэпл'эу, залым щІэсхэм Іэдэбу захуег'азэ:

«ПщІэ зыхуэсщІ си коллегэхэ! Сэ ик'г'укІэ сфІэг'эщІэг'уэну сыщІэдэІуащ мыбдеж нобэ к'ыщапсэ-л'ауэ х'уам. ЗанщІэу жысІэнци, шэч к'ытезмыхьэжу к'эсщтэни щыІэщ, арэзы сык'эзымыщІи к'ыхэкІащ. Хуит сык'эфщІмэ, фи пащхъэ к'ыныщысІуэтэнут сэри Іуэхум сызэрешл'ыр».

Г'эхуауэ, игурэ и щхьэрэ зэтел'г'у мэлсалгэ ди хэкуэг'у цІыхубзыр. Залым щІэсхэри, дихьэхуауэ, абы йодаІуэ. Абы ящыщу зыри щІэупщІэрк'ым: «Хэт ар,

ЩоджэнцЫкІу Нинэр?» – жиІэу. ЩІэупщІэркЪым – яцІыхури. Мыпхуэдэ зэлупщІэм зи щыпэу кЪрихьэлІахэми яцІыху – и гуащІэдэкІкІэ, и тхыгъэхэмкІэ.

ЩоджэнцЫкІу Нинэ 1953 гъэм Налшык кЪалэм кЪыщалЪхуащ. Нинэ и адэр, Іэдэм, усакІуэ цІэрыІуэт. ТхапІуэ Теунэ Хьэчим и шыпхъут абы и анэр, Лиуазэ. ДэнэкІэ зигъазэми, сабийм и нэм псом япэу кЪыІуидзэр тхылът. Си фІэщи хъуркЪым ар гуащэ гъэджджэгуным зэрелІэлІаишхуи щыІуэ. Езым и ныбжь хъыджэбз цЫкІуэхэм гуащэ щагъэджэгум щыгъуэ Нинэ кЪыхуэлэтын-кЪыхуэмыІэтыну зы тхылъышхуэ гуэрхэм закІэрищІэу шытауэщ си нэгу кЪызэрыщІыхьэр.

1960–70 гъэхэм Нинэ щоджэ Налшык дэт еІуанэ курыт школым. Псалъэм кЪыдэкІуэу жыпІэмэ, а школыр куэд щІауэ ябж Налшыки республикэми щынэхъыфІу, еджакІуэ цЫкІухэм щІэныгъэ куурэ гъэсэнгъэ тэмэмрэ нэхъ щагъуэт еджапІэу.

1970 гъэм, курыт еджапІэр фІы дыдэу кЪеухри, Нинэ щІотІысхьэ Къэбэрдей-Балъкъэр кЪэрал университетым, урысыбзэмрэ урыс литературэмрэ школым щегъэджэныр ІэщІагъэу кЪыхэзыха щІалэхэмрэ хъыджэбзхэмрэ ящыщ зыуэ.

Нинэ зэрыцЫкІу лъандэрэ художественнэ псалъэм итхьэкъурт. Предмет псоми фІуэ хэзагъэми, зыхилъхьэ щымыІэр литературэрт. МакЪамэ гуакІуащэм хуэдэу сабийр щІэдэлурт усэм и ІукІэм. ЩоджэнцЫкІу Алий, Пушкин Александр, Блок Александр, Есенин Сергей сымэ, нэгъуэщІхэми я усэхэм дихьэхауэ щІэджыІырт.

Нинэ и хьэлым, и цІыхущІыкІэм ехьэлІауэ мыбдеж нэгъуэщІи кЪыщыгъэлъгъуапхъэщ. Іэдэм цІыху щабэт, и макЪым зэи зримыгъэлэту, унагъуэм Іэдэбу, гуапэу яхушыту. Хъыджэбз цЫкІум и нэгу щІэкІырт адэм и лэжьыгъэм хуищІ пщІэр; зыгъэпсэхупІэ кЪыхуимыхуэу, и кЪалэным ар ткІийуэ зэрыпэщІэтыр; абы ищІэрт адреихэр иджыри щыжейм (пщэдджыжьыр сыхъэти 5-м) и адэр и тхапІэ стІолым зэрыбгъэдэтІысхьэр.

А зыри щапхъэу пхурикъунти. Ауэ Нинэ анэкІи ехъулІат. Лиуазэ, адыгэ анэм хэлъыпхъэ щэн угъурлы псоми къадэкІуэу, хуэфэщэн ткІиягъи бгъэдэлът. Ар зыкІи ещхътэкЪым быным затезыІэтыкІыурэ зыгъэунэхъу анэхэм (адыгэм ауэ жаІакЪым: «Анэр бын гъэкІуэдщ»). Щхьэх жыхуаІэр дунейм тетрэ темытрэ имыщІэу, лэжьыпхъэ Іуэху кЪыпэплъэмэ (ар гурыхьми, мыгурыхьми, абы темыщІыхьауэ), занщІэу зрипщытрэ ар зэфІимыгъэкІауэ емытІысэхыу Нинэ езыгъэсар и анэрщ,

Лиуазэщ. «Си шыпхъумрэ сэрэ ди анэм ет҃ысэхыпІэ кы҃ыдитыртэкъым, – жеІэж иджы Нинэ. – Ди пэшхэр зэ-л҃ыІумыхауэ е шыкхъухэр дымытхьэщІыжауэ зы дакхы-кыи дыщигхьэсынтэкъым». Иджы, профессор Щоджэн-цІыкІу Нинэ и тхыгхэ телхьыджэхэр кытезгхьэзэжурэ шыщІэзджыкІыжкІэ, сэ сигу кыокІыж и анэм теухуауэ абы кыызжиІэжар. Мыпхуэдэуи согупсыс: «Тхьэр арэ-зы кыыпхухъуи, Лиуазэ, Нинэ апхуэдэу зэрыбгхьэсам папщІэ. Дауи, уэ хэпщІыкІыркыым Нинэ зи Іуэху зэри-хуэ кыомым. Ауэ... Нинэ хузэфІэкІыр зыхуэгхьэкхьэру-ункІэ хъунур гугхьуехым зыкІи кыыпимыкІуэт, щхьэх дэнэ кхэна, кхэувыІэжыкІэ зымыщІэу, зы дакхыкыи имыгхьэкІуэд жыхуаІэм хуэдэу лажьэрщ, апхуэдэу ар езыгхьэсари уэращ».

Литературэр зищІысымрэ абы лхьэкІынур зыхуэ-дэмрэ нэсу Нинэ шызыхищІар университетым щеджа илхьэхэрщ. ЕгхьэджакІуэхэм зыхуагхьэІушымрэ езым тхылным кхьриджыкІымрэ зэхилхьэжурэ, Нинэ тІэкІу-тІэкІуурэ кыызэІуех дуней телхьыджэ – художественнэ псалхэм и дунейр.

А дунейр кІуэ пэтми нэхъ узыІэпишэу, укхымыгутІып-щыжыххэу дахащэт. Ауэ... Дахэми и закхуэтэкъым: ар инт – гхьуни нэзи зимыІэж тенджызым ярейуэ. Тенджы-зым ещхъуи и куэдт: укхэзыгхьэуІэбжыи, укхэзыгхьащти, укхэзыгхьэшынапи...

АпхуэмыдэнкІи Іэмал иІэтэкъым. Лхьэпкххэм я гура-щэмрэ гужыгхьэжымырэ, лІэщІыгхьуэхэм я гуапэмрэ гуауэмрэ, цІыху мелуан куэдыкІейм я гурыгхьу-гурыщІэ зэмылІэужыгхьуэхэр, гхьащІэм кыыщыхъу-кыыщы-щІэр – гущэкху уэрэдым кыыщыщІидзэрэ гхьыбзэкІэ иухыжу, дунейм и блэкІар, нобэрей гхьащІэр, пщэдей зызыгукхуэдиину кхуэпсхэр, БлэкІари, Иджырейри, КхьэкІуэнтури зыуэ шызэхэжабзэж Зэманыр, – а псори шызэхэхуэж «тенджызыр» дахэ кхудейтэкъым. Ар икІи абрагхуэт. ИкІи шынагхуэт.

Ауэ тенджыз дыдэри цІыхум егхьэунэху, едж, абы и нэщэнэхэр кхьехутэ. Апхуэдэу, литературэкІэ зэджэ тенджыз абрагхуэри зэрадж, абы щекІуэкІ Іуэхугхьуэ-хэр кыызэрахутэ Іэмал гуэрхэри шыІэщ. Ар ІэщІагхьэ зыхуэхъуа еджагхьэшхуэхэм я ІэдакхьэщІэкІхэм дехьэх Нинэ. Иджы ар тхакІуэм кхьІэпыкІа тхылным кхьеджэ кхудейкІэ кхэувыІэжыртэкъым. Абы зригхьэщІэну хуейт а тхылным хуатхыжари, ар зытхыжам гу зылхы-тари, гулхьытэ зыхуимыщІу кхэнари... КІэщІу жыпІэмэ, студенткэ ЩоджэнцІыкІу Нинэ тІэкІу-тІэкІуурэ кхэху-такІуэ ныбжыщІэ кхыщІыкІыу арат. И ныбжыкІэ щІа-

лэми, а кѣэхутакІуэр зэчий зыбгѣэдэлът, и щІалагѣэм хуумыгѣэфѣцәнү куэдым гу лѣитэрт. Ар белджылы кѣищІащ университетыр кѣыщиухым Нинэ диплом лѣжыгѣэу кѣигѣэтІылѣа тхыгѣэми (ар зытеухуар американ тхакІуэ Вулф Томас и творчествэрт).

1975 гѣэм ЩоджэнцІыкІу Нинэ, университетыр фІы дыдэу кѣеухри, а гѣэ дыдэми ИМЖИ-м и аспирантурэм щІотІысхѣэ, 1980 гѣэми и кандидат диссертациэ пхегѣэкІ (ари зытеухуар и диплом лѣжыгѣээр зытриухуа тхакІуэрт – Вулф Томас).

1979 гѣэм ЩоджэнцІыкІу Нинэ КѣБКѣУ-м, хамэ кѣэрал литературэмкІэ шыІэ кафедрэм, шылажѣэу щІедзэ, япэщІыкІэ ассистенту, итІанэ доценту. Лажѣэурэ, 1996 гѣэм, кѣыкІэлтъыкІуэ и диссертациэ пхегѣэкІри, филологие щІэныгѣэхэм я доктор мѣхѣу, илѣэситІ докІри, 1998 гѣэм, профессор цІэри кѣыфІащ.

* * *

Зауэшхуэм и зэманми, абы кІэлтъыкІуэ илѣэсхэми ди пединститутым (иужькІэ университетым) шригѣаджэу шытащ Пипинис Владислав Феликсович. Ар икѣукІэ цІыху гуапэт, и лѣжыгѣэ ІэнатІэми гурэ псэкІэ бгѣэдэтт. И лекциэ купщІафІэхэмкІэ абы студентхэр дригѣэхѣхырт хамэ кѣэрал литературэм и тхыдэм.

ИужыІуэкІэ, 60 гѣэхэм, абы лѣжыгѣэу кѣыхуэхѣуащ Каюмовэ Рано Абдунабиевнэ. Ар и ныбжькІэ щІалэт, зыхуеджари нэхѣ зыхуэІэижъри кѣуэкІыплэ литературэрт (нэхѣ тэмэму жыплэмэ, Индием шызекІуэ бзэ зыбжанэм ящыщу урду жыхуаІэмкІэ тхэ авторхэм я творчествэрт). Хамэ кѣэрал литературэр ди вузым зэрыщадж программэмкІэ бжыпэр зыІыгѣри сыхѣэт бжыгѣэр, кѣыдэхуэ щІагѣуэ щымыІэу, зытрагѣэкІуадэри кѣухѣплэ авторхэм я творчествэрт. Абы кѣикІырт щІэуэ ІэщІагѣэ зригѣэгѣуэтыжыным ярейуэ Каюмовэм лѣжыгѣэ гугѣу дыдэ кѣылтъыкѣуэкІауэ. Ауэ Рано Абдунаибовнэр гугѣум щышынэу кѣикІуэтыжакѣым, езым ищІэри и гѣукІэгѣэсэным щимыбзыщІу, щимыгѣэпщкІуу, хузэфІэкІ псомкІи абы дэІэпыкѣуащ.

Ерыщу, инату зи ІэнатІэм бгѣэдэт цІыхубзым куэд хузэфІэкІащ. 70–80 гѣэхэм абы кѣызэрегѣэпэщ хамэ кѣэрал литературэр студентхэм егѣэджыныр ІэщІагѣэ зыхуэхѣуа егѣэджакІуэ гуп (Великановэ Р. Ф., Тетугев Б. И., н.), мыгувэуи кафедрэ щхѣэхуэ, япэм ззи щымыІауэ, университетым кѣыщызэІауах – хамэ кѣэ-

рал литературэм и кафедрэ (1977). Шэч хэмылгу, а кафедрэщлэм и лэжыгыгэр зыунэтгу, а егъэджакгуэ гупым щапхгэ яхуэхгуу щытар Каюмовэрщ. А зэманым абы кыищлыклат зи предметым фыгуэ хэзыщлык, студентхэр зыгъэгупсысэ, тезыгъэгущхуэ икйи дихьэххуэ къэхутэныггэ лэжыгыгэм къезышэллэф егъэджакгуэ.

Щоджэнцлыкгу Нинэ курс нэхъыжьхэм щыхэсам мис а зи лэщлаггэм икыуклэ хуэлэйижь егъэджакгуэрэат кыищхьэщытар.

Пэжщ, университетым Нинэ кыищицла псор Каюмовэм деж хуэпхэ хъунуктым. Студентыр зэреджэ илгэситхум къриубыдэу и пащхьэм щызэблэклэ егъэджакгуэ пщлы бжыгъэхэр. Дауи, ахэри зэхуэдэктым. Къапкърыкйри зэщхьктым. Ауэ пэжыр пэжщ: егъэджакгуэклэ узэджэ хъуну дэтхэнэри а иригъаджэ щлалэггуалэм (асыхьэтым ар абыхэм зыхащлэ-зыхамыщлэ емылгытауэ) езым флэкла нэггуэщлым кыпкърыкйину щымыта фыггуэ гуэрклэ хуоупсэ. Щоджэнцлыкгу Нинэ университетым кыищлыха щлэныггэми егъэджакгуэ куэдым я лэужь щызэхуохуэж. Абы ещхьыркъабзэу пэжщ мыри: Нинэ и гупсысэр нэхъ кыищыжэпхэ лгэхъэнэм абы гъуазэ нэхъ хуэхъуар Каюмовэрщ. Ар гупщл кыищщел университетыр къэзыух хъыджэбзым и диплом лэжыгыгэр зытриухуа темэми, вузым и ужьклэ абы кыыхиха лэщлаггэми.

* * *

Къыпэщылг гъуэгур зыубзыху псы цлыкгур зылушлэ лгэпощхьэпохэм къагъэувылэргктым. Ар икгуэтыжырктым – чыцэ ирихьэллэми, гуащхьэ хуээми. Япэклэ кгуэныр нэрыгъ зыхуэхъуа псы цлыкгум иклэм иклэжым и насыпым кърехьэк: гупсэхуу зыщукъуэдийуэ, и гъащлэр здынэсыр кыищыбелджылын зэманымрэ щлышлэмрэ абы кыищоплгэ – и гуращэклэ кыилэжьауэ, а гуращэм зэрыхуэпэжымкйи хуэфашэу.

Аспирантурэм щыщлэса гъэхэм Нинэ лэмал егъуэт литературэм и зэфлэклыр кыизэрахутэ хабзэхэр нэхъ куууэ иджыну, щлэныггэлл ахьырзэманхуэ Бахтин М. М., Лотман Ю. М., Затонскэ Д. В., Анастасьев Н. А., н. я къэхутэныггэ лэжыгыгэхэм дерс кыыхихыфуи зрегъасэ. Арщхьэклэ зыми хуэмыдэжу абы и гум нэхъ кыидыхьэр Засурскэ Я. Н., Зверев А. М. сымэ я тхыгъэхэрт. А ггуэми уахэдэжрэ Нинэ псэклэ нэхъ и гъунэггур хэтыт жышлэмэ, ар, дауи, Зверевырт. Езы Алексей Матвеевичми

пасәу кыгыгурылуат Нинә кыищлыкыну кәхутаклуэр зыхуэдәр икйи и нәлә кыитригъәтт, куәдкәлә чәнджәщәгъу кыыхуәхъуу.

Москва дәсу, аспирантурәм шыщләса зәманым Нинә кыыхиха ләщлагъәм нәгъуәщл зыкйи нәхъ хуәләижъ хъуащ. Пәжщ, ди университетым ущеджәуи хамә кәэралыбзәу тлуи, шыи зәбгъәщләфынущ. Ауә апхуәдәу зи программәр яухуәр а бзәхәмкәлә ләщлагъәллә щәгъәхъәзыр кәудамәхәрщ. Нинә зыхәсар урыс литературәмрә бзәмрә школым щегъәджәныр ләщлагъәу кыыхәзыха гупырти, хамәбзә илгәныкъуәкәлә абы и луәхур нәхъ псынщлагъуәт. Нинә инджылыбзәр школым зәрыщиджа щлыкәм сыт шыгъуи кыыхихырт: зыхәхуа гупым и программәр кыитехәлгән дәнә кәәна, емыләлләщәу а предметымкйи «тху» кыихырт. Ауә иджы нәгъуәщлт абы и нәгум щләкйыр. Густанхәр Еропәм нәхъ шызеклуә бзәхәм (хәти бзитлым, хәти щым-пллым) тыншу ирипсалгәрт. Абыхәм зыкыкәләрамыгъәхуну якәлгәкъу (щыхъәрышхуәм иняз кыыщәухауә) Нинә кыыдеджәхәми яхәтт. Арыншауи хъунутәкъым: щләныгъәр и плә иткъым, кәхутәныгъә телгәйджәхәр щләх-щләхыурә дунейм кыытохъә, зызәман зыгуәр урысыбзәкәлә зәрадзәкйину пләрә жыпләу уплгәу утлысыжмә, уемыжъә щлыкәлә укъәувыләжауә арат. Нинә ар щләхыу кыыгурулуәри, инджылыбзәм егугъуу щләдзә, абыкйи кәәмыувыләжу, франджыри едж, инязыр кәззыуха и ныбжәгъухәм кәәкәләрымышууи а бзитлым зрегъәщлә.

* * *

Сә сщләрккъым цыыхур дунейм тетыху тхылгәу кыызәджәфынур зыхуәдизыр (пәжым ухуеймә, щхъәж езым и пщалгә иләжу кыыщләкйинущ). Ауә сә шәч кыызытезмышъәжыр нәгъуәщлщ: мы дунейр кыызәриухуәрә псалгәм и кәарум кәрагъәтләсәфам и гъунапкәхәхәр кыихутәнү кәәлән зыхуигъәувыжами ярейщ Нинә и ләжбәкәләр. М. Горькәм мыпхуәдәу жилагъати: «Джәгуным зәрыдихъәхым ещху тхылгә еджәным дихъәхауә кәәгъәтәджын хуейщ сабийр». Щысабийм ар хәлү кәәзыщта зы цыыху щыләмә, етлуанәу абы кәәлгәкйуәр Нинәу кыыщцохъу сә. Ар щызымылгәгъум деж си нәгу кыызәрыщцыхъәри мыпхуәдәущ: тхылгәкәлә кәәгъәтлылгыхъауә библиотекәм щләсу, зы тхылгыр игъәтлылгәрә адреир кыызәтрихыу, и нәм кыыфләна гуәрхәр абы кыыхитхыкәләрә ещанәмкйи ләбәу, итләнә, тхылгә зәмыләуужыгъуәхәм кәахитхыкәлә

пычыгъуэхэм зэхуеплътыжу зыкъомрэ щыса нэужь, и
Іупэр мащІәу зэтож, и нэ къулэн дахэшхуитІыр, къуас-
кІэр къыщІыхыу, къолыдыкІри, псынщІәу тхәуэ щІедзэ,
зы тхылътымпІә напэм адрејр кІәлътыкІуәу, матхәри
матхә, – дауи, иджыри зыми гу зылътимыта гуәрым и
лътәгъуэ ар техәуэ къыщІәкІынущ...

* * *

Хым узәрыІуплътәну, абрагъуәщ дунейпсо литера-
турәр. ЦІыхухәр, лътәпкътхәр зәрызәмыщхьым хуәдәу,
лътәпкът зәмылІәужыгъуэхэм къахәкІа, щыпсәуа лътәхъ-
нәкІә зәщхъщыкІ тхакІуәхәри зәщхъкъым. Ауэ абыхәм
къахокІ езы зәманри зыпәмылътәщыж тхакІуә пІащә
дыдәхәр, езыхәр зәмыщхьми, я ухыгъәкІә зәфәгъуу.
Апхуәдә тхакІуәхәрщ Нинә нәхъ дзыхъхыр: У. Шекс-
пир, Э. А. По, Г. Мелвилл, Т. Манн, н. Пәжщ, абыхәм
ящыщ дәтхәнәми траухуауэ щыІәр зы къәхутәныгъә
лътәжыгъәкъым, пщІыкъым икІи щәкъым. ИтІани, пәж
дыдәм ухуеймә, пщыгъупщәпхъәкъым: тхакІуәр нәхъ
иныху – ар кІуә пәтми цІыхум нәхъ и гъунәгъу мәхъу,
абы и творчествәм къыщыІәта Іуәхугъуәу зәгуәр къра-
мыдзәщәуэ е къагурымыІуауэ къәнахәри, махуәщІәм
и упщІәфәхәмрә и узыфәхәмрә нәхъ гъәхуауэ пәджәжу
къыщІокІри, тхылътәдждәми нәхъ ІупщІу зыхәщІә, ар
къызыхәкІ цхъәусыгъуэхәм я жәуапри литературәхутә
щІәныгъәлІхәм щІәрыщІәжу къалътыхъуәу щІадзә.

Ижъ-ижкыж лътәндәрә цІыхур йогупсыс: сә сыхәт?
Сә сысыт? Хәт си гъащІәр къызыззытар? Хәт сІызыхы-
жыну? Сыт сә сыщІәпсәум и мыхъәнәр икІи хәт абы
хуәныкъуәр? Сыкътәзыухъуреихъ дунеймрә сәрә сыткІә
дызәпха, дызәрызәхущытыпхтәри сыт хуәдәу?..

ПцІы лътәпкъи хәлтъкъым: кІуә пәтми упщІәхәм я
бжыгъәм, хәхъуә фІәкІа, хәщІыртәкъым. Сыту жыпІәмә
зы махуәм нәхтәрә къыкІәлътыкІуәр нәхъ гужъеигъуәт;
дыгъуасә я пщІыхъәпІи къыхәхуән щымытыхха фә-
сәдыгъәхәр нобәм и гупкІәм ист, замыгъәхамә дәнә
къәна – загъафІәрә загъэзыжу...

Философ-гупсысакІуәжъхәм, гъащІәр зәрызәхә-
лътымрә дунейр зәтезыІыгъәмрә къахутәну я мурадү,
бләкІамрә я нәгу щІәкІымрә зәпалътытәрт, зәпашәчырт.
ПсәукІәмрә цІыхухәм я зәхущытыкІәмрә я пІәм иуджы-
хъу щыщымыткІә, дәнә лътәныкъуәми, зы лътәныкъуә
гуәрымкІә докІуә. Ауэ дәнә лътәныкъуәкІә дыздәкІуәр:
дефІәкІуәрә хъәмәрә декІәкІуәрә?

Эмпедокл, Платон сымэ я зэманым кыыщыцІэдзауэ а упщІэм и жэуапым хэгъэзыхъауэ егупсыса философхэр, тхыдэтххэр, тхакІуэхэр гупышхуитІу бгуэш хъунуц. А гупитІым я Іуэху еплтыкІэхэр зэтэхуэркыым; зэтемыхуэми кыыщымынэжу – зэпэщІоуэ. Щыпсэуа зэман елтытакІэ дэ апхуэдэу тпэжыжъащэ мыхъуа Вольтер, Гердер, Гете, Шиллер сымэ я гугъэт, дауэ щрети, кІуэ пэтми псэукІэм нэхъ зиузэщІу, цІыхухэри нэхъыфІ, нэхъ гъэса хъууэ. Ж.-Ж. Руссо, Г. Клейст, Дж. Байрон сымэ Іуэхум зэрэплтыр нэгъуэщІут: кІуэ пэтми гъащІэр нэхъ ткІий, нэхъ гуцІэгъуншэ, цІыхури нэхъыкІэ, нэхъ пхъашэ мэхъу.

Ярэби, гуауэм и пІэкІэ гуапэ, гуІэгъуэм и пІэкІэ гуфІэгъуэ, зэрыукІ мыхъуу – зэгурыІуэ, – апхуэдэу щытамэ нэхъыфІтэкъэ? НтІэ, дауэ апхуэдэ зэхущытыкІэм дызэрыхуэкІуэнущІыкІэр, абы дыхуэзышэнущІуэгури дэнэ здэщІэр? Сыт хуэдэ Іэмал икІи сыт хуэдэ щІэныгъэ лІэужыгъуэ тхуримыкъур абы папщІэ? Хэт ищІэрэ, дэ, цІыхухэр, дыкыщІигъэщІар, дызищІысыр, дыщІэпсэур, ди нэм кыыІуидзэ мы щІыуэпсым дэ кыыщытлгыс увыпІэр, дэ фІыкІэ дызэджемрэ Іейуэ къэтлгытэмрэ, дэ къедгъэзэгъымрэ къедмыгъэкІумрэ; Дахэу, Щапхъэу кыытфІэщІымырэ зызыпыІудзыпхъэу ди гугъэмрэ, – а псом нэхъ куууэ дегупсысрэ а псор нэхъ тэмэму зэхэдгъэкІатэмэ, дызыгъэпІейтей упщІэ псоми я щэхур зэуэ кыыщІэдмыгъэщыфми, абы дыхуэзышэн лъагъуэ гуэр нэхъ хэдмышыфыну пІэрэт?

Философием и зы Іыхъэу а упщІэ мытыншхэм я жэуапыр нэхъ хэгъэзыхъауэ къэзытІэщІымы *онтологиекІэ* йоджэ. А Іуэхугъуэ абрагъуэхэр зи творчествэм тхыцІакІуэу пхрыкІ авторхэрщІ ЩоджэнцІыкІу Нинэ и тхылгыр зытриухуари (тхылгым и фІэщыгъэми ар щыгъэбелджылащ; «Опыт онтологической поэтики», «Наследие». М., 1995).

Иужьрей лІэщІыгъуитІым (епщыкІубгъуанэмрэ етІощІанэмрэ) нэхъ наІуэ къащІащ дунейр зэрыхуамрэ гъащІэр зэрызэхэлгымырэ я щэхухэм хуэкІуэ лъагъуэр къэлтыхъуэным ерыщущІэкъу гупсысэр – философиемрэ литературэмрэ я мызакъуэу – цІыхум кыыдекІуэкІ нэгъуэщІ щІэныгъэ лІэужыгъуэ псоми, абы и хылмым кыызэщІиубыдэфу хъуами белджылыуэ зэрыпхрыкІыр. ЦІыхум и зэхэщІыкІыр нэхъ лъагэху, и къэухьыр нэхъ бгъуфІэху – ар пэжым нэхъ и гъунэгъу мэхъу. Ф. Бекон зэрыжилащи, «щІэныгъэ чэнджым Тхъэм убгъэдешри, щІэныгъэ уэрым (куум) Абы ухуешэ». Іуэхум и пэжыпІэ дыдэр цІыхум и зэхэщІыкІым кыимытІэсэнуми, абы нэхъ гъунэгъу хуэхъуфынур зи акъылрэ зи хылмыкІэ

щІэныгъэ зэмылІэужьыгъуэу нэхъыбэ къэзыугъуейрщ, ахэр зэІэпэгъу-зэдарэгъу зэхуэзыщІыфу, екІуу зэдэзыгъэлэжьэфырщ. Абы и щыхъэт хъэзырщ ЩоджэнцІыкІу Нинэ и тхылъ телъыджэр. Гурыгъуазэмрэ иджырей физикэм и Іэужьхэмрэ я зэхуаку мащІэ дэлъ, куэд дэлъ – щІэныгъэ зэмылІэужьыгъуэу, цІыху акъылымрэ хэлъэтымрэ къапкърыкІа Іэмалу, ІэщІагъуэ, джэгукІэу, кІэщІушыгъуэ! НтІэ, абыхэм языхэзри игъэхамэркъым ЩоджэнцІыкІум – игу хуэзагъуэ текстыр зэпкърихын папщІэ.

Ар наІуэ къещІІ тхакІуэ-романтик нэхъ пІащэ дыдэхэм ящыщ зыуэ къалъытэ Эдгар По теухуа едзыгъуэм.

«По зэреплътымкІэ, – етх ЩодэнцІыкІум, – унэмрэ абы щыпсэу цІыхумрэ я Іуэху зэхэлъ къудейкъым – езы цІыхум ещхъыжщ абы и унэри унэм щІэлъ хъэпшыпхэри. Ауэ персонаж насыпфІэ узыщрихъэлІэ новеллэхэм унэ гугъу Іуэхум къыщыхыхъэххэркъым. Мыбы щыплъагъур сыт жыпІэмэ, бгыхэм къаухъуреихъа аузрэ хытІыгу дахэкІейрэщ. Аузрэ хытІыгурэ – а тІур псэупІэу и персонажхэм яхухех тхакІуэм. ГъэщІэгъуэныракъэ, По и аузри и хытІыгури хъуреабзэщ, зэи цІыхум имылъэгъуа дуней телъыджэуи щІэращІэщ. КъызэрыкІуэ хъэпшып гуэри уи нэм къыІуидзэркъым. Къуршхэм я сыдж уардэхэр уафэ къащхъуэм и щІэгъэкъуэну, псыхэм Іэдэбу заІуантІэу, гуэлхэр хъурейуэ е жорым ещхъу, мывэхэр композицэм и хабзэм къызэрезэгъкІэ екІупсэу щІым хэгъэтІысхъауэ, жыгхэри ауэ къызэрымыкІуэу – хэплъыхъа защІэу: дэшхуейуэ, мэхъычплъыжъу, къэрэгъэшу е дыкъуэнагъ хужъу, удз зэмылІэужьыгъуэхэр бэрэ зым нэхърэ зыр нэхъ дахэжу: гъэгъагъэшхуэ, гъурмыж, епэр, гуащэнабдзэ...

Дауи, апхуэдэ теплъэгъуэр шыпсэ телъыджэ дыдэу къыпщохъу. ТхакІуэм къыхих зэманри абы хуолажъэ: пщыхъэщхэр, дыгъэр щыкъухъэ дыдэ меданыр.

Романтикхэм я гуращэт дунеишхуэр зэрыщыту я зэплъэгъуэм кърагъэтІэсэн; апхуэдэ мурадкІи пейзажыр Іэпэгъу ящІырт, цІыхупсэм щыщІэмрэ щІыуэпсым и щытыкІэмрэ зэралъыту. По и новеллистикэми телъщ а дамыгъэр. Ауэ тхакІуэр абыи къыщыувылэжыркъым. Ар хуцІокъу Дахагъэм и къарукІэ цІыхупсэр ФІым къыхуигъэушыну, н. ж, цІыхум фІэкІуэдэ жэнэтыр къызэригъуэтыжын Іэмал къыхуелтыхъуэ. Эдгар По игъэжащ езым и артист жэнэт. Ар иухуэри, цІыхухэр Дахагъэмрэ Пэжыгъэмрэ нэхъ гъунэгъу яхуищІащ. Тхъэшхуэм къигъэщІа псоми я гуращэ нэхъыщхъэри абыкІэ къиІуэтащ».

«Псалъэм и къарур» рассказым тIу, Агатосрэ Ой-носрэ, щызопсалъэ. Агатос къеIуатэ шэч къызытримы-хъэж и гупсысэхэр. Абы къыщохтIу: ауэ уи Iэр бгъэхъея-мэ, ар щIыуэпсым занщIэу зыхищIэу, хъэуар зэрызэхэт пкъыгъуэ нэхъ жыгъей дыдэхэри абы къыпэджэжын хуэдэу. Зы гупсысэ пычахуи кIуэдэу ежъэжыркъым, жеIэ абы, «псалъэри ауэ сытми жъым ихъу кIуэдыжыркъым – псалъэм хъэуар едыныщIэ». «Зыбгъэхъеин и пэкIэ уогупсысэ, гупсысэм и къежъапIэр – Тхъэрщ».

Апхуэдэ гупсысэхэм «Эврикэм» нэхъ зыцаубгъу.

«Атому хъуам сыт шыгъуи къыздикIамкIэ ягъэ-зэж», – жеIэ тхакIуэм. ИкIи ар къызыхэкI щхъэусы-гъуэр, псоми я курыкупсэ хъужыр мыпхуэдэу къехутэ: «Атомхэр ауэ сытми зыщIыпIэ и деж нэфIыцIщхъэры-уэу щызэхуэсу аракъым. Абыхэм псоми я къежъапIэр Зыщи, мис а Зым къыхуаунэтIыжу аращ, мис а яфIэкIуэ-дауэ щыта я адэм деж, ар къалтыхъуэжурэ-къалты-хъуэжурэ, икIэм икIэжым, къагъуэтыжа нэужь».

Нэхур къызыпкърыкIыр зыщ – Тхъэрщ. Аращ псо-ри зи Iэужыр. ИкIи ар дэни нос. «Псоми ар щашхъэ-щыткIэ, псоми ар цазэхуэдэкIэ, зы псэм нэхтэр адрейр нэхъыкIэкъым икIи нэхъыфIкъым, псэ псори зэхуэдэщ. Дэтхэнэми и къалэнщ (икIи хузэфIэкIынущ) Тхъэм и унафэр игъэзэщIэну. Iейр, къуаншагъэр къызыхэкIыр дэ, цIыхухэм, ди IуэхущIафэрщ, дэ къабыл зыщытщIы-жу къыхэтхырщ – ди гуфIэгъуэр нэхъ ин тцIын мурад-кIэ».

«ИкIэм икIэжым, Тхъэм и унафэр зэщIа нэужь, атом зэбгрыдзауэ хъуар зыуэ зэрыубыдыжынущ».

Зэрынэрылгагъуши, жеIэ ЩоджэнцIыкIум, мыбдеж По къеIуатэ романтикхэр «псом ящхъэж проблемэкIэ» зэджэу щытар: цIыхум Тхъэм дежкIэ зэригъэзэжыр, «мировая душа» жыхуалэм хуэкIуэу.

Абы илътэныкъуэкIэ По вагъуэхэм я пщэ къыдэхуэу къылъытэ къалэнымрэ, жеIэ къэхутакIуэм, иджырей астраномием и гупсысэр щылтыхъуэхэмрэ дэгъуэу зэгур-роIуэ. А тIур зыгуэркIэ зэщхъэщыкIмэ, ар – тхакIуэм и гукъэкIыр илътэс щитI нэблагъэкIэ япэ къызэрищарщ.

ИкIэм икIэжым а псор тхакIуэм мыпхуэдэ гупсысэм хуешэ: щIыкIэ дызэджэж ди планетэм зэхэщIыкI зэ-рийэм, абы езым псэ зэрылутым, псори (ери фIыри) зэ-рызыхищIэм. Ар дыдэр иужькIэ, XX лIэщIыгъуэм, жалэ-нущ Марк Твен, Пьер Тейяр де Шарден, В. Вернадскэ сымэ.

А псоми гупсэхуу, арэзы укъэзыщI шапхъэхэр и гъунэжу, топсэлтыхьхри, По теухуа псалъэмакъыр мы-

пхуэдэу и кІэм негъэс ЩоджэнцІыкІум: «Езым иухуэ и Дуней ДахэмкІэ Эдгар По, ДахагъэмкІэ Магистрым, тхылъеджэхэр хуешэ ФІым, Пэжым, Лъагъуныгъэм. По и тхыгъэ зэмылІаужыгъуэхэм цызэбгрыдза символхэр псори зыхуэлажъэр зы гуращэ дахэщ – и пщІэ хуэфэщэж дуней къабзэ иухуэн хуэдэу цІыхур цытыныр».

РомантизмкІэ зэджэ къэгъэлъэгъуэкІэм Америкэм нэхъ зыщигъэгуват. Пэжщ, Европэм илгъэс 20–25-кІэ къыкІэрыхуауэт американ литературэмрэ абырэ хэгъэрей цызэхуэхуар. Ауэ мыбы, Америкэм, романтизмыр нэхъ класэу къэкІуами, нэхъыбэри цыгуват.

Дауи, а зым и закъуэу къыщІэкІынкъым абы и щхъэусыгъуэр, ауэ – пщІы зыхэмылгыжыращи, – а зэманым, романтизмым и лгъэхъэнэм, американ литературэм къыхыгъат талантышхуэ дыдэ зыбгъэдэлъ тхакІуэ гуп дыгъэл. Эдгар По абыхэм ящыщ зыт.

По къыкІэрыхуртэкъым Герман Мелвилли.

ЩоджэнцІыкІу Нинэ и лэжыгъэм гулгъытэшхуэ щыхуешІ Мелвилл и творчествэм, псом хуэмыдэжу абы и тхыгъэ цІэрыІуэ, нобэр къыздэсым тхылъеджэм зэригъэщІэгъуэнур къыхуэмыщІэ «Моби Дик» роман гъуэзэджем.

КуэдкІэ зэщхът а тхакІуэшхуитІым (Порэ Мелвиллрэ) я «натІэм къритхар»: езыхэр псэу щІыкІэ, зырызыххэт къызыгурыІуар ахэр зыхуэдэ тхакІуэр; иужькІэ, зэман дэкІауэ, тІури икъукІэ цІэрыІуэ щыхъуат, Америкэм и мызакъуэу, дунейпсом. Псом ящхъэжыращи, а тхакІуэхэм куэд кърагъэубыдыфырт я щІагъыбзэм («бжызоІэ, сипхъу, зыхэщІыкІ, си нысэ»), зы къэхъукъащІэ къызэрыгуэкІ жыгъей гуэр е предмет къызэрыкІуэ тепсэлгъыхъуэдәурэ, я къэралым, дуней псом я блэкІам, я нобэм, я къэкІуэнум епха Іуэхугъуэ инхэр къаулгъэпхъэщыфырт, географием, биологием е медицинэм зыдрагъэхъэх фІэкІа къыпхуэмыщІау, гъащІэм щекІуэкІ зэныкъуэкъуныгъэ гуащІэхэр, лІанкъэнэну цызэпэщІэт къару шынагъуэхэр, социальнэ лгъабжъэ зилэ къэхъукъащІэ пІащэхэр, ещхъыркъабзэу философиекІэ псыхъа проблемэ гугъу дыдэхэр гъуазджэм и ІэмалхэмкІэ къахутэну хэтт.

АрщхъэкІэ, а тхакІуитІыр ауэ къызэрымыкІуэу зэщхъэщокІ – я къәІуэтэкІэ-къэгъэлъэгъуэкІэ Іэмалхэм, а Іэмалхэм тегъэщІапІэ яхуохъу «цІыкІуфэкІухэм», къинэмыщІу щхъэж езым ещхъыж нэщэнэхэм Іуэхур щыхуэкІуэм деж. ЩоджэнцІыкІу Нинэ ар зэи зэрыщымыгъупщэр абы и тхылгъым и пщІэр зыгъэлгъагъэ щхъэусыгъуэхэм ящыщ зыщ.

Я дуней лгъагъукІэри фІгуэ зэщхъэщыкІырт а аме-

рикан тхакІуитІым, я ныбжькІэ илЪэсипщІ фІэкІа я зэхуаку дэмылЪ пэтрэ, илЪэсипщкІэ зэпыІухауэ псэуам ярейуэ, апхуэдизу зэмыгуэгъу художникитІ, зэхуакушхуэ дыди ямыІау, зы лЪэпкЪ гъуазджэм кЪызэрыхыхъар бгъэщІагъуэу.

По и эстетикэ системэр, дауи ирехъуи, романтизмym и гъунапкЪэхэм йотІасэ. Романтикхэм зэрахабзэу, абы зэпэщІигъэуэ дунейтІым – зыщыпсэу обществэмрэ щІыуэпс дахащэмрэ – щыхэдэкІэ иужьрейр кЪыхих кЪудейкЪым. Аращ, щІыуэпс дахащэрщ, тхакІуэм щхъэегъэзыпІэ хуэхъур – махуэ кЪэс зыІууэ гъащІэ гъуабжэлъабжэмрэ зи гъащІэ псом кЪэщэху-щэжым хэмыкІ цІыху нэплЪыснэІусхэмрэ и щхъэр яхихын хъуа нэужь. По «цІыхум иджы кЪыхуэнэжа насып закЪуэп-цІий» зыфІищыр – абы и нэм щІыуэпсыр кЪызэрыІуидзэ кЪудейрщ («Хур хъыджэбзхэм я хытІыгу»). Удз зэмыфэгъухэм я уэхым зехъуэж, цІыхухэм я гурыгъу-гурыщІэхэм задищІу («Элеонорэ»). КЪэкІыгъэхэм, гъэгъахэм, псом хуэмыдэжу жыг хадэм (жыг зэрагъэкІ щІэныгъэр поэзием кЪыгуиыхыртэкЪым По) тхакІуэм хуищІ гулгытэ хэхар зыхуэдэр кЪэгъэлъагъуэ мы зыми: абы иІэщ расказитІ – «Арнгейм лЪапсэмрэ» «Лэндор и унэ цІыкІумрэ» – хадэмрэ унэмрэ я теплЪэр кЪаІуатэ фІэкІа, нэгъуэщІ зыгуэри кЪыщымыгъэлъэгъуауэ, персонажу узыщрихъэллэри а тІур арауэ – хадэр, унэр. «Мы рассказыым сэ кЪалэну щызыхуэзгъэувыжыр мистер Лэндор и псэупІэр дэзмыгъэхуауэ кЪестхэкІынырщ», – щыжелэ тхакІуэм а тІум язым («Лэндор и унэ цІыкІум») ар дыдэмкІи куэд щІауэ и гущІагъыщІэлъ гупсысэм тригъэчыныху: щІыуэпс дахащэм кЪелэжэ апхуэдэ гулгытэ хэхэ лЪыдгъэсыну!

Эдгар По елЪытауэ, Герман Мелвилл и Іуэхур нэгъуэщІ кЪудейуэ кЪэнэжыркЪым. Мелвилл и Іуэхур куэдкІэ нэхъ кууш. «Моби Дик» романым хэтщ мыпхуэдэ зы теплЪэгъуэ. ИлЪэс 40 хъуауэ кхъухъыр зи псэупІэ, джейм ещэкІуэныр зи ІэщІагъэ капитан лЪыжЪым, Ахав, Моби ДиккІэ зэджэ джей абрагъуэм ещанэрейуэ (и ажалыр зыхэлъри арат) ебгъэрыкІуэну зыздигъэхъэзырым, гъуни нэзи зимыІэж хы щхъэфэм и нэр теплЪызэу, желэ: «Моддэ жыжъэу, жьыпэу лЪэныкЪуэмкІэ, уэшх мащІэ щошх. Иджыпсту абыкІэ хъуэпсэгъуэу кЪыщІэкІынщІ! А лЪэныкЪуэмкІэуи кЪыщІэкІынщІ игъащІэм ямылЪэгъуа жыг телъыджэ гуэрхэр кЪыщыкІ нэпкЪ дахэкІейхэм ухуэзышэ гъуэгур здэщыІэр».

АрщхъэкІэ, мыпхуэдэ теплЪэгъуэм Эдгар По (е нэгъуэщІ зы романтик гуэрым) и текстым кЪыщытехуэну кЪалэныр мыбдежи кЪыщызылгъыхъуэр ауэ кЪызэры-

мыкІуэу шыуэнт: Мелвилл и творчествэр, и образ систе-
мэр романтизмым и гъунапкъэхэм итІасэркъым.

НтІэ, онтологиим и поэтикэм тешІыхъауэ, сыт Мел-
вилл и дуней лъагъукІэм лъабжьэ хуэхъур? Сыт хуэ-
дэ къарухэр шызэрыІыгъ икІи шызэпэщІэувэрэ абы и
творчествэм? Абыхэм ящыщу дэтхэнэр нэхъ къыхихрэ
езы тхакІуэм, дэтхэнэри нэхъ пэжыжьэ? А псом сыт
хуэдэ къэІуэтэкІэ-къэгъэлъэгъуэкІэ Іэмалхэри къахуи-
гъуэтрэ? ИкІи сыт я нэщэнэ а Іэмалхэм? Мис а упщІэ
мытыншхэм, ауэ щыхъукІи литературэхутэм дежкІэ
икъукІэ щхъэпэхэм, я жэуапхэр ЩоджэнцІыкІу Нинэ
къыщелгъыхъуэ а американ тхакІуэ гъуэзэдджэм теухуа
Іыхъэм.

«Зы бжыизми гъуэгум и кІыхъагъыр, и бгъуагъщ а
бжыизым дуней псор». Ауэ гъуэгур – икІи кІыхъмэ-щэ?
Апхуэдэу, Мелвилл, бгъуагъкІи кІыхъагъкІи куэдыкІей
къызэщІиубыдэу, итхащ «Моби Дик» романыр.

«Пекод» зи фІэщыгъэцІэ кхъухъым итІысхъэу джеа-
щэ ежъа гупым яхэтщ урыми, франджыи, инджылызи,
Чилим, Индием, Португалием, Исландием, Данием,
Азор хытІыгухэм, нэгъуэщІыпІэхэми кыиІаи, нэгъуэщІ
лъэпкъхэм ящыщи. «Моби Дик» романым и композицэм,
– етх ЩоджэнцІыкІум, – Мелвилл кърегъэубыд цІыхур
дунейм къызэрытехъэ лъандэрэ абы и нэгү щІэкІа псор.
А щІыкІэм тегуи романым къыхэша мэхъу лъэпкърэ
къэралыгъуэу щІым шызэблэкІари, иджы щыпсэхуэри,
дин лІэужыгъуэу щІари, щІэри... тенджыз зэпы-
лгыпІэхэм я тІупх-лъэпххэм зыщызыгъэпщкІуа хы-
тІыгу жыгъей мыцІыхухуэ картэм иджыри имыхуахэм
къыщалгъуа нэгъунэ... тыркухэм, хеттхэм, алыджхэм,
инджылызхэм, франджыхэм къадэкІуэу «адыгэ пщащэ
тхъэІухуд-дыщэ щхъэцми» урохъэлІэ...»

Пэж дыдэу, шэмэджым щІигъэху удз цІынэр лъэны-
къуитІымкІэ зригъэтІылтэкІыу, аргъынэр зыхъ мэкъуа-
уэлІ нэхъей, жэщ-махуэ имыІэу, хы щхъэфэ щхъуантІа-
фэгъуабжафэм зи гъуэгур пхрызыбзыкІ кхъухъ закъуэр
– ар езыр символщ, образщ. Ар куэдми хуэпхъ хъунуш.
Псом япэу ар хуэпхъ хъунуш, дуней псор и щыхъэту,
езым и гъуэгү, адрейхэм емышхъу, къэзылгъыхъуэжу
щІэзыдза Америкэм (ауэ сытми цІыкІуфэкІуут къызэ-
рыщІидзери: «Дэ фэдгъэлъагъунщ къэрал зэраухуэ! Дэ
фэдгъэлъагъунщ цІыху зэрыпсэу! Фэ, кхъахэ хъужа Ев-
ропэм щыпсэу лъэпкъхэр, ещхьыркъабзэу адрей лъэпкъ
псори, фэ сытым фыщыщ – дэ дэлгытауэ!»).

АрщхъэкІэ – абы и закъуэкъым.

ЦІыхур езыр цІыхукІэ зэрызэдджэж лъандэрэ абы

кыикIуа гъуэгунэр-щэ! Ари гъуэгущ. Ауэ сытми гъуэгу... Лъэпэрапэмэ – къэтэджыжу... «Человечество», «цивилизация» жыхуэтIэхэм фIы илътэныкъуэкIэ (узэрыгушхуэну) епхьэлIэ хъуну псори... ещхьыркъабзэу, Iей илътэныкъуэкIэ (уриукIытэну) а зэман кIыхьым къриубыдэу цIыхум и нэгум щIэкIа псори...

Езы планетэр-щэ, ди ЩIы-анэр! НапIэ дэхъеигъуэ хуэдизкIи гъуэгум дидзыхыу зимыгъэпсэхуу е и пIэм иувыIыху мыщхьэукъуэу, абы зэпич гъуэгунэр сыт хуэдэ езыр! Лъэпощхьэпо хуээми – къэмыувыIэу, къилъхуа и быным, цIыхум, гуауэрэ нэщIэбжьэу зыхидзэри игъэву (нобэр къыздэсым игъэващ...)!

ЩIыи мыпхуэдэ упщIи, мыпхуэдэ жэуапи: «Мы гъуэгур дэнэ кIуэрэ?» – «Ар уэращ зэлъытар». Гомер и зэманым лъандэрэ авторхэм къагъэсэбэп сюжет лIэужьыгъуэщ: персонажыр гъуэгу щIытехъэн щхьэусыгъуэ къагъуэтри – хъыбарыр ешэжъа мэхъу. АдэкIэ сыт къэхъунуми (дауэрэ къэхъуми) зэлъытыжар авторым и талантырщ. Апхуэдэу ягъэпс романым зыужьыныгъэшхуэ игъуэтауэ щытащ Ренессансым и лъэхъэнэм. Сервантес и мызакъуэми, абы и закъуи пхурикъуни (гъуэгум здрикIуэм, Дон Кихот «имыщIэххэу» яхуозэ цIыху зэмылIэужьыгъуэу 700-нэсым! Мелвилл и «Моби Дик» романым Сервантес и цIэр къыщриIуэ къудейкъым – американ тхакIуэм ибзыщIыркъым испан тхакIуэшхуэм хуиIэ Iулыджыр: Сервантес хуэлэзэжътэкъэ ешэжъа хъуа псалтэмакъым «кIуэрэ пэт» нэгъуэщI, «Iуэхум щымыщI» хъыбар зэмылIэужьыгъуэхэр къызэрыхаухуанэ Iэмалым! Мелвилли, а Iэмалыр екIуу игъэлажьэурэ, «тенджыз» романыр «дунейпсо» романым негъэс, кхъухъ къызэрыгуэкIхэм ящыщ зым теухуа хъыбар къызэрыгуэкI хуэдэу къригъэжьари ойкуменэми (щIым), псыми (хыуэ, тенджызу щыIэ псом), нэгъуэщIу жыпIэмэ, ди планетэм цIыхум щигъэхъа псори къызэщIэзыубыдэ эпосым хуегъакIуэ. Апхуэдэ романым бегъымбархэр е мифхэмкIэ дызыщыгъуазэ лIыхъужьхэр «кIуэрэ пэт» къыхыхъэну зыри хуэIуакъым. ИкIи къыхохъэ. Абыхэм ящыщ зыщ Прометей.

«ФIуэ зэщхьэщокI, – етх ЩоджэнцIыкIум, – Прометей теухуа мифхэм иращIэкI псалтэмакъэхэр. Ренессансым, псом хуэмыдэжу Просвещенэм и лъэхъэнэм Прометей цивилизацэм и символ уардэу къалътэтэу щытащ: абы цIыхухэм мафIэ яритащ, а и IуэхущIафэм езым фIы къызэрыхухэмыкIынур ищIэ пэтрэ!»

Апхуэдэут романтикэри Прометей зэрыхущытыр, мызэ-мытIэу а сюжетым къытрагъээзжурэ (Байрон,

Шелли, н.), цыхухэм тыгъэ угъурлыкIэ яхуэупса лыхъужьыр уафэм щIэуэу ялэту. ГъэщIэгъуэныракъэ, романтикхэр, зегурыуа нэхъей, Прометей и Iэужьым зы лъэныкъуэ закъуэкIэт (фы илъэныкъуэкIэ) зэрэплъыр. Прометей и тыгъэм – мафIэм – пыщIа угъурсызыгъэр, ар гъуамэу (зыIыгъым елътатауэ) къыщIэкIынкIэ зэрыхъунур – романтикхэм къамылIэтыхха темэу къанэрт.

«Ауэ, – етх адэкIэ ЩоджэнцIыкIум, – езы цыхур сыт хуэдэу къыщIэкIа? Къимылэжъауэ къыIэрыхъа тыгъэр, мафIэр, сыт щыгъуи Iущу къызэригъэсэбэпын, ар зэран зэрымыхъуан хьылмы иIэу къыщIэкIа? Мис абдежми къыщожъэ Прометей и Iэужьым нэгъуэщI хуцытыкIэ хуалэныр, абы нэгъуэщI еплъыкIэ кыхуагъуэтыныр. Иджырей цивилизацэм и IуэхущIафэ гуемыIухэр, абы кыигупсыса Iэщэ шынагъуэхэр къэплъытэмэ, Прометей и образми, абы и таучэлкIэ цыхум мафIэ къызэрыIэрыхъами узыщыгуфIыкIын гуэр кыххэплъэгъуэну гугъущ. Ауэ щыхъукIэ, Зевс елътатауэ, Прометей зэчиинхуэ дыди зыбгъэдэмылIа жэхьилу, и гурыIуэншагъэкIи зэраныгъэшхуэ зыпылъ Iуэху илэжъауэ къыщIокI».

Прометей и закъуэкъым. Ахав, псалъэм папщIэ, хухуэщ, лыхъугущ, къэмылэнджэжщ, пхъашэщ, ерыщщ, абыи къыщымынэжу, «уэгъури чыхури кыгурымыIуэжу» инатщи, диныншэщ, гъуамэщ хужыпIэным унегъэс.

Персонажхэм я закъуэкъым; тхакIуэм сыт и гугъу ищIми, а зи гугъу ищI дэтхэнэри (ирецIыху, иреспубликхэ, ирекъэхъукъащIэ, ирепредмети) вариантыбэ кыыхуегъуэт. Ар дыдэрщ Мелвилл щIыуэпсым зэрыхуцытри. Эдгар По щIыуэпс дахэкIейр цыхум и IуэхущIафэ гуемыIум пэщIигъэуэвэмэ, Герман Мелвилл и щIыуэпсыр дахэкIей къудейкъым (пэжым ухуеймэ, ар икIи сыт щыгъуи гурыхъу щыткъым). Моби Дик джейр, щIыуэпсым и зы Iыхъэр, укыигъэуIэбжъу абрагъуэщ, нэр щисыкIыу дахэщ, кыпхуэмыIуэтэн хуэдизу лъэщщ. Ауэ ар – икIи бзаджэщ, икIи шынагъуэщ, икIи леймыгъэгъущ...

Мис аращ, а вариантхэрщ ЩоджэнцIыкIур «гъуджэ куэдкIэ» зэджэри. Мелвилл сыт кыигъэлъагъуэми, жеIэ Нинэ, ар гъуджэ куэдкIэ къегъэувыхэ, гъуджэ куэдым кърэгъащ; а гъуджэхэр дапщэ хъуми, абы тIу къахэкIыркъым кыищыр зэтэхуэу, гъуджэ къэскIэ кыищыр нэгъуэщI зыгуэрщ. Ф. Шеллинг роман жанрым «дунейм и гъуджэ, и нэхъ мащIэрауэ лIэщIыгъуэм и гъуджэ» фIищамэ, сыт фIэпщынур Мелвилл и романым – а дунейр пщIэнейрэ къызэрыщ гъуджэ хужыпIэну?

Мис а вариант куэдыкІейр зэрызэхуыт (авторри абы зэрахуыт) щІыкІэр, ахэр зэрызэрыІыгъ-зэрызэпэщІэт нэчэнэхэр, абы ящыщ дэтхэнэми и кьежъапІэр, лъабжъэ хуэхъуар, сюжетым зэрызиукъуэдийм елгытауэ абы игъуэт зэхъуэкІыныгъэхэр, – мис а псори тегушхуауэ, екІурэ ещхъу, гур игъэзагъэу къехутэ ЩоджэнцІыкІу Нинэ.

Тхылъым и ещанэ Іыхъэр теухуащ Джон Гарднер, блэкІа лІэщІыгъуэм (XX) къриубыдэу ди къэралми дуней псоми нэхъ хэлущІыІу щыхъуа американ тхакІуэ хьэлэмэтхэм ящыщ зым, и творчествэм.

ГушыІэнымрэ джэгунымрэ и тегъэщІапІэу (ари зыкІи имыгъэпщкІуу) зи ІэдакъэщІэкІхэр зыухуэ тхакІуэ телъыджэщ Гарднер. Ауэ, гушыІэр и мыжагъуэми, джэгуныр и Іепэгъуми, и тхылъым къеджэр куэдым езыгъэгупсысыф, абы и гъащІэм къыщыхуэщхъэпэн куэдкІэ дэгуэшэф тхакІуэщ ар. ИкІи ауэ къызэрымыкІуэу цІыху гу пцІанэщ, хьэлэлщ, абы и творчествэ псом эпиграф гуэр къыхухэпхын хуей хъуми, езым и псэлъафэр абы нэхъ хуэкІуэну къыщІэкІынщ: «Уэ зыкъэбгъуэтыжыну ухэтмэ – нэгъуэщІхэм ящІэгупсыс».

ДжэгукІэ зэмыфэгъухэмрэ дызэсэжа жанр зэмылІэужьыгъуэхэмрэ щызэхухуэж Гарднер и творчествэм, жеІэ ЩоджэнцІыкІум, икІи а псом, икІэм икІэжым, тхакІуэм къыхешІыкІ щымыІа жанрыщІэ, цІыхур ІэмалыщІэхэмкІэ фІым хуэзыгъэлущ жанр щІэщыгъуэ – философии куурэ щІагъыбзэ гуапэкІэ псыхъауэ.

* * *

2002 гъэм Налшык къыщыдэкІащ ЩоджэцІыкІу Нинэ и тхылъыщІэ – «Лабиринты текста» зыфІищар. ІыхытІу зэхэтщ мы тхылъри, языр хамэ къэрал литературэм и проблемэу къалгытэ Іуэхугъуэ пыухыкІахэм (фантастикэм и пкъыгъуэхэр, утопиер, антиутопиер, къ.), апхуэдэуи Генри Адамс, Марк Твен, Генри Торо, Томас Манн сымэ, н. я творчествэм ехьэлІа Іуэхугъуэ зэмылІэужьыгъуэхэм ятеухуащ.

Іуэхугъуэ мытыншым, нобэкІэ теорием щызэхэмыбзым тегъэпсыхъауэ щытщ «Фантастическое: теория и практика» жыхуиІэ лэжыгъэр.

Теоретикхэм куэд щІакъым абы гулгытэ хуащІу зэрыщІадзэри, жеІэ ЩоджэнцІыкІум, псори арэзы тегъуэу, псоми къабылу къащтэу иджыри зыгуэрым траубыдакъым; фантастикэкІэ псыхъа литературэм теухуа

лэжыгыгэхэм ущылгыхъуэмэ, зэтемыхуэ дэнэ къэна, фЫгуэ зэщхьэщыкІ Іуэху еплъыкІэ зыбжанэ къыщыбгъуэтынуш: фантастикэр хэт къыщохъу стилу, хэт методу, хэти жанру, ар гупсысэкІэм и Іэмалщ е гъащІэм хуаІэ хущытыкІэщ жызыІэхэри щыІэщ, литературэ техникэу зи гугъэхэми урохъэлІэ.

Ещхьыркъабзэу, теоретикхэм фантастикэм и пщэ къыдэхуэ къалэныр щаубзыхукІи, зым зы жегІэ, адреим нэгъуэщІ еукъуэдий, хэт «ар социальнэ щІэгъыбзэщ», жи, хэти «дидактикэщ», жи, ар джэгукІэ лІэужыгъуэу къэзылгытэхэри щыІэщ.

ИкІи, Іуэхум и пэжыпІэр зэхигъэкІын мурадкІэ, ЩоджэнщІыкІу Нинэ къеугъуей темэм нэхъ хэкъузауэ елэжъа еджагъэшхуэхэм (Щ. Тодоров, А. Б. Ченади, У. Ирвин, Б. Эттебери сымэ, н.) я еплъыкІэ зэмылІэужыгъуэу щыІэу хъуар, ахэр зепешэч, зэрелъыт, теоретикхэм я мызакъуэу, тхакІуэ-практикхэм ящыщу а тхэкІэм нэхъ хуэлэижьхэм (Дж. Р. Р. Толкиен, К. Льюис, Дж. Гарднер сымэ, н.) жаІэри къелъытэри, езыр, икІэм икІэжым, мыпхуэдэ гупсысэхэм хуокІуэ:

1. И нэхъыбапІэм фантастикэ литературэр дызыІуплэ дунейм пэщІэуэ, пэщІэт мыхъуу, абы щыщ Іыхъуэ, абы пызыщэу къоув; дызэсэжа дунейм ди нэм къыщыІуи-мыдзэ Іуэхугъуэ щхьэпэ гуэрхэр ІупщІу тлъагъун папщІэ Іэмал гъуэзэдждэу къыщІокІ. Ещхьыркъабзэу, фантастикэ е абы и хуэмэбжъымэ къыхэхыхъуэ дауэ къызэрыбгъэ-лгъэгъуэнур адреи дунейхэр (зэрыщыІэм шэч хэмылгыжми, цІыхум и зэхэщІыкІымрэ и зыхэщІэмырэ нобэкІэ къимытІасэхэр)?

2. Фантастикэм социальнэ лъабжъэ иІэщ, тхыдэм щекІуэкІ къэхъукъащІэмырэ абырэ я зэхуакуми блын дэткъым. Ауэ фантастикэм и гъунапкъэр ди нэм къыІуидзэ гъащІэм итІасэркъым – абы фЫгуэ щхьэхдох; фантастикэм и ІэмалхэмкІэ утопии (зэи щымыІэнуми, щыІэну цІыхур зыщІэхъуэпс дуней, псэукІэ, зэхущытыкІэ, къ.) къэбгъэщІІ мэхъу.

3. Фантастикэр методу къэплгытэнкІэ Іэмал иІэкъым, сыту жыпІэмэ ар пхрокІ Гомер и зэманым къыщыщІидзауэ нобэр къыздэсым литературэм и тхыдэр зыщыгъуазэ методу хъуам (барокко, романтизм, реализм, модернизм, постмодернизм, къ.).

4. Фантастикэр (нэхъ тэмэму жыпІэмэ, фантастическэр) – икІи жанркъым: дауэ жанр щхьэхуэу къызэрыплгытэнур – жанр куэдыкІейм зэдайр?

5. Ар литературэ техникэм ехъэлІа Іэмал пыухыкІа гуэрхэм хуэпхьынри щыуагъэщ: сыту жыпІэмэ поэти-

кэм и пкъыгъуэ куэдым (сюжет, лъыхъужь лъэжыгъуэ, пейзаж, миф, метафорэ, символ, гротеск, къ.) азыхъэри фантастикэ кIэ псыхъауэ цытынкIэ хъунуц.

6. Фантастическэр – методри, стилри, жанрри, литературэ техникэри зэпызыщIэ, а псоми пхрыкI художественнэ лъагъукIэ лIэужыгъуэщ. «Фантастическое» жыхуаIэр ебгъащэ хъунуц «космическое», «трагическое», «возвышенное» жыхуаIэхэм. ИкIи ар эстетикэ илъэныкъуэ кIэ фIыуэ зэщхъэщыкI къатхэм «щолажъ» – гупсысэ щIагъуэ зыхэмыл, научно-фантастическэ беллетристикэ кIэ зэджем къыщыщIэдзауэ философии куукIэ псыхъа фантастикэ купщIафIэм нэсу, «космическое» жыхуаIэр зыгуэрхэм я дзэлыфэр ирагъэтIын фIэкIа, нэгъуэщI къалэн зи пщэ къыдэмыхуэ комиксхэми Шекспир и пьесэхэми «зэрыщылажъ» ещхъу.

ЩоджэнцIыкIум а и гупсысэхэр зыр зым кIэлъыкIуэу ауэ къиIуатэ мыхъуу, художественнэ текстхэм къыхиха щапхъэ IэрыхуэхэмкIэ дэтхэнэри егъэбыдэж.

Си гугъэщ литературэм и теорием елэжъ цIэныгъэлIхэм мы темэм дяпэкIи мызэу зыхуагъэзэну икIи абы азыхъэм и къыщхъэпэн дэнэ къэна, япэкIэ зыгъэплъэнрэ нэхъ куууэ зыгъэгупсысэ нрэ ЩоджэнцIыкIуэ Нинэ и лэжыгъэм къыхигъуэтэну.

ЩIагъуэщ Генри Адамс, Марк Твен, Генри Торо сымэ, нэгъуэщIхэми ятеухуа лэжыгъэхэри.

Мыри сыбыщIынкъым. ЩоджэнцIыкIум и IэдакъэщIэкI лэжыгъэ сыкъыщеджэкIэ, сэ мыпхуэдэу семыгупсысыну схузэфIэкIыркъым: ярэби, мы зи гугъу ищI тхакIуэ щыпкъэхэм (псоми!) Нинэ я цIыхугъэу, я цIыхугъэ къудейми къыщымынэу, фIыуэ къалъагъуу, псэкIэ я благъэ зырызыххэми щабзыщIыну абыхъуа Iуатэу къемыкIуэкIауэ пIэрэ, ауэ, ар пэжмэ, лIэщIыгъуэ дапщэ и ныбжын хуейт илъэс щэ ныкъуэ фIэкIа мыхъуа цIыхубзым!

* * *

ЩоджэнцIыкIуэ Нинэ и фIыгъэкIэ, абы и угъурлыгъэм къыдэкIуауэ, нэгъуэщI зыи – зэи щымылауэ – къэхъуащ: ИМЛИ-ми, МГУ-ми, РГУ-ми (Дон Iус Ростов), нэгъуэщI къалэхэми дэт вузхэм (институтхэм) ди университетым щыIэ кафедрэм, хамэ къэрал литературэмкIэ кафедрэм, пщIэ къыхуащI хъуащ. Ар цыболъагъуэ Нинэ и унафэм щIэту ягъэзэщIа диссертаци лэжыгъэхэм, абыхэм я автор аспирант щIалэгъуалэм щыхъэрышхуэм, ещхъыр-

к'яабзэу нэгъуэщI к'яалэхэм к'яащылъыс гулъытэми.

А псори ди вузыр зэрыщыIэрэ япэу а кафедрэм зыIэригъэхъа ехъулIэныгъуэшхуэщ, зэи абы имыIа лъагапIэщ. Иджыпсту а кафедрэр зыхуэдэми, пцъдей абы к'ыппэлъэми дамыгъэ екIу хуэхъуу си гугъэщ ЩоджэнцIыкIу Нинэ и зэфIэкIыр, и лэжьэкIэр, и цIыхущIыкIэр.

Р. С. ...К'яанк'юл Заур ди университетым щыщIэсым щыгъуэ сэ езгъэджаш. Иджыпстуи си пащхъэм к'ыс хуэдэщ а щIалэ к'яамылыфэ к'уэгъу цIыкIур. Ар псэлъэрейтэкъым икIи жьэрыIэзэтэкъым. Хэбгъэзыхъмэ, псэлъэгъуей хужыпIэным хуэдизт – и жьэ зэтрихын и пэ к'ыхуэу, дэтхэнэ и зы псалъэри мыпIащIэу, елIэлIапэу ишэч нэхъей. Заур фIы дыдэу еджэрт, хэгупсысыхъауэ жэуап к'ытырти, сэ зыкIи згъэщIэгъуатэкъым ар тхэуэ к'ыщысщIам.

АрщхъэкIэ творчествэ илъэнык'уэкIэ зыгуэр зэIэпытхыфыну щытамы, дыхунэсакъым: ик'укIэ IэкIэщI-лъэкIэщIт а щIалэм и Iуэхур.

ИтIанэ: Заур сэ щезгъаджэм щыгъуэ ар 2-нэ курсым хэсауэ аращ; абы ирихъэлIэу зыгуэр итхыну хунэмысагъэнкIи хъунщ; дызэхуэмызэжурэ илъэсищ-плIы докI (Москва кIуэри, МГУ-м и журфакым щIэтIысхъауэ щеджэу арат).

Зэгуэрым, дымышIэххэу, уэрамым дыщызэрихъэлIауэ, Заур зы рассказ к'ызет – сык'эригъаджэу, к'ызэрысщыхъуар жесIэжыну. Дызэхуэмызэжурэ мазэ бжыгъэ дэкIащ. ИужькIэ «Iуащхъэмахуэ» журналым и номер к'ыдэкIагъащIэм сык'ыщоджэ Заур нэгъуэщI и зы рассказ, езыр зэрыщымыIэжри к'ызощIэ... Си дежщыIэ рассказыр икIэщIыпIэкIэ яIэрызогъэхъэ журналым и редакцэм, ар мыгувэуи к'ытрадзэ.

К'яанк'юл Заур талант иIэт, пцIы хэмыл'у; ауэ игъуэ нэсакъым – арат абы к'ыхуиухар... Ар ещхът мис иджы сылгэтэнщ щыжиIэ дыдэм щыхупIэм еджэрэзэхэ бзу шырым – и дамэр хуиту зэкIэщыхыу, уэгубгъуфIэм гухэхъуэу зыщымыук'уэдий щIыкIэ...

...ИужькIэ хэлущIыIу мэхъу Заур повесть телгъэджэ к'ызэрыщIэнар. К'яанык'уэ Заринэ и фIыгъэкIэ а повестыр хъума мэхъу, ар «Iуащхъэмахуэ» журналми к'ытрадзэ, щыл' пщхъэхуэуи к'ыдокI (2004). ИкIи, дэ, ар нэхъ к'ызытехуэхэм, дяпэ к'ющри, ЩоджэнцIыкIу Нинэ, К'яанк'юлым и талантыр зыхуэдэр нэхъ пасэу к'ыгурыIуати, абы теухуа псалъэмак' япэу ди критикэм к'ыщцелэт.

«Лабиринты текста» тхылъым и зэхуэдитЫр хамэ къэрал тхакІуэхэм, хамэ къэрал литературэм теухуамэ, адреи и Іыхъэ ныкъуэр зытеухуар ди авторхэрщ: Къанкъул Заур, Къаныкъуэ Заринэ, ЩоджэнцІыкІу Іэдэм, Ацкъан Руслан, Емкъуж Мухъэмэд сымэ, н.

Къанкъул Заур и тхыгъэхэм щытепсэлъыхъкІэ, Нинэ, зэрыгурыІуэгъуэщи, гулътэ хэха зыхуищІыр «Къалэм дэгъуэщыхъа» повестырщ.

ЩоджэнцІыкІум етх: «Заур, ныбжьыщІэхэм я Іуэху-щІафэхэр кыгъэлъагъуэ хуэдэурэ, лъэпкъ псом и тхыдэр кызыериІуэтэн Іэмал гъуээзджэ кыгъуэтащ. БлэкІа гъа-щІэмрэ нобэмрэ щызэІэпэгъу, уи нэм кыІуидзэ дунеймрэ игъащІэм щымыІамрэ быдэу щызэрыІыгъ, символ дыкъуакъуэхэри, мифым и пкъыгъуэхэри, пщІыхъэпІэри, нэкъыфІэщІэри, къалэ псэукІэ мыгурыхъри, лъэпкъым и блэкІа уардэм и нэпкъыжъэ кІуэдыжхэри... а псори щызэхэхуэжу, зыуэ щызэрыубыдыж, куэдэ зэхэхуэна произведенэ купщІафІэщ повестыр».

Мыбдеж дауэ уигу къэмыкІыжынрэ Сокъур Мусэрбий автор щІалэхэр зыщІипІыкІыу щыта гупсысэр: талант къудейкІэ зэфІэкІыркъым, щІэныгъэшхуэ зІлэ, дунейпсо литературэм фІыуэ щыгъуазэ къудей мыхъуу – абы дерс тэмэм къыхэзыхыф, хылмырэ хэлъэткІэ тхылъеджэм ефІэкІ тхакІуэрщ нобэ гунэс ящыхъун художественнэ тхыгъэ кызыпкъырыкІынур.

И ныбжьым тепщІыхъмэ, укыигъэуІэбжъу щІэныгъэ куу зригъэгъуэтат Къанкъулым. ТхакІуэшхуэхэм я деж ар теплъэкъукІыншэу Іэзагъым щыхуеджэрт; иджырей художественнэ гупсысэм, иджырей къэгъэлъэгъуэкІэ Іэмалхэм фІыщэу щыгъуазэт, ди лъэпкъ литературэм зэи кыщамыгъэсэбэпа къэгъэлъэгъуэкІэ лІэужыгъуэхэм зрипщытырт. Ар ІупщІу ЩоджэнцІыкІум игъэбелджылащ. «Теплъэгъуэхэр, – етх Нинэ, – калейдаскопым ещхъу, зыр зым кІэлъегъэпІащІэ; езы теплъэгъуэхэри земыфэгъущ: зэм – жыжъэу укыищыту укъаплъэ хуэдэу – куэдым зэуэ уІуплъэу, кыкІэлъыкІуэ меданым, прожекторкІэ кыыхипхъуэтыкІа нэхъей, зы «цІыкІуфэкІу» гуэрхэр гъунэгъу дыдэу кыыббгъэ-дигъэкІуатэу, – а псори техникэ лъагэ дыдэм и нэщэнэщ. Тхылъеджэр екІуэкІым зэм Бекъул лІыжым и нэкІэ хоплъэ, зэм Ахъмэд щІалэщІэр абы и пІэ йоувэ, зэми псори зыщІэ, псори зезыгъакІуэ авторым псалъэ ІумпІэр еубыдыж. И повестым авторым кыщегъэсэбэп *драматическэ модус, поток сознания*, къинэмыщІІ Іэмалхэри, а псори зэхохъэжри тхыгъэм кыІуатэр тхылъеджэм и пащхъэ дыдэм щекІуэкІ хуэдэу кърагъэлъагъу».

А тхакІуэ, усакІуэ щІалэ гупышхуэр, а зэныбжьхэр (КъаныкЪуэ З., ЕмкЪуж М., Балэгъы Л., ПщыукІ Л., ГъуощІо З., МахуэлІ Н. сымэ, н.) псом хуэмыдэжу зыгъэптейтейуэ, зыгъэгузавэу зы темэ щыІэщ. Дэнэ лъэныкЪуэкІэ задзми, нэгъуэщІ сыт хуэдэ макЪамэм дихъэхми, куэдыщэ дэмыкІыу, псоми, зэгурыІуам ещхъу, абыкІэ траІуэнтІэж, а темэм ягъэзэж. Мыр зэзгъэщхъыну сэзгъуэтар: XVIII лІэщІыгъуэм, Лессинг, Гете, Шиллер сымэ я зэманым, нэмыщэ литературэ псом кІуэцІрыкІырт зы темэ нэхъыщхъэ дydэ; ар – Германием щыпсэу цІыхухэр, а зэманым щыІа административно-территориальнэ гуэшыкІэм ебакЪуэу, нэгъуэщІу жыпІэмэ, нэмыщэу хъуар зэувалІэу, зэгурыІуэу, зэгухъэу зы къэралыгъуэ кЪызэрамыгъэпэщмэ, зы лъэпкЪыу зэкЪуэмыгувэмэ, я Іуэхум зыри кЪызэримыкІынуз ІупщІу кЪызыхэщ темэрт.

ТхакІуэ, усакІуэ щІалэхэм апхуэдэ темэшхуэ яхуэхъуар адыгэ лъэпкЪым и нэгу щІэкІ трагедииерщ: плъакІуэ зыхуащІу щыта хабзэхэр зэрыкІуэдыжыр, лъэпкЪым ижъ лъандэрэ кЪыдэгъуэгурыкІуэу щыта ФІымерэ Дахэмрэ нобэ зэрыхатэжыр, бзэр, нэмысыр, кЪыддекІуэкІыу щыта зэхущытыкІэ угъурлхэр щІэнэкІалтэ зэрыхъур, къ., кІэщІу жыпІэмэ, лъэпкЪым и кІуэдыжыгъуэр кЪызэрыблэгъар кЪыбжезыІэ нэщэнэ куэдыщэ нобэ белджылы кЪызэрыхъуар...

Зи цІэ кЪысІуа автор щІалэхэм (дауи, абы я бжыгъэр нэхъыбэщ) мы темэр езыхэм кЪапкЪрыкІащ (нэхъыжыІуэхэми, нэхъыжыжхэми кЪыпамыхауэ). Абы ящыщ дэтхэнэми езым хуээфІэкІ хилтхъащ а узыфэ бзаджыгъэ кЪырикІуэну гукЪутэр зыхуэдэр художественнэ ІэмалхэмкІэ убзыхун мурадым.

Ауэ псом нэхърэ нэхъ гъунэгъуу щыхупІэм и бжъэпэм бгъэдыхъэу, псом нэхърэ нэхъ жыжъаплъэу кЪуэ куум дэплъэу, нобэ дызэрэкІуэкІым хуэдэурэ декІуэкІмэ, лъэпкЪым кЪыпэплтэ кІуэдыжыгъуэр кЪызэрысыпар иджырей художественнэ ІэмалхэмкІэ хъэкъ тщызыщІар КъанкЪул Заурщ (ар ІупщІ дydэу езым зэрызыхищІар армырауэ уиІэ а щІалэ къабзащэр, таланткІи Тхъэр зыхуэупсар апхуэдизу пасэу зэрыкІуэдыкІар).

КъанкЪул Заур и зэфІэкІымерэ и Іэужымерэ псом япэу кЪызыгурыІуэу абы хуэфэщэн псалъемакъ теорием кЪыщызыІэтар ЩоджэнцІыкІу Нинэщ.

ЩІэщыгъуэщ, тхылъеджэр дэзыхъэхын защІэщ мы Іыхъэм («Кавказский лабиринт») хыхъэ адрей едзыгъуэхэри.

Нинэ, кьалэм кыщалъхуами, адыгэбзэр цыгъуищэ-жакъым. Урысыбзэр ІэщІагъэу кыыхихами, адыгэбзэкІэ ятхми цыгъуазэщ. Хамэ къэрал тхакІуэхэм я творчествэм триухуа лэжыгъэхэм папщІэ доктор хъуащ, профессор цІэр кыфІащ, Дж. Сорос и саугъэтыр тІэунейрэ кыыхуагъэфэщ, ауэ ди тхакІуэхэми яхужилэн иІэщ.

Нинэ Алий и фІыгъэкІэ зи фІэщыгъэр жыгъырууэ жыжъэ цыІуа лъэпкъым (ЩоджэнцІыкІухэ) зэращыщри, Іэдэм зэрипхъури, кызыхэкІа лъэпкъри (адыгэхэм) зэрахуэфэщэри абы и Іэужьым, и Іэзагъэм, махуэ къэс иригъаджэ студентхэм ябгъэдилъхъэ щІэныгъэм, яхуиІэ щытыкІэм хыболъагъуэ. Апхуэдэ цІыхухэрщ лъэпкъыр лъэпкъ зыщІри, лъэпкъым и къэкІуэнур куэдкІэ зэлъытари.

ТХАКҮЭМ ЖИЭН ЦИЭМ ДЕЖ

(КхъуэIуфэ Хьэчим)

КхъуэIуфэ Хьэчим и ныбжьыр илгъэс 60 щрикъум ирихьэлIэу журналым и щIэджыкIакуэхэм лейуэ къащIебгъэцIыхужын щымыIэжу, езым и лэжыгъэрэ и гуащIэдэкIкIэ нэхъыбэжым закъригъэцIыхуащ. Илгъэс 25-рэ и пэжкIэ Кулиев Къайсын итхыгъат мышхуэдэу: «КхъуэIуфэ Хьэчим усэ, рассказ сборникхэм я авторщ. Абы и IэдакъэщIэкIщ къэбэрдей лгъэпкъым и къуэ хахуэ, летчик гъуээзджэ, Совет Союзым и ЛIыхъужь Къанкъуэц Ахьмэдхъан теухуа повестыр. Хьэчим талант зиIэ цIыхуш, си фIэщи мэхъу дяпэкIи абы тхылгыфI куэд къызэрыпкърыкIыну» Пэжу, щыуатэкъым усакуэшхуэр: Хьэчим и тхыгъэхэм я нэхъыбапIэри я нэхъ фIыпIэри дунейм къыщытехьар абы и ужькIэщ.

Литературэм и жанр псоми иримылажьэми, абы ящыщ зыбжанэм хуэлэпэлэсэщ Хьэчим.

ПцIы хэлъу къыщIэкIынкъым тхэным гу хуэзыщIа ныбжьыщIэм усэкIэ къызэрыщIидзами. Ауэ, итхыр игу иримыхыжу е ар сэтей къищIын укIытэурэ, пхъуантэм щихъумэрт. Абы кыыхэкIыуи газет хуэлухуэщIэ къэхъукъащIэ гуэрхэм теухуа репортаж сыт хуэдэхэр япэ къищагъэнуш. Мыгувэу абы статьяхэр, очеркхэр, рассказхэр къакулэтыкIуащ. Езы автор щIалэми 1964 гъэм ди университетыр къеух, газетым щылажьэу щIедзэри – арыххэу къэзыгъуреихь гъащIэм и курыкупсэм кыыхохутэ.

1967-м гъэм дунейм къытехьащ КхъуэIуфэ Хьэчим и япэ тхылгыр – рассказхэр щызэхуэхъэса сборникыр – «Гъатхэм и ныбжьыр». Тхылгыр къызэрыдэкIам пэджэж тхыгъэу «Ленин гъуэгугу» газетым мыгувэу къытрадзар мышхуэдэу къыщIидзэрт: «Куэд щIакъым мы тхылгыр дунейм къызэрытехьэрэ. Ар зи IэдакъэщIэкIыртхакIуэм и гъуэгугу гугъум, жэуаплыныгъэшхуэ зыпылтым техьа къудей щIалэщ. Мыр и япэ тхылгу щытми, а щIалэрт дэ доцIыху литературэм хуэгъэзауэ псалгэ тэмэм жызылфэу, поэзиэм хэзыщIыкIыу, къалэм жан зиIэ журналисту. Ар КхъуэIуфэ Хьэчимщ».

1969 гъэм къыдэкIащ КхъуэIуфэм и усэ тхылгыр – «ЩIакIуэ кIапэр». КIэлтыгувакъым бзитIымкIэ – ады-

гэбээрэ урысыбзэкIэ тхауэ очеркхэр, повестхэр, рас-
сказхэр, статьяхэр щызэхуэхьэса тхылъхэри («Орел
умирает в полете» – 1971; «Зауэм и IэпапIэхэр» – 1973;
«Мэзыр жыг зырызу зэхэтц» – 1977; «В зеркале соци-
альной жизни» – 1980; «Общий памятник» – 1985; «Па-
мять о подвиге» – 1996; н.).

1

«ЩIакIуэ кIапэр» дунейм къызэрытехьэрэ илтэс 30-м
щIигъуащ. Дауи, тхылъым ихуа усэ псори зэхуэдэкъым.
Ауэ нэхъыщхьэр зыхэплъагъуэ хъунур нэгъуэщIщ:
«адэ жыжъэ къикIа щхьэц сырыхур» ехьэжъауэ «па-
щIэ фIыцIэм» къызэрыхуэчэфыр е абы и хуэмэбжъымэ
къэхъукъащIэ тэфэтелэ гуэрхэм зыдримыгъэхьэхьщэу –
лъахэм, лъэпкъым я дежкIэ цхьэпэ, джэгу зыхэмылтъж
Iуэхугъуэ ткIийхэм ар кIэщIу зэрыхуэкIуэрщ. Апхуэдэ
усэхэрщ Хьэчим нэхъ къехъулIэри.

А тхыгъэхэм уардэу щолъагэ икIи щолъапIэ лъэпкъым
и хабзэр, лъахэм и нэмысыр, къуршхэм я Iулыджыр, ады-
гэ цIыхухъум и лIыгъэмрэ цIыхубзым и къабзагъымрэ.
А фIыгъуэхэм ящыщ, абыхэм къагуэпх мыхъун зыщ
бзэри («уахътыншэу тIу щыIэщ дунейм... – зыр лIыгъэщ,
уи анэм и бзэфIырщ адреир»).

Ахэр ижъ-ижъыж лъандэрэ лъэпкъым къыщIиуIукIа,
гузэвэгъуэ куэдым къабзэу къыкIуэцIриха, наклэнащ-
хьагъэ зыхэмызэгъэн, зы маскъалкIи узэпцIыж мыхъун
фIыгъуэщ. Абы шэч къытезыхьэжми нэмыплъ къелэжъ.
Аращ зи бзэм пщIэ хуэзымыщIыж, анэдэлъхубзэкIэ
къызэремыджэфыр хамэбзэкIэ къэзыIуатэм хуэгъэза
жэуапыр зыгъэткIыбжъри:

*А-а, къысхуэгъэгъу, сэ мыдэ
Си адэр сцIыхукъым жыпIэ къысфIэщIащ.*

Зи теплъэм ирисондэдждэр адыгэ цIыхубзыр щилъа-
гъукIи гупсысэ хьэлъэ хохуэ лирическэ лIыхъужьыр.
Пщыхьэщхьэм Iэпэ къыхуэзышыям кIэлъыщIэпхъуа
бзылхугъыр жэщыбг пщIондэ къот, къэтыхукIэ къи-
лэжъа «улахуэр» игъэпщкIуным, абы ириукIытэным и
плэкIи – ар, зигъэщIагъуэу, егъэпIий:

*Хъыджэбзхэ, феплъыт, Нефертити!..
И фыз нэ кIыхьыр Фараоным
ТхьэкIумэ тхьэгъуу пIэм ихуащ.*

Зы бзылхугъэ зэ лъэпэрэпамэ, къэрал Іуэху пщІыну сыт абы хэлъыр, – апхуэдэу жызыІэни щыІэш. Ауэ абы и Іуэхур пщхьэхуэш. Мыбдеж зи гугъу тщІыр нэгъуэш Іуэху бгъэдыхьэкІэш. Лъэккым и нэмысыр псом ящхьэу зылътэ, дэтхэнэ пщІыупсри езым и ныбжь бийуэ зыбж, сыт хуэдэ къэхъукъащІэри лъахэм и пшалтъэкІэ кыипщыну хушІэкъу цІыхур «дызэкъуажэгъуш» е «дызэхуэдэ адыгэш» жыпІэкІэ кыпхуэгъэпщІэнуккым: узыщыщым ухуэфащэрэ ухуэмыфащэрэ елътатауэщи абы пщІэ кызырэпхуищІынур. Апхуэдэм, дауи, фІуэ кыгуроІуэ адыгэм лъахэм хуиІэ лъагъуныгъэр здынэсыр, куууи зыхешІэ «бампІэу щыІэм я нэхъ гуащІэр – цІыхум ибгына хэкум» ар зэрыщІэбэгыр.

Зы щІэныгъэлІ гуэрым гу зэрылтытащи, «тхыдэтххэм, ящІэж-ямыщІэжми, езыхэр зыхуэдэри наІуэ къащІ – нэгъуэшІхэм я ІуэхушІафэм щытепсэлъыхькІэ». Пэжщ. Ауэ ар кызыщыщІыр тхыдэтххэм я закъуэккым. Гъуджэм хуэдэш дэтхэнэ тхыгъэ лІэужыгъуэри. Зыми хуэдэжккым усэр «ЩІакІуэ кІапэми» сэ нэхъыщхьэ дыдэу кыыхэслъагъукІар мырац: авторым и фІэшу кыилътыхуэрт езым и темэр. Мы тхылъым и напэкІуэцІхэми ятелътщ абы и нэккыжьэ, ауэ ар КхъуэІуфэ Хьэчим нэхъ кыыщигъуэтар и документальнэ прозэрщ. Дауэ а темэм узэреджэнур жыпІэмэ ар – лъахэм дыгъуасэ и нэгущІэкІахэр, абы и нобэр, ахэр зэрызэпыщІа лъагъуэхэр къэхутэнырщ.

2

КхъуэІуфэ Хьэчим тхылъеджэм нэхъ къезыгъэцІыхуар абы и документальнэ прозэрщ (повестхэр, очеркхэр, рассказхэр). Хьэчим и тхыгъэхэм дагъэлъагъуж Зауэшхуэм лыгъэ щызэрахъэу, хэкум и хуитыныгъэм зи псэр пщхьэузыхь хуэзыщІа лыхъужьхэр, я насыпым кыихьу, псэзпылхьхэпІэ псоми къелу, мафІэ лыгъейми пхыкІыу, ТекІуэныгъэри я нэгущІэкІыу, псэууэ зи лъахэ кыихьэжа зауэлІ шыщхьэмыгъазэхэр.

«Къуршыбгъэр уэгум щолІэж» зыфІица повестыр зытеухуар адыгэ щІалэ, Зауэшхуэм щилъэгъуа лыгъэмкІэ зрыкъэралу къащІыхуа, Совет Союзым и Лыхъужь цІэри хуэфащэу къэзылэжьа Къанкъуэш Ахьмэдхъан.

ГурыІуэгъуэш Хьэчим архивхэм егугъуу зэрыщылэжьар, Къанкъуэш Ахьмэдхъан и Іыхьлыхэм, и ныбжьэгъуу, и лэжьэгъуу, и цІыхугъэу щытахэм, иужькІэ зэуапІэ ІэнатІэ мытыншыр кыдэзыгуэшахэм мызэ-мы-

тІәу зэрахуэзар, абыхэм к'аІуэтэжари сэбэпышхуэ к'ыизэ-
рыхуэх'уар. Ауэ а псори екІуу зэгурыг'аІуэн, шэщІын,
хэкум к'ыщыжу зи псэр зыта цІыхур зыг'афІэ зы
лІых'у мақ'амэу ук'уэдиин хуейт. Апхуэдэ зэфІэкІрэ
Іэзаг'рэ к'ык'уэкІащ Хьэчим.

...Л'этэну зи натІэ к'ритхар щІым зэрытупхэфын
к'яру дунейм тетк'ым. Ар к'ал'ху – и гур уафэм щыІәу.
Езыми ар пасэу зыхещІэ. Ахьмэдх'ани ебланэ классым
и ужькІэ Тэрчк'алэ кІуэуэ зыщІэтІысх'а техникумым
щемыджэфу аратэк'ым, уэгур г'уэщІ г'уэугукІэ их'уэ-
жыфынутэк'ыми арщ Батайск кІуасэу, и адэм и Іизы-
ным фІэлІыкІми, зэкІэ зык'римыг'ащІәу, авиашко-
лым щІыщІэтІысх'ар. А еджапІэр фІы дыдэу к'эзыуха
щІалэр Москва Чкаловым и цІэкІэ щыІэ аэроклубым
яг'акІуэ. Абы и ужькІэ, зауэм и пэ к'ихуэ ил'эсхэм
Марийскэ АССР-м и к'ылащх'э Йошкар-Ола аэроклу-
бым и унафэщІу цолаж'э.

К'янк'уэщым абы куэд щыхузэфІэкІащ: зи ІэнатІэм
псэемыблэжу бг'эдэт щІалэ жыджэрым, х'эрычэтлым,
ар фІуэ к'эзыцІыху журналист гуэрым зэрыжиІащи,
«щІыл'эм щытетым и дежи зи дамэхэр ІупщІу пл'а-
г'ум», и жэрдэмкІэ аэроклубым зэман кІэщІым иг'э-
х'эзыращ кх'ух'ыл'атэр Іэзэу зезыг'экІуэф, пара-
шюткІэ тегушхуауэ к'ел'тэф ныбжыщІэ х'ыж'э щэ
бжыг'эхэр. ГурыІуэг'уэщ ахэр, зауэр зэрыщІидзэу,
хэкум и уафэр зых'умэу бийм пэщІәува к'яру л'эщу
к'ызырэщІэкІар...

Герман фашистхэр к'ыттэуа и ужькІэ К'янк'уэщ
Ахьмэдх'ан и ІэнатІэм нэх'ри ткІийуэ бг'эдэтт – фІы-
щэу ицІэжырт и лэжыг'эр зэрыщх'эпэр, хэкум и цх'э-
хуитыныг'эри абы мымащІәу зэрел'ытар.

Ауэ Ахьмэдх'ан абыкІи к'эувыІэжырк'ым. «Си
г'эсэнхэм бийр хаг'ащІэ, сэ абы иджыри хуит сыхуа-
щІырк'ым», – мэтх'эусых'э ар. Зауэм щыщІидза махуэм
щег'эж'ауи мэл'аІуэ – фронтым кІуэну, кх'ух'ыл'атэм
и штурвалыр езым и ІэкІэ иІыг'ыжу бий зэрыпх'уа-
кІуэм пэувыну хуит ящІыну. Щымых'ужым, езы Ста-
лин дыдэм письмо хуетх'ри – и л'эІур к'ыыхуащІэ: дзэм
ираджэ. ИкІи лІых'ужыг'э х'элэтыкІа иг'эл'тэг'уауэ,
хэщІыныг'э ини бийм иритауэ и г'ащІэ кІэщІыр уэгум
щеху.

А псор зы повесть есым и г'унапк'эм к'риг'эза-
г'эри, гупсэхуу икІи гуимыхужу к'ытхуиІуэтэжаш
Кх'уэІуфэ Хьэчим.

Си гуг'эмкІэ, апхуэдэу щІыхузэфІэкІа цх'эусыг'уэ-
хэм ящыщІ мыри: К'янк'уэщ Ахьмэдх'ан адреихэм

к'ахэпх'уэтык'ауэ, и зак'уэу к'ыпыг'эджэрэзы-
к'ауэ мых'уу – ар к'эзыг'х'уреих' и лэж'ыг'х'эм, и
ныбж'ыг'х'эм, зауап'э л'энат'э гуг'ур к'ыдезых'эк'а
ц'ыху г'уэздэджэх'эми (летчик-истребителх'эу Иван Гор-
бунов, Михаил Осипов, Николай Наумчик, Михаил Шев-
ченкэ, Федор Калугин, н.) яхуэфаш'э гул'ытэ яхуиц'ащ
авторым.

К'ымыдэк'э, К'ыанк'уэщым и л'уэхум, и лэж'ыг'г'эм,
и л'ыг'г'эр щиг'эл'г'эг'уа ди уэгум к'ырина и л'эуж' ек'л'ум
к'ыдэк'л'уэу – и ц'ыхущ'ык'л'эм, и ц'ыхух'этык'л'эм, ар
л'эдэбу, щабэу, нэмысышхуэ зых'эл'у, ц'ыху г'г'эсауэ зэ-
рыщ'ытар уи ф'л'эщ зыщ'л' тепл'эг'г'уэх'эри и мащ'л'эк'ым
повестым.

3

Дыг'уасэ л'ахэм и нэг'у щ'л'эк'лар ауэ сытми иг'уэр
ик'л'ыу зи х'ыбарыг' г'эт'ыл'а х'уа, сабэми иуэжа л'уэхуу
зэи щ'ытак'ым К'х'уэл'уф'э Х'эчим и дежк'э. Абы и щы-
х'эт'щ «К'уршыб'г'г'эр уэгум щол'эж» повестри «Мэзыр
жыг' зырызу зэхэт'щ» тхыл'три, н.

115-нэ дивизэм и х'ыбарым куэд тетхых'ащ. Ауэ а
темэр щ'л'эщыг'уэу еук'уэдид' Х'эчим. Дивизэр щызэуа
щ'л'ып'л'эхэм к'ыщак'л'ух'ыну к'л'уэ гупым яхэт'щ зы жур-
налист щ'л'алэ – Албэч Х'эсэн. Абы и нэг'у щ'л'эк'л'ыр езым
к'ытхуи'л'уэтэжу – аращ зэрыхуар «Мэзыр...»

Зык'омым иджыри к'аф'л'ош'л' а шуудзэр, илэж'ы-
шхуаи щымыл'уэ, псыхэк'л'уадэ х'уауэ. Абы ил'энык'уэ-
к'л'э г'уазэ пал'г'уэ к'аап'щтэ х'уону си гуг'г'эщ повестым и
к'ыщ'л'эдзап'э дыдэм, Х'эсэн походом щриг'гаж'эк'л'э,
редакторым жи'лэ псал'г'эхэр: «Лей к'ыл'гысат дивизэм...
Щ'л'уэ фронтым к'л'уэ частхэм я л'уэху пх'эидзэщ, уздэу
щ'л'ып'л'эм, узыхуэзэ бийр зыхуэдэм, а л'г'эх'г'энэм ирих'э-
л'л'уэ фронтым щы'лэ щытык'л'эм – куэдым ел'гытащ».

Лейр т'л'уащ'лэ зыщ'л'ыр гуузу к'л'уэда ц'ыхум, л'энат'л'эм
я нэх' гуг'г'усыг'г'ум л'уту зи зауэл'л' к'алэныр л'ы хуэ-
дэу езых'эк'л'ам и л'уэхум зыхэмыбз к'ызырэх'эк'л'ырщ.
Аращ повестым щыук'уэдия мак'амэ нэх'ыщ'х'э ды-
дэхэм ящыщ' зыри – пэжыр зэхэг'г'эк'л'ыныр, щх'г'эж
к'ыл'лэж'яр л'гыг'г'эсыжыныр, шуудзэм «х'ыбарыншэу
к'л'уэда» к'ахэмык'л'ыу, дэтхэнэри зэрык'л'уэда щ'ык'л'эм и
х'ыбар пэжыр зэф'л'эг'г'уэувэжыныр. Авторым гупсэхуу,
щапх'э куэдык'л'ейк'л'и иг'г'эбыдэжурэ к'е'л'уэтэж абы
ил'энык'уэк'л'э походом хэтахэм лэж'ыг'г'эшхуэ дыдэ
зэрахузэф'л'эк'лар.

Мыпхуэди хэлъщ Іуэхум (авторми абы хуэфащэ гулътэ хуищІащ): а пэжым хуэныкъуэр лІам и закъуэкъым. Мынэхъ мащІау абы хуэныкъуэщ псэууэ къэнахэри. Дапщэрэ къэхъурэ: тхылътымпІау щыІэм я нэхъ гъуамэр – «хъыбарыншэу кІуэдащ» жиІау зэрытыр – унагъуэм къахуэкІуауэ, кІуэдам и унагъуэри и Іыхълыхэри гуитІщхьитІу, ящІэнури жаІэнури ямыщІау, зи щхъэгъусэ е зи адэ зыфІэкІуэдахэм нэмыплъ къащылътыси щыІэрэ, – гуауэ тІуащІэм хигъащІау...

Повестым щытлѳагъу Къуэдз Шэхьидэт и закъуэ пхурикъуни! Сыту куэдыщэ игъэврэ а цІыхубзым, сыту куэдыщэ ишэчрэ – дэнэкІэ зидзми, зыри къимыкІыу. Сыт зи Іуэху зрихуэр абы? Ар езым тэмэм дыдэу къеІуэтэж: «Сэ зыри сыхуейкъым, зыми зыкІи сыщыгугътыркъым. Мыр щІэкІуэдар ямыщІау зэрымыкІуэдар, и къалэным пэщІэгурэ, и псэ пытыху зауэрэ, къызэраукІар шэч къызытумыхъэжын Іуэху быдэу згъэувыну аращ сызыхуейр. Сэ си къалэнщ абы и Іуэхур зесхуэну, срищхъэгъусэщ, сыбгъэдэсащ, и быныр спІащ, и унэцІэр зызохъ».

А зы цІыхубзым телъ хъэзабыр тепхын папщІэ къызэбгъэпэщ хъунти а походыр. Ауэ походом куэд хуээфІокІ, куэдым я Іуэху зэхэзэрыхъаи зэрегъээзхуэж, зыхуей хуэмыза хъэдэхэми увыІэпІэ тэмэм къахуегъуэт.

Повестым ІупщІу къыхощыж: походом хэтахэм зыри яхуээфІэкІынтэкъым – шуудзэр щызэуа щІыпІэм щыпсэу (къэзакъ станицэ Мартыновкэм е абы къедзам дэсу), ди щІалэхэм ягъэхъар зи нэгү щІэкІа, хуэсакъыуи зыхъума цІыху телъыджэхэр мыхъуатэмэ. Зыкъым, тІукъым – куэд мэхъу ахэр: Миланья Федотовнэ, Добросердовэ Феня, Сушковэ Марфэ, н. Авторым къигъуэтащ абыхэм яхужиІэн псалъэ гуапэ.

Шуудзэм хэта, псэууэ къела закъуэтІакъуэм я гъусэу поход ежъар щІалэгъуалэщ. Хъыбарыр къытхуэзыІуэтэж езы Хъэсэни щІалэщ (вузыр къиухагъащІау, газетым щылажъэу аращ). Абы нэмыщІкІэ, Іуэхум мызэ-мытІау къыхолэбэ, мыхъэнэ зиІэ гуэрхэри къыхалтхъэ школакІуэлъэужьхутэ гуп цІыкІухэми. Гу лъумытэу къанэркъым Хъэсэн и къуэш нэхъыщІэ Руслани. Зигъэхъуэжъыуэу, зауэм хэтахэм ятетхыхъ и къуэшым тІэкІуи щІэнакІэ хуэдэ («узэмылІэлІапхъэм зыбогъэлІалэ» жиІау кыикІыу) щытщ ар япэщІыкІэ. Ауэ иужькІэ, зыщІогупсысыж, Хъэсэн и шхыдэми дерс къыхехри, нэгъуэщІ зыгуэру долъагъу а щІалэ дыдэр: 115-нэ шу дивизэм и лъэужькым етІуанэу ирикІуэну гупым яхэту йожъэ Руслани.

А псом кыикІри гурыІуэгъуэщ: дыгъуасэмрэ нобэмрэ

зэрызэпыщІам ещхьыркъабзэу адэхэмрэ абы я бынхэмрэ зэпэщхьэхуэкъым; зэман зэхуэмыдэ халъхуами, зыщ абыхэм я пащхьэ къит къалэныр – цІыху хуэдэу дунейм тетын.

4

ТхакІуэм жиІэр уи фІэщ цыхъур хужьыр и гъусэу фІыщІэ зэрыщыІэри абы щимыбзыщІым и дежщ. Мэлищэ щІакъуэншэ хъурэ, жиІаи адыгэм. Хьэчими щІиу-факъым шуудзэм хуэмышу, пцІыупс къазэрыхэкІар. Къэрабгъэм игъэпэжыфакъым псэзэпылтхьэпІэ ихуа комиссарым къригъэза и дзыхьыр, абы кърита документхэри зыхуей хуигъэзакъым. Езым и щхьэ закъуэр ихъумэу, къуэгъэнапІэ зещІ, зегъэпщкІужыпэ. Абы къыхэкІкІи, ищІэж-имыщІэжми, лІы ахьырэманыр цІейнапейкІэ егъэІу.

Гузэвэгъуэ мыухым иІыгъ Шэхьидэт ар къегъуэт и щхьэгъусэм и уахъты хъуар къыпихыну. Ауэ – дэнэт:

– Сыт сэ абы хуэзбгъэщІэжыну уи гугъэр, тІасэ цІы-кІуу сиІэ? – аращ псалъэуи хьэтыруи щигъуэтар.

Хьэуэ, мыри къыдыщІигъужай хуэмышум: «КІуэ, тІыкІуэ... сэ Іуэху сиІэщ, мэкъу зэтызолъхьэ...»

Мынэхъ гущыкІыгъуэмэ, нэхъ гурыхъкъым военкоматым и унафэщІ Носачеви. Арат езыр псом нэхърэ нэхъ тыншу цІыхубзым и гукъеуэр щхьэщызыхыфынур. Ауэ Носачев «бюрократ зэпэхъурей» жыхуалэжым ящыщ, и напІэр къиІэту къоплтын щхьэкІэ укІуэцІригъэху-фынущ. Абы щхьэкІи зигъэкъуэншэнукъым: «уставым апхуэдэ лъэпкъ иткъым» жиІэнурэ. Мис а гущІэгъун-шэм Шэхьидэт и лъэІум пидзыжар:

– УзэрегуакІуэщ, зехуэ и Іуэхур, – а зэрыщІыІэм темыкІыу жиІащ Носачев. – Къэгъуэт документ, къэгъуэт щыхьэт. Дэ апхуэдэ къалэн ди пщэ къыдэхуэркъым. Къысхуэгъэгъу, сэ сежъэн хуейщ.

ТхакІуэм хузэфІэкІащ къэрабгъэри бюрократри зэрыгурымыхым хуэдэу зэрыдигъэлъагъуфын Іэмал къигъуэтыну.

5

КхъуэІуфэ Хьэчим зыхуэІэкІуэлъакІуэр «документальнэ прозэ» жыхуалэж тхыгъэ лІэужьыгъуэм и закъуэкъым. ЩІагъуэщ абы и рассказхэри. Псом хуэмыдэжу

Хъэчим къехъулIауэ сэ къысцохъу «Зауэм и IэпапIэхэр» зыфIища тхылъым ихуа рассказхэр («ЗэIуцIэ», «Киндзмараули», «Нэм телъ щIыIуху», н.).

...Санитаркэ Тамарэ дахацэм и гур чэщанэжъу быдапIэти, полк псом – офицер хъунц, сэлэт хъунц, – куэдър къысцохуэзепещэми, зыми и пхъэр къикIыртэкъым: Тамарэ грузин лъэпкъым щыщт, гушыIи къыгурыIуэрт, гуапэуи къахуыгуфыкIырт, ауэ... ауэ абдежи Iуэхур щыпичырт. Хэт и ужь къыхъами – арат пахыфыр. Зы урыс сэлэт пэтIинэ цIыкIу, и цIэри Ваняу, имыкIуэтыу мурад быдэ илэт – гуащIэт абы Тамарэ Локиа хуищIа лъагъуныгъэр. Зыми къахуэмыщтэ быдапIэри къэтIэсхъа хуэдэт, ауэ... бийшэ гуцIэгъуншэм къысцожъэ дьдэм и деж гуузу щреупщIэ а ныбжыщIитIым я насыпыр («Киндзмараули»).

Куэдрэ зэхыбох нобэ немыцэхэм зэрыжаIэр: «Дапщэрэ къытевгъэзэжыну мы зауэ блэкIам и хъыбарыжъым! Куэд щIаи ар зэриухрэ! И чэзути зэ фыкъэувыIэжыну!»

Хъэуэ, и чэзукъым. Дэ зэи тшыгъуипщэ хъунукъым а зауэр. Абы и щхъэусыгъуэри дэ фIыщэу дощIэж. Арац зытеухуар «ЗэIуцIэ» рассказри. Хъэжмэт, бжъахъуэ лIыжъыр, ФРГ-м къикIыу ди деж зыплъыхъакIуэ къэкIуа гъуэгум къысцохуыIа нэмыцэ щIалэ Эльфридрэ абы и къэшэн Хильдэрэ имыщIэххэу цIыхугъэ яхуохъу. Адыгэ лIыжъым игу ирохъ нэмыцэ ныбжыщIэ нэжэгужитIыр, адыгагъи якIэлъызэрехъэ, фо шатэкIи егъэтхъэж... Ар сыту дэгъуэт – абыхэм я зэрыцIыхуныгъэр нобэ къыщIидзэу цытатэмэ, ауэ дэнэ пхыну дыгъуасэ мыгъуэжъыр!.. ТIэкIу-тIэкIуэрэ Хъэжмэт къыгуроIуэ иджыпсту хъэщIагъэ зрих щIалэр зауэм цыгъуэ и пхъур зыIэшIэкIуэдауэ щыта фашист Рудольф зэрикъуэр.

ТхакIуэм фIыуэ къехъулIащ рассказым кульминацэ хуэхъуж теплъэгъуэр: «...А дакъикъэм Хъэжмэт зыхищIэрт, а щIалэ закъуэр дэнэ къэна, апхуэдитху щIым зэрыриIулIын къару и Iэпкълъэпкъэхэм къысцохушауэ. КъыкIэлъыкIуэ напIэлэтыгъуэм, зыгуэрым гупсэхуу къыжриIам хуэдэу, абы нахуэу къыгурыIуэжащ щIалэм зыри зэрыримыщIэфынур, ирищIэнIауи къыззэремызэгъыр... Абы и плIэхэр зэуэ ехуэхащ, и щхъэри къыфIэуащ».

УзыIэпишэу укъоджэ адреи рассказхэми.

Илтэс 20 хъяуш КхъяуэІуфэ Хьэчим и критическэ лэжыгъэхэр шызэхуэхъэса тхылъыр («В зеркале социальной жизни», 1980) кызырэйдэкІрэ. Абы и пэкІи и ужькІи газетхэм, журналхэм теташ Хьэчим и статья, эссе, рецензэ куэд – лъэпкъ литературэм и тхыдэм шыщ Іуэхугъуэ зэхэмыбзхэм, е тхакІуэ щхъэхуэхэм я творчествэм теухуауэ.

Куэд кызызэщІаубыдэ а тхыгъэхэм – дызэрыт лІэщІыгъуэм и пэщІэдзэм ирихьэлІуэ, ЦІагъуэ Нурий Тыркум кыщыдигъэкІыу шыта адыгэ газетым ехьэлІа Іуэхугъуэхэм кыщегъэжъауэ Тхьэгъэзит Зубер, Мэзыхъэ Борис сымэ я ІэдакъэщІэкІ усэхэм, рассказхэм я нэщэнэхэм нэсу.

Сыщымыуэр пэжмэ, Хьэчим дэгъуэу зэгурегъаІуэ журналистымрэ критикымрэ. Журналист хьэлү – ар сыт шыгъуи хущІокъу нэгъуэщІхэм иджыри гу зылъамыта Іуэхугъуэ гуэр кърихъэжъэну; критик хьэлү – зытепсэлъыхъ тхыгъэм и фІыпІэр кыщІигъэщыну, и дагъуэри щІимыхъумэу – езым кызырэыщыхъур цІыхум я пащхэм ирилъхъэну.

ЖЫГ КЪУДАМЭ ХЬЭМЭ ГЪУЦІ ІЭДИЙ КУ ГЪУАНЭ?

(КІаух псалъэм и пІэкІа)

Куэд сигу кЫгъэкІыжащ нобэ сыкЪызэджа тхы-
лым. КЪытезгъэээжурэ сыкЪоджэ языныкЪуэ на-
пэкІуэцІхэм. Теплъэгъуэ зэмылІаужыгъуэхэри цІауэ
си нэгу щІокІыж...

* * *

...Абы щыгъуэ сыцІыкІу дыдэт. ИтІани ди адэшхуэр
соцІэж, зэрысщІэжри мыпхуэдэуц.

Зи гупэр ищхъэрэкІа егъэзыха ди унэ кІыхьым и
шындэбзиймкІа уекІуэкІмэ, ди унэкЪуэщым дызэрыкІуэ
лъэс лъагъуэ цІыкІур арыххэу кЪэплъагъурт. Гъуэгубгъу
дыдэм дей, джабэ нэкІум хуэзэу, зы мыІэрысей кЪы-
щытт, тІэкІуи хуэІушэ мащІау, мыІэрысэ ІэфІыбзэ кЪы-
пыкІау, и зыщІэлъэныкЪуэр хужьрэ етІуанэр плъыжью,
моуэ хуэчыныпэрэ жыпІэну пэ кІыхъу.

Ти, адэшхуэр кЪызоджэ. Сыбауэсыбапщэу сыбгъэ-
дэлъадэмэ:

– СІых мыІэрысэ.

Сэ соІэбэ, сыІэбэ щхъэкІа, сынэсыркЪым.

Адэшхуэм жери:

– КъаІэбэркЪэ, хуэмыху!

Сэ зыхызош. Зызоший, ауэ сынэсыркЪым.

Сыдэплъеймэ – адэшхуэр слъагъуркЪым. Адэшхуэм
и макЪыр лъагъуэ ищхъэмкІа зэхэсхыу аращ. И макЪыр
зэхэсх щхъэкІа, езыр сымылъагъуу. Слъагъур сыт: жыг
къудамэ, тхъэмпэ, мыІэрысэ...

Арац сэ уафэмкІа япэу сыщыдэплъеяуэ кЪысхуэгуб-
зыгъыжри...

Нобэ ар си нэгу кЪыщІыхъэжащ.

* * *

Сэ сыщыцІыкІум щыгъуэ ди къуажэми, ди хъэблэми
дэст илЪэсищэм нэблэгъа, уеблэмэ щхъэдэха лІыжьи,
фызыжьи. Абыхэм зэрыжаІэжымкІа, дэ сыт щыгъуи

жыг хадэ къыддэгъуэгурыкIуэрт. Ди адэшхуэм и адэж дэнэ къэна, ди лъэпкъыр къызытехъукIыжа, ди лъапсэр япэ дыдэ зыхуа лIым жыг игъэкIыу икIи къыдэхъуу шытауэ ягъэхъыбарыжырт.

Хъуэпсэгъуэт ди жыг хадэр. Абы имыт пхъэщхъэ-мышхъэ лIэужыгъуэ къэгъуэтыгъуейт. Хэплъыхъауи лъэпкъыфI зацIэти, зыIухуэм игъэщIагъуэрт. Пасэу хъур цхъэхуэт, курытри пэрыхъэтт, цIымахуэм цылъу гъатхэ техъэ лъэпкъи яхэтт.

Зауэм и ужь лъэхъэнэу цIыхум яшхын щамыгъуэтым шыгъуэ жыгым егъэлеяуэ налогошхуэ къытралъхъэрт. НтIэ, жылэ щIалэ цIыкIум ди жыг цхъэкIэм къыпыкIэр пашхыкIырт, жыг лъэдакъэр ябжырти, ди адэр хъэлъуэ ягъэшынэрт.

ИтIани абы и гушхъэ къридзэртэкъым жыг хадэр ибупщIыкIыж, абы и пIэкIи, адреихэм зэращIым ешху, нартыху е кIэртIоф хэпсэ хъуну. Ар кърамыIуэкIыу е кыжрамыIэпэуи къанэртэкъым. Ауэ и тхъэкIумэ иригъэхъэртэкъым.

И Iэщхъэлъащхъэр дэхъеяуэ, пщIэнтIэпсыр зэрикъуэкIыу, къулейсызыгъэ зылгыса жыгыр къыхихырт, абы и пIэми жыгыщIэ иригъэувэрт. Гъэр къэсырти, аргуэрыжът...

Нобэ ари сигу къэкIыжащ...

* * *

Зауэр къэхъеяу зэрызэхихыу, ди анэшхуэм жиIащ:
– Зэманыр бзаджэ хъуащ – дяпэкIэ бжэIулъэ димыIэу хъунукъым...

Ди хадэбгъум къекIуэкIыу кIарц къегъэкIэкIати, зы къудамэ къыпиупщIри, анэшхуэм езым и IэкIэ бжэIулъэ ищIащ.

Сэ илгъэсиплI сыхъуа къудейт нэмыцэр ди къуажэ къыщысам. ИтIани нобэ хуэдэу сощIэж...

Ди хъэ TIуркIэ илгъри пщIантIэм къыдыхъа зэрыпхъуакIуэхэм пхъашэу яжъэхэлъащ. Япэ ит сэлэтыр фочкIэ къауэри хъэр къиукIащ. Анэшхуэр асыхъэу абы и пашхъэм къихутэри:

– Алыхъым укъиукI, напэ зимыIэ!

Фашистым и фочыр етIуанэу къиIэтри анэшхуэм къригъэпщащ. Ауэ модрейри шынэу икIуэтыжыркъым, арыххэу мапхъуэри и кIарц бжэIулгъэшхуэр къепхъуатэ, ИткIэ – фоч зэраубыдым хуэдэу – еубыдри, нэмыцэм ирегъэпщэж... ЗэрыпхъуакIуэм ар дыхъэшхэн шыхъуа,

сытми, и фочыр ирехъэхыж... Иджы, куэд щІакъым, ди мывэкъалэр къызэтетхын щыхъум, мывэм къыщІэкІыжащ гъущІыкІэжъ Іэджи. Зы гъущІІ Іэдий ку гъуанэ си нэр теплъызащ. Хэт ищІэрэ: ди анэшхуэм кърагъэппа фочым пкърылъа?

ГъущІІ Іэдийр улъият. Ауэ ди анэшхуэм бжэІулъаппхъэ къызыпиупщІа кІарцыр иджыри итщ, куэдкІэ нэхъ ин, нэхъ бжыфІэ хъуауэ.

Ари сигу къэкІыжащ нобэ...

* * *

Зауэр иухауэ, си ныбжъым ар къитІасэри, школым сыкІуэу щІээдзащ. Сызыхэса классыр етхуанэрэ еханэрэ къысхуэщІэжыркъым – а тІум язт. Сытми, абы ирихъэллэу зы тхылъ телъыджэ гуэр къысІэрыхъа хъуащ.

Класс кІуэцІыр уае. Унэм дэкІуэ мывэкъалэр ятІэ чырбышкІэ дращІейри, абы щхъэ тральхъэжауэ – арат классу дызыщІэсыр. Хъэкуи щІэтыххэтэкъыми, щІыбым нэхърэ мынэхъ щІыІэмэ, зыкІи нэхъ хуабэтэкъым ди класс кІуэцІыр.

Ди теплъэми къиІуатэрт зауэм къытхуихъа къулейсызыгъэр зыхуэдэр. Хэт кІагуэ дыта зэхэдыжыхъа щыгът, хэти цейжъ екъуэкІат. ЩІыІутелъыр щытхын дэнэ къэна, ар зэрытщыгъыу дыкІэкуакуэу партэм дыдэст. Гуэншэрыкъ зылъыгъым уехъуапсэ хъунут: абы шабий фІгуэ ипкуэмэ, укъуэпІыщІыкІынукъым. КІэлошыжъым ити, хъыдан вакъэ зылъыгъи къытхэтт. Сэ ди анэм схузэщІидауэ хъыдан вакъитІ слъыгът, школым сыщыкІуэкІэ псыф хъурэ, классым сыздыщІэсым щтыжу...

НтІэ, арати, щыгъын илъэныкъуэкІи, шхын илъэныкъуэкІи дызыхэт къулейсызыгъэр а тхылъым тІэкІу сщхъэщигъэкІуэта хуэдэу къысщыхъуат...

Пэжым ухуеймэ, урысыбзэри фІгуэ сщІащэртэкъым абы щыгъуэ (зи нэгу щІэкІам ещІэж а зэманым щыІа къуажэ еджапІэхэр зыхуэдэр). ИнэмыщІауэ, урысыбзэр уэр-сэру зыщІэми къегугъуэкІынут сэ зи гугъу сщІы тхылъыр. ИтІани, нэхъыбэр къызгурымыІуэми, сэ абы, зыгуэрым срихулІа нэхъей, къытезгъэзэжурэ сыкъеджэрт...

Тхылъыр зытхар нэмыцэти, арат сэ къызгурымыІуэххэр. Дауэ!.. Зэритхари, дауи, нэмыцэбзэт, урысыбзэкІэ зэрадзэкІыжауэ арат. Дауэ!.. Нэмыцэхэм сэ сигу къахуинэжам, нэмыцэбзэр сэ къызэрысщыхъуам тепщІыхъмэ,

ар фІэщхъугъуейт. ХъэщхъэрыІуэхэми бзэ яІурылътатэ-мэ, абы я бзэри нэхт гурымышху, нэхт фейцейуэ щытын-тэкъым – арат си гугъэр... Мы тхылъым я нэхт Іущыр (дауэ щрети, апхуэдэфэ есплътат – «Истамбыл губгъуафэ изоплъ» жыхуаІэм нэхтей) зи ІэдакъэщІэкІыр нэмыцэщ иджы!.. Минрэ щибгъурэ плыщІрэ тІум минрэ щийрэ цэщІрэ тІу къыхызохри, щэрэ пщІырэ къонэ. Нэмыцэщ, ауэ ар зэрылІэрэ илътэсищэрэ пщІырэ ирикъуат, сэ сы-зыІуплътэ нэмыцэхэр ди лътэхэ къыщысам...

Дауэ, сегупсысырт сэ къытезгъээзжурэ, мыпхуэдиз псалтэ абы яІэуи!.. Мыпхуэдиз гупсыси абы я бзэм къри-пІуатэ хъууи!..

Школым дыкъикІыжа нэужь жэщ хъухункІэ тхылъ къэщтэгъуэ къытхуихуэртэкъым. Щхъэл кІуэри, псы-хъэ кІуэри, пхъэгъэсын къэзыщыпри дэрат. Апхуэдэу защІэдгъакъуэ пэтми, хъэзаб мыухым хэмыкІыж ди адэ-анэхэм итІани тшхынрэ щыттІэгъэнрэ яхузэгъэпэщыр-тэкъым. ЦІыхухъухэм жэмкІэ колхозыщІыр явэрт, цІыхубзхэм белыпэкІэ нэхт къуакІэбгыкІэр ятІырт...

Пщыхъэщхэм фэтыджэныр духуу, кІыфІу дыкъы-щыщІэнэр гъунэжти, сэ къээзгъэунэхуауэ хъэкубжэм сыбгъэдэсу седжэрт. Къэрэкъурэр хъэкум из пщІынт, и бжэр хуэпщІыжынти, дамэдазэмкІэ къыдидз нэхур на-пэкІуэцІым къытребгъадзэу уетІысылэнти, мафІэ бзийр ужьыхыжыху сатыр зыбгъупщІ укъеджэфырт...

Апхуэдэххурэ, згъэтІыль-къэсщтэжурэ, зы пщыхъэ-щхъэкъым сэ Гете и «Фаустыр» зэрысІэщІэлъар.

Сэ къызгурыІуащэртэкъым абы и лІыхъужьыр – сыт хуэдэ хъэл гурымышх хрелъи – лІы щэджащэр къэзы-хуэкІ псомр ар зыхуэлъэпІастхъэ псомрэ. СщІэртэкъым абы шейтІан пщІыупсыр пэщІэщІлэгъу щІищІари. Ауэ сэ фІыщэу къызгурыІуауэ икІи арэзы сыкыщІауэ зы-гуэр хэлът абы и Іуэхум. Куэд зи нэгү щІэкІа, Іуэхугъуэ Іэджэм зезыпщыта, щІыпІэ зыбжанэм зи лътэ щыува, упщІэ куэдыкІейм я жэуап тэмэм зыщымысхыжу къэ-зылътыхъуа лІыр икІэм икІэжым къызэтеувыІэри, жыг хадэ игъэкІыу щІидзат. Мис ар си дежкІэ гурыІуэгъуэрт икІи гурыхт.

...ИужькІэ сэ мызэ-мытІэу щІэзджыкІыжащ Гете и «Фаустыр». Иджыстуй си стІолым текІыркъым. Дауи, япэм къызгурымыІуа гуэрхэр иужькІэ къызгурыІуэжы-нуи зыри хуэІуакъым. Ауэ псом хуэмыдэжу сэ гунэс ноби къысщыхъур гугъуехъ куэд зэпызыча Фауст, жьакІэху икІи хъэфиз хъуа Фауст ижъ-ижьыж лъандэрэ шэды-лътэу, гъудэ тІысылІэрэ узылътэу къэгъуэгурыкІуа тен-джыз Іуфэм бэм и фІыгъуэ зыхэлът жыг хадэ щигъэкІыну

мурад шицІ теплѣгъуэрщ. Сэ солѣагъу а жыг хадэр, жыг пщІащэхэм я зѣІущащѣ макъри си тхѣкІумэм итщ, а хадэм и курыкупсэм хэтү ди адэшхуэри кызоджѣ: «КъѣІэбэркъѣ, хуэмыху!», зыщІыпІѣ дежи зы жыг закъуэ лей кыыщылъысамэ, и Іэщхѣ-лъащхѣэр дѣхѣя-рэ пщІэнтІэпсыр кыыпыхуу ди адэми ар игъѣзэкІуэжхуэдэщ...

Ари си нэгү кыыщІыхѣжащ нобѣ...

* * *

А псоми щІѣуэ сезыгъэгупсысыжар, си нэгү кыыщІѣ-зыгъэхѣжар З. Ленц и романыщІѣ иджы дыдѣ урысыбзэкІѣ кыыдэкІарщ.

Зигфрид Ленц иджырей нэмыщѣ тхакІуэ нэхъ гуащІа-фІэхэм ящыщ зыщ. ЩІалѣ дыдѣу абы и нэгү щІэкІащ дуней псор зѣрапхъуэжын мурадкІѣ къѣжѣа фашист хѣкІэкхъуэкІэхэм гущыкІыгъуэу зѣрыкъуалъхѣжар. Ипщѣрабгъу Германием хуэм-хуэмурѣ кыыщыдѣжыж нацист «идеѣ» кІѣсыжхэм, етІуанѣ дунейпсо зауэр щымыІэхха хуэдѣу кыыпщагъэхъуу ноби я фІѣщу далъѣ къарухэм я бийуэ, пѣжыгъэм, захуагъэм, цІыхугъэм и телъхѣу З. Ленц итхащ роман зыбжанѣ («Ахѣр къѣшыргъѣу уэгүм итащ», «Ныбжъым зезыпщыта», «Нэмыщѣ дерс», «Лъахэм и фѣеплъ», н.).

Дунейпсо литературэм хэлъхѣэныгъѣ екІу хуэзыщІы-фа нэмыщѣ классикхѣу Лессинг, Гете, Шиллер сымѣ я лъѣужь фІѣрафІѣр зымыгъѣулъыйуэ ФРГ-м щыпсѣу икІи щылажѣ тхакІуэ щыпкъѣщ З. Ленц. Абы и романыщІѣр тхылъ щхѣпѣщ. БлѣкІа зѣманым дерс Іущ кыыхихыну, къэкІуѣну пщѣдейми хуэхѣзыру ІущІѣну зигу илъ дѣтхэнэми сѣбѣп кыыхуэхъун художественнѣ гупсысѣ узыншѣкІѣ псыхѣащ тхылъыр.

«Ут» – аращ Ленц и романыщІѣм фІишар. ЩІы кІапѣ лажѣ зимыІѣм и напѣр трихат фашист вермахтым: ут ищІри – Іѣщѣ щызѣрахѣэрѣ нѣщанѣ щѣуэу къѣкІуэкІащ, шырыкъу фІейкІѣ щысхыншѣу яутѣу, танк лъабжѣкІѣ гущІѣгъуншѣу яубѣу. Сѣлѣтыр хѣкІэкхъуэкІагъэм щы-хуагъасѣу, лъы гъѣжѣэным щыхурагъаджѣу щыта щІы кІапѣм – утым – ихъумащ а «гъѣсэныгъѣмрѣ» «щІѣэныгъѣмрѣ» я фѣеплъ «хъугъуѣфІыгъуэхѣр»: нобѣми ныжѣбѣми адѣ-мыдѣкІѣ кыыщІокІыж Іѣщѣжѣ къутахуэ, быжыжѣ пыудахуэ, пІѣтІроныжѣ улъия, щІыІужѣ лъѣя...

Мыхъыр зрагъэхъу къѣкІуэкІа, зи фѣр ираха, за гур ирауда утым гуащІѣдѣкІ хѣлѣл ирахѣэлІѣри, абы и напѣр

пщІэнтІэпс кѣабзэкІэ хуатхѣэщІыж япэм вермахтым и офицеру шыта Целлеррэ абы псым иримыгѣатхѣэлэу кѣригѣэла, зауэм сабий ныкѣуэпІу ныкѣуэдыкѣуэ хэхѣу-хѣа Брунорэ.

ЩІыр плѣытэмэ – укѣелѣытэж, плѣагѣумэ – укѣелѣа-гѣуж.

Арати, хуэмыхѣуу ажалым хуагѣэлажѣуу шыта ут джафэм хуэм-хуэмурэ псэ кѣыхохѣэж, зыкѣешІэжри, гѣащІэм и налѣу, берычѣтым и теплѣу, угѣурлыгѣэм и нѣэчнѣу зыкѣызредзэкІыж. Фашист вермахтым Іэщэ гѣэунэхупІэу иІа щІы кІапэм жыг гѣэгѣа кѣытохутэ.

Гитлер кѣрихѣэжѣа щІэпхѣаджагѣэм зеиншѣу, унэншѣу кѣигѣэна цІыхухэм унэ, унэми фІэкІыжу, псэ гѣэтІылѣыпІэ яхуохѣу я гуащІэдэкІ ІэфІкІэ ягѣэкІыжа жыг хадэр.

Жыг хадэр кислород кѣэзылѣэж завод кѣудейкѣым. Жыг хадэм хѣер кѣыпыкІыу е щІыпІэм и теплѣэр игѣэ-дахѣу ар кѣудейкѣым. Жыг хадэр цІыхупсэм едѣхашІэ, ар гурыхѣу зыузэщІІ, абы еІэзэ нравственнэ кѣару лѣэщу кѣыщІокІ. Апхуэдэ философскэ гупсысэ дахэ пхрокІ тхылѣтым, абы и «дыплэр» нѣІурыту сѣтейм темылѣми.

* * *

Нэмыщэ фашистхэм зѣхаублауэ шыта етІуанэ дунейпсо зауэр 1939 гѣэм пщІэдзауэ 1945 гѣэ пщІондэ екІуэкІашц. Нобэ кѣызэралѣытэмкІэ, а зауэм Іэщэ яІыгѣыу хѣтащ цІыху мелуан 120-м нэс, абы и зѣхуэдитІри хэкІуэдащ. А зауэм фейдэ кѣыхѣзыхауэ, насып кѣызыхуихѣауэ зы кѣэрали, зы лѣэпкѣи мы дуней псом теткѣым. Абы псом кѣахуихѣар нѣпсщ, гуауэщ, лѣыгѣажэщ.

1941–1945 гѣэхэм кѣриубыдѣу ди кѣэралым и закѣуэ кѣылѣысу цІыху мелуан 20 фІэкІуэдауэ кѣалѣытѣу щы-тащ. Ауэ илѣэс зыбжанэ хѣуауэ тхакІуэхэмрэ журна-листхэмрэ кѣызэппагѣэлукІырт а бжыгѣэр зѣрымытэмэ-мыр, зауэм ди цІыхуу хэкІуэдар куэдкІэ зѣрынэхѣыбэр. Иужѣ зѣманым нѣхѣ зытраубыдар мелуан 40-рщ. Ар нѣхѣ тѣмѣмуи кѣыщІэкІынущ, Іуэхум и пѣжыпІэ дыдэр зѣикІ зыми кѣыхуэхѣмыхутэн хуэдизу гугѣу пѣтми. ЦІыху мелуан 40! Апхуэдиз цІыху зѣрыс кѣэралыр нобэрѣй бжэкІэмкІэ курытхэм халѣытэ.

Ауэ 1945 гѣэм и майр кѣэзѣуным дэ щІэтта уасэр нѣхѣ иныжщ. Ар кѣыщытлѣытэм деж дэ тфІэкІуэда цІыху мелуан 40-м хѣтлѣхѣэн хуейщ зѣикІ мыгѣушы-жын жыхуаІэм хуэдэ уІэгѣэ дищІми, псѣууэ а зауэм

къела дэтхэнэм (ар иресабий е иребалигъи) и псэми къызыртынар.

Ди литературэм и мызакъуэу, дунейпсо литературэм щІамычэу кІытригъээжурэ зэпиплъыхъ Іуэхугъуэ нэхъ пІащэхэм, зэи имыгъэтІылтыххэу «игъэныщкІу» темэ нэхъ дыджхэм ящыщ зыщ илгъэс 60 и пэкІэ иухауэ щыта зауаер.

Захуагъэм и хьэтыркІэ жыІэпхъэщ Гитлер и «зэма-ныгъуэм» щыгъуи нэмыцэ лъэпкъым тхакІуэ нэсрэ ли-тературэ лгъагэрэ зэриар. Т. Манн, А. Зегерс, В. Брехт, Э. М. Ремарк сымэ, нэгъуэщІ куэдми пцІым зыхуагъэщ-хъакъым, шынагъэм къыхахыу жамыІэпхъи жаІакъым, ямытхыпхъи ятхакъым. ЯлгъэкІ лъэпкъ къамыгъанэу ахэр япэщІэтащ нацистхэм я хьэщхьэрыІуэ идеологием, я хэкур ябгынэн хуей хъуами, я напэм епцІыжакъым, я лэжыгъэ гугъури зы мэкъалкІэ къагъэлэлакъым.

Гу лгъытапхъэщ, Германиер тІууэ гуэша хъуа нэужьи ГДР-м и мызакъуэу ФРГ-м и тхакІуэ куэдми Зауэшхуэм теухуа темэр ІэцІыб зэрамыщІым, абы бгъэдыхьэкІэ тэмэмрэ еплъыкІэ захуэрэ къызэрыхуагъуэтыфым.

Апхуэдэщ дуней псом цІэрыІуэ щыхъуа нэмыцэ тхакІуэхэу Г. Белль, В. Кеппен, Х. В. Рихтер сымэ я ІэдакъэщІэкІ тхылгъэр.

Зигфрид Ленци а тхакІуэ ахъырзэманхэм ящыщц. «Ут» романри абы и зы щыхъэтц.

* * *

«Шэ къыгъэувыІэну псалгъэ гуэр».

Сэ си щІасэщ Тхьэгъэзит Зубер и гурыщІэр. Ауэ... ярэби, гъуцІ Іэдий ку гъуанэм шэр къилгъэтын и пэкІэ... цІыхум и нэр губжымырэ гужыгъэжымырэ къыщапхъуэн и пэ къыхуэу... ярэби!..

Нобэ цІыхур гугъусыгъуу щІэпсэур «упщІэ гугъухэм» я «жэуап тэмэмыр» тхакІуэхэм къахуэмыгъуэту аракъым. Литературэ зэрыщІэ лгъандэрэ тхакІуэхэр фІым и телгъэщ, ем и бийщ.

Гётэрэ Гитлеррэ зыкІи я Іуэху зэхэлгъкъым. «*ЦІыху ме-луанхэ, ІэплІэ зэфшэкІ!*» – жызыІа Шиллеррэ Геббельс цІыхушхымырэ нэхъ зэпэжыжъэ яхэтауэ къыщІэкІын-къым псэ зыІуту къыгъэщІам.

Шиллеррэ ЩоджэнцІыкІу Алийрэ лгъыкІэ зэшщ, псэ-кІэ зэблагъэщ.

Дунейпсо литературэр сэ солгъагъу зы жыг дахэш-

хуу: к̆удамэбэу, и к̆удамэхэри зэмыфэг̆уу, ауэ ахэр
жыг л̆эдак̆эм шызэрыубыдыжрэ – зы л̆ах̆цым
хуэк̆Іүэжү.

Жыгыр езыр образ пэлгытэщ, гъащІэм и образ. ГъуыцІ Іэдий ку гъуанэр кхъащхъэдэсэм ещхъмэ, ажалым и нэщэнэмэ, жыгыр, жыг къудамэр гъащІэм и нэщэнэщ.

Іәшә кудыҮә щызэрахьә мы щІы хъурей тІәкІүм.

Гъушġ Іадий ку гъуанэр езыр-езыру къэкІыркъым. Ар
цІыхум ешġ, елІалІау. И къарурэ и зэманрэ тригъэкІуа
дэу. И мылъкур триухэу. Нобэ ишġар пцэдей игу при-
мыхъыжу. Шхын зыхуигъэныкъуэу. Щыгъын зыхуи-
гъэчэму. И узыншагъэм емыгупсысыжыххэу. ИтІани
Іэщэм кІэрилъхьэнрэ абы тригъэкІуэдэнрэ Іэмал имыІау
къыгъуэту...

Ауэ щыхъукИ, гъущІ Іедий ку гъуанэм къылъэтынур
шэ къэуэжщ. Ажалыр ІитІкІэ Іэбэнурэ гъущІыр зрагъэп-
щари езыгъэпщари зэригъэхъынуш...

Итлани гъущІ Іедий ку гъуанэр Іулыдж хуащІу зэрахъэ. Сакъыу яхъумэ. ЕпІэщІэкІыу ягъэбагъуэ...

Ярэби, ажал кызырылгытэну хэзыр гыуцІ Іедий ку
гыуанэу уафэм дэгъэзеяуэ щыІэр жыг кыудамэм я пэбжу
пІэрэ? Хъэмэрэ нэхтыбэн?

Жыгыр мащІэщ. Мэзыр псым ещху йогъущыкІ.

Жыг къудамэ хъэмэ гъущІ Іэдий ку гъуанэ?..

ПСАЛЪАЩХЪЭХЭР

Пәублэ псалъэ папщІәу	3
Псыпэр зэрыкІуэм... (<i>ЩоджэңцІыкІу Алий</i>)	7
Шу пашэм и гъуэгунэ уардэр (<i>КІыщокъуэ Алим</i>)	36
ЦІыхугъэм хуэлажъэу (<i>Къашыргъэ ХъэпащІэ</i>)	59
Лъэпкъ театрым псэемыблэжу хуэлэжъа (<i>Тубай Мухъ-мэд</i>)	65
Гъуэгухэш (<i>Нало Жансэхъу</i>)	70
Зэманым декІур (<i>КІэрэф Мухъэмэд</i>)	78
ЦІыхум и пщІэр (<i>Нало Ахъмэдхъан</i>)	92
Гурэ псэкІэ (<i>Шэвлокъуэ Петр</i>)	124
Псэмрэ бзэмрэ зэтохуэ (<i>Нало Заур</i>)	138
Къыдалъхуам хуэдэт (<i>Сокъур Мусэrbий</i>)	164
И гъащІэр зытриухуар (<i>ХъэкІуащэ Андрей</i>)	182
Лъэпкъым хуэлажъэу (<i>КІурашын БетІал</i>)	194
Лпы закъуэм хузэфІэкІынуар (<i>Елмэс Іәулдин</i>)	205
ЩІыр зэтэзыІыгъэр (<i>Тхъэгъэзит Зубер</i>)	214
КъызыхэкІа лъэпкъым хуэфащэу (<i>ЩоджэңцІыкІу Нинэ</i>)	221
ТхакІуэм жиІэн щіІэм деж (<i>КхъуэІуфэ Хъэчим</i>)	243
Жыг къудамэ хъэмэ гъущІ Іәдий ку гъуанэ? (<i>КІәух пса-лгэм и пІэкІэ</i>)	252

Литературно-художественное издание

Кажаров Хамид Хатуович

ИСТОКИ ПОЭЗИИ

Литературные портреты

Эссе

На кабардинском языке

Заведующий редакцией *А. Х. Мукожев*

Редактор *П. М. Хатуев*

Художник-редактор *Ю. М. Алиев*

Технический редактор *Н. М. Мокаева*

Корректор *М. А. Канихова*

Компьютерная верстка *А. Х. Ольмезовой*

Подписано к печати 27.11.08. Формат 84x108^{1/32}. Бумага
офсетная № 1. Гарнитура школьная. Печать офсетная. Усл.
печ. л. 13,86. Уч.-изд. л. 14. Тираж 500 экз. Заказ № 206

ГП КБР «Издательство «Эльбрус»
Нальчик, ул. Адмирала Головки, 6

ГП КБР «Республиканский полиграфкомбинат
им. Революции 1905 года»
Министерства культуры
и информационных коммуникаций КБР
Нальчик, пр. Ленина, 33

Кажаров Х.Х.

К 139

Истоки поэзии: Литературные портреты, эссе. – Нальчик: Эльбрус, 2008. – 264 с.

ISBN 978-5-7680-2212-9

*УДК 821.352.3.09
ББК 83.3(2р-каба)*

ISBN 978-5-7680-2212-9

